

Ахлоқий мерос

Хусайн Воиз Кошифий

Хусайн Воиз Кошифий

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»

Давлат илмий нашриёти

www.ziyouz.com kutubxonasi

86.38

К 76

Нашрга тайёрловчилар:

**Муроджон Аминов,
Фахриддин Ҳасанов**

Тақризчи

• Абдумажид Мадраимов,
тарих фанлари доктори

К 76 Кошифий Ҳусайн Воиз. Футувватномаи султоний; Ахлоқий муҳсиний / Кошифий, Ҳусайн Воиз; нашрга тайёрловчилар: М.Аминов, Ф.Ҳасанов. — Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2011. — 376 бет.

Ҳусайн Воиз Кошифий Шарқнинг машҳур алломаларидан биридир. У ахлоқ, тарих, тасаввуф соҳаларига доир 40 дан ортиқ асар яратган. Уларнинг аксарияти 500 йил давомида ахлоқ-одоб дастури сифатида қўлдан-қўлга ўтиб, зўр қизиқиш билан ўқиб келинган.

Бароят катта тарбиявий аҳамиятга молик бўлган унинг икки асари — «Футувватномаи султоний» ва «Ахлоқи муҳсиний» сўнгги йилларда нашриётимизда алоҳида-алоҳида чоп этилган эди. Ушбу нашрда шу икки асар битта китобда жамлаб берилган.

ББК 86.38+87.73

X $\frac{0403000000}{358-2011}$ 20

ISBN 978-9943-07-138-4

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти, 2011.

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА ИККИ ҲИКОЯ

Хусайн Воиз Кошифий (асли исми Камолиддин) (1442/46–1505) – мутафаккир-илоҳиётчи олим ва адиб, буюк ахлоқ муаллимидир. Унинг номи ўз замонидаёқ эл оғзига тушган эди. Кошифийнинг илмий қизиқиши ва салоҳияти бағоят кенг бўлган, у илми нўжум, тафсир, фалсафа, адабиётшунослик, тилшунослик, фикҳ бўйича бир неча китоблар ёзиб қолдирган. Хусайн Воиз Кошифийнинг «Тафсири Хусайний» (Қуръон тафсири), «Ахлоқий муҳсиний», «Анвори Сухайлий» асарлари эл орасида машҳур бўлиб келган, ушбу китоблар ҳозир ҳам илму ҳикмат, ахлоқ ва фалсафа борасида қимматли манбалар бўлиб келмоқда.

Кошифий қалами ўткир, услуби равон ва ифодаларга бой бир адиб бўлиб, асарлари форс тили насрининг содда, аммо бадийий етук намуналари саналади.

Хусайн Воиз Кошифий қайси соҳага қўл урмасин, ўша соҳани пухта эгаллар ва ўз ғоялари, қарашлари ва маҳоратини кўрсатишга интиларди. У ҳазрат Навоийнинг яқин дўсти ва мухлиси бўлган, Алишер Навоийга бағишлаб «Мавоҳиби олия» («Олий тухфалар») асарини ёзган. Алишер Навоий ҳам ўз навбатида Кошифийни жуда ҳурмат қилган ва «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида унга алоҳида ўрин ажратиб, истеъдодини юқори баҳолаган. Алишер Навоийнинг замондоши тарихчи Ғиёсиддин Хондамир «Ҳабибус сияр» китобида Навоий таърифларини тўлдириб, Кошифийни мана бундай тавсиф этади: «Воиз нўжум илми ва иншода ўз замонасининг яғонаси эди ва кўп илмлар бўйича намуналар яратиб, асосли гаплар айтиб, ҳақли даъволар қиларди. Чиройли овоз ва дилкаш оҳангда ваъз ва насиҳатлар билан шуғулланарди».

Дарҳақиқат, ваъз ва насиҳатда ҳам Хусайн Кошифийнинг олдига тушадигани бўлмаган. Шунинг учун унга «воиз» (ваъз айтувчи) деган лақаб – унвон берилган. Ўрта асрларда воизлик катта санъат ҳисобланарди, улкан майдонлар, масжид ва мадрасаларнинг саҳналарида одамлар йиғилишиб, донишманд алломалар, уламо ва руҳонийларнинг ваъзларини тинглаганлар.

Воиз Кошифий («Кошифий» – кашф этувчи демак) ҳар жума куни намоздан сўнг Ҳиротнинг жоме масжидида ваъз айтган, минг-минг одамлар унинг насихатларини берилиб тинглаганлар. Кошифий ваъзларига қизиқишнинг ортиши унинг ғоят кўп ҳикоят ва ривоятларни, ҳадисларни, Қуръон сураларини ёддан билиши ва буларни тингловчилар диди, савиясига мувофиқлаштириб, ёқимли ва таъсирчан усулда баён этиб, моҳиятини тушунтириши, замона воқеаларига боғлаб шархлашида бўлган. Умрини одамлар хизматига сарфлаган олим ҳалол яшашга, тўғри сўз бўлишга, дину иймон йўлидан чиқмасликка чақирар ва ўзи бунга қаттиқ амал қиларди. Шунинг учун бўлса керак, у Навоийга ўхшаб нозик табиатли киши бўлган. «Мажолис ун-нафоис» асарида Навоий шу муносабат билан қуйидаги воқеани келтиради: Ҳусайн Воиз Кошифий ваъз айтадиган минбар олдида шаҳарнинг шўхларидан бири Хўжа Ҳофизнинг қуйидаги байтини ёзиб қўяди:

Воизон чун жилва дар меҳробу минбар мекунанд,
Гар ба хилват мераванд он кори дигар мекунанд:

(«Воизлар минбар устида, меҳроб олдида жилва қилиб сўзлайдилар, хилватга боргандан кейин эса бошқа ишлар билан шуғулланадилар»).

Воиз Кошифий навбатдаги ваъзга келаётиб, юқоридаги байтга кўзи тушади ва шартта орқасига бурилиб, қайтиб кетади. Аразлаб қарийб бир йил ваъз айтишга чиқмайди. Аммо шаҳар ақибларининг илтимоси билан яна минбарга чиқиб ваъз айтадиган бўлади. Хўжа Ҳофиз ушбу байтда мунофиқ, иккиюзлама кишиларни фош этган эди. Кошифий бундайлар жумласидан бўлмаганлиги учун ҳам кўпол ҳазилдан ранжиган.

Кошифийнинг моҳир, санъаткор ривоятчи эканлигини мана бу ҳикоя ҳам тасдиқлайди. Айтишларича, Кошифий катта олим ва адиб бўлишига қарамай, жуда оддий, фақирона ҳаёт кечирган, кўпинча ёлғиз ўзи мутолаа билан машғул бўлиб, кечалари узоқ вақт ишлар экан. Бир ўғри унинг уйини тунамоқчи бўлиб, пойлаб юради. Зийрак Кошифий буни сезиб қолади. Ўғри бир кеча пайт пойлаб, Кошифийнинг уйига киради. Кошифий ҳеч нарса билмагандай, ўрнидан туриб, ўғри билан салом-алик қилиб: – Бир келиб қолибсиз, марҳамат ўтиринг, – деб олдида нон-чой қўяди ва ширин сўзлар билан суҳбат бошлайди. Ўғри унинг сўзларига маҳлиё бўлиб тинглаб ўтиради. Кошифий турли ривоятларни айтиб, гап орасида бир ўғрининг бировнинг уйига кирганини ҳикоя қила бошлайди: «Ўғрини кўрган уй эгаси, –

деб ҳикоясини давом эттиради Кошифий, – хонанинг деворларини мана бундай қилиб ура бошлади (деворни гурсиллатиб қаттиқ уради) ва овозини баланд чиқариб, уйимга ўғри кирди, деб қичқиради (бу гапларни Кошифий овозини баралла қўйиб айтарди). Шунда қўни-қўшнилари югуриб чиқдилар ва ўғри қўлга олинди». Кошифийнинг ҳикояси тугамасданок дарҳақиқат унинг қўшнилари уйғониб, кириб келадилар ва ўғри ушланади.

Биз «Футувватномаи султоний» ва «Ахлоқи муҳсиний» асарларини ўқир эканмиз, Кошифийнинг ёзувчилик маҳоратига қойил қоламиз. Ички оҳангли, ифода-ташбеҳларга сероб мусажжаъ жумлалар шеърий парчаларга уланиб, ўқувчида алоҳида бир завқ уйғотади. Бу икки асар панднома жанрига тааллуқли ўғит-насихат мазмунидаги асарлардир.

Бироқ, шуни айтиш жоизки, адиб ахлоқий ғоялар, фикрларни қаторасига баён этиш, гап уқтириш билан шугулланган эмас. Унинг асарининг фазилати шундаки, у жамиятни, одамларни таҳлил этади, ҳикмат ва фалсафа асосида мушоҳада юритади. Натижада бани одам авлодига хос жуда кўп умумий хусусиятлар, ожизлик ва улуглик сифатлари очилади.

Кошифийнинг ҳар бир асари олам-олам маънога эга бир ҳазинадир. Адиб умрининг асосий қисмини Ҳиротда ўтказди ва илму маърифат билан одамлар қалбини ёритиш пайида заҳмат чекди. Ўқувчилар диққатига ҳавола қилинган «Футувватномаи султоний» ва «Ахлоқий муҳсиний» асарлари беш юз йил давомида ахлоқ ва одоб дастури сифатида қўлдан-қўлга ўтиб, зўр қизиқиш ила ўқиб келинган. Улар бугунги кунда ахлоқий меросимиз сифатида ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Нажмиддин КОМИЛОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Таржимон: Нажмиддин Комилов.

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриётининг
1994 йилдаги наشري асосида тайёрланди.

МАРДЛИК ДАСТУРИ

(Сўзбоши ўрнида)

Умрни дўстлар хизматиغا бағишлаш, фақат яхшилиқни ўйлаб, яхшилиқ қилишдан чарчамаслик, эзгу хулқ-атворга эга бўлиш, борини ўзгалар билан баҳам кўриш, муҳтожларга ёрдам бериш, пиру устозлар, дўст-биродарлар номуси, шарафини ҳимоя этиш, зоҳиран ва ботинан пок юриб, покиза инсонлар суҳбатини қозониш... Бу ҳаёл ёки афсона эмас, бирон бир бадий асарнинг идеал қаҳрамони хусусиятлари ҳақида гапираётганимиз ҳам йўқ. Шундай сифатларни ўзида мужассамлаштирган инсонлар бизнинг тарихимизда бўлган. Улар аҳён-аҳёнда учрайдиган алоҳида ноёб шахслар ҳам эмас эди, улар кўп эдилар, жамоа бўлиб уюшиб, ўз эзгу ниятларини амалга оширдилар. Уларни жавонмардлар, ахийлар ёхуд фатийлар деб атадилар.

Қадимий Хуросон, Мовароуннаҳр шаҳарларида Х асрдан бошлаб, жавонмардлик ёки футувватчилик ҳаракати анча кенг ёйилган эди. Футувватчилар муайян қоида-талабларга риоя этар, маънавий ва жисмоний етукликка интилар, қаердаки бўлмасинлар, нима иш билан шуғулланмасинлар, мардлик ва олийжаноблик намунасини кўрсатар, зулм ва ҳақсизликка қарши курашардилар. Улар наздида дунё бойлиги эмас, инсон қадрини устун турган, олтин-қумушни жавонмардлар назар-писанд қилмаганлар, балки уни маънавийёт тараққиёти учун бир восита деб қараганлар, холос.

Араб сайёҳи Ибн Баттута (XIV аср) «Сафарнома» китобида ёзади: «Мен дунёни кезиб, бундай одамлар (яъни жавонмардлар)дан кўра эзгу ниятли ва эзгу хулқли кишиларни кўрмадим. Шероз ва Исфаҳон аҳолиси гарчи ўзларини жавонмардларга ўхшатсалар-да, аммо улар (яъни Хоразм ва Мовароуннаҳр жавонмардлари) ғариб-мусофирларни сийлаш ва меҳмондорликда улардан баланд турадилар. Уларни (жавонмардларни) Ироқда шотир, Хуросонда сарбадор, Мағрибда (Андалусияда) суқра дейдилар. Уларга тобе жойларда адолат расми шундай ривожланганки, уларнинг лашкароғлари,

хоналарида олтин ва кумуш тангалар ерга сочилиб ётади ва эгаси топилмагунча ҳеч ким бу пулларга тегмайди».

Жавонмардлар оддий халқ ичидан чиққан хунармандлар, сипоҳийлар, кўчаларда томоша кўрсатувчи халқ театрлари вакиллари, паҳлавонлар, қизиқчилар ва бошқа тоифалардан ташкил топган. Улар ҳар бирининг ўз жамоаси, пири, таълим берувчи устозлари, йиғиладиган жойлари бўлган. Пирга қўл берган ва устоз олдида аҳду паймон қилиб, мардлик белбоғини белига боғлаган жавонмард бир умр ўз аҳдига содиқ қолишга интиланган, ўз шахсий ҳаётини жамоа ҳаёти учун, биродарлари учун фидо этган. Жавонмардлар жамоасига қабул қилинган ёш йигит («фатий» дегани ҳам, жавонмард дегани ҳам ёш, мард йигит маъносини беради) фарзанд деб, унинг белига аҳд белбоғини боғлаган устоз ота деб юритилган. Жавонмардлар шу зайлда бир-бирларини ака-укалар, биродарлар ҳисоблаганлар ва биродар биродари учун жонини беришга тайёр турган.

Жавонмардлар мазлумларни золим шохлар, маҳаллий ҳокимлардан ҳимоя қилиш, моддий ёрдам кўрсатишдан ташқари, уюшиб ташқи душманларга қарши курашганлар ҳам. Улар орасидан атоқли лашкарбошилар, халқ қаҳрамонлари етишиб чиққан. Абу Муслим, Муқанна, Яъқуб ибн Лайс, Маҳмуд Торобий каби араб истилочилари ва мўғул босқинчиларига қарши жангларда бошчилик қилган қаҳрамонларни олимлар жавонмардлар вакили деб ҳисоблайдилар. Ибн Баттутанинг сарбадорларни жавонмардлардан деб айтиши ҳам шуни тасдиқлайди. Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, X–XIII асрларда зодагонларга кўчманчи қабила-уруғларнинг талончилик юришларига қарши шаҳар хунармандларининг норозилигини ифодалаган жавонмардлик ҳаракати аста-секин XV асрга келиб, ўзининг муқобил таъсир кучини йўқота боради, яъни ҳоким синфларга муҳолифликдан эндиликда барча табақа-тоифаларни уюштирувчи ҳаракатга айланади. Хусусан фақат ўртаҳол хунармандлар, савдогарлар, санъат ва адабиёт аҳли эмас, шахзодалар, бойлар, амир ва амирзодалар ичидан ҳам футувватга аъзо бўлиш, унинг қоида-низомларини қабул қилишга интилиш пайдо бўлади. Лекин, шунга қарамай, барибир футувватнинг асосини шаҳар хунармандлари ташкил этар эди.

Футувват ҳақида араб ва форс тилларида ёзилган китоблар анча, бундан ташқари, машҳур пандномалар, тасаввуф ҳақидаги рисоаларда ҳам жавонмардларнинг расму русуми, одоби хусусида фикрлар келтирилади. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» номли рисоласи бу илмнинг кўп қоида-

низомларини қамраб олгани, содда ва раvon тилда ёзилгани билан ажралиб туради.

«Футувватномаи султоний»да жавонмардлик илми, дастури ва қоида-талаблари билан бирга тасаввуф ҳақида ҳам кўп фикрлар бор. Бошқача айтганда, Воиз Кошифий футувватни тариқатнинг бир бўлаги сифатида олиб қарайди. Бу бежиз эмас, чунки футувват асослари билан тасаввуф ғоялари аксар бир-бирига мувофиқ келади. Футувват ҳам, тасаввуф ҳам инсон ахлоқини поклаш, меҳру шафқат, ҳиммат ва мардлик кўрсатишни тарғиб этади ва бу жиҳатдан илоҳиёт ишқида дунёдан юз ўгирган, жисмини маънавий камолот йўлига қурбон этган дарвеш билан биродарлик, фидойилик удумига содиқ жавонмарднинг мақсадлари мос эди. Тасаввуфнинг тавба, сабр, қаноат, парҳез, ботиний таҳорат каби талаблари футувватчилар томонидан қабул қилиниб, амалий-ҳаётий қоидаларга айлантирилади. Жавонмард – Аллоҳнинг номини тилидан қўймайдиган, ҳамиша тоат-ибодат билан шуғулланадиган киши бўлиши кераклиги «Футувватномаи султоний» китобида қайта-қайта таъкидланади. Хуллас, тасаввуф футувватда юксак ғояларнинг амалий-ижтимоий татбиқини кўрган бўлса, футувват тасаввуфда назарий-эътиқодий тағзаминни топган эди.

Хусайн Воиз Кошифий пир-муридлик одоби, хирқа ва кулоҳ кийиш тартиблари, белбоғ боғлаш, қасамёд этиш удуми ва маросимлари ҳақида, футувватчиларнинг турли бурчлари, вазифалари, касб-кори хусусида гапиради. Асар савол-жавоб тариқасида оммавий китобхонга мўлжаллаб тузилган.

«Футувватномаи султоний» асарини биз атоқли тожик олими Қурбон Восе тайёрлаган нашрдан фойдаланиб, таржима қилдик. 1991 йилда Душанбеда «Адиб» нашриёти чоп этган бу нашрда асарнинг ўн икки бобидан етти боби мавжуд, асар матнининг ичидан ҳам қисқартирилган жойлар бор. Бу нарсa, табиийки, ўзбекча таржимада ҳам акс этди.

Таржимон.

М У Н Д А Р И Ж А

Муқаддима	15
1-фасл. Ушбу илминг шарафи ҳақида	15
2-фасл. Бу илминг мавзуи ҳақида	16
3-фасл. Ҷутувватнинг моҳияти, унинг луғавий ва истилоҳий маънолари ҳақида	16

Биринчи боб. Ҷутувватнинг манбаи, моҳияти, тариқат ва одоб ҳамда унинг рукнлари ҳақида

1-фасл. Ҷутувватнинг мазҳари (моҳияти) ва унинг одоби ҳақида	18
2-фасл. Тариқатнинг маъноси ва унга тегишли нарсалар ҳақида	22
3-фасл. Тасаввуфнинг маъноси, унинг одоби ва рукнлар ҳақида	27
4-фасл. Ҷақр ва унинг одобу аркони ҳақида	30

Иккинчи боб. Пирумуридлик ва шунга алоқали нарсалар тўғрисида

1-фасл. Тариқатда комил пирга эҳтиёж зарурати ҳақида	33
2-фасл. Шайхликнинг шартлари тўғрисида	33
3-фасл. Муриднинг одоби ва унинг шартлари	36
4-фасл. Мурид танлаш кайфияти (шартлари) ҳақида	39

Учинчи боб. Нақиб, аҳд отаси ва шадд устози (вафо белбоғини боғловчи киши) ва шоғирд билан шадд устозининг аҳдлашуви ва бунинг шартлари, рукнлари ҳақида

1-фасл. Нақиб ҳақида	40
2-фасл. Аҳд отаси хусусида	41
3-фасл. Аҳду вафо белбоғини боғловчи устоз ва (бел боғлаш) шартлари ҳақида	41
4-фасл. Шоғирд тушишнинг шарт-шароитлари	43

5-фасл. Шадд маъноси ва унга тааллуқли нарсалар хусусида	44
6-фасл. Шадднинг турлари ҳақида	45
7-фасл. Бел боғлаш далиллари хусусида	46
8-фасл. Хуфия ҳолваси ҳақида	47
9-фасл. Бел боғлаш маросимини тайёрлаш ҳақида	47
10-фасл. Белбоғ боғлашга тааллуқли ҳар хил маънолар ва фойдалар ҳақида	49

Тўртинчи боб. Хирқа ва аҳли фақрнинг кийимлари, уни кийиш, кийдириш ва муридларга хирқа тезда казиш ва бунинг шартлари, одобу аркони баёнида

1-фасл. Хирқа ҳақида	52
2-фасл. Хирқа кийиш баёнида	53
3-фасл. Хирқа кийиш шартлари ҳақида	53
4-фасл. Хирқа ранглари баёнида	56
5-фасл. Фақр аҳлининг хирқаси қайси матодан тикилиши баёнида	57
6-фасл. Ҳозирги замонда суфийлар ва футувват аҳли киядиган либослар баёнида	57
7-фасл. Фақрлар ҳақида	58
8-фасл. Суфийлар ва дарвешларнинг бош кийимлари хусусида	58
9-фасл. Кулоҳ устидан боғланадиган нарсалар баёнида	59
10-фасл. Кулоҳ ва кулоҳ устидан боғланадиган боғичларнинг ранги ҳақида	59
11-фасл. Суфийлар ва дарвешларга тааллуқли жойнамоз, ридо, кафш, суҳбат камари, тақя пўстаги каби нарсалар ва уларнинг маънолари ҳақида	60

Бешинчи боб. Тариқат аҳлининг одоби ҳақида

1-фасл. Тариқат аҳлининг кўнгилини асраш ва етти аъзо: кўз, қулоқ, тил, қорин, оғиз, қўл ва фарж (таносил аъзоси)ни сақлаш одоби ҳақида	62
2-фасл. Тариқат арбоби ёки улар тоифаларининг одоби ҳақида	65
3-фасл. Тақядорлар одоби ҳақида	68

4-фасл. Тақяга кириш одоби ҳақида	69
5-фасл. Ўтириш одоби ҳақида	70
6-фасл. Сухбат одоби ҳақида	71
7-фасл. Таом ейиш ва сув ичиш одоби ҳақида	72
8-фасл. Кийим кийиш одоби ҳақида	74
9-фасл. Сафар қилиш одоби ҳақида	76
10-фасл. Меҳмон кутиш одоби ҳақида	77
11-фасл. Йўлда юриш одоби ҳақида	79
12-фасл. Салом бериш одоби ҳақида	80
13-фасл. Биродарлар ҳақини адо этишининг бошқа адаблари ҳақида	81
14-фасл. Касб-кор ва савдо-тижорат одоби ҳақида	83
15-фасл. Ходимлар (хизматкорлар) одоби ҳақида	85
16-фасл. Ҳар хил ишлар одоби ҳақида	86
Олтинчи боб.	88
1-фасл. Маърака ва унга тааллуқли нарсаларнинг маънолари ҳақида	88
2-фасл. Маърака тузувчи сўз аҳли ҳақида	90
3-фасл. Томоша кўрсатувчи паҳлавонлар ҳақида	97
4-фасл. Томоша кўрсатувчи ўйин аҳли ҳақида, улар уч тоифадир: коса ўйнатувчилар, қўғирчоқбозлар ва соққабозлар	105
Еттинчи боб.	108
1-фасл. Қабза маъносиди ва қабза турлари шарҳи	108
2-фасл. Қилич қабзаси ҳақида	109
3-фасл. Қалқон қабзаси ҳақида	111
4-фасл. Гурзи қабзаси ҳақида	112
5-фасл. Уруш камони (ёйи) қабзаси ва унга тааллуқли нарсалар ҳақида	112
6-фасл. Тўқмоқ (ёғоч болға) қабзаси ҳақида	114
7-фасл. Пичоқ болтача (қассоблик пичоғи) ва болта ҳақида	116

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

Ушбу (китоб) футувват аҳлининг йўриғи ва паҳлавонлик аҳду вафоси қоидалари, кулоҳ ва хирқа кийиш одоби, ҳар бир фирқа (гуруҳ)нинг расму одатлари баёни, шайхлик ва муридлик, пиру шогирдлик қоида-шартлари, муридга раҳнамолик қилиш дастури, таълиму такмили ҳақидаги рисоладурким, (уни) фақирул ҳақир, беҳад нуқсонли Ҳусайн ал Кошифий машҳур ва муътабар китоблардан фойдаланиб, таълиф ипига тизди ва ҳам унга «Футувватномаи султоний» деб от қўйди. Бу рисола муқаддима, ўн икки боб ва хотимадан иборат. Муқаддима футувват илмининг шарафи ҳақида бўлиб, унда бу илмнинг мавзуи, «футувват» (сўзининг) луғавий маъноси, истилоҳий мазмуни уч фаслда баён этилди.

1-ф а с л .

Ушбу илмнинг шарафи ҳақида

Билгилким, футувват илми шариф-муътабар илмлардан бўлиб, тасаввуф билан тавҳид илмининг бир бўлагидир. Ва оламнииг улуг зотлари бу илмда кўп китоблар битибдирлар ва унинг таърифи, камоли ҳақида кўп саҳифаларни қоралаганлар... Чунончи, «Қавоидул футувват» («Футувват қоидалари») номли китобда мана бу байтларни Фаридиддин Атторга нисбат берибдирлар:

Кўнгил кўзи футувват бирла равшан,
Ва жон боғи футувват бирла гулшан.
Агар сен ушбу илми забт этарсан,
Сафо офтобидай балқиб кетарсан.

Ва яна «Одобул футувват» («Футувват одоби»), «Орифул масриф» («Орифлар фойдаси»), «Мирсодул аъбод» («Бандаларнинг мушоҳада қиладиган жойи»), «Ҳадиқатул ҳақиқат» («Ҳақиқат боғчалари») номли рисоалар, шунингдек,

Жомийнинг «Рисолаи сайр», Зариа Исфаҳонийнинг «Зодул ахира» («Охират озукаси»), Шайх Атторнинг «Тазкиратул авлиё» каби китоблари мавжуд бўлиб, уларда бу шариф илм — футувватнинг зикри ва бу сифатга мушарраф кишиларнинг таърифи берилган.

2-ф а с л .

Бу илмнинг мавзуи ҳақида

Билгилким, ҳар илмнинг ўз мавзуи бор ва унда ўша илмнинг моҳияти, ҳодиса-қоидалари хусусида баҳс боради. Чунончи, тиб илмида инсоннинг бадани мавзу бўлиб, кишининг саломатлиги ёки касаллик сабаблари ўрганилади. Бас, бу муқаддимадан равшан бўладики, футувват илмининг ўз мавзуи бор, бу мавзу — инсон руҳи ҳисобланади. Зеро инсоннинг руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал ва ҳамида хулқ-атворли, фазилатли қилиб етиштириш мумкин. Аммо инсон руҳи тадқиқи ва ахлоқ мартабалари баёни ушбу мухтасар рисолага сиймайди, бундан ташқари ҳар бир илмнинг баҳс этадиган (ўзига хос) масалалари бор, барча илмлар шу тарзда бир-бирига боғланган.

Мазкур рисолада эса футувват илмининг масалалари жам этилди ва бу масалалар ақсар савол-жавоб тариқасида баён этилди.

3-ф а с л .

Футувватнинг моҳияти, унинг луғавий ва истилоҳий маънолари ҳақида

Билгилким, «футувват» сўзининг луғавий маъноси ёшлик, демак ёш йигитни «фатий» дерлар. Баъзилар бу сўзга изоҳ бериб, футувватни жавонмардлик (жўмардлик) деганлар. Истилоҳ сифатида футувват деб омма орасида яхши сифатлар ва намунали ахлоқ билан машҳур бўлишни айтадилар, шу важданким, бундай одам ҳамиша ахлоқи билан ўз касбдошлари, тонфа-табақаси орасида мумтоз бўлади. Хос таъриф юзасидан эса футувват инсоний фитрат нури зуҳурининг нафсоний белгилар зулматига қарши қўйилиши, (шу зулматни) ёриб ўтишидан иборатдир.

Шундай экан, футувват нима? Футувват элдан яширин бирор иш қилмаслик, ҳамма одамлар билан хушфёъликда яшашдир.

Ўнги одамларнинг меҳру муҳаббатини эзгу хулқ билан қозониш лумкин ва айтганларидек:

Халқи жаҳонга хуш хулқинг ила маҳбуб бўл,
Жаннат боғига йўл бошловчи шудир, эй дил.

Шунингдек, футувват аҳдга вафо қилмоқдир... зеро, вафо қавонмардларнинг ишидир ва аҳду паймонни синдириш, аҳдга зафо қилмаслик нуқси виждоннинг нуқсидир.

Белни вафо белбоғила руст эт,
Қўлни вафо эмгагига чуст эт!

Футувват барчани ўзидан афзал билиш ва ўзини ҳеч кимдан юқори қўймасликдир. Футувват такалуфни тарк этмоқ ва уйда нима бўлса меҳмон учун ҳозир қилмоқдир:

Боримизни меҳр дастурхонига ҳозир айладик,
Гарчи арпа нонию сиркодин ўзга нарса йўқ.

Ҳеч шубҳа йўқки, такалуфдан аноният (манманлик) ҳиди келади, футувватнинг қуввати эса нафсни енгиш, манманлик ва такаббурликни тарк этишдан ҳосил бўлади. Худбинлик — худпарастлик эмас, балки худпарастликдир:

Фоний бўлганлар бақо фарзандидир,
Ўзни севган бутпарастдир, бандидир.

Футувватнинг уч мартабаси бор: аввал саҳоват, яъни бор нарсасини ҳеч кимдан қизганмаслик. Иккинчиси сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-қудрат, қасд-ғазабдан покиза, пок тутиш. Учинчиси вафо, яъни, ҳаммавақт халқ хизматида бўлиш. Салмон Форсий (Муҳаммад алайҳиссаломнинг яқин саҳобаларидан) футувват хусусида деганлар: «Футувват—барчага инсоф-муруват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслик, яъни бор камчиликлар, айбларни ўзига нисбат бериш, аммо вужудга келган воқеалардан ўзини хорижда ҳисоблаш». Футувват ҳақида бундан бошқа ҳам айтилган гаплар кўпи, аммо биз шу билан чекландик.

БИРИНЧИ БОБ

ФУТУВВАТНИНГ МАНБАИ, МОҲИЯТИ, ТАРИҚАТ ВА ОДОБ ҲАМДА УНИНГ РУҚНЛАРИ ҲАҚИДА

Бу боб тўрт фаслдан иборат.

1-фасл.

Футувватнинг маъҳари (моҳияти) ва униногоди ҳақида

Билгилким, кимдаки футувват сифатлари намоён бўлса, уни «фатий» дейдилар ва фатийнинг асл луғавий маъноси ёшлик демакдир. Бу сўз ёш йигитга нисбатан ишлатилади. Бас, шундай экан, фатий сўзининг ёш йигитга нисбат берилиши ҳақиқатдир, бундан бошқаси эса мажоз, яъни кўчма маънодадир. Мажозий маънода инсоний фазилатлар нуқтан назаридан камолот чегарасини забт этган одамга нисбатан қўллайдилар. Ва мажоз дейилишига сабаб шуки, модомики солиҳ (ҳали) нафс ҳаваси тузоғида табиий эҳтиёжлар бандида экан, у гўё гўдакка ўхшайди, нафс мартабасидан тараққий этиб, дил мақомига етишса, балоғат остонасидаги ёш ўспирин қабилида бўлади. Ёш йигитда эса қон қайноқ, бадан қуввати (жисмоний қувват) етарли бўлганидек, жавонмардларда ҳам инсоний камолот (билан бирга) маънавий қувватлар мавжуддир ва ушбу мартабадагига «фатий» дейдилар...

Жавонмардликнинг ниҳояти яхшилик йўлида жондан кечишга тайёр туриш, фидойи қалб эгаси бўлишдир. Хусрав Деҳлавий ёзадилар:

Олтин-кумуш ҳадя этувчи мардлар кўп,
Жонни фидо этувчилар марддир, мард!

Агар ҳақ гапни айтадиган бўлсак, жавонмардликнинг бутун моҳияти қуйидаги икки сифатда мужассамдир: бири — дўстларга наф етказиш, яъни саховат, иккинчиси — дўстларни душман зараридан ҳимоя қилиш, яъни шижоат...

Агар футувватнинг рукнлари (устунлари) нечта деб сўрасалар, ўн иккита деб айт: олтита зоҳирӣй ва олтита ботинӣй рукн бор.

Футувватнинг зоҳирӣй рукнлари қуйидагилар: биринчиси — ғийбат, ёлгон ва бўҳтон ва беҳуда сўзлардан тилни тийиш. Зероким, тилидан халққа озор етмайдиган одамгина футувватга даъво қила олади.

Иккинчиси — ноҳўя, номақбул сўзлар, бўҳтон, ғийбатдан кулоқни беркитиш.

Учинчиси — кўриш ножоиз ҳисобланган нарсалардан кўзни юмиш.

Тўртинчиси — ҳаром нарсалардан, халқ озоридан қўлни тортиш.

Бешинчиси — бориш ман қилинган ношоиста жойлардан оёқни тортиш. Ҳақорат ва гуноҳга сабаб бўладиган, ғаммозлик, гап ташиш ва зиён-заҳмат, озорга етаклайдиган ишларга қадам қўймаслик.

Олтинчиси — ҳаром овқатлардан офизни, зинодан аъзони беркитиш. Зино — футувват аҳдини бузиш, ҳаромхўрлик эса — футувват риштасини узишдир.

Футувватнинг ботинӣй рукнлари қуйидагилар: биринчиси — саховат, яъни тиламасдан бурун ўз маҳалида бағишламоқ оқибатини ўйламаслик, лаёқату қобилиятни андиша қилмаслик.

Иккинчиси — тавозе, яъни бошқаларни ўзидан афзал билмоқ, барчага камтар, хоксор муносабатда бўлиш.

Учинчиси — қаноат... Одамлар бошига тушадиган азоб-изтироблар, фалокатлар ортиқча нарсаларга эга бўлиш ҳирсидандир, чунончи Мавлоно Румӣй деганлар:

Ҳарис кўзи тўярми ҳеч дунёдин?
Қаноат бўлмаса, дур бўлғайми садафда

Тўртинчиси — авф ва марҳамат. Яъни, халққа шафқат кўргизмоқ, кишилар гуноҳини кечирмоқ ва иложи борича уларга яхшилик, мурувват билан муомала қилиш.

Меҳрибон бул, эи азизим, меҳрибон,
Меҳрибонлик мардликдандир нишон.

Бешинчиси — ҳавобаландлик ва гурурни тарк этиш. Яъни, қанчалик маъқул ва мақбул ишларни амалга оширса ҳам мағрур бўлмаслик, зеро Иблис кибру ҳаво туфайли жаннатдан бадарға бўлди.

Олтинчиси — қурб (илоҳиётга яқинлашиш) ва васлат мақомига бутун вужуди, дилу жони билан интилиш. Яъни, кўнгил уйини риёзат супургиси билан чангу ғубор, чиқиндилардан тозалаб туриш, токи кўнгил ишқ султони ўтирадиган тахтга айлансин... зеро, модомики кўнгил дунё тааллуқоти — ташвишлари ғалвасидан қутулмас экан, у дўст муҳаббатининг маконига айланмайди.

Кўнгул токим таалуқ зангидин пок ўлмас,
Жамоли зулжалол ғайб пардасидин жило этмас.

Агар футувватнинг шартлари нечта, деб сўрасалар, етмиш битта деб айт: бунинг қирқ саккизтаси вужудий, йигирма учтаси азалий (парҳез қилинадиган) шартлардир.

Вужудийлар (қуйидагилардир): биринчи — ислом, иккинчи — имон, учинчи — ақл, тўртинчи — илм, бешинчи — ҳилм (ҳалимлик), олтинчи — зуҳд (тақво), еттинчи — вараъ (парҳез), саккизинчи — сидқ, тўққизинчи — карам, ўнинчи — мурувват, ўн биринчи — шафқат, ўн иккинчи — эҳсон, ўн учинчи — вафо, ўн тўртинчи — ҳаё, ўн бешинчи — таваккул, ўн олтинчи — шижоат, ўн еттинчи — ғайрат, ўн саккизинчи — сабр, ўн тўққизинчи — истиқомат, йигирманчи — насиҳат, йигирма биринчи — нафс таҳорати, йигирма иккинчи — олийҳимматлилик, йигирма учинчи — сирни яшириш, йигирма тўртинчи — раҳмдиллик, йигирма бешинчи — шариат риояси, йигирма олтинчи — амри маъруфни бажариш, йигирма саккизинчи — ота-она ҳурматини бажо келтириш, йигирма тўққизинчи — устоз хизматида бўлиш, ўттизинчи — ҳамсоя ҳаққини адо этиш, ўттиз биринчи — тилга фақат савобга қаратилган каломни келтириш, ўттиз иккинчи — кўп билиб, оз гапириш, яъни билим мўллигидан сукут сақлаш, ўттиз учинчи — ҳамма жойда ҳалолни талаб қилиш, ўттиз тўртинчи — салом одобини бажо келтириш, ўттиз

бешинчи — яхшилар ва поклар билан суҳбатлашиш, ўттиз олтинчи — оқиллар билан суҳбатлашиш, ўттиз еттинчи — шукр қилиш, ўттиз саккизинчи — мазлумларга ёрдам қўлини чўзиш, ўттиз тўққизинчи — етим-есирлар, ёлғиз кишилар аҳволини сўраб туриш, қирқинчи фикрат (ўй-фикр, андиша) ва ибрат кўрсатиш, қирқ биринчи — ихлос билан амал қилиш, қирқ иккинчи — омонатга хиёнат қилмаслик, қирқ учинчи — шайтоний нафсга қарши душманлик кўрсатиш, қирқ тўртинчи — инсоф чизифидан чиқмаслик, қирқ бешинчи — ризо-розилик ҳиссини йўқотмаслик, қирқ олтинчи — касалларни кўришга бориш, қирқ еттинчи — ножинс ва нокаслардан узоқ туриш, қирқ саккизинчи — доимий зикр билан банд бўлиш (худонинг номини тилга олиб туриш).

Азалий, яъни парҳез қилинадиган (ёки ман этиладиган) ишлар қуйидагилардир: биринчи — (пирга) қарши бориш, иккинчи — қабиҳ сўз сўзлаш, учинчи — яхшиларнинг орқасидан гапириш, тўртинчи — (бировни) ортиқча мазах қилиш, бешинчи — гап ташиш, олтинчи — кўп кулиш, еттинчи — ваъдага хилоф иш қилиш (аҳдни бузиш), саккизинчи — одамлар билан макр-ҳийла юзасидан муомала қилиш, тўққизинчи — ҳасад қилиш, ўнинчи — зулм ўтказиш, ўн биринчи — алдаш (ғаммозлик қилиш), ўн иккинчи — бойлик орттиришга ружу, ўн учинчи — ҳирс қутқусига учиш, ўн тўртинчи — узоқ орзу-мақсадни кўзлаш, ўн бешинчи — одамлардан айб қидириш ва бетга чопарлик қилиш, ўн олтинчи — ёлғон қасам ичиш, ўн еттинчи — халқ молидан тама қилиш, ўн саккизинчи — хиёнат қилиш, ўн тўққизинчи — бўҳтон-туҳмат қилиш ва кўрмаган нарсани кўрдим деб гувоҳлик бериш, йигирманчи — шароб ичиш, йигирма биринчи — судхўрлик қилиш, йигирма иккинчи — зино қилиш, йигирма учинчи — ёмон мазҳабли одамлар билан суҳбатлашиш. Кимки мазкур етмиш бир шартдан беҳабар бўлса, у футувватдан бебаҳрадир.

Агар футувват аҳлининг хислатлари нечта, деб сўрасалар, ўнга деб айтгин: биринчиси — ҳақ субҳоналлоҳу таолога сидқи дилдан ибодат қилиш, иккинчиси — халқ билан муомалада инсоф-адолат кўрсатиш, учинчиси — ўз нафсига қаҳр қилиш, тўртинчиси — улуғларга ҳурмат, бешинчиси — кичикларга

шафқат кўрсатиш, олтинчиси — дўстлардан насиҳатни аямаслик ва улар маслаҳатига қулоқ солиш, еттинчиси — уламоларга тавозели бўлиш, саккизинчиси — ҳикмат аҳли билан мулојим муомала қилиш, тўққизинчиси — душманларга саховат кўрсатиш, ўнинчиси — жоҳиллар олдида сукут сақлаш. Агар футувватни нима билан қиёсласа бўлади, деб сўрасалар, ток дарахти билан деб жавоб бер... Футувват билан дарахт орасида қандай ўхшашлик бор, деб сўрасалар, дегилким, дарахтда тана, пўстлоқ, илдиз, шоҳу барг ва гулу мева бўлганидай, футувватнинг ҳам танаси, илдизи, пўстлоғи, шоҳи ва гулу меваси бор. Агар буларнинг ҳар бири нимадан иборат деб сўрасалар, жавоб бериб айтким, футувват дарахтининг илдизи, яъни унга қувват бериб яшнатадиган, гул ва мева келтирадиган асл манба — пок муҳаббатдир... Ушбу дарахтнинг танаси — тавозе, шохлари — сабру тоқат, япроқлари — парҳез, пўстлоғи — одоб ва ҳаё, гуллари — хушфеъллик ва марҳамат, меваси — карам билан саховатдир.

Агар мурувват нима, деб сўрасалар, футувват тариқатнинг бир қисми бўлганидай, мурувват футувватнинг бир қисмидир, деб айт...

2-ф а с л .

Тариқатнинг маъноси ва унга тегишли нарсалар ҳақида

Агар тариқатнинг маъноси нима, деб сўрасалар, дегилким, тариқат деб луватларда тўғри йўлни айтадилар. Истилоҳ сифатида эса сулук манзиллари (яъни, маънавий-ахлоқий покланиш босқичлари)ни босиб ўтиш ва бу мақомотда (даража-мартабаларда) тараққий этиш хислати, йўл-йўриғини билдиради. Агар тариқатнинг асли нечта (белгидан иборат) деб сўрасалар, учта (белги) деб айт, яъни: дам (нафас), қадам ва карам. Агар буларнинг ҳар қайсиси нима маънони билдиради, деб сўрасалар, жавоб бериб айтким: дам (нафас) — айтилиши лозим бўлмаган нарсалар ҳақида дам урмаслик (яъни, сўзламаслик); қадам — қилиниши ман этилган ишларга қадам урмаслик, карам — иш билан шуғулланиш ва керакли ишни қилиш ҳамда иш пайтида қалб тоатини қанда қилмаслик.

Кимки бу уч асл (талаб)дан бирортасини бажармаса ва ёки билмаса, у тариқатдан бахраманд эмасдир...

Тариқатнинг мақомоти (босқичлари) нечта деб сўрасалар, тўрт юзу қирқ тўртта деб айт. Аммо унинг жами тўрт мақомда мужассамдир: аввал тавбаким, у икки нав бўлади: бири — гуноҳдан зоҳиран тавба қилиш, иккинчиси — худбинликдан ботинан тавба қилиш. Яъни:

Ёмонликдан ҳазар қилмоқ авомнинг тавбасидир
Ўзидан ўзлигин поклаш хаслар тавбасидир.

Иккинчиси — хавф, яъни қўрқув. Гуноҳдан, ғайри шаръий ишлардан қўрқиш, Аллоҳ ғазабидан, риёзатнинг азобларидан қўрқиш. Ана шу хавфу хатардан қўрқмай, эсон-омон қолиб чиққан, дунё бандларидан қутулишга қудрати етадиган одам ўзини тариқатга мансуб, деб билиши мумкин.

Учинчиси — жиҳод, яъни нафс билан жанг олиб бориш:

Ташқи душман бўлди яқсон, эй шоҳим,
Ичкарида лек қолди зўр ғанимим.

Ул ғанимни ақл ила енгмоқ қийин,
Ул қуёнмас, шердир ичда яширин.

Тўртинчиси — сабр. Сабр мақсад эшигининг калитидир. Агар тариқат аҳкоми (ҳукмлари) нечта деб сўрасалар, олтита деб айт: аввал — маърифат, иккинчи — саховат; учинчи — таваккул, тўртинчи — тафаккур, бешинчи — сидқ, олтинчи — яқин (шакшубҳасиз ишонч).

Агар тариқат аркони (устунлари) нечта, деб сўрасалар, бу ҳам олтита деб айт: биринчи — фарз этилган илмларни ўрганиш, иккинчи — илми амалда тадбиқ этиш, чунки амалга тадбиқ этилмаган илм мевасиз дарахт ва ёғи йўқ чироқдир. Шайх Саъдий айтганидай:

Дарахтнинг меваси илмнинг амалидир, бил.
Илмингга қилмасанг амал мевасиз дарахтсан.

Учинчи — халқ ичида яхши хулқ билан ном қозониш.
Тўртинчи — риёзат чекиш, токи кўнгил кўзгуси жидду жаҳд сайқали билан равшанлик топсин:

То сайқали таҳрид ила дил мусаффо ўлмас,
Чеҳраи дўст ул кўзгуда пайдо ўлмас.

Бешинчи — ҳамиша Дўст (худо) номини зикр этиб туриш.
Олтинчи — Дўст дийдорини кўриш учун кучли иштиёқ ва шавқ билан интилиш, кўнгилни Дўст ёди билан банд этиш.

Тариқатнинг суннати (расм-одати), нечта, деб сўрасалар, олтига деб айтгин: аввал вақтни жамоат билан ўтказиш, иккинчи сахар ва шом пайтларида хотиржам бўлиш, учинчи доимо пок юриш, тўртинчи кўнгилни асрай билиш, бешинчи зикри такбирни бажо келтириш, яъни «Аллоҳу акбар»ни айтиб туриш, олтинчи пирлар, ота-боболарни яхшилик билан хотирлаб туриш.

Агар тариқатнинг мустаҳаби — мақбул ва маъқул удумлари нечта, деб сўрасалар, буни ҳам олтига деб айт: биринчи — кишиларга очиқ юз билан муносабат кўрсатиш. Иккинчи — таомни ёлғиз емаслик, учинчи — қанчалик оғир, азобли бўлмасин, юзни буриштирмасдан ўтириш, тўртинчи — барчага барабар хайр-эхсон кўрсатиш, бешинчи — ҳамма ерда ҳурмат-эҳтиромни сақлаш, олтинчи — ўзининг ва пирлари, устозларининг номусини сақлаш...

Агар тариқатнинг наҳийси, яъни ман қилинган ишлари нечта деб сўрасалар, олтига деб айтгин: аввал нафс хавасларини тарк этиш, иккинчи — бойликни тарк этиш, учинчи — ёлғонни тарк этиш, тўртинчи — зинони тарк этиш, олтинчи — хиёнатни тарк этиш.

Агар тариқатнинг абжади нечта деб сўрасалар, дегилким, тариқат абжади даставвал кичик ва катта абжадларга бўлинади. Агар кичик абжад қайсидир деб сўрасалар, кичик абжад қуйидаги ўн тўрт сўздан иборат деб айт: биринчи — хоксорлик билан ўзини тупроққа айлантириш, иккинчи — мужоҳидат, яъни савй-интилиш белкураги билан ул тупроқ (ер)ни чопиш, учинчи — унга муҳаббат уруғини сепиш, тўртинчи — уни маърифат суви билан парваришлас, бешинчи — риёзат ўроғи билан ўриш, олтинчи — таваккал арқони билан боғлаб, қаноат хирмон-жойига келтириш, еттинчи — тақво билаги билан хирмонни туйиш,

саккизинчи — сабр кўмагида донни сомонидан ажратиш, тўққизинчи — муҳаббат тарозиси билан ўлчаш, ўнинчи — ризо тегиримонида тартиб ун қилиш, ўн биринчи — карам ва мурувват суви билан хамир қориш, ўн иккинчи — ишқ танурида шавқ олови билан нон ёпиш, ўн учинчи — уни ихлос табақига қўйиш ва ўн тўртинчи — уни элга тақдим этиш...

Агар қатта абжад қайсидир, деб сўрасалар, у (қуйидаги) йигирма тўққиз сўздан иборат деб айтгин: аввал — зоҳир ва ботинни ораста этиш, иккинчи — сабр-тоқат кўрсатиш, учинчи — тақво билан шуғулланиш, тўртинчи — яхшилик йўлида ҳар доим савоб иш қилиш, бешинчи — хотиржамликка интилиш, олтинчи — ҳалол ва ҳаромнинг фарқига бориш, еттинчи — хавфу ражо (қўрқув ва умид)ни ўз шиорига айлантириш, саккизинчи — раҳнамолик кафолатини бўйинга олиб, ҳар бир толиб шахсни мақсадига етказиш, тўққизинчи — ўзини (бошқалардан) паст деб билиш ва ўз-ўзидан ҳисоб талаб қилиш, ўнинчи — фақр риёзатини чекиш, ўн биринчи — кўнгилларни зиёрат этиш, яъни кўнгиллар каъбасига сиғиниш, ўн иккинчи — фақр аҳлининг сирини сақлаш, ўн учинчи — халқнинг шукрини қилиш (халқ номидан ҳақ неъматининг шукрини қилиш), ўн тўртинчи — сидқу сафо кўрсатиш, ўн бешинчи — вақтни бекор кеттизмаслик, ўн олтинчи — фурсатни ганимат деб билиш, ўн еттинчи — тамани батамом эсдан чиқариш, ўн саккизинчи — ҳеч кимга зулм, жабру жафони раво қўрмаслик, ўн тўққизинчи — илмни севиш ва олимлар билан ўтириб суҳбатлашиш, йигирманчи — одамлар ғийбатини қилмаслик ва ўзи билан машғул бўлиш, йигирма биринчи — қаноатни ўз ҳаётининг асоси ва фаолиятининг пойдевори деб билиш, йигирма иккинчи — имкону қурби етгунча маърифат камолига интилиш, йигирма учинчи — дилнавозлик қилиш ва кишилар кўнглини кўтариб, қалбини шод этиш учун интилиш, йигирма тўртинчи — ўзини ўзи маломат этиш ва маломатдан қўрқмаслик, йигирма бешинчи — ҳаммага талабгор бўлиш, йигирма олтинчи — аҳдга вафо қилиш, йигирма еттинчи — ростлик йўлида юрганларга йўлдош бўлиш ва эгри кишиларга ёрдамчи бўлмаслик, йигирма саккизинчи — фаҳш сўзни оғизга олмаслик, соқов бўлиш, ёлғон ва зиённи ростлик ва фойдага буриш, йигирма тўққизинчи — худо исмларини зикр этиб туриш, пирлар ва аждодлар хотирасини эсга олиш.

Агар тариқатнинг имони нима, деб сўрасалар, руҳнинг (шахснинг) иродада оғишмай мустаҳкам туриш, яъни пир ва устоз амрини устувор туриб адо этишидир, деб айт. Агар тариқатнинг интиҳоси — хатми нимага асосланади деб сўрасалар, қуйидаги ўн нарсага асосланади деб айт: аввал — зикр, иккинчи — шуқр, учинчи — хизмат, тўртинчи — тоат, бешинчи — мурувват, олтинчи — қаноат, еттинчи — муҳаббат, саккизинчи — таслим (итоат), тўққизинчи — таваккул, ўнинчи — тавҳид.

Агар тариқатнинг такбири нима деб сўрасалар, тўғри ва мақбул сўз айтиш дегин. Агар тариқатнинг рукни — устуни нима деб сўрасалар, хос сўзни хос жойда хос кишиларга айтиш, деб айт. Агар тариқатнинг сужуди (саждалари) нима деб сўрасалар, чуқур маъноли, ҳаммага маъқул сўзларни гапириш ва жавонмардлар билан дўстлашиш, деб айтгин. Агар шарият, тариқат ва ҳақиқат орасида нима фарқ бор, деб сўрасалар (бу тушунчаларнинг) ҳар учаласи ўзаро вобаста, деб жавоб бер.

Шарият — равшан билган нарсалардир, нишондир, ҳурматдир. Тариқат — қидириладиган нарсадир, интилиш, баёндир, хизматдир. Ҳақиқат — кўриш учун курашиш, кўриладиган нарса, яъни аёндир, ҳикматдир. Агар булардан ҳар бирининг самараси нима, деб сўрасалар, дегил: шариятнинг самараси — аҳдга вафо, тариқатнинг самараси — фикр, яъни ўзидан воз кечмоқ, ҳақиқатнинг самараси — бақо, яъни ботилдан умидни узиб, ҳақ сўйган ишларга боғланиш. Агар тариқатнинг обрўйи нима, деб сўрасалар, бу (нарса) икки асосдан иборатдир, деб жавоб бер; аввал шуқи, дарвешлар олдига қуруқ қўл билан бормасин, иккинчидан, ҳамиша таҳоратли, пок бўлсин.

Агар шарият, тариқат ва ҳақиқат сўзларининг ҳарфлари нимага ишора этади, деб сўрасалар, жавоб бергилким, «шарият» беш ҳарфдир (араб ёзувидаги шакли назарда тутилади) ва уларнинг маънолари қуйидагича: «Ш» — ибодат шартини бажо келтириш, «Р» — мумкин нарсани мумкин эмас нарсдан ажратиш, «Й» — яқдил бўлиш, «Ъ» — илм ўрганиш, «Т» — талаб қилиш. «Тариқат» сўзи ҳам беш ҳарфдан иборат: «Т» — талаб қилмоқ, «Р» — бўлиш, «Й» — ишонч ҳосил қилиш (яқин), «Т» — таважжуҳли бўлиш. «Ҳақиқат» (сўзи) ҳарфлари ҳам маънолидир: «Ҳ» — ҳузурланиш, дил ҳузурли, «Қ» — тажрид (ёлғизланиш) саҳросига қадам кўйиш. «И» — тафтил (лвчә

тааллуқларидан қутулиш (мартабасида бирлашиш), «Қ» — мажозий борлиқ, яъни вужуд борлиғи қайдидан қадамни кўтаришким, солиқнинг назари ашё ҳақиқатини идрок эта олади, «Т» — тавҳид. Ушбу ўн беш сифат мавжуд бўлган эр комил ва мукамал инсондир ва у тариқатнинг пешволигига лойиқ бўла олади ва шайхлик жойнамози устига чиқишга сазовордир.

3-ф а с л .

Тасаввуфнинг маъноси, унинг одоби ва руқнлари ҳақида

Билгилким, тасаввуф тариқат мақомотидан биридир. Ва бу номнинг (яъни, «тасаввуф» сўзининг эски ёки янгилиги, келиб чиқиши ҳақида (олимлар орасида) ихтилоф бор. Баъзилар бу сўз ислом пайдо бўлгандан кейин келиб чиққан дейдилар... Аммо маълум бўлишича, «тасаввуф» сўзи исломдан олдинги замонда ҳам бўлган экан. «Унсул суфия» китобида биринчи бўлиб «суфий» деган номни олган одам Одамато фарзандларидан бири — Шиш эди деб нақл қилинади... Унинг либослари яшил суфдан (суф — жун мато) экан ва Шишдан кейин жун матодан кийим кийиб юрувчиларни «суфий» дейдиган бўлдилар. Ўзини шу тоифага мансуб деб биладиганларни тасаввуф аҳли, деб юритадилар. Бас, соҳиб камол суфийлар аҳволига талабгор бўлиб, астойдил интиланларни мутасуфия дейдиган бўлдилар.

Агар тасаввуф нимадир, деб сўрасалар, айтгинки, бу саволга берилган жавоблар бир қанча. Биринчидан, тасаввуфни тахлия, яъни холи бўлмоқ, қалбни бўшатмоқ ва яхши, мақталган ахлоқдир, дейдилар. Иккинчидан, тасаввуфни тасфия, яъни руҳни ағёр — бегонадан тозалашдир, деб айтадилар. Учинчидан, тасаввуф ҳузур, яъни нафсни жиловлаш, хоксорлик ва жонсипорлик намунасини кўрсатишдир дейдилар. Тўртинчидан, тасаввуф даъвони тарк этиш ва маъноларни халқдан яширишдир дегувчилар бор. Яъни, киши то даъводан воз кечмаса, маънога етмас ва то ўз маъноларини яширин тутмаса, тасаввуфдан баҳра топмайди. Бешинчидан, тасаввуфни (яна) ибодат ҳуснига ишорат, деб таърифлайдилар. Олтинчидан, тасаввуф нафсни хор тутиш ва амрни азиз тутишдир дейдилар. Еттинчидан, тасаввуф барча адабдир ва кимки фақр (лаовенлик) олобидан бирига ўзини вобаста этмаса, тасаввуфдан

фақат номгина билади, холос дейдилар. (Ушбу таърифларнинг барчаси тасаввуф учун хосдир).

Агар ўзларига тасаввуф номини олган мазкур тоифа неча гуруҳга бўлинади, деб сўрасалар, уч гуруҳга деб айт: биринчиси — мустасуф. У қўлдан-қўлга ўтиб юрадиган ва мансаб-жоҳга восита бўлган мол-дунё учун ўзини дарвешларга ўхшатиб юрадиган кишидир ва унинг ҳеч бир мартабаси йўқ, бундайлар тўғрисида яхши демишлар:

Сидқу сафо йўлини юрмай дағдаға бунча.

Суфи-ю шайх номини сотиб валвала бунча!

Иккинчиси — мутассуф. Бу мақсаднинг илк манзилига етган одамдир. Учинчиси — суфий. У ўзидан фоний бўлиб, ҳаққа боқий бўлган, яъни ўзидан кечиб, ҳаққа етган одамдир... Суфийлар уч даража — гуруҳга бўлинадилар, яъни: муоширлар, мутарасмлар ва муҳаққиқлар. Муоширлар (суҳбатдошлар, шериклар) тасаввуф аҳлининг мухлислари ва дўстларидирлар. Улар (шу мухлисликдан) савоб умидвордирлар... Аммо мутарасмлар дарвешларнинг расму одати, суратларига эргашадилар ва зоҳирда дарвешларнинг сўзлари, аҳволига тақлид қиладилар. Уларнинг шиори: агар яхши бўлсак, бизни дарвешлар қаторига қўшсинлар ва агар ёмон бўлсак дарвешларга бизни бағишласинлар (яъни, дарвешлар туфайли мағфират нури насиб этсин). Бу гуруҳнинг дарвешлар файзи таъсирида насиба топиши эҳтимолдан холи эмас. Аммо муҳаққиқлар суф (жун кийим) кийиб юрувчи шундай бир жамоадирларким, доим сафога интиладилар; нафсни жабру жафо исканжасига олиб, дунё молини тарк этадилар ва эзгулик йўлида сулук билан шуғулладилар...

Агар суфийнинг маъноси нима, деб сўрасалар, бу тушунчанинг галқини кўп деб айтгин, биз эса шулардан бештаси ҳақида фикр юритамиз. Биринчидан, суфий зоҳирда қул, ботинда (маънода) эса озод бўлган киши, яъни ўз зоҳирини тоат-ибодат хизматига боғлаб, ботинини барча дунёвий алоқалардан узган шахсдир. Иккинчидан, суфий ҳеч нарса бандига гирифтор эмас ва ҳеч нарса унинг бандига гирифтор эмас. Бу (гап) қуйидаги икки гушунчага ишорадир: бири ихлос, яъни банданинг башарий

сифатлар, интилишлардан мутлақо қутулгани, фоний бўлиши. Иккинчиси — ҳуррият, яъни солиҳнинг ўз азалий фақридан қутулиб, аслий (зотий) бойлигига етишиши.

Учинчидан, суфий сирини (қалбини) мусаффо, ақли муалло, фазли дарё, кўнгли муҳаббат аҳди билан тўлган одамдир. Тўртинчидан, суфий зоҳирини алоқлар кудуратидан (ғам, кулфатидан) узоқлашган, ботинини эса тафаккурга мойил одамдир, унинг ҳиммат кўзи олдида олтин билан тупроқ тенг бўлмоғи даркор. Бешинчидан, суфий дам (нафас) билан топган нарсасига қадам билан юриб эришган, яъни илмул яқин рутбасидан айнул яқин рутбасига (қараб) тараққий эта олган одамдир.

Агар мазкур тоифани нега «суфий» деб атайдилар, деб сўрасалар, бунинг ҳам жавоби бешта деб айт: «аввал шуки, суфийлар биринчи сафдадирлар, яъни барча солиҳлар олдинги сафда турувчилардирлар. Иккинчидан, улар асҳоби суффага тавалло қилган зотлардирлар. Асҳоби суффа эса дунё ишларидан юз ўгириб, охиратни иқбол деб билган кишилар эдилар, уларнинг юзи ғамдан сарғайиб, саҳардан шомгача худога нола қилиб, зикр туширганлар. Демак, асҳоби суффа каби барча алоқалар, орзулардан кўнгил узиб, ҳар нафаси ибодатга уланган кишини суфий дейиш мумкин, гарчи бу араблар урфига тўғри келмаса ҳам. Учинчидан, мазкур сўзнинг келиб чиқиши сафо сўзи билан боғлиқ, яъни бу тоифа кишиларининг кўнгли сафога тўлиқ бўлгани учун уларни суфий деб атаганлар. Тўртинчидан, суфий сўзи суфуҳ сўзидан пайдо бўлган дегувчилар ҳам бор. Суфуҳ бирор бир нарсанинг хулосасидир. Бас, бу жамоани шунинг учун суфий дейдиларки, улар халқнинг хулосаси (қаймоғи)дирлар.

Ишқ карами хилватида ўлтуруб,
Кибру риё чангини дилдин суруб,

Фақту фано тахтида кўнгуллари,
Йўқки, адам даштида манзиллари.

Бешинчидан, уларни суфий дейишларига сабаб шуки, «суф» (сўфий) деб луғатда жунни айтадилар ва улар аксар жун чакмон кийиб юрганлари учун суфий дейилган. Ушбу сўз (яъни, суф)

араб лисонига мувофиқдир, чунки «суф» сўздан суфий сўзи ҳосил бўлиши мумкин.

Агар тасаввуфнинг биноси нечта асосга қурилган, деб сўрасалар, унга асосга деб айт. Биринчи — илм, иккинчи — ҳилм, учинчи — тақво, тўртинчи — саҳо, бешинчи — шукр, олтинчи — сидқ, еттинчи — вафо, саккизинчи — ризо, тўққизинчи — сафо, ўнинчи — ишқ.

Агар тасаввуф руклари (устунлари) нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айт. Биринчиси — ҳол, иккинчиси — сир, учинчиси — хотир (кўнгил, фикр), тўртинчиси — ишорат. Агар «тасаввуф» сўзининг ҳарфлари нима маънони билдиради деб сўрасалар, қўйдаги маъноларни билдиради деб айт (араб ёзувида): «Т» — тажрид, яъни зоҳирда тааллуқларни тарк этмоқ, «С» — сидқу сафо, яъни ботин — ички оламни равшан этмоқ, «В» — вафо, яъни аҳдга ва муҳаббатга вафо қилмоқ, «Ф» — фано бўлмоқ, яъни ўзни илоҳий жамол денгизига фарқ ҳисоблаб, мушоҳада юргизмоқ.

Агар тасаввуф нечта нарса билан ниҳоясига етади, деб сўрасалар, учта нарса билан деб айтгин. Биринчи — тажрид, иккинчи — тафрид, учинчи — тавҳид...

Агар суфий сўзининг ҳарфларинимани билдиради, деб сўрасалар, айтгил (араб ёзувида): «С» — кўнгил хилватхонасини омон сақлаш, яъни кўнгил розидан фақат дўст огоҳ бўлсин. «У» — сирнинг муҳофазаси, яъни ўз сирини шундай сақласинки, шайтоннинг ғораттар қўли унга етмасин. Бу мартабадан мақсад ихлосдир. «Ф» — файз олмоқ ва файз етказмоқ, яъни маърифатда ўзидан афзал кишилардан баҳра олмоқ ва ўзидан ноқис кишиларга бу маърифатни етказмоқ: уруғлардан баҳрамандлик ва ноқисларга фойда етказиш — таҳсил оламининг ҳам хатм этувчиси ва ҳам қабул қилувчиси бўлмоқнинг шarti шу. Ва, ниҳоят, «Й» — яқин, яъни шаксиз ишонч-эътиқодга эришиш.

4-ф а с л .

Фақр ва унинг одобу аркони ҳақида

Билгилким, фақр валилик конидан топилган гавҳар ва ҳидоят осмонида чақнаган ахтар (юлдуз)дир. Фақрни таърифлаш учун маънолар пири Мавлоно Жалолиддин Румий «Маснавий» сининг биринчи дафтарида айtilган мана бу гаплар кифоя:

Ҳори дарвешӣ вароғи фарми туст,
Сўйи дарвешон бимангар су-су-ст.

Ҳаст дарвешӣ чу балоин табақ,
Аз ҳама бурданд дарвешон сабақ.

(Дарвешлик сенинг тушунчангга сифмайдиған ишдир. Дарвешларга шубҳали кўз билан боқмагин. Дарвешлик олий табақадир ва дарвешлар ҳаммадан сабоқ олганлар).

Агар фақрнинг аломати нечта деб сўрасалар, учта деб айт: биринчиси — меҳрида қуёш каби бўлиш, зеро қуёш ҳаминша беминнат нур сочади, ҳеч кимни ўз нуридан баҳрасиз қолдирмайди. Иккинчиси — ер каби тавозели бўлиш, зеро ерга оёқ қўйган ҳар бир одам яхши-ёмон ҳақида ўйлайди ва ўз мақомидан силжирмайди. Учинчиси — булут каби сербарака, саховатли бўлиш, зеро булут ҳўлу қуруққа баравар раҳмат ёмғирини ёғдиради ва гўристон билан гулистонни ажратиб ўтирмайди.

Агар фақрнинг мақомоти нечта, деб сўрасалар, жавоб бериб айтким, фақрнинг мақомоти тўрт юзга етади, аммо уни қирқтага келтирганлар ва уни яна ҳам ихчамлаб, (маъносини) қўйидаги тўрт мақомда жамлаганлар: биринчи — хизмат, иккинчи — иззат, учинчи — нафс ҳавосини тарк этмоқ ва тўртинчи — таслим, яъни пир иродасига итоат ва тавакқулга таъя этмоқ.

Агар фақр йўлининг озукаси нечта, деб сўрасалар, ўнта деб айтгин: аввал ҳилм (юмшоқлик), иккинчи — ҳаё, учинчи — адл, тўртинчи — зоҳирий поклик, бешинчи — ботиний поклик, олтинчи — жавонмардлик, еттинчи — сирни беркитиш, саккизинчи — тавакқул, тўққизинчи — мадаккорлик, ўнинчи — ихтиёр (ихтиёрни пирга топшириш). Агар фақр эшигининг калити қайси деб сўрасалар, тавба деб айт, чунки киши тавба қилмагунча фақр эшиги унга очилмайди. Агар тавбанинг рукналари нечта деб сўрасалар, учта деб айт: биринчиси — тилда истиффор этиш, яъни гуноҳларини кечиришни сўраб Аллоҳга муножот қилиш. Иккинчиси — кўнглида пушаймонликни ҳис этиш, учинчиси — ҳеч қачон гуноҳ қилмаслик, гуноҳ ишга қўл урмасликка қатъий аҳд қилиш (онт ичиш).

Агар фақога қайси йўлдан кирдинг, деб сўрасалар, ниёз (талаб, эҳтиёж) йўлидан деб жавоб бер. Агар йўлдошинг ким эди, деб сўрасалар, сидқ ва эътиқод эди, деб айтгин. Агар сидқ ва эътиқодингнинг боши (асоси нима эди, деб сўрасалар, дарвешлар муҳаббати эди, деб айтгин. Агар фақр нима билан ниҳоясига етади, деб сўрасалар, яхши хулқ билан деб айт. Негаки яхши хулқи бор одамда фақр учун керакли бошқа сифатлар ҳам бўлади. Улуғлар шу маънода фақр рукнлари камолоти учун керакли сифатлар киши хулқидадир деганлар. Чунки (яхши) хулқ бор жойда илмнинг ҳам бўлиши талаб қилинади. Илм бор жойда эса ҳилм (юмшоқ кўнгил) бўлмоғи лозимдир ва қаердаки илм бўлса, у ерда зуҳд (парҳез) бўлади...

Агар «дарвеш» сўзининг ҳарфлари нима маънони билдиради, деб сўрасалар айттиликим, шайх Қосим Анвор буни қуйидагича шарҳ этган (араб ёзувида): «Д» — дард билан ёниш далили. Р — риёдан сақланиш тимсоли. «В» — видоъ, яъни Тангри таолодан ўзга нарсалар билан видолашиш. «И» — ишқ йўлида яқдил ва собиту содиқ бўлиш. «Ш» — шукр этмоқ ва шикоят қилмаслик.

ИККИНЧИ БОБ

ПИРУ МУРИДЛИК ВА ШУНГА АЛОҚАЛИ НАРСАЛАР ТЎҒРИСИДА

1-ф а с л .

Тариқатда комил пирга эҳтиёж зарурати ҳақида

Билгилким, тариқат йўлига кирган киши пирга эҳтиёжманддир. Жалолиддин Румий демишлар:

Пир ёдир, ўзгалар мисли кузак,
Халқ тундир, пир мисоли ой демак.

Йўлни билган пир ҳолидин сен гапир,
Пирни танла, сўнгра фақр йўлига кир.

2-ф а с л .

Шайхликнинг шартлари тўғрисида

Билгилким, тариқат йўлининг қароқчилари кўпдир, улар нодон ва калтафаҳмларни ҳийла-найранг донаси билан макру фириб домига тушириш пайидадирлар. Шунинг учун раҳнамо бўла оладиган, пирлик (шайхлик) шарт-шароити ва рукнлари (асослари)ни яхши биладиган одамни пир, деб танлаш лозим, Мавлави Румий айтганидай, «одам қиёфасидаги иблислар кўп, бас шундай экан, ҳар кимга қўл бериб бўлмайди».

Агар «шайх» сўзининг маъноси нима, деб сўрасалар, «шайх» деб луғатларда қари одамга айтадилар, деб жавоб бер. Аммо тариқат аҳли истилоҳида шайх деб ўзи камолот даражасини эгаллаган ва бошқаларни ҳам камолга етказишга қодир ва шайхлик шартлари, рукнларидан тўла хабардор кишига айтадилар.

Агар шайхлик шартлари ва мурид сақлаш шароити нечта, деб сўрасалар (бунинг) йигирмата шарти бор, деб айт. Шу

шартларга роя қилган киши комил пир ҳисобланади ва у мурид тарбиялаш ҳуқуқига эга бўлади. Бу шартлар қуйидагилардир: биринчидан, (шайхликка даъвогар) одамнинг эътиқоди пок бўлиши керак, токи мурид унинг ақидасига эргашиб тўғри йўлдан адашмасин. Иккинчидан, зурурий равишда илм эгаллаган бўлиши лозим, фақр ва тариқат илмини ҳам чуқур ўзлаштирган бўлсин. Муридда тариқатга таалуқли ҳар қандай мушкил савол туғилганда, уни осонлик билан ҳал қилиб берадиган бўлсин. Учинчидан, ўз аҳдида устувор ва тариқат қоидаларини сақлашда мустаҳкам туриб кун кечирадиган бўлсин, токи мурид тарбияси шартларига қатъий амал қилсин. Тўртинчидан, сахий ва жавонмард бўлсин, токи муридни озуқа ва кийим-кечак зарурати ташвишларидан халос эта олсин. Бешинчидан, одамларнинг маломати ва фитнасидан қўрқмайдиган руҳан шижоатли бўлсин ва ҳар кимнинг сўзига кириб, муридни рад этмасин. Олтинчидан, пок ва покдоман, ҳаёли-диёнатли бўлсин, номаҳраамларга қарамасин, токи мурид ундан бадғумон бўлмасин. Ёттинчидан, «олиҳиммат бўлсин ва мурид молидан тама қилмасин. Саккизинчидан, мушфиқ-меҳрибон бўлсин, муриддан марҳаматини дариг тутмасин. Тўққизинчидан, ҳалим бўлсин, токи муриднинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан жаҳли чиқмасин. Ўнинчидан, кечиримли бўлсин, мабодо мурид томонидан тариқатга номуносиб ҳаракат содир бўлса, авф эта олсин. Ўн биринчидан, хулқ-атвори ёқимли, латиф бўлсин, токи мурид унинг суҳбатида дағал одамга айланмасин. Ўн иккинчидан, қўли очиқ бўлсин, ўздан орттириб муридга етказа олсин. Ўн учинчидан, карамли бўлсин, токи баланд ҳиммати орқали муридни ўздан баҳраманд этолсин (Тариқат аҳли «карам», «ҳиммат» деганда илоҳ йўлидаги жидду жаҳд, орифона тарбияни назарда тутадилар — таржимон). Ўн тўртинчидан, моҳир мураббий бўлсинким, муридни тарбиялай олсин. Ўн бешинчидан, ризо ва таслим (итоаткорлик)ни шиор этсин, ортиқча ҳирсу ҳавасга берилмасин. Ўн олтинчидан, виқорли, оғир ва тамкинли бўлсин, токи муридлар ичида ҳурмати сақланадиган бўлсин. Ўн еттинчидан, хотиржам ва осойишта бўлсин, шошилиш иш қилмасин, муридга аста-секин, оҳиста таъсир этиб, уни ўз иродасига бўйсиндирсин. Ўн саккизинчидан, ҳайбат ва

салобатни йўқотмасин, токи шукуҳу шавкати мурид хотирасида сақланиб, унинг каломини шак-шубҳасиз қабул этсин. Ун тўққизинчидан, одобли бўлсин, токи мурид ҳам унинг ҳозиру ғойибида ҳурматини бирдай сақлайдиган бўлсин. Йигирманчидан, комил муршиднинг хизматини ўтаб, унинг тарбиясини олган бўлсин, токи ўз пиридан олганларини муридларига сарфлай олсин.

Агар шайхлик рукнлари нечта, деб сўрасалар, еттита деб айтгил. Биринчидаи, комил маърифат эгаси бўлсин, яъни ўзини таниган бўлсин. Иккинчидан, ўткир фаросатли, одамшунос киши бўлиб, бир нигоҳ ташлаш билан муриднинг қобилиятини илғай олсин. Учунчидан, етук руҳий маънавий қуввати бўлсин, токи мурид (тариқат йўлида адашса), унга маънавий мадад бериб, мушкилини осон қилолсин, тўғри йўлга солсин. Тўртинчидан, етарли даражада эркин одам бўлсин, яъни ҳеч нарсага муҳтожлиги бўлмасин. Бешинчидан, ихлоси мустаҳкам бўлиб, риё ва тамаъни тарк этсин, мол ва мансаб деб бировга сарғаймасин, эгилмасин. Олтинчидан, ростлик ва беғараз дўстликни шиор қилсин, ҳақ сўзни ҳар ерда, ҳар қандай шароитда айта олсин, гапирганда иккиюзламачилик қилмасин. Еттинчидан, қалбида шафқат нури порлаб турсин, мурид манфаатини ва умум манфаатини ўз манфаатидан устун қўйсин.

Агар шайхлик меъёри нима, деб сўрасалар, бу — унинг қалбидан муриднинг чуқур жой олиши, мурид муродининг ҳосил бўлишидир, деб жавоб бергил.

Агар шайхлик зарурати нечтадир, деб сўрасалар, тўртта деб айт: биринчи — муридни барча ғам-андуҳ зулматдан халос этиш; иккинчи — муридга раво деб буюрилган қоидаларга ўзи ҳам амал қилиш, мурид учун ман этилган нарсаларни ўзи ҳам тарк этиш; учинчи — ўзини бамисоли чўпон, муридларни эса рама ҳисоблаб, ҳар қандай шароитда ҳам мурид ҳимоясидан бош тортмаслик; тўртинчи — муриднинг молу мулкани ўз манфаати учун ишлатмаслик ва ўзлаштирмаслик.

Агар шайхлик исботи нима, деб сўрасалар, дарё каби саховатли бўлиш деб жавоб бер. Яъни, ҳеч бир вазиятда ўзгармасдан мустаҳкам туриш ва ҳамма нарсани фикр-андиша билан ҳал қилиш...

Агар шайхлик нури нима деб сўрасалар, бу — муридни куфр ва ширк (Аллоҳнинг шериги бор деб ўйлаш) зулматидан қутқариш ва уни ҳидоят йўлига бошлаб, нажот манзилига етказиш, деб айт.

Агар шайхлик одоби нима, деб сўрасалар, ҳеч кимга хиёнат кўзи билан қарамаслик ва барчага меҳрибон, раҳмдил бўлиш, деб айтгил.

Агар ҳақиқат пири ким, деб сўрасалар, бунинг аломатлари қуйидагилар деб жавоб бергил: тунларни бедор ўтказиш, илм ўрганиш, ёмонлар билан ўтирмаслик, гийбат ва ёлғондан сақланиш, одамлар хурсандчилигини ишташ ва шу хислатларни ўз муридларига етказиш.

3-ф а с л .

Муриднинг одоби ва унинг шартлари

Билгилким, иродат (ихлос билан тариқат йўлига кириш) улуф давлатдир ва агар бу мурид қалбида ниш урса, барча саодатларнинг уруғи шудир. Чунончи, Шайх Саъдий буюрмишлар:

Иродат бўлмаса, саодат излама,
Риёзат чекмайин ижобат излама.

Шубҳасиз, кимниким иродати йўқдир, унинг саодати ҳам бўлмас...

Агар «мурид» сўзининг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, муриднинг луғавий маъноси истовчи, хоҳловчи демак. Зеро, ботинда хоҳиш бўлмаса, зоҳирда ҳеч бир амал кўзга ташланмагай. Ва тариқат тилида «мурид» деб нафснинг барча мурод (истак)ларидан қутулган одамга айтадилар. Бундай одамнинг пирнинг хоҳишидан ўзга хоҳиши бўлмайти.

Агар муриднинг нечта сифатлари бўлиши керак, деб сўрасалар, ўнта деб айтгил. Аввал шуки, у балоғат ёшига етган бўлиши керак. Чунки балоғатга етмаган кишини тавбага келтириб бўлмайти ва тавба қилмаган одам муридликка муносиб эмас. Иккинчидан, у оқил одам бўлиши лозим, чунки

ақлли бўлмаса, сўзнинг пасту баланди, рамзий-ботиний маъноларини англамайди. Учинчидан, муслим бўлсин, зеро агар мусулмон бўлмаса, тавба келтириши мумкин эмас. Тўртинчидан, талабгор бўлсин, яъни талаб йўлига жидду жаҳд билан қадам қўймаса, тараққий этмайди. Бешинчидан, садоқатли бўлсин, чунки агар сидқидилдан киришмаса, пирнинг маърифати кўнглидан жой олмай ва агар пирнинг сўзи дилига таъсир этмаса, у мақсадига етолмайди. Олтинчидан, тобе бўлсин, яъни пирнинг ихтиёридан бир қадам ҳам чекинмасин. Еттинчидан, баланд идрокли бўлсин, яъни ўткир зеҳн ва зийраклик билан тўғри йўлни топиб олсин. Саккизинчидан, қабул этувчи бўлсин, яъни пирнинг сўзларини рост деб қабул қилсин ва пирга мақбул тушсин. Тўққизинчидан, қаноатли бўлсин, яъни фақат зарурий эҳтиёжга яраша нарсалар (еб-ичиш, кийиниш) билан қаноатлансин, ортиқчасини талаб қилмасин, зеро ортиқча талаблар кишини тариқат шуғлидан четлаштиради. Ўнинчидан, солим (бутун) бўлсин, яъни бошқа пирга қўл бермаган бўлсин, бошқа киши билан келишиб, аҳд қилмаган бўлсин, чунки аҳду паймон битта бўлади.

Агар муриднинг одоби нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил. Аввал шуки, у ўз ишига пухта бўлиши керак, пок ният билан иш бошлаши даркор. Иккинчидан, собит эътиқод билан сулукни бошласин. Учинчидан, пирнинг назарига тушгач, ўз ҳаловати ва одатларидан воз кечсин. Тўртинчидан, кўриши лозим бўлмаган барча нарсалардан кўз юмсин. Бешинчидан, эшитилиши нораво ҳисобланган нарсалардан қулоқни беркитсин. Олтинчидан, қилиниши ман этилганлардан қўлини тортсин. Еттинчидан, ўз пирининг муҳолифлари билан муомала-муносабатда бўлмасин...

Агар муридликнинг рукнлари нечта, деб сўрасалар олтига деб айтгил, яъни: фармонга итоат этмоқ, рост сўзламоқ, вафоли бўлмоқ, насихатга қулоқ солмоқ, дилозорлик қилмаслик ва сирни сақламоқ...

Агар муридлик хислатларининг қисқача баёни нечта, деб сўрасалар, бешта деб айтгил, яъни: пок бўлиб, пок юриш, жавонмард ва маломатий сифатларини эгаллаш (маломатий — эл маломатини ўз шарафи, деб билган суфий), халқнинг

гап-сўзидан қўрқмаслик, қаландар сийратли бўлиб, одамлар таърифига таҳсини, хоҳиш-мақтовларига парво қилмаслик, шижоатли ва жасур бўлиш, ҳар хил хаёлларга бормай, ўзини хотиржам тутиш, ниёзманд, яъни ҳамиша дийдор талаб бўлиш.

Агар муридликнинг жавҳари (мағзи) нима деб сўрасалар, бу — тариқат биродарларининг хурсандлиги, деб айтгил.

Агар муридликнинг зийнати нима, деб сўрасалар, бу қуйидагилардан иборат, деб жавоб бергил: зухд, тақво, мужоҳада, ўз нафсини енгиш учун шижоат кўрсатиш, ҳаммага бирдай беминнат хайру эҳсон қилиш, ишнинг биносини сидқ асосига қуриш, ўзни таниш даражасига кўтарилгунча илм эгаллаш, одобга мунтазам риоя этиш, биродарини равшан этадиган мулойим хулқли бўлиш, ёрларга дағаллик қилмаслик, инсоф чизигидан чиқмаслик, фидокорлик, бировга озор етказмаслик, камгап бўлиб юриш, лекин керакли жойда муносиб гапни топиб айтиш, олийҳимматлилик, майда-чуйда ишлар билан қаноатланмаслик, омонатни сақлай олиш, раҳм-шафқатли бўлиш, ота-она ва пир-устозлар раъйдан чиқмаслик. Кимки ушбу сифатлар ила музайян бўлса, дарҳақиқат зийнатли муриддир.

Агар муриднинг гусли (таҳорати) нимадир, деб сўрасалар, бу қуйидаги ўттиз сифатдан холи одамдир деб айтгил: бойликни севиш, мансабни севиш, шуҳратни севиш, гўзалларга нопок ният билан майл қўйиш, ҳирс, ҳасад, мақру ҳийла, кибру ҳаво, кино-адоват, фисқ-фасод, очкўзлик, ғафлат, шак-шубҳа, такаббурлик, ёлғон, бўҳтон, нифоқ, риё, ҳаромхўрлик, ҳавас, тама, ўйин-кулги, бадниятлилик, тоат-ибодатда қусур кўрсатиш, фаҳш, айфоқчилик, бировдан айб қидириш, ғаламислик, иккиюзламачилик. Кимки, ушбу ўттиз салбий сифатдан пок бўлса, таҳорат булоғида тариқат гуслини адо этган мурид ҳисобланади.

Агар муриднинг сармояси (бойлиги) нима, деб сўрасалар, пок эътиқод ва равшан кўнгил деб айт.

Агар муридликнинг қонуни нима, деб сўрасалар, ўзига раво кўрган нарсаларни ўзгаларга раво кўриш ва ўзига раво кўрмаган нарсани ўзгаларга ҳам раво кўрмаслик деб жавоб бергил.

Мурид танлаш кайфияти (шартлари) ҳақида

Агар муридликка қабул қилишда нималарга эътибор қилинади, деб сўрасалар, қуйидаги йигирма саккиз шартни адо этиш зарур деб айтгил. Аввал шуки, шайхлик шарт-шароити муҳайё бўлсин, иккинчидан, мурид тавбага келтирилсин, учинчидан, байат (аҳду паймон) қилинсин, яъни муриднинг қўлини олиб, унга: «аҳд қилдим ва футувват аҳли ҳалқасига кирдим» деган сўзларни баланд овозда айтиш уқтирилсин. Тўртинчидан, тариқат калимасини қайтаришни муридга тайинлаш (Тариқат калимаси махсус ибодат), зеро баъзилар тариқатни тавбага боғлиқ, деб ҳисоблаганлар. Бешинчидан, жойнамозни ёзиш, олтинчидан, тариқат биродарларини йиғиш, еттинчидан, муридни эҳтиёт қилиш, саккизинчидан, пирнинг ўзи ва ҳозир бўлган жамоа тиззаларини букиб ўтирсин, тўққизинчидан, кўп гапирмаслик, хотиржамликни сақлаш, ўнинчидан, ўзига кўп эътибор қилмаслик. Агар пирдан нима нарса бор, деб сўрасалар, хушвақтлик аломати, деб айтгил. Агар пир-муридликнинг беаги нимадир, деб сўрасалар, муриддан хизмату вафо, пирдан эса ҳиммату ато (лутф-эҳсон) деб жавоб бергил...

УЧИНЧИ БОБ

НАҚИБ, АҲДОТАСИ ВА ШАДДУСТОЗИ (ВАФО БЕЛБОҒИНИ БОҒЛОВЧИ КИШИ) ВА ШОГИРДБИЛАН ШАДДУСТОЗИНИНГ АҲДЛАШУВИ ВА БУНИНГ ШАРТЛАРИ, РУКНЛАРИ ҲАҚИДА

1-ф а с л .

Нақиб ҳақида

Агар «нақиб» сўзининг маъноси нима, деб сўрасалар, дегилким, «нақиб» арабча сўз бўлиб, маъноси синовчи, танийдиган демак. Яъни, нақиб одамлар феъли, руҳиятини яхши фаҳмлайдиган кишидир ва ул кишилар ўз замонаси қавму аҳлининг гувоҳидирлар. Тариқат аҳли эса кишиларнинг ҳол-аҳволини пайқайдиган, руҳшунос одамни нақиб дейдилар, яъни нақиб бир қанча фазилатларни жамлаган донишманд, закий инсондир. (Шундай бўлгач), агар қандай одамни нақиб дейдилар, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, қуйидаги ўн хислатни жамлаган одам нақибдир: биринчидан, у олим бўлмоғи керак. Иккинчидан, у омил, яъни илмига амал қилувчи тажрибали киши бўлсин. Учинчидан, кўп сафар қилиб, кўпни кўрган бўлсин. Тўртинчидан, раҳбарлик қобилиятига эга бўлсин. Бешинчидан, насиҳатгўй бўлсин. Олтинчидан, яхшиликни соғинадиган бўлсин. Еттинчидан, сахий бўлсин. Саккизинчидан, хулқи ёқимли бўлсин. Тўққизинчидан, ҳақ сўзни айтадиган бўлсин. Унинчидан, сирни сақлайдиган бўлсин.

Агар «нақиб» сўзининг ҳарфлари нима маънони билдиради, деб сўрасалар, айтгил (араб ёзувида): «Н» — ниёзмандликни, «Д» — қабулни (нақиб тариқат фарзандларининг барчасини муҳаббат билан қабул қилиши лозим), «И» — ёрлиқ ва меҳрибонликни, «Б» — беҳбудий (футувват аҳли ниятларининг доимий яхшилиги)ни билдиради.

Аҳдотаси хусусида

Агар аҳд отаси ким, деб сўрасалар, жавоб бериб айттиликим, тариқат фарзандини аҳду паймон билан боғловчи кишини аҳд отаси дейдилар. Агар аҳду паймон боғлаш қандай бўлади, деб сўрасалар, бу қуйидагича бўлади, деб айтгил: аҳд отаси талабгор йигитга қараб: «Бизнинг аҳдимизни қабул қилиб, ҳалқамизга (сафимизга) кирдинг, энди шайтон амрига кирмайсан ва макруҳлардан парҳез қиласан», деб айтади. Толиб эса: «Ҳалқангизга кирдим ва минбаъд хилоф иш қилмасликка аҳд қилдим», дея қасам ичади. Агар тариқат аҳдомаси қайсидир, деб сўрасалар, бу — муриднинг гувоҳлик учун ҳозир бўлганлар қуршовида ният қилиб, фатий, яъни жавонмардлар ҳалқасига киришидир, деб айтгил...

3-ф а с л .

Аҳду вафо белбоғини боғловчи устоз ва (бел боғлаш) шартлари ҳақида

Билгилким, ҳеч бир иш устозсиз амалга ошмағай ва кимки устозсиз бир ишни қилур эрса, ул ишнинг асоси мустаҳкам бўлмағай. Дерларким, киши агар кашфу каромат мартабасига етса ва ундан ажойиб муъжизалар содир бўлса ҳам, агар унинг мақбул раҳнамо устози бўлмаса, иши бирор натижа бермайди ва арзимас бўлади, яъни:

Кимниким устоди йўқ, ҳам ишин бунёди йўқ,
Маъни йўлида ғарибдир, кимниким устоди йўқ.

Бас, ҳар ким иши асосли (пойдевори мустаҳкам) бўлишини уйласа, энг аввал комил инсон этагини тутиб, унга қўл берсин... Устознинг зарурлигига далил кўчдир, устозга эргашмасдан кишининг меҳнати самара бермайди. Кимки, устозсиз иш бошлаган бўлса, иши ва амали самара қозонмайди, устознинг этагини тутиб шод бўл, бир муддат устодга хизмат қилгин-да, сўнгра ўзинг устод бўл.

Ва бу йўлда футувватга талабгор одамнинг белини боғлайдиган одамни устоди шадд (аҳд-вафо устози) деб

атаидидар. Ба белини боғлашга талабгор шогирдни халаф (халифа) дейдилар ва тариқат фарзанди ҳам дейдилар.

Саодатли шахс иродат баракатин нури ила комил пирнинг этагини тутгач ва футувват ҳалқасига кириш учун даъвогар бўлиб, бел боғлаган фатийлар сафидан жой олишга ният этгач, у устои шаддни четлаб ўтолмайди.

Агар устои шадд амал қилиши лозим бўлган шартлар нечта, деб сўрасалар, олтита деб айттил. Биринчидан шуки, унинг белини комил инсон боғлаган бўлсин, агар унинг белига бирор марднинг қўли тегмаган бўлса, унинг фарзанд (шогирд) белига қўл теккизишга ҳақи йўқ. Иккинчиси шуки, футувватта оид барча сифатлар унда мужассам бўлсин. Учинчидан, тариқатнинг нозик имо-ишораларидан хабардор бўлсин, уларни шогирдга етказа олсин.

Агар комил устоз ким, деб сўрасалар, у пок мазҳабли, ўз айбини кўрадиган, доно ва тамизли кишидир, деб айттил. Унда ҳасад, гина ва бахилликдан асар бўлмайди...

Тўртинчидан, бел боғлайдиган устоз бу ишни сидқидилдан, тўғрилиқ юзасидан қилсин, унинг асл моҳиятини англаб иш қилсин. Бешинчидан, фарзанд белини шайх, нақиб ва тариқат биродарлари ҳозир бўлган мажлисда боғласин ва агар муяссар бўлса, белни хилват гўшада эмас, балки жамоат олдида боғласин. Олтинчидан, фарзанднинг аҳволи ружиясидан яхши хабардор бўлсин. Токи, унга шадд (ота)нинг қўли тегиши лойиқ ёки лойиқ эмаслигини аниқласин. Агар аҳд отаси муносиб, деб топмаса бел боғлашни тарк этсин, акс ҳолда йиғитга жабр қилган бўлади.

Агар бел боғлаш шартлари (асослари) нечта, деб сўрасалар, олтита деб айт. Аввал шуки, устоз шадднинг ҳамма қоидаларидан хабардор бўлиши керак. Иккинчидан, шогирдга қирқ кун хизмат буюриб, синовдан ўтказсин. Кейин сабр этсин. Учинчидан, қабул мажлисида сув ва туз келтириб қўйсин. Тўртинчидан, беш пиллики чироқни ёқиб қўйсин. Бешинчидан, фарзанднинг белини шарт билан боғласин. Олтинчидан, шадд, яъни қабул маросими учун ҳалво пиширсин.

Агар бел боғлашнинг одатлари нечта, деб сўрасалар, еттита деб айтгин: аввал шадд жойнамози (гиламчасини) ёйиш, иккинчидан чап қўлни фарзанднинг боши устига қўйиш, учинчидан, ўнг қўл билан фарзандни ушлаб туриш, тўртинчидан, белбоғни тайёрлаш... еттинчидан, фарзанд белини боғлаб, етти кун ўтгандан кейин ечиш.

Агар бел боғлашнинг одоби нечта, деб сўрасалар, ўнга деб айт: оламдан ўтган пирларни хотирлаш, фарзандни тариқат биродарларининг сафоли назарига етказиш, шогирднинг қўлини олгандан кейин салавот ва фотиҳа адо этиш, жойнамоздан уч қадам узоқлашиш, шадд, яъни белбоғни чап қўлга олиш, ҳар бир маҳалда мувофиқ оятни ўқиш, қоида бўйича шогирднинг юзини йўлга қаратиш, яъни унга барча рост гапларни гапириш, ҳолвани ўлчаб олиш, шогирднинг қўлини олаётганда, кўрсаткич бармоқни унинг кўрсаткич бармоғига текизиш, ҳар бир амални кўрсатаётганда унинг маъносини исбот билан тушунтириб бериш.

Агар бел боғлашда комил инсон ким, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилким, мазҳаб-маслаги пок, ўз айбини кўра оладиган, мурид тайёрлашда малака ҳосил қилган, кина ва ҳасади бўлмаган доно ва тамизли одам бел боғлашда комилдир.

4-ф а с л .

Шогирд тушишнинг шарт-шароитлари

Агар шогирдликнинг биноси ниманинг устига қурилади, деб сўрасалар, иродат устига, деб жавоб бергин. Агар иродат нимадир, деб сўрасалар, само ва тоатдир, деб айтгин. Агар само (эшигиш) ва тоат нимадир, деб сўрасалар, нимаики устоз айтса, уни жон қулоғи билан эшитиш, чин кўнгил билан қабул қилиш ва вужуд аъзолари орқали амалда адо этишидир, деб айт. Агар шогирд учун нима яхши, деб сўрасалар, пок эътиқод деб айт, чунки фақат эътиқод кишини муродига етказиши.

Агар шогирд нима орқали матлуби-мақсадига етади, деб сўрасалар, хизмати орқали деб айтгин. Агар хизматининг биноси нимага қурилган, деб сўрасалар, роҳатни тарк этиш ва заҳматни чекиш асосига, деб айтгин. Агар шогирдликнинг рукнлари нечта, деб сўралар, тўртта деб айт. Биринчидан, мард бўлиб ишга киришиш, яъни футувват йўлини мардона қабул қилиш, зеро киришмасдан қўрқиб туриш, орқага суриш ва йўлдан қайтишдан кўра ёмонроқ... Иккинчиси — сидқидилдан хизмат қилиш. Учинчиси — кўнгилни ва тилни бир-бирига мувофиқ тутиш, яъни тўғри гапириб, тўғри аъмол қилиш. Тўртинчиси — насихатга қулоқ солиш ва устоздан эшитганни ёдда тутиб, унга амал қилиш.

Агар шогирдликнинг одоби нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айт. Аввал шуки, қабулга кирганда ёки устозни кўрганда, биринчи бўлиб салом бериш. Иккинчиси — устознинг олдида оз гапириш. Учинчиси — бошни олдинга эгиб туриш. Тўртинчиси — кўзни ҳар томонга югуртирмаслик. Бешинчиси — агар масала сўрамоқчи бўлса, олдин устоздан ижозат олиш. Олтинчиси — устоз жавоб айтганда, эътироз билдирмаслик. Еттинчиси — устоз олдида бошқалардан ғийбат қилмаслик. Саккизинчиси — ўтириб-туришда ҳурматни тўлиқ сақлаш.

5-ф а с л .

Шадд маъноси ва унга тааллуқли нарсалар хусусида

Агар шадднинг маъноси нима, деб сўрасалар жавоб бериб айтгинки, ушбу сўзнинг маъноси бештадир, биринчиси — мустаҳкамлаш, асосни яратиш; иккинчиси — ҳужум қилиш; учинчиси — чопиш; тўртинчиси — қувватлантириш; бешинчиси — қуёшнинг кўтарилиши. Аммо футувват истилоҳида мардлар аҳлининг аҳдига вафо қилиб, пирнинг ажрига итоат этишини шадд, деб айтадилар. Агар «шадд»нинг луғавий ва истилоҳий маънолари орасида қандай яқинлик бор, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгинки, биринчидан, аҳд боғлаш солиҳнинг ўз ишига устуворлигини кўрсатади, зеро мардлик белбоғини боғлаган аҳдига вафо қилади. Иккинчидан, бел боғлагандан кейин нафсга қарши кураш эшиклари очилади, бас, гўё душманга ҳамла этган бўлади ва душманларнинг қаттол душмани — нафс билан жанг бошлайди. Учинчидан, бели боғланган одам сулук йўлида собитроқ ва чаққонроқ бўлади ва мақсад манзили сари хушёру огоҳ бўлиб интилади. Тўртинчидан, белги боғлаш орқали киши ботинида бошқа бир қувват пайдо бўлади... Бешинчидан, белини боғлаган шахсда офтобнинг кўтарилиб порлаши сингари тариқат фалаки сари бир илҳомли кўтарилиш юз беради. Ва илоҳий жамол анвори порлашидан кўнгли ёришади, худди қуёш нурларида ер юзи ёришгани каби.

Агар шаддни нимага ишора этиб, қиёс қиладилар, деб сўрасалар, шиддат ва шаддатта (қаттиқликка) деб айт, яъни кимни шадд аҳлидан бўлса, у нафс ва ҳирсу ҳавога нисбатан қаттиққўл

бўлиши даркор демак. Боз устига, у бошқалардан қанчалик озору қаттиқлик тортса-да, чидаши лозим. Шунда унинг шадди — аҳди дуруст бўлиб чиқади. Айтишларича, бу сўз «шаддата» сўзидан олинган ва у жавонмард, яъни ёш йигитнинг қуввати ва яхшилиги шиддатига ишорадир... Яна шуки, кимки шадд бўлса (футувват белбоғини боғласа), унинг олдинги ҳаёти ниҳоясига етади, яъни жавонмардликдан ўзга ҳислатни унутган бўлади.

Агар шадднинг ҳақиқати нима, деб сўрасалар, сидқу сафо, меҳру вафо ва таслим (бўйсиниш), деб жавоб бергин.

б-ф а с л .

Шадднинг турлари ҳақида

Агар бел боғлаганларга нисбатан айтиладиган шадд нимадир, деб сўрасалар, жавоб бериб айтким, шадд белбоғдир ва у аҳду вафо белгисидир. Агар бел боғлашнинг турлари нечта, деб сўрасалар, ўнга деб айт. Биринчиси — ўз нафсини ўлдириш, иккинчиси — ҳийла-найрангни тарк этиш ва халққа файз етказиш. Учинчиси — еб-ичиш ва кийинишда исрофни тарк этиш, тўртинчиси — ўз борлигидан воз кечиш, яъни ўзини халққа фидо қилиш...

Агар хуфия шадд қайси, деб сўрасалар, кўнгил сирини ҳеч бир бегона олдида фош этмаслик ва зоҳиру ботинда ёру биродарларга муҳаббатли бўлиш, шафқат кўрсатишдир, деб айт. Яширин душман бўлган нафсга нисбатан ситамли бўлсин ва у билан ҳеч муросага бормасин.

Агар шадднинг хиллари нечта, деб сўрасалар, еттита деб айт. Унинг сифатлари эса ўнтадир. Биринчиси — салмоний, иккинчиси — сулаймоний, учинчиси — луқмоний, тўртинчиси — юсуфий, бешинчиси — румий, олтинчиси — довудий, еттинчиси — мисрий. Агар ул айтилган ўн сифат қайсидир, деб сўрасалар, айтгин: биринчиси — алиф шадди, иккинчиси — лом шадди, учинчиси — мим шадди, тўртинчиси — мадда шадди, бешинчиси — меҳробий шадд, олтинчиси — сайфий шадд, еттинчиси — қавлий шадд, саккизинчиси — салмоний шадд, тўққизинчиси — юсуфий, ўнинчиси — хуфия шадд.

Агар булардан ҳар бири нимани ифодалаб келади ва шадд, нима маънони билдиради, деб сўрасалар, жавоб бериб дегил: «алиф» шадди маддоҳлар (ғазалхонлар)га тегишли, «лом-алиф»

шадди авом шаддидир, «мим» шадди ҳикмат аҳлининг шаддидир, «мадда» шаддининг тугуни йўқ ва у авом шаддидир. «Меҳробий» — мешкоблар шадди бўлса, «сайфий» (сайф — қилич) сипоҳийларга тегишли. «Қабз» шадди — паҳлавонларники, «салмоний» фаррошлар шаддидир. «Юсуфий» — хунармандлар шадди, «хуфия» эса махсус тоифанинг шадди бўлиб, уни шу тоифанинг маҳрами — нақиб билади ва истеъдоди, қобилияти бор кишилар бундан хабардордирлар.

Агар ҳар бир шадднинг маъноси нима ва у нимага ишора этади, деб сўрасалар, айтгил: «алиф» шадди ростликка ишора. «Лом-алиф» (яъни «ло» — йўқ демек), нафсни, ҳирсу ҳавасни тарк этишга ишорадир. «Мим»нинг маъноси нафс оғзини боғлаш (тугун қилиш), баъзилар маломатга ишора ҳам дебдурлар. «Мадда»нинг маъноси ишқ юкини кўтаришдир... «Меҳробий» шадднинг маъноси нафс билан жанг қилмоққа ишорадир. «Сайфий» шадднинг маъноси шуки, солиҳ мужоҳидат қилчи билан ёмон сифатларни, илм душманларини енгади. «Шадди қавлий»нинг маъноси қурбу мартаба топиш ва асрорда доно бўлиш демакдир. «Шадди салмоний»нинг маъноси одамларга зиён-заҳмат, озор етказмасдан умр ўтказишдир. «Шадди юсуфий»нинг маъноси тариқатда парҳез, тақвода собит туриш ва ҳавас Зулайҳоси сўзига кириб, исмат этагини қўлдан чиқармасликдир. «Хуфия шадд»нинг маъноси сирнинг поклар тилидан поклар қулоғига етишидир.

Агар шадд, яъни белбоғни боғлаш усуллари нечта, деб сўрасалар, иккига деб жавоб бергил: биринчиси — остки, иккинчиси — устки. Агар остки қайси деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, бу — аввал шоҳмардонлар номига тугун тутиш, кейин ўз устози номига тугун боғлаш, учинчи — ўз номига тугун боғлаш. Шундан кейин тугунларни ағдаради, натижада биринчи тугун устига чиқади. Буни такмил ҳам дейдилар. Агар устки (фавқоний) қайси, деб сўрасалар, бу — аввал ўз номига, кейин устози номига тугун боғлаш, деб айт.

7-ф а с л .

Бел боғлаш далиллари хусусида

...Агар биринчи бел боғлаганлар кимлар эди, деб сўрасалар, улар қуйидаги ўн етти кишидир, деб айтгил: Салмон Форсий, Абу Зарр Гифорий, Аммор Ёсор, Микдор Асвод, Ҳисон Собит, Абу

Убайд Жарроҳ, Жобир Ансорий, Сухайл Яманий, Муслим Шаккий, Малик Аштар, Довуд Мисрий, Сухайл Румий, Амру бин Умия, Сайф Яманий, Қанбар Али, Жавонмард Қассоб, Абул Муҳажжон.

Мовароуннаҳр, Хуросон, Табаристон, Ироқ ва Ажамнинг бел боғлаган мардлари далолати Салмон Форсийга тегишли. Миср, Искандария, Ҳалаб ва унинг атрофи далолати Довуд Мисрийга, Рум ва Мағриб аҳли ҳамда Озарбойжон Сухайл Румийга, Яман, Адан, Барбар, Ҳиндистон, Чин чегаралари мамлакатларининг бел боғлаган мардлари Абул Муҳажжонга бориб тақаладилар.

Агар салмонийларнинг удуми (санад-далили) қанақа, деб сўрасалар, дегилким ҳар бир тоифанинг удуми бор. Нечунким, Салмон Форсий Али Ансорийнинг белини боғлади. Али Ансорий Ашжан Маданийнинг белини боғлади. У ўз навбатида Абумуолим Хуросоний белини боғлади. Шу зайлда ҳар бири иккинчисининг белини боғлаганда, иловалар қилди ва фарқлар юзага келди. Ва бу турли гуруҳларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Чунончи: риёзия, шахна, худдия, матвия, муслимия, мавлоия ва бошқалар. Хуллас, Хуросон, Ироқ ва Мовароуннаҳр аҳлининг Салмон Форсийга олиб бориб тақаладиган ҳар бир бели боғланган кишиси комил мард ҳисобланади.

8-ф а с л .

Хуфия ҳолваси ҳақида

Агар хуфиянинг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтгинки, араб тилида хуфия деб ёғоч идишни айтадилар. Ва шадд ҳолваси шунақа ёғоч идишларда тайёрлангани учун уни хуфия ҳолва деб айтадилар. Агар хуфия ҳолваси нимадан тайёрланади, деб сўрасалар, тоза ёғ, хурмо ва нондан тайёрланади, деб айт. Буларнинг ҳаммасини хуфия, яъни ёғоч идишга солиб, қўл билан эзиб аралаштирадилар. Бу таом ширин бўлгани учун ҳолва деганлар. Бу оловда пишмаган ҳолвадир.

9-ф а с л .

Бел боғлаш маросимини тайёрлаш ҳақида

...Устоз бирон кишининг белини боғламоқчи бўлса, аввал покиза, кенг бир жой танлаб, мажлис қурсин. Кейин тариқат

фарзанди мажлисга пир, аҳд отаси ва шадд устодини бошлаб келсин. Шундан кейин нақиб десин: эй азиэлар, фалон кун ишбу мажлисда шайх, нақиб ва тариқат биродарлари ҳозир бўлсинлар. Ўшанда шайхга жойнамоз тўшайдилар, кейин шадд жойнамози (гиламчасини) ёзадилар. Ва ҳар икки жойнамознинг учлари бир-бирига тегиб турсин ва шайхнинг жойнамози ўнг қўл томонда бўлсин ва шайх жойнамоз устига чиқиб ўтирсин. Ва тариқат устодиким, аҳд отаси дейдилар шайхга рўпарў ўтирсин ва иккита тариқат биродари аҳд отасининг чап томонида ёнма-ён ўтирсинлар... Мажлисга бир коса тоза сув ва ҳеч нарса аралаштирилмаган бир чимдим оқ туз ҳозир этсинлар. Нақиб туз ва сувни олиб бир-бирига аралаштиради. Кейин беш пиликли чироқни ёқадилар. Бели боғланган биродарлар, агар ҳаммалари ҳозир бўлмасалар ҳам, аммо иккитаси, албатта, бўлиши шарт. Шундан кейин аҳд отаси фарзандни аҳдга киритади, яъни жавонмардликка қабул қилиш бошланади. Фарзандликка (жавонмардликка) қабул қилинувчи биродарларига бахиллик ва кибр-ҳаво, ҳасад ва ёмонлик қилишни раво кўрмаслик, омонатга хиёнат қилмаслик, ҳамма жойда инсоф чизифидан чиқмасликка, ўзгалардан эса инсоф талаб қилмасликка, муридлик одобини сақлашга, кишиларнинг ҳожатини чиқаришга, карамли бўлишга, ўз тоифасини мукаррам тутишга, ноқобил кишилар устидан кулмасликка аҳду паймон этади.

Шундан кейин шадд устои ўрндан туриб, фарзандни ўзининг чап томонида тутиб, икковлари шайхга юзланадилар. Шайх фарзанднинг қўлини олади ва уни ҳар хил гуноҳлардан тавба қилдиради ва белбоғни елкасидан тушириб, чап қўлига олади. Кейин белбоғни гиламнинг ўртасига қўйиб хутба ўқийди. Хутба тугагач, футувватномада зикр этилган қоида ва талабларни айтиб, фарзандга эшиттиради. Шундан кейин шадд устои ўрндан туриб, иккала қўлини белбоғ (шадд) остидан ўтказди. Аввал ўнг қўлини ва тўрт бармоғини белбоғнинг остига юборади ва кўрсаткич бармоғини белбоғ остидан тутиб туради. Шу ҳолатда фарзанд қулоғига зарурий сўзларни айтади ва белбоғни фарзанд белига боғлайди. Кейин тузли сувни мажлисда ҳозир бўлганларга ичирадилар. Ва агар ҳолва бўлса, ундан ҳам тотиб кўрадилар. Уч кун ўтгандан кейин фарзанд устоз олдига келади ва устоз унинг белбоғини ечади...

Белбоғ боғлашга тааллуқли ҳар хил маънолар ва фойдалар ҳақида

Агар шайх ва аҳд отаси мажлисда нега ҳозир бўладилар, деб сўрасалар, айтгинки, шайх қози ўрнида ва аҳд отаси вакил ўрнидадир. Агар тариқат биродарларидан нега камида икки киши бўлиши, керак, деб сўрасалар, айтгилки, улар фарзанднинг иқроорига ва аҳдига икки гувоҳдирлар. Чунки гувоҳ иккитадан кам бўлмаслиги керак. Агар мажлисга келтирилган туз билан сувнинг маъноси нима, деб сўрасалар, айтгилки, бу тариқат аҳли сув сингари софдил ва равшан идрокли бўлиши ва туз ҳақини риюя қилишларига ишорадир, яъни сув ва туз мисоли ҳамма ерга йўллари очиқ бўлсин.

Беш пиликли чироқнинг маъноси нима, деб сўрасалар, бу кўнгил фирофини муҳаббат ила ёқишга ишорадир, деб айтгил, токи вужуд олами ундан ёғду олсин.

Агар бел боғлаш вақтида нега фарзандни ўнг томонга ўтказадилар, деб сўрасалар, уни ростликка одат қилдириш учун шундай қиладилар деб айтгил ва у белини ўйин-ҳавас учун эмас, балки чиндан ҳам фидойилик йўлида боғлаганини англасин.

Агар нега чап қўлда ҳам тутиб турадилар ва бу нимага ишора, деб сўрасалар, айтгил: бу шунга ишораки, фарзанд нимаикки қилса, юракдан қилсин, зеро юрак чап томондадир.

Агар устознинг белбоғдан уч қадам узоқлашгани нимани билдиради, деб сўрасалар, айтгилки, бу бир қадам нафс устига, бир қадам шайтони лаин устига ва бир қадам бойлик устига қўйилган қадамлардир. Бу уччаласини оёқ остига олиб, босиб мағлуб этмаган киши қўлини белбоққа теккизишга ҳақли эмас. Агар фарзанд қулоғига айтадиган сўзлар қайсидир, деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, бу учта сўздир — пир ҳам, устоз ҳам учта сўзни айтадилар, аммо устоз айтадиган сўзлар булардир: хизматга тайёр тур, ҳурмат билан ўтир ва ҳиммат билан гапир!

Агар устознинг шогирд белини боғлаётганда унинг қулоғига айтадиган сўзлари нечта, деб сўрасалар, ўн иккита деб айт: дўстларга меҳрибонлик, душманлардан ҳазар қилиш, одил бўлиш, ҳасадни кўнгилдан чиқариш, футувват шарт-шароитини билиш ва унга амал қилиш, жавонмард бўлиш, пирга мурид тушиш, муридга пир бўлиш, баландга пастлик ва пастга баландлик...

Агар белбоғни боғлаш ва ечишнинг маъноси нима, деб сўрасалар, дегилким, тариқатда нечта боғланадиган ва нечта очиладиган нарсалар (эшиklar, мушкилликлар) бор, бу ўшанга ишорадир. Агар боғланадиган нарсалар нечта ва очиладиганлари қанча, деб сўрасалар, айтгил: ўн иккита боғланадиган ва ўн тўртта очиладиган (ечиладиган) нарсалар бор.

Агар боғланадиган (беркилган) нарсалар қайсидир, деб сўрасалар, айт аввал — кўзни ҳаром нарсалардан ва кўриш гуноҳ бўладиганлардан беркитиш, иккинчи — қулоқни эшитиши ножоиз нарсалардан беркитиш, учинчи — айтилиши номақбул сўзлардан тилни тийиш, тўртинчи — ғайр нарсалардан фикрни асраш, бешинчи — кўксини ҳасад ва кинадан сақлаш, олтинчи — кўнгилни шубҳадан холи тутиш, еттинчи — қўлни халқ озори ва ҳаром нарсалардан тортиш, саккизинчи — томоқни ман қилинган таомлардан беркитиш, тўққизинчи — футувват бандини зинодан ва шарр (ёмон) ишлардан сақлаш, ўнинчи — оёқни тухмат келтирувчи ва ифлос жойларга боришдан сақлаш, ўн биринчи — хотирани беҳуда фикрлардан сақлаш, ўн иккинчи — бахиллик ва тама йўлини беркитиш.

Очиладиган нарсалар қайсидир, деб сўрасалар, айтгин: эшикни меҳмони учун очиш, дастурхонни очиш, одамлар билан мулоқотда юзнинг очиқлиги, пирни ва муридларни кўриш учун кўзнинг очиқ бўлиши, қулоқни орифлар ва устозлар сўзи учун очиш, тилни субҳонаху таоло зикри учун ишлатиш, шафқату эҳсон учун қўлни очиш, одамлар муҳаббатига қалбни очиш, ишқ учун кўнгилни очиш, ҳақиқатни билиш учун фикр эшигини очиш, хайру савоб ишлар учун қадамни равон этиш, эзгу ҳикматларга хотира дарчасини очиш, саховат ва кўнгил овлаш эшигини очиш, эзгу ахлоққа йўл очиш.

Агар аҳд отаси сенинг белингни нима билан боғлади, деб сўрасалар, дегилки, бу сўз ғалатдир ва ғалат гапириш раво эмас. Ота бел боғламайди, балки аҳдни ўқийди. Белни устоз боғлайди. Агар устоз белингни нима билан боғлади, деб сўрасалар, шадд (белбоғ) ва мардлар сўзи билан, деб жавоб бергин.

Агар сен билан устоз орасида нима белги бор, деб сўрасалар, иккита ҳарф, деб жавоб бер. Бу ҳарфларни хослар тили айтади ва хосларнинг қулоғи эшитади. Агар белга нечта белги билан боғлайдилар деб сўрасалар, айтгил: уч нарса билан боғлайдиларки,

уч тугун шунга ишорадир. Аввал — аҳд, иккинчиси — байъат, учинчиси — васият. Агар бел боғлашнинг меҳри нима, деб сўрасалар, парҳезни сақлаш, деб жавоб бер. Агар шадднинг ҳақиқати нимадир, деб сўрасалар, фаолият деб айтгин. Ўрни, сўзда эмас, балки амалда иш кўрсатиш.

Агар шадд устози ва шогирд орасидаги шарт нима, деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, шогирд бир минг бир кун устознинг хизматини қилиши лозим ва унинг ижозатисиз хизматдан ғофил бўлмасин.

Агар бел боғлашдан мақсад нима, деб сўрасалар, пешбурд — олдинга интилиш, деб айтгил. Пешбурднинг маъноси нима, деб сўрасалар, уч нарса деб айт: аввал — салом, иккинчиси — таом, учинчиси — калом.

Агар бир бўлмаса, икки бўлмас ва икки бўлмагунча уч муносиб эмас, деган сўзнинг маъноси нима, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, пир бўлмагунча аҳд отаси бўлиш мумкин эмас ва аҳд отасининг пири бўлмаса, у шадд устози бўлолмайди. Агар учта аслий сўзлар қайси, деб сўрасалар, дегилки, бу учта сўз бўлиб, муридни йўлга солганда айтадилар ва бунинг бири фарз, бири суннат ва бири шартдир.

Агар буларнинг ҳар бири нимани билдиради, деб сўрасалар, айтгилки, фарз зоҳиру ботинни пок тутиш, суннат бародарлар ҳурматини жойига қўйиш, шарт эса пирни ўз қибласи деб билишдир. Агар пир билан мурид бир-бирига учта сўз айтса, устоз шогирдга учта сўз деса, аҳд отаси фарзандга нечта сўз айтади, деб сўрасалар, жавоб бергил: аҳд отаси ҳам учта сўз айтади, яъни аввал шуки, ғалаба қилсанг сукут сақла, мартабаси ўзингдан паст кишига етганингда гапирувчи бўл (яъни, насиҳат қилгин) ва агар ўрталикка (мусовий) етсанг, мушфиқ — меҳрибон бўлгин.

Агар бу сўзларнинг маъноси нимадир, деб сўрасалар, дегилки, одам ўзидан устун кишига етганда, одоб сақлаб сукут қилсин ва ундан ўргансин. Ўзидан тубанроққа етганда, ҳақ сўзларни айтиб, унинг кўнглини илитсин ва ҳаққа ҳидоят этсин, ҳулжу карам билан фойда етказсин. Ўзига баробар одамга етганда эса, шафқат ва марҳамат йўлини тутсин.

ТЎРТИНЧИ БОБ

ХИРҚА ВА АҲЛИ ФАҚРНИНГ КИЙИМЛАРИ, УНИ КИЙИШ, КИЙДИРИШ ВА МУРИДЛАРГА ХИРҚА ЕТКАЗИШ ВА БУНИНГ ШАРТЛАРИ, ОДОБУ АРКОНИ БАЁНИДА

1-ф а с л .

Хирқа ҳақида

Билгилким, дарвешлар шиори марқаъ ва хирқа кийишдир. Агар хирқанинг маъноси нимадир, деб сўрасалар, айт: луғавий маъноси тўннинг парча — қисмлари, яъни ямоқ, қуроқлар. Аммо истилоҳда эса фақр аҳли киядиган тешиклари — ёриқлари бор тўнни айтадилар. Аксар дарвешларнинг тўни йиртиқ ва эски, баъзан турли матоларнинг парчаларидан ямаб тикилгани учун уни хирқа дейдилар.

Агар «хирқа» сўзи қаердан келиб чиққан, деб сўрасалар, «хариқ» сўзидан келиб чиққан, деб айтгил. «Хариқ» араб тилида парчалаш демақдир. Бас, хирқа кийган киши барча дунёвий алоқалар ипини парчаласин (узсин), токи у хирқа кийишга муносиб одам бўлсин. Яна дейдиларки, бу ном «харқ» сўзидан олинган ва «харқ» кенг саҳродир. Яъни, бундай тўнни кийган киши ишқнинг поёнсиз саҳросида сулук қилиб, мужоҳидат биёбонини риёзат қадами билан босиб ўтади. Ва яна «хирқ» сўзидан олинган ҳам дейдилар, чунки хирқ деб улуғвор, сахий эрга айтадилар. Сўзнинг маъноси шуки, хирқа кийган одам ўзини улуғвор, олижаноб тутсин, яъни таманинг шумлигига алданиб, хор бўлмасин. Ва яна баъзилар бу ном «хирқа»дан келиб чиққан дейдилар ва бу қулоқнинг тешиладиган ва сирға осиладиган жойидир. Демак, хирқа кийган одам эронларнинг тамғали (ҳалқа таққан) қули бўлсин, яъни нимаики буюрсалар, қалб қулоғи билан эшитсин. Яна дейдиларки, хирқа уйнинг дарчасидир ва

бу шунга ишораки, хирқа кийган киши кўнгил уйдан дарча очиб, ундан дўстлар боғига қарасин ва бу боғ гулшанидан эсан насим унинг кўнглига кириб, руҳини яйратсин.

2-ф а с л .

Хирқа кийиш баёнида

Агар хирқа кийиш кимдан мерос қолган ва биринчи хирқа кийган одам ким, деб сўрасалар, айтгилки, зоҳиран биринчи (хирқали) ҳазрати Одам эди...

3-ф а с л .

Хирқа кийиш шартлари ҳақида

Агар муридларга хирқа кийдиришдан нима фойда бор, деб сўрасалар, айтгилки, уч муҳим фойдадан холи эрмас: аввал шуки, муриднинг зоҳири — ташқи кўриниши шайхнинг либоси билан безанса, ҳар ҳолда бундан унинг ботини — ички олами ҳам комиллик сифатларига етакловчи тақво либоси билан зийнатлана бошлайди. Иккинчидан, шайх кўлининг баракати мурид вужудига етади ва умид улки, бу икхир ила унинг мис вужуди соф олтинга айланажак:

Қатра денгизга тушиб гавҳар ўлур,
Мис икхир таъсирида зар ўлур,
Кимки маънодин хабардор ўлди, бил
Пир нигоҳи қалбини ахгар қилур.

Учинчидан, хирқа шайх билан мурид орасидаги алоқага сабаб бўлади.

Агар пир муридга қачон хирқа кийдира олади, деб сўрасалар, айтгил: мурид иродат (тариқат) йўлига қадам қўйганда ва қалбининг нақдини омонат сандиғига топширганда, яъни инон-ихтиёрини пир кўлига берганда. Комил мурид фақр хирқасини унга кийдиради ва уни ўз тоифасига қабул қилади (ўз ранги билан бўйяди).

Агар хирқа кийишдан асосий мақсад нима, деб сўрасалар, айтгил: асосий мақсад ва асл муддао шулки, хирқа ошнолик

тўнидир. Бас, уни кийган (одам) бегоналарнинг феълига юрмаслиги ва агар юрса, ўзини фақр ошнолигидан бегона ҳисоблаши керак.

Ало фақр хирқасин кийган дўст,
Фақр йўлида қўй қадам дуруст
Озор берма ҳеч махлуққа сен,
Озор гуноҳ хирқапўш учун.
Қимхоб кийган хунрезлар ҳатто,
Озор берган дарвешдан аъло.

Агар хирқа кийишнинг одоби нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айт: аввал, хирқани қобилиятли муридга кийгизиш, иккинчидан, муридни хирқа кийиш шартлари билан танишгириш, учинчидан, такбир («Аллоҳу акбар» дейиш) ва таҳлил («Ло илоҳа иллаллоҳу» дейиш) юбориш, тўртинчидан, ўтган пирлар ва аждодлар руҳини хотирлаш. Агар хирқа кийиш рукнлари нечта, деб сўрасалар, иккита деб айт: аввал шуки, хирқа кийдирадиган киши ўзи одоб илмини биладиган олим бўлсин, токи мурид қаршисида ҳар қандай савол юзланганда, уни ҳал қила олсин. Иккинчидан, у пир қўлидан хирқа кийган бўлсин, токи бошқаларга хирқа кийдира олсин.

Агар хирқа кийиш шартлари нечта, деб сўрасалар, учта деб айтгил: биринчидан, хирқани поклаш, ювиб тозалаш, иккинчидан, хирқанинг ҳалол маощдан тикилганини аниқлаш, учинчидан, бидъат йўлдан хирқани асраш.

Агар хирқа кийиш қоидалари нечта, деб сўрасалар, учта деб айт: биринчидан (хирқа киювчи) фақирлик аломатлари ва фақирлар ошнолигини билсин. Иккинчидан, хирқани гадойлик воситаси ва риё домига айлантирмасин. Учинчидан, даъвони охирига етказсин, яъни мақсад сари тўхтамай интилсин.

Агар хирқа кийиш одоби нечта деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: биринчидан, мурид пок бўлсин, иккинчидан, у хирқа кийгандан кейин чарх уриб айлансин. Учинчидан, хирқани ечган пайтда ҳурмат билан покиза жойда сақласини. Тўртинчидан, агар хирқа эскирса, табаррук юзасидан уни ямаб юрсин ва бирданига яроқсиз бўлиб қолишга йўл қўймасин. Агар чарх уриб айланишга боис нима ва бу нима маъно беради, деб сўрасалар, айтгил:

Кимки сенинг ишқинг доирасида собит эрур,
Паргор мисол айланишдан ўзга иложи йўқ.

Агар хирқанинг имони нима, деб сўрасалар, сатторлик (пардали бўлиш) деб айтгин. Агар хирқанинг эҳсони нима, деб сўрасалар, росткорлик деб айт. Агар хирқа тариқати нима, деб сўрасалар, ғайрдан бегоналик деб айт.

Агар хирқанинг сири нима, деб сўрасалар, буткул иродатни худо йўлига сарфлаш, деб айт. Агар хирқанинг жони нима, деб сўрасалар, давомли муҳаббат деб айт.

Агар хирқанинг фазилати нима, деб сўрасалар, ҳавою хавасни тарк этиш деб айт. Агар хирқанинг фарзи нима деб сўрасалар, пирлар суҳбати деб айт.

Агар хирқа суннати нима, деб сўрасалар, мардлар хизмати деб айт.

Агар хирқа калити нима, деб сўрасалар, такбир ва таҳлил деб айт.

Агар хирқа ёқаси нима, деб сўрасалар, сирни сақлаш деб айт. Агар хирқа енги нима, деб сўрасалар, қўл қисқалиги деб айт. Агар хирқанинг этаги нима, деб сўрасалар, душман гуноҳини кечиш деб айт. Агар хирқанинг ичи нима, деб сўрасалар, сабр деб айт. Агар хирқанинг танаси нима деб сўрасалар, вафо деб айт. Агар хирқанинг дили нима, деб сўрасалар, шукр ва сидқ деб айт.

Агар хирқанинг осмони нима, деб сўрасалар, пирнинг қўли деб жавоб бер. Агар хирқанинг ери нима, деб сўрасалар, фақирнинг танаси деб айт.

Агар хирқанинг бойлиги нима, деб сўрасалар, одоб ва ҳурмат деб айт.

Агар хирқанинг номи нима, деб сўрасалар, ҳаё деб айт. Агар хирқанинг коми (мақсади) нима, деб сўрасалар, хушнудлик деб айт. Агар хирқанинг асли нима, деб сўрасалар, ёмон кўришни унутиш деб айт. Агар хирқанинг ғусли (таҳорати) нима, деб сўрасалар, тарк этиш деб айт. Агар хирқанинг намози нима, деб сўрасалар, поклик деб айт. Агар хирқанинг ямини — ўнги нима, деб сўрасалар, таваккул деб айт.

Агар хирқанинг ясори — чапи нима, деб сўрасалар, собитлик ва тамкин деб айт. Агар хирқанинг қибласи нима, деб сўрасалар,

пири комил деб айт. Агар хирқанинг камоли нима, деб сўрасалар, пок ақида деб айт.

Агар хирқанинг аҳкоми нечта, деб сўрасалар, олтига деб айт: биринчи — тавба, иккинчи — саховат, учинчи — қаноат, тўртинчи — ризо, бешинчи — риёзат, олтинчи — хавфу ражонинг ўртасини сақлаш. Бу саволларни билмаган хирқапўш, билгилки, ўз ишида етук эмасдир. Агар хирқанинг тўрт буржи қайсидир, деб сўрасалар, айтгил: аввал — ризо, иккинчиси — фано, учинчиси — сафо, тўртинчиси — вафо.

Агар хирқанинг ҳарфлари нимага ишора этади, деб сўрасалар, айтгил: «хирқа» сўзи тўрт ҳарфдан иборат (араб ёзувида) ва ҳар бир ҳарфининг уч маъноси бор — ҳаммаси бўлиб ўн икки маъно келиб чиқади. «Х» — хайрихоҳликка далолат, яъни хирқапўш одам барчага яхшилик тилайдиган бўлсин. «Р» — халқ роҳатига далолат, яъни хирқа кийган ўзини халққа фидо этсин ва халқ роҳати учун ранж чекишдан қочмасин, шунда у фақрдан тўла баҳраманд бўла олади. Шунингдек, бу ҳарф дўстларнинг рафқу рафъати — улуғланиши ва ҳамкорлигига далолатдир. Яъни, барча билан хушмуомала ва меҳрибон бўлиб, одамлар қалбини ром этсин. «Қ» — нафсга қаҳр этиш далолати, яъни хирқа эгаси нафс илонининг бошини янчсин, токи ўзи саломат қолсин. Шу каби бу ҳарф қурбга ҳам далолатдир, зеро хирқа кийган ботил ишлардан узоқлашиб ҳақ ишига яқинлашиши лозим. Хирқапўш яна дилларнинг қабулини излайдиган одам, у барчага мақбул бўлишга интилиши керак. Аммо «Х» аслида хирқа сўзида «а» ўрнида келадикки, у «аз худ бигрезад» (ўзингдан қоч) иборасига ишорадир. Бундан ташқари, росттўйликка, тавфиқу таҳқиққа ишорадир...

4-ф а с л .

Хирқа ранглари баёнида

Билгилки, хирқанинг ранглари хилма-хилдир ва ҳар бири бир ҳолатга ишорадир. Агар оқ ранг қайси тоифаники, деб сўрасалар, жавоб бергилки, оқ ранг кундузнинг рангидир ва дили равшан жамоаникидир ва уларнинг кўкси кудурат, кина ва губордан покдир. Кимки оқ рангли хирқа кийса, субҳи содиқ каби бўлади ва кундуз мисоли барчага равшанлик бағишлайди.

Агар яшил ранг кимники, деб сўрасалар, айткилки, яшил ранг кўкат ва сувнинг рангидир ва бу рангдаги хирқани олий ҳимматлилар ва кўнгли ҳамиша тирик одамлар киядилар. Яшил рангли тўн кийганлар кўкат-майсалар каби яшнаган, хандон чеҳра ва хуррам бўладилар ҳамда сув янглиф ҳаётбахш, ёқимли бўладилар:

Кўз қарочуғидан ўрганмоқ жоиз,
Ҳаммани кўрар, ўзини кўрмас,

Агар зангори ранг кимларга ярашади, деб сўрасалар, жавоб бергилки, зангори ранг осмон рангидир ва у сулукда тараққий этган, ҳолати баркамол одамларга ярашади... Зангори рангли тўн кийган одам олий қадр олий ҳиммат бўлмоғи даркор. У ҳамма ожизларга соя солиб, кеча-кундуз яхшилик қилишдан тинмаслиги, чарчамаслиги лозим. Агар тупроқ рангли тўнни кимлар кияди, деб сўрасалар, дегил: бу тўн некбин эрлар учундур. Кимки ушбу рангли тўнни кийса, унда хоксорлик, сабру таҳаммул сифати мужассамдир.

5-ф а с л .

Фақр аҳлининг хирқаси қайси матодан тикилиши баёнида

Билгилки, хирқа учун ипақдан бошқа барча матолар жоиздир. Аммо дарवेशга жундан тикилган хирқа авлодир. Агар нега пашмина (жун кийим) авлодир, деб сўрасалар, айтгил: кўнгулда ҳаловат, яъни илоҳий жамолдан ҳузурланишни ҳис этиш учун.

Агар хирқа аслида неча хил бўлади, деб сўрасалар, тўрт хил деб айт: биринчи — жундан, иккинчи — пахтадан, учинчи — палосдан, тўртинчи — теридан.

6-ф а с л .

Ҳозирги замонда суфийлар ва футувват аҳли киядиган либослар баёнида

Бу ўн тўрт хилдир: минг чокли, тўрт чокли, икки чокли, ялқ, оламдор, курсили, ёқали, енги чопли, шуша, қосимий,

қурайший, салимий, мафтуний, капанак. Буларнинг ҳар бири тоифага мансубдир.

7-фасл.

Фақрлар ҳақида

Агар хирқа кийишнинг нечта сифати бўлиши керак деб сўрасалар тўртта деб айт: аввал шуки, нафс эшигини беркитсин, иккинчидан, дилни кина-адоватдан пок тутсин, учинчидан, тақаллуфсиз (камтарона) умр кечирсин, тўртинчидан, роҳат ва беғамликни тарк этсин.

Эйки киймишсан бу дам пашминани,
Пок айла кийнадан сан сийнани!
Жанда тўн ҳосиятин овоза қил,
Номдорлик шуҳратин ҳам асрагил.
Камгарин бўл, зебу зийнат излама,
Тарки роҳат қил, фароғат излама...

8-фасл.

Суфийлар ва дарвешларнинг бош кийимлари хусусида

Билгилким, ҳозирги замонда қарийб ҳамма дарвешлар ва тариқат аҳлининг кулоҳлари кигиздан бўлиб, уни мавлавий кулоҳи дейдилар. Агар кигиз кулоҳ кимдан (мерос) қолган, деб сўрасалар, ҳазрат Жалолиддини Мавлави Румийдан деб айт. Ул киши шундай тож кийиб юришни одат қилдирганлар. Агар бундай кулоҳни кимлар кийиши керак, деб сўрасалар, дегилки, ишқ байроғини мардлик майдони узра кўтарган ва фарзоналикда сарбаланд бўлганлар шундай кулоҳга муносибдирлар.

Агар тери кулоҳ кимга ярашади, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: (бировга) наф етказиш учун фидо бўлишга тайёр бошга ярашади. Бундай кулоҳлар аксар қўй терисидан тикилади. Бас, кимки тери кулоҳ кийса, у халққа фойда етказадиган, бошини пир фармони чизигидан ташқари чиқармайдиган ва бошига нима келса қайтмайдиган бўлади.

Агар лутф килурсан, в-гар тиёғ урарсан,
Асирдай бўйним эгдим итоатинга.

9-ф а с л.

Кулоҳ устидан боғладиган нарсалар баёнида

Агар кулоҳ устидан яна «алиф» суратли кигиз боғлашнинг маъноси нима, деб сўрасалар, айтгил: «алиф» ростлик белгисидир ва доира шаклида кулоҳ атрофини ўраган эканлар, бу ростлик доирасидир ва бу: «биз ростлик доирасидан бошимизни ташқари чиқармаймиз ва ўз биродарларимиз учун бошни ўртага қўямиз», деган маънони билдиради. Яъни:

Гоҳ ул эзгу юз зарралар оинасидир,
Гоҳ зарралар ўз эзгу юз оинасидир.

Агар хушбўй саллани ким боғлайди, деб сўрасалар, айтгил: шафқату марҳаматининг хушбўйлиги барчага етадиган одам (боғлайди)...

10-ф а с л.

Кулоҳ ва кулоҳ устидан боғладиган боғичларнинг ранги ҳақида

Кулоҳларнинг ранги ва кулоҳ устидан боғладиган нарсаларнинг ранги муайян маънога ишоради. Бу маъноларни билиш керак.

Агар оқ ранг нимага ишора этади, деб сўрасалар, айтгил: сут рангига ишоради. Чунки сут гўдакларнинг овқати бўлиб, гўдаклар тарбияси ўшанга вобастадир. Бас, оқ кулоҳ кийган киши сут каби покиза бўлсин, гўдаклар тарбияси ўшанга вобастадир. Бас, оқ кулоҳ кийган киши сут каби покиза бўлсин, гўдак мисоли шаҳвоний ҳирсу ҳавасларда пок бўлсин. Ва лутфу меҳрибонлик сути ила ҳақ сифатлариини парвариш этсин ва шундай мартабаю даражага етишсинким, фақирлар унинг тарбияти соясида осойиш топсинлар.

Агар яшил ранг нимага ишора этади, деб сўрасалар, айтгилким, кўкат рангига ишорадир. Кўкат ердан униб чиқади ва унинг танаси бўлмайди. Танаси бор ўсимликларни шажар дейдилар. Ва кўкатнинг хосияти шуки, у яшнаб туради, тоза бўлади ва кўзни қувонтиради. Бас, яшил кулоҳ кийган ёки яшил боғич боғлаган ҳар бир одам доимо очиқ чехра, хуррам ва хурсанд бўлиши керак, токи уни кўрган суҳбатдошларнинг кўнгли ёришсин.

Агар зангори (кўк) ранг нимага ишора, деб сўрасалар, айтгилки, осмон рангига ишорадир. Осмоний ранг кулоҳ кийган ёки шу рангли боғич боғлаган олий ҳиммат ва олий қадр бўлсин ва муҳтожларнинг ҳожатини чикарсин.

Агар худранг (тупроқ ранги) нимага ишорадир, деб сўрасалар тупроққа ишорадир, деб айтгил. Ва шуни ҳам билгилки: ернинг хосияти шуки, нимани топширсанг (эксанг), ортиги била қайтаради (етиштиради) ва хушбўй гиёҳлару гулларни ундиради. Бас, кимки тупроқ рангли кулоҳ кийса, худди ер каби саҳи бўлсин. Қанча хорлик кўрса ҳам, шодлик гулу райҳонларини етиштирсин, тупроқ каби камтарин, аммо азиз бўлсин:

Тупроқ бўл, тупроқ, лола ила гул ундир,
Гулнинг мазҳари ахир тупроқдир, тупроқ.

11-ф а с л .

Суфийлар ва дарвешларга тааллуқли жойнамоз, ридо, кафш, суҳбат камари, такя пўстаги каби нарсалар ва уларнинг маънолари ҳақида

Агар жойнамоз (сажжода) нима деб сўрасалар, айтгил: жойнамоз бошловчиларнинг хизмат остонаси ва мартабага етишганларнинг курбат (яқинлашиш) бисотидир. Агар жойнамоз устида ўтириш одоби нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айт: аввал шуки жойнамоз устида икки тиззасини букиб ўтирсин ва агар зарур бўлса, ўнг оёғини чиқарсин ва чап оёғини букиб ўтирсин. Иккинчидан, оёқ яланг бўлмасин. Учинчидан, бурун қоқмасин ва оғзининг суви оқмасин. Тўртинчидан, ё феъли ёки сўзи билан: одамларга мақбул бўладиган бирор иш кўрсатсин... Жойнамоз устида ўтирган ҳар бир киши вазмин ва собит бўлсин, ҳар қандай шамол уни ўрнидан силжитолмасин.

Агар изор нима, деб сўрасалар, айтгилки, изор деб белга боғланадиган камарни айтадилар. Агар белни нима учун боғладинг, деб сўрасалар, хизмат учун деб айт (Бел боғлаган) бел боғлаш қоидалари ва одобига риоя этиши шарт.

Агар ридо нима, деб сўрасалар, айтгилки, тўннинг устидан элгага олинадиган бир қаватли астарсиз енгил кийимдир. Бизнинг замонда эса бўйинга ҳам иладилар.

Агар ридонинг маъноси нима, деб сўрасалар, айтгилки, ридо кийиш, асрорни ағёр назаридан беркитишдир.

Агар камар неча хил бўлади, деб сўрасалар, икки хил бўлади, деб айт. Биринчиси — суҳбат камари, иккинчиси — хизмат камари. Агар суҳбат камарини кимлар боғлай олади, деб сўрасалар, айт: суҳбат ҳақини лозим даражада адо эта оладиган шахс боғлай олади. Суҳбат ҳақини қандай адо этиш мумкин, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: ҳурмат, шафқат, иззат, мурувват, ғаразғўйликни тарқ этиш каби сифатларга эга бўлиш орқали.

Агар хизмат камари кимлар учун боғланади деб сўрасалар, дарвешлар учун деб айт:

Султонлар даргоҳига итдай сифиниш давлат эмас, бил,
Улуғлик давлатин истасанг, дарвешлар хизматини қил.

Агар кашф (наълайн)ни кимлар кия олади деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, талаб йўлида жидду жаҳди (интилиши) кўп бўлган одам кияди, чунки яланг оёқ билан бу машаққатли йўлни босиб ўтиб бўлмайди...

БЕШИНЧИ БОБ

ТАРИҚАТ АҲЛИНИНГ ОДОБИ ҲАҚИДА

Билгилки, улуғлар дарवेशлик барча адабдир демишлар. Яъни, ҳар бир вақтнинг, ҳар бир ҳолатнинг, ҳар бир мақомнинг ўз одоби бордир. Бас, кимки одобни сақласа, мардлар мақомига ета олади. Ҳаким Абулмажд Саной «Ҳадиқатул ҳақиқат» («Ҳақиқат боғчалари») асарида дебдурким, суҳбат адаб натижасидир ва адаб ҳурмат натижаси ва ҳурмат савфат (соф, покиза) натижаси ва савфат кўнгил натижаси ва кўнгул ақл хазинаси ва ақл эса сир хазинаси, сир маърифат хазинасидир... Ва дебдурларки, зоҳирий адаб ботин адабининг белгисидир. Ҳар бир одам бирор мартабага эришса, одобидан эришади. Мавлоно Жалолиддин Румий буюрмишлар:

Ҳам адабдин нурга тўлмиш бу фалак,
Ҳам адабдин маъсуму покдир малак.

Ва яна:

Адаб тождир, илоҳий нурдан ул,
Бу тожни кий, санга очиқ ҳама йўл.

1-ф а с л .

Тариқат аҳлининг кўнгилни асраш ва етти аъзо: кўз, қулоқ, тил, қорин, оғиз, қўл ва фарж (таносил аъзоси) ни сақлаш одоби ҳақида

Агар кўнгилни сақлаш қандай бўлади, деб сўрасалар, айтгил: бу — кўнгил масъиятидан ҳазар қилмоқдир, яъни Тангри таоло амрига, шариатта хилоф ишлардан, гуноҳдан парҳез қилмоқдир ва кўнгил масъиятларининг асли ҳасад, такаббур, худписандлик,

ийе, гафлат, бахиллик, ҳарс ва шунга ўхшаган ёмон иллатлардир.
Ҳана шуки, кўнгили оинасини пок туткил ва бу илоҳий хилватхона
кас-хошокини сафо супургуси билан тозалаб тургин.

Дил уйин сафо супургуси ила супурмагунча,
Ҳазрати жонон жамоли унда жилва этмагай.

Агар кўзнинг одоби нечта, деб сўрасалар, иккита деб айт.
Биринчидан, кўзни тўрт нарсани кўришдан сақлаш керак.
Иккинчидан, тўрт нарсани кўришга кўзни очиш керак. Агар кўз
кўриши лозим бўлган тўрт нарса нима, деб сўрасалар, айтгил:
йўлни кўриб, қадамни қўйишни мулоҳаза қилиш учун аввал йўлга
қараш керак. Иккинчидан, ер ва осмонга қараш керак...
Учинчидан, ибратли нарсаларга кўзни очиб қараш керак, токи
фойдали сабоқ бўлсин...

Агар кўзни беркитиш зарур бўлган нарсалар қайси деб
сўрасалар, айтгил: биринчидан, кўзни номаҳрамни кўришдан ман
этноқ керак. Чунки номаҳрамга назар шундай бир заҳарли ўқки,
у қайси дилга бориб тегса, уни шайтон заҳри билан заҳарлайди ва
хароб этади. Иккинчидан, кўзни шахват қўзғовчи суратлардан
асраш керак, аммо агар биров поклик юзасидан бошқа бировга ва
ё яхши суратга қараса, бунда ҳеч зиён йўқдир...

Учинчидан, кўзни ўзгалар айбини кўришдан асраш керак,
зеро бировлардан айб излаш энг ёмон хислатдир:

Ўзгалар айбига боқма, ўзинга боқ,
Кўзни ёқага беркит, дил шабини ёқ.

Тўртинчидан, кўзни бировга ҳақорат назари билан қарашдан
асрагил. Ўзгаларни камситиш, мазах қилиш, ожизлар устидан
кулишдан сақлан. Чунки ҳеч ким нуқсондан холи эмас. Хожа
Имомиддин Фақиҳ ёзганидек:

Мамлакат шоҳи бўларсан ё илоҳинг сояси,
Лек боқма сен ҳақорат кўзила бир бандага.

Агар қулоқнинг одоби нечта, деб сўрасалар, иккита деб айт.
Биринчиси шуки, қулоқни уч нарсага очмоқ керак, иккинчиси

шуки, уни уч нарсадан сақлаш керак. Агар қулоқ эшитиши лозим бўлган уч нарса нимадир деб сўрасалар, айтил... учинчидан, машойихлар ва ҳиммат аҳлининг сўзлари.

Агар қулоқни нималардан беркитиш керак, деб сўрасалар, айтил: аввал ботил ва бидъат сўзлардан, иккинчи беҳуда ва фойдасиз фаҳш сўзлардан, учинчидан ғийбат ва бўҳтон сўзларни эшитишдан. Чунки ғийбатга қулоқ солган ғийбатчининг гуноҳига шерикдир.

Тилнинг одоби қайси, деб сўрасалар, бу олти нарсага тилни очиш ва саккиз нарсадан тилни сақлаш, деб айтил. Тилни очиш керак бўлган нарсалар қайси, деб сўрасалар, айтил: ҳожат зарурати юзасидан кўнгилларда яширин бўлган розни изҳор этиш, мазлумлар фарёдига жавоб бериш ва маҳрумлар имдоди учун сўз айтиш. Чунки бу сўзлар орқали золимнинг зулми мазлумлар бошидан кўтарилиши мумкин.

Тилни сақлаш лозим бўлган нарсалар қайси, деб сўрасалар, айтил: биринчидан, ёлгон гапиришдан, зеро ёлгончи худонинг душманидир. Иккинчи, ваъдага хилоф гапириш ва мунофиқона сўз айтишдан. Учинчи, ғийбат ва бўҳтон гаплардан, чунки бўҳтон фосиқлар ишидир. Тўртинчи, беҳуда баҳсу муноқашадан, айб қилишдан ва гап ташишдан. Булар шайтон васвасасига киради. Бешинчи, ўзини мақташ ва таърифлашданки, бу худбинликка олиб келади. Олтинчи, навкар ва хизматкорларни лаънатлашдан. Еттинчи, қарғашдан, дуойи бад қилишдан, чунки бу жону дилнинг офатидир. Саккизинчи, мазах-масхара қилиш ва ҳазил-ҳузулдан.

Агар қўлнинг одоби нечта деб сўрасалар, бешта деб айт: аввал шуки, ҳалол иш билан шуғуллансин (касби бўлсин), иккинчидан, бировга озор бермасин, учинчидан, ҳаромга тегмасин, тўртинчидан, омонатга хиёнат қилмасин, бешинчидан, қаламни тўғри сўз учун ишлатсин ва қалам билан ёзганини тил билан айтиш имкони бўлсин.

Агар қориннинг одоби қайсидир, деб сўрасалар, ҳаром ва шубҳали таомни емаслик ва пок бўлиш, деб айтил.

Агар оёқнинг одоби нечта, деб сўрасалар, иккита деб айтил. Биринчидан, учта жойга бориш, иккинчидан, учта жойга боришдан сақланиш. Агар борилиши лозим бўлган мавзе (жой)лар қайсидир, деб сўрасалар, айтил: биринчидан, хайрли жойга бориш, иккинчидан, қабрлар ва қалблар зиёратига бориш, бирор

гуноҳкорнинг шафоати ёхуд беморнинг аёдатига бориш ёки жабру зулми даф этиш учун қадам ташлаш.

Агар борилиши ман этиладиган жойлар қайси, деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, золимлар ва ҳаромхўрлар уйига бормаслик, иккинчидан, қиморхона ва харобот каби нолайиқ ва туҳмат жойларга бормаслик, учинчидан, номаҳрамлар орқасидан қадам ташламаслик.

2-ф а с л .

Тариқат арбоби ёки улар тоифаларининг одоби ҳақида

Бу неча хил бўлиши мумкин? Аввало пир ва устоз (билан муомала) одоби, кейин ота-онани ҳурмат қилиш одоби ва яна қариндош-уруғ, дўст-ёрлар, ошнолар, ҳамсоя (қўшни)лар билан муомала одоби бор.

Агар ота ва онага нисбатан одоб неча хил бўлади, деб сўрасалар, ўн икки хил, деб айт. Биринчидан, керакли даражада уларнинг ҳурматини сақлаш. Иккинчидан, улардан дунё молини аямаслик, уларга қаттиқлик қилмаслик. Учинчидан, қилган яхшиликларни миннат қилмаслик. Тўртинчидан, ота-она юзига тик қарамаслик. Бешинчидан, агар ота ва она чақирсалар, зудлик билан ҳузурларига келиш. Олтинчидан, ота ва она билан мулоқотда юзини тескари бурмаслик. Еттинчидан, агар гуноҳга сабаб бўлмаса, нимаики буюрсалар, бажариш. Саккизинчидан, ота-она билан суҳбатда ёки улар ҳузурида бошқалар билан гапирганда овозни кўтармаслик (бақирмаслик). Тўққизинчидан, ота-она ризолигисиз, дуосисиз сафарга чиқмаслик. Ўнинчидан, ҳар доим ота-она хурсандлигини таъминлаш пайида бўлиш. Ўн биринчидан, ота-онага марҳаматни ибодат деб билиш, яъники «жаннат оналар қадмининг остида» эканлигини унутмаслик.

Агар қариндошлар билан муомала одоби нечта, деб сўрасалар, еттита деб айтгил. Аввал шуки, улар билан алоқа — бордикелдини узмаслик керак, зеро силаи раҳм (яқинларни сийлаш) пайғамбар суннатиدير. Ва бу умрни узайтиради. Иккинчидан (қўлдан келса), маблағ билан уларга кўмаклашиб туриш. Учинчидан, уларнинг хурсандлигини баҳам кўриш ва ғаму андуҳидан қайғуриш. Тўртинчидан, мадад бериш пайтида, ўзини

олиб қочмаслик. Бешинчидан, ҳар қанча жафо кўргузсалар ҳам, уларга жафо қилмасдан, аксинча, вафо ва меҳрни қанда қилмаслик. Олтинчидан, уларнинг душманлари билан ошночилик қилмаслик. Еттинчидан, уларнинг молу мулкига қасд қилмаслик, чунки агар қариндошлар молига кўз олайтирсанг, номусинг, қадрингни кетгизасан.

Агар дўстларга нисбатан одоб шартлари нечта, деб сўрасалар, айтгинки, дўстлигига ҳеч бир шак-шубҳа уйғотмайдиган кишининг бешта хислати бор. Биринчиси — етуқ ақл, зеро ақлсиз кишининг суҳбатида файз йўқ, улуғларнинг сўзи борким: «Нодон дўстан доно душман афзал». Иккинчиси — яхши хулқ, чунки бадахлоқ одам билан суҳбат қовушмайди. Учинчиси — яхши ният, некбинлик, зеро бадкирдор ва фосиқдан дўст чиқмайди. Тўртинчиси — қаноат, чунки мол-дунёга ўч очкўз одам дўстликка арзимайди. Бешинчиси — тўғрилик, зеро кимки эгри, фирибгар ва қаллоб бўлса, унинг суҳбати кишига шараф келтирмайди, негаки бундай одамнинг лафзи ишонарли эмас.

Агар мажозий дўстлик қанақа бўлади, деб сўрасалар, айтгинки, ғараз ва фойда — тама асосига қурилган ошнолик мажозий (ўткинчи) дўстликка киради. Бундайларнинг ошнолигига эътимод йўқ, чунки у бирор манфаатни кўзлаб яқинлашади, иши биттач, дўстликни узади ва агар мабодо мақсади амалга ошмаса, унинг дўстлиги душманликка айланади. Бундайлар ширинликка ёпишган пашшага ўхшайдилар, ширинликни еб тутатгандан кейин дастурхон эгасини талайдилар...

Агар ҳақиқий дўст муяссар бўлса, унинг одобини қандай риоя этиш керак, деб сўрасалар, айтгин: ҳақиқий дўстликнинг одоби йигирмата нарсага риоя қилмоқдир, яъни: аввал шуки, мол-дунёни ундан аямаслик керак, агар ҳамма бойликни беришни иложи бўлмаса-да, лекин унинг ҳожатини чиқарадиган даражада бериб туриш керак. Иккинчидан, унинг сирини бировга айтмаслик ва сирни жон ичида сақлаш лозим. Учинчидан, унинг айбини бошқалардан беркитиш, аммо ўзига айтиш, токи у айбини йўқотишга чора қилсин. Тўртинчидан, унинг сўзларини жон қулоғи билан эшитиш. Бешинчидан, унинг сўзларига эътироз билдирмаслик ва сўздан хато қидирмаслик. Олтинчидан, унинг номини яхшилик билан тилга олиш. Еттинчидан, унинг борлиғидан ва кўрсатган қарамидан шукр қилиш. Саккизинчидан, унинг

орқасидан яхши гаплар гапириб эсга олиш. Тўққизинчидан, насиҳатга зарурат туғилса, оҳиста ва лутф билан гапириш, дағаллик ва таънага йўл қўймаслик. Ўнинчидан, унинг хатоларини кечирिश ва кўрмасликка олиш. Ўн биринчидан, ўз юкини унга ағдармаслик. Ўн иккинчидан, унинг шодлигига шодланиб, ғамгинлигида ғамгин бўлиш. Ўн учинчидан, уни кўрганда, биринчи бўлиб салом бериш, мактубни самимий дуо-салом билан бошлаш. Ўн тўртинчидан, ҳурматини жойига қўйиб, эъзозлаш. Ўн бешинчидан, унинг сўзини бўлиб, гап қистирмаслик. Ўн олтинчидан, ўзига раво кўрганни унга ҳам раво кўриш. Ўн еттинчидан, уни яхши бир вазиятда таърифлаш. Ўн саккизинчидан, мажлисда уни олдинга ўтказиш ва муносиб ўринга ўтиргизиш. Ўн тўққизинчи, ёрдам зарур бўлган пайтда ҳимоя қилишдан чекинмаслик. Йигирманчи, унинг душманлари билан дўстлик қилмаслик ва унинг дўстларига душманлик қилмаслик. Ва моҳият шуки, ҳақиқий дўстни чин юракдан севмоқ ва муносабат-муомалада буни амалда кўрсатмоқ шарт. Билгилки, оламда яхши дўстдан кўра саодат йўқдир:

Эй дўст, эшит, барча молингни сарфла
Бир ёр топки, жаҳон саодати шул...

Агар ошноларга нисбатан адаб шартлари нечта, деб сўрасалар, бешта деб айт. Аввал шуки, ошноликни соат сари ошириб бориш керак. Иккинчидан, қўл билан, тил билан ҳар нав қилиб бўлса ҳам, наф етказиб туриш лозим. Учинчидан, насиҳатни дариф тутмаслик, ошнолардан бирор нарса тама қилмаслик. Бешинчидан, доимо уларнинг аҳволдан сўраб-суруштириб, хабардор бўлиб туриш. Олтинчидан, агар улар ёмонлик қилса, қоҳиш-маломат қилмаслик.

Агар қўшнилари билан муомала-муносабат одоби нечта, деб сўрасалар, ўн тўртта деб айтгил: аввал шуки, уларга меҳрибон бўлсин. Иккинчи, панду насиҳатни дариф тутмасин. Учинчи, агар ёмонлик кўрса ҳам уларни беобруъ қилмасин. Тўртинчи, имкони еткунча қўшниларга мададкор бўлиб, ҳамият кўрсатсин. Бешинчи, ўз юкини уларга ортмасин, балки улар кўнглининг юкини кўтарсин. Олтинчи, агар уларнинг ҳожатини чиқарса, миннат қилмасин. Агар қўшнилари наф етса, шукрини қилсин. Саккизинчи, агар қўшнилари камчиликни

кўрсатсалар, шикоят қилмасин. Тўққизинчи, агар камбағал ва мухтож бўлсалар, бор нарсасини бериб, савоб олсин. Ўнинчи, агар бирор асбоб-ускуна сўраб чиқсалар, очиқ кўнгил билан берсин. Ўн биринчи, туз, сув ва ўтинни улардан қизганмасин. Ўн иккинчи, қўшниларики ёш болаларига меҳрибонлик кўрсатсин. Ўн учинчи, таъзия ва тўю маъракада улар билан бирга, ҳамдам бўлсин. Ўн тўртинчи, ариқ ва сув кетадиган жойлар, дераза ва даричалар ва бошқа қўшнилари фойдаланадиган нарсаларга монелик қилмасин, хуллас, қўшниники ҳурмат-эҳтиромини ҳамма вақт ўз ўрнида сақласин.

Агар бегоналар билан одоб шартини нечта, сўрасалар, олтига деб айт. Аввал шуки, ҳеч кимга ҳақорат (камситиш) кўзи билан қарамасин. Иккинчидан, бегоналар суҳбатига суқулмасин. Учунчидан, уларнинг ёқимсиз сўзларини эшитмасин. Тўртинчидан, агар ножўя ҳаракат кўрса, насиҳат билан тушунтирсин. Бешинчидан, уларга шафқат кўрсатишни тарк этмасин. Олтинчидан, уларни яхшилаб синаб, муносиб деб билмагунча суҳбатга йўлатмасин.

3-ф а с л .

Тақядорлар одоби ҳақида

Билгилки, ҳар бир тақя (хонақо) мусофир ва мужовирлар (муқим яшайдиганлар) учун бир нишона — манзилгоҳдир. Шунинг учун тақя бир неча махсус сифатлари билан ажралиб туриши керак, токи тақядор тақя сақлашга муносиб бўлсин. Агар тақядорнинг маъноси нима, деб сўрасалар, бу — ўлим дарвозасига ҳозир бўлиш ва бир нафасга ҳам ишонмасликдир, деб айтгин...

Агар тақянинг ҳосили нима, деб сўрасалар, дийдор деб айт. Агар тақянинг мақсади, нима деб сўрасалар, фақирлар хизмати деб айт.

Агар тақянинг қибласи қайси, деб сўрасалар, назирни кўнгилларга қаратиш деб айт. Агар тақянинг санади (исботи) нима, деб сўрасалар, ниёзманд бўлиш, яъни талаб аҳли сулуқини қабул қилиш деб айт.

Агар тақянинг садри (тўри) қайсидир, деб сўрасалар, комил муршид ўтирган жой деб айт.

Агар такянинг сирри нима, деб сўрасалар, дастурхон деб айт. Агар такянинг нури нима, деб сўрасалар, чироқ деб айт.

Агар такянинг обрўйи нима, деб сўрасалар, поклик деб айт. Агар «такя сўзининг ҳарфлари қанақа маъноларга ишора этади, деб сўрасалар, айтгин (араб ёзувида) Т — таваққулга далолат этади. К — қарамга далолат этади, яъни такя эгаси қарим-сахий бўлсин. Й — яқрангликка далолат этади, яъни такя эгаси ўз ишида собит туриб, ўзгармасин. Х — ҳавдорлик, яъни муҳаббатга далолат этади. Такя эгаси дарвешлар, мусофирларга муҳибу меҳрибон бўлсин, уларни севсин.

Агар такя сақлашнинг зарурий одоблари нечта, деб сўрасалар, ўн иккита деб айт. Биринчидан тавозели бўлиш. Иккинчидан, ширин тил билан дўстларни сийлаш. Учунчидан, очиқ юзли ва табассумли бўлиш. Тўртинчидан, тариқат ибодатини адо этиш. Бешинчидан, уч кунгача мусофирларга савол бермаслик. Олтинчидан, уч кеча-кундуз ўткунча агар ҳар қанча ёмонлик кўрса ҳам, кечирिश ва унутиб юбориш. Еттинчидан, уч кун давомида дастурхон ёзишни қанда қилмаслик. Саккизинчидан, мусофир хизматини жон-дилдан қилиш, уларга талабгор бўлиш ва бахиллик, ғайирлик қилмаслик. Тўққизинчидан, тариқат одобини ва амалларидан гапириб бериш. Ўнинчидан, яхши хислатларни намоён этиш ва дарвешларга қуруқ парҳезкорликни таъкидламаслик. Ўн биринчидан, ёр-биродарлар айбини яшириш. Ўн иккинчидан, мусофирлар ва дарвешлар чиқиб кетганда, шикоят қилмаслик.

4-ф а с л .

Такяга кириш одобини ҳақида

Билгилки, манзилга етган ҳар бир дарвеш ўша диёр кишилари аҳволини суриштириши ва қаердаки аҳли дил ва азизлардан дарак топса, уни бориб кўриши керак. Ва фақирлар такясига келиш учун бир неча одоб шартига риоя қилиши лозим. Шунда унинг бел боғлаган мардлардан эканини, фақирлар хизматида бўлганини билиб оладилар.

Агар такяга кириш одобини нечта, деб сўрасалар, учта деб айт. Аввал шуки, таҳоратли, пок бўлсин. иккинчидан, остонага етганда, ичкарига кириш учун аввал ўнг оёғини олдинга қўйсин...

Агар такагя кириш мустахаби (савоби) нечта, деб сўрасалар, иккита деб айт. Аввал шуки, такагя киргач, дуо ўқисин. Иккинчидан, пок жой талаб қилсин. Агар такагя кириш эҳтироми нимадан иборат, деб сўрасалар, айтгин: бу шундан иборатки, агар таёқнинг учида найза бўлса, найзани такагя эмас, ўзига қаратиб қўйсин. Бу ишора нима маънони билдиради, деб сўрасалар, бу (биз мужоҳада найзасини ўз нафсимизга урганмиз), деган маънони билдиради, деб айт.

Агар такагя кириш қоидалари нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айт: аввал — салом бериш, иккинчи — тавозе юзасидан юзни ерга қўйиш, учинчи — жамоа аҳли билан қўл бериб кўришиш, тўртинчи — таржимон талаб қилиш, бешинчи — жой талаб қилиш, олтинчи — жойнамозни ёйиш, еттинчи — қадам ҳаққини тилга олиш, саккизинчи — кўрсатилган жойга бориб ўтириш.

Агар такагя кириш шарти қайси, деб сўрасалар, айтгил: бу туҳфа ва табриксиз пирлар ҳузурига бормаслик демак. Агар такагя бошинг билан келдингми ё оёғинг билан, деб сўрасалар, сидқу сафо билан келдим, деб жавоб бергил.

Агар такагя қайси юз билан келдинг, деб сўрасалар, ниёз — талаб юзи билан келдим, деб айт. Агар сени бу ерга қандай ҳид олиб келди, деб сўрасалар, меҳру вафо ҳиди, деб айт.

Агар сен такағни истадингми ёки такағ сени талаб қилдими, деб сўрасалар, такағ мени, мен эса такағ эгасини истаб келдим, деб айтгил.

Агар такагя нечта аҳд билан кирдинг, деб сўрасалар, тўртта аҳд билан деб айт: ҳурмат билан кириш, иззат билан ўтириш, ҳикмат билан гапириш, хизмат учун туриш.

5-ф а с л .

Ўтириш одоби ҳақида

Билгилки, ўтиришнинг бир қанча қонда-одоблари бўлиб, уларга рия қилиш шарт. Аммо шайхнинг ўтириши билан муридлар ўтириши орасида фарқ бор.

Агар шайхнинг ўтириш одоби нечта, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, агар у жойнамоз устида ўтирса, тўрт одобга рия қилади. жойнамоздан бошқа нарса устига ўтирганда ҳам тўрт нарсага эътибор қилади. аввал шуки, юзини қиблага қаратиб

ўтириши даркор, иккинчидан, икки тизини букиб ўтирсин, учинчидан, ўнгу сўлга кўп қарамасин, тўртинчидан, зарурат туғилмаса, мажлисни тарк этмасин.

Агар тариқат муридларнинг ўтириш одоб нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айт. Аввал шуки, муридга қаерни кўрсатсалар ва нимани ёйсалар, бориб ўтирсин, иккинчидан, ўнгу сўлга, баланду пастга қарамасин, учинчидан, унга қараб гапирмагунча бошини эгиб ўтирсин, тўртинчи, агар йиғинга бирор соҳибжамол киши кириб келса, унга боқмасин, бешинчи, икки тизини букиб ўтирсин, олтинчи, кўп туриб юрмасин, еттинчи, алоҳида ҳурмат-иззат талаб қилмасин ва агар бирор киши ундан олдинроқ ўтиб ўтирса ҳам гарчи бу ноҳўя ҳаракат бўлса-да, уни ёмонламасин. Зеро, улуғлар демишлар: «Жой мард билан шараф топар, мард жой билан эмас». Саккизинчи, шерикларига жойни тор қилиб, ҳалақит бермасин.

Агар қаерда ўтирибсан, деб сўрасалар, абадият ерида ва хизмат тупроғида, деб айт. Агар нима учун ўтирибсан, деб сўрасалар, назар учун деб айт, яъни пирнинг назари тушишига мунтазирман деб айтгил.

Агар туриб-ўтиришнинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгил: бунинг маъноси — хизмат учун туриш, ҳурмат учун ўтиришдир...

б-ф а с л .

Сухбат одоби ҳақида

Билгилки, одамизоднинг шарафи нутқи билан ва нутқ одобига риоя қилмаган одам бу шарафдан бебаҳрадир. Сўз ҳамма вақт савоб учун ишлатилиши, тўғри ва ҳаққоний бўлиши керак. Агар шундай бўлмаса, жим турган маъқул. Шайхлар ва бошқа мартабага эришганлар учун ҳам, ҳали мартабага эришмаган кишилар, муридлар учун ҳам риоя қилиниши зарур бўлган бир қанча суҳбат одоби мавжуд. Агар мартабага эришганлар суҳбатда қайси қондаларга амал қилиши керак, деб сўрасалар, айтгил, қуйидаги саккиз қондани сақлашлари керак: биринчидан, ҳар кимнинг аҳволига қараб, муносиб сўз айтсин. Иккинчидан, дағаллик қилмасдан, лутф ва мулойимлик билан гапирсин. Учунчидан, гапирётганда табассум қилиб, очилиб гапирсин. Тўртинчидан, овозини баланд кўтармасин, эшитувчиларга малол келтирмайдиган қилиб гапирсин. Бешинчидан, одамларга

нафи тегадиган маъноли гапларни гапирсин. Олтинчидан, агар сўзнинг қиммати-қадри бўлмаса, уни тилга олмасин, чунки улуғларнинг сўзи бамисоли уруғдир, агар уруф пуч ёки чириган бўлса, уни қаерга экманг униб чиқмайди.

Агар мартабага етмаганларнинг суҳбат одоби нечта, деб сўрасалар бу ҳам саккизта деб айтгил. Биринчидан, сўрамагунларича гапирмасин. Иккинчидан, гапираётганда овозини баланд кўтармасин. Учинчидан, гапираётганда ўнгу сўлга қарамасин. Бешинчидан, қаттиқ гапирмасин ва бетта чопарлик қилмасин. Олтинчидан, пушаймон бўлмаслик учун ўйлаб гапирсин. Еттинчидан, одамлар гапини бўлиб сўз қотмасин. Саккизинчидан, кўп гапирмасин. Чунки кўп гапириш ақли ноқислик белгисидир. Оз бўлса ҳам, аммо соз гапиришни шиор этсин.

Агар қайси тил билан сўз сўзлайсан, деб сўрасалар, сидқу садоқат тили билан, деб айтгил. Агар сўзни қайси қулоқ билан эшитасан, деб сўрасалар, қабул қулоғи билан, деб айтгил.

Агар сўз сеникими ёки сен сўзникими, деб сўрасалар, айтгил: мен сўзни ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир, дарахтни мевадан, мевани эса дарахтдан ажратиб бўлмайди. Агар нуқсонли сўз қайсидир, деб сўрасалар, худо ва Расулнинг сўзига мувофиқ келмайдиган сўз, деб жавоб бергил.

Агар яхши сўз қайси, деб сўрасалар, кишиларга нафи тегадиган сўз, деб айтгил. Ёмон сўз қайси, деб сўрасалар, бировга зарари тегадиган сўз, деб жавоб бергил.

7-ф а с л .

Таом ейиш ва сув ичиш одоби ҳақида

Маълумки, одамзод таом емасдан ва сув ичмасдан яшолмайди... Ҳайвонлар ҳам еб-ичиш билан тирик. Бас, шундай экан, ҳайвоннинг ейиши билан инсоннинг ейиши орасида фарқ бўлиши керак. Чунки ҳайвон ейиш учун яшайди, одам эса яшаш учун ейди. Бу икки хил ейишнинг фарқи одобда билинади. Яъни, одамзод таом ейиш одоби ва қоидаларини сақлайди, аммо ҳайвонлар бундан беҳабардирлар. Агар таом ейиш қоидалари нечта, деб сўрасалар, ўттиз еттита, деб айтгил. Тўрттаси фарз ва тўрттаси суннат, тўрттаси мустаҳал ва ўнтаси адаб ва тўртта ҳурмат ва тўртта ҳикмат ва еттитаси эҳтиёт қоидалари.

Агар тўрт фарз қайси, деб сўрасалар, айтгил: аввал ҳалол луқмани қўлга киритиш, иккинчи ризқ берувчи Аллоҳни таниш, учинчи шуқр қилиш, тўртинчи пок таомни ейиш, яъни овқат нажосатли ва булганган бўлмаслиги керак. Агар тўрт суннат қайси, деб сўрасалар, айтгил: аввал «бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» дейиш, иккинчи — таомдан олдин қўлни ювиш, учинчи — таомни ўнг қўл билан ейиш, тўртинчи — таомдан фориф бўлгач, худога ҳамду сано айтиш.

Агар тўрт мустаҳал қайси, деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, овқат ейишни аввал туздан бошлаш, иккинчидан, туз билан тугатиш, учинчидан, овқатни дастурхон ёзиб ейиш, тўртинчидан, дастурхон атрофида ўтирган ходимни овқатга таклиф этиш.

Агар ўн адаб қайсидир, деб сўрасалар, айт: аввал чап оёқ билан ўтириш, иккинчи — ўзининг олдидан ейиш, учинчи — бошқаларнинг овқат ейишига қарамаслик, тўртинчи — товоқ (ёки коса)нинг бир четидан ейиш, бешинчи — овқатни учта бармоқ билан ейиш, олтинчи — панжаларни ялаб туриш, еттинчи — товоқ (коса)ни тозалаб қўйиш, саккизинчи — агар луқма қўлдан тушиб кетса олиш ва булганган бўлса, тозалаб сўнгра ейиш, тўққизинчи — таом ейиш вақтида суянмаслик, ўнинчи — таомдан сўнг қўлни ювиш.

Агар тўрт ҳурмат қайсидир, деб сўрасалар, айтгилким, бу: биринчидан, таом ейиш пайтида бошни қашимаслик, иккинчидан бурунни артмаслик, учинчидан, оғизнинг сувини оқизмаслик, тўртинчидан, оғизга овқат олиб биров билан гапирмаслик.

Агар тўрт ҳикмат қайсидир, деб сўрасалар, бу қуйидагилардир деб айт: биринчидан, луқмани катта олмаслик, иккинчидан, овқатни яхшилаб чайнаш, учинчидан, кўп нарса емаслик, тўртинчидан, тўқ қоринга яна овқат емаслик.

Агар етти эҳтиёт қайсидир, деб сўрасалар, айтгилки, бу: аввал ҳеч бир таомни ёмон таъриф қилмаслик, агарчи яхши пишмаган бўлсада. Иккинчидан, овқат қаердан келтирилгани ва кимники эканини билиб олмагунча емаслик. Учунчидан, ёлғиз овқатланмаслик. Тўртинчидан, ўтирганларнинг ҳаммасини овқатга чорлаш, чунки барака биргалашишдадир. Бешинчидан, мақтаниш, манманлик юзасидан овоза тарқатиш учун берилган овқатни емаслик. Ўғрилар, киссавурлар, харидорлар ҳақиқа хиёнат қилувчи дўкондорлар, каззоб даллолар, порахўрлар дастурхонидан нон емаслик. Чунки бу тоифа

одамларнинг таоми ҳаром бўлиб, ўзлари палидларнинг палидидирлар. Олтинчидан, таъзия ошидан парҳез қилиш, чунки унда вояга етмаган етимнинг ёки ғойиб бирор меросхўрнинг ҳақи бўлиши мумкин. Еттинчидан, битта таомни ейиш билан қаноатланиш.

Агар сув ичишнинг қоидалари нечта, деб сўрасалар, ўн битта деб айт: иккита фарз, олтига суннат, учта адаб. Агар икки фарз қайси деб сўрасалар, айтгилки, биринчиси — олтин ва кумушдан ясалган идишларда сув ичмаслик, аммо олтин ва кумуш суви билан зирҳланган бўлса, жоиздир. Лекин сув ичаётганда оғиз олтин ёки кумуш юргизилган жойга тегмаслиги керак. Иккинчидан, сув тоза, ифлосланмаган бўлиши лозим.

Агар олти суннат қайсидир, деб сўрасалар, айтгилки, аввал сувни уч марта нафас олиб ичиш, уч нафас олишда бир нафас олиш. Иккинчидан, ҳар дафъа идишни оғиздан олиб туриш. Учинчидан, нафаси идишдаги сувга тегмаслиги керак. Тўртинчидан, сувни ўтириб ичиш.

Агар уч адаб қайсидир, деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, катта идишдан ва мешдан сув ичмаслик, иккинчидан, агар йиғиннинг соқийси бўлса, сувни ҳаммадан кейин ичиш. Учинчидан, агар мажлисда ўтириб сув ичаётган бўлса, идишни ўнг томонга қараб узатиш.

Агар сув ичаётган пайтда кўзага нима дейдилар, деб сўрасалар, айт ҳол тили билан: мен кеча-кундуз бошим билан шўнғиб, хизмат қилиб, бу мақсадга эришдим, деб айтадилар. Азиз инсонлар сув ичаётганда мажлис аҳли «соғ бўлинг» дейдилар, бунинг маъноси нима деб сўрасалар, айт: бунинг маъноси шуки, умр ўтқинчидир ва бир нафас олишга ҳам ишонч йўқ, биров сув ичар экан, балки ҳали сув жигарига бориб етмасдан оламдан ўтар ёки сув томоғидан ўтмай нафаси узилар...

8-ф а с л .

Кийим кийиш одоби ҳақида

Билгилки, либос кийиш баданни ва уят жойларни беркитиш даражасида фарздир. Бу фарзда риоят қилинадиган қоидалар бор. Агар либос кийиш қоидалари нечта деб сўрасалар, ўн бешта деб айтгил: тўртта фарз, тўртта суннат, бешта адаб ва иккита ҳаром (ман қилинган қоидалар).

Агар тўрт фарз қайси, деб сўрасалар, жавоб бериб айт: аввал шуки, кийим ҳалол маблағ ҳисобига олинган бўлсин. Иккинчидан, кийимни безак учун эмас, балки иссиқ-совуқдан сақланиш зарурати юзасидан кийсин. Учинчидан, кийим нажасдан пок бўлсин. Тўртинчидан, кийим ипак матодан ва зардан тикилган бўлмасин. Дарвеш учун ипак ва зарбоф тўн ҳаромдир.

Агар тўрт суннат қайсидир, деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, тўн узун бўлмасин. Иккинчидан, ҳар хил тўндан фақат биттадан бўлсин, зеро кўп ва ранг-баранг тўн кийиб юриш футувват мартабалари мақомига мувофиқ эмас. Учинчидан, ҳайит (ид) кунини янги ёки юқиб тозаланган либос кийсин. Тўртинчидан, ақсар яшил ва оқ рангли тўн кийсин.

Агар беш адаб қайси, деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, кийимни кияётганда аввал ўнг қўлнинг енгидан бошласин. Иккинчидан, ечаётганда чап қўлдан бошласин. Учинчидан, кийимни тоза сақласин. Тўртинчидан, иштонини ўтириб кийсин. Бешинчидан, саллани бир жойда туриб ўрасин.

Агар иккита ҳаром қайси, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: бири — кийимни кибр-ҳаво, улуғ сифатлик учун киймаслик, иккинчидан, расми, тасвир нақшли либосни киймаслик. Аммо агар нақшли бўлсаю, сурати бўлмаса жоиздир.

Агар кафш ва этик кийишда нечта адаб бор, деб сўрасалар, тўртта деб айт: кафш ёки этикни аввал ўнг оёқдан бошлаб кийиш, иккинчидан, ечаётганда чап оёқдан бошлаш. Учинчидан, бир жуфт кафш ёки бир жуфт этик билан кифояланмаслик керак. Тўртинчидан, агар мажоли етса кафшни қаердаки еча, олиб ёнига қўйсин.

Агар узук тақшнинг қандай қоидалари бор, деб сўрасалар айт: бунинг тўртта қоидаси бор: биринчидан, узук темирдан бўлмаслиги керак, иккинчидан, кумушдан ясалган бўлсин ва бир мисқолдан ортиқ кумуш сарflanмаган бўлсин. Учинчидан, узукнинг кўзи ёқутдан бўлгани маъқул, чунки ёқут (ақик)да баракат кўп. Тўртинчидан, ўнг қўлнинг ўрта бармоғига тақиб юриш керак...

Агар ридо неча газ бўлади, деб сўрасалар, айтгил: ридонинг узунлиги олти газ ва эни уч газу бир қарич бўлгани маъқул. (Бир газ 91,5 см га тенг).

Агар либос сен учунми ёки сен либос учунми, деб сўрасалар, дегил: либос менинг суратимдир ва мен либоснинг маъносиман.

9-ф а с л .

Сафар қилиш одоби ҳақида

...Агар нима мақсад учун сафарга чиқилади, деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, суфийлар уч нарса учун сафар қиладилар: улуғ авлиёларни зиёрат қилиш, ё нафс риёзати, ёки тариқат йўлига кирган мардларнинг дийдорини кўриш учун. Сафарнинг фойдаси кўпдир, аммо аниқ кўриниб турган фойдаси ўн биттадир: (сафар) биринчидан, таннинг сихатига фойдали, чунки ҳаво алмашади ва аъзолар чиниқади, зеро ҳаракат бадан рутубатини кеттизади, қон айланишини яхшилайдди. Иккинчидан, азиз-авлиёлар, улуғ инсонлар қабрини зиёрат қилишнинг савоби беҳад кўпдир. Учинчидан, танбаллик, дангасаликни бартараф этади, чунки одам доим бир мақомда истиқомат қилса, сустлик ва касаллик кучаяди, баданнинг озуқалари, суви юришмай қолади. Тўртинчидан, ғам ва маҳзунликни кеттизади, негаки киши қанчалик ғамгин бўлмасин, сафарга чиқса кўнгли чигили ечилади. Олтинчидан, сафарда умр осойишта ўтади. Еттинчидан, сафарда юриб, илминг ортади, зеро сафарда кўп нарса ўрганиш мумкин. Саккизинчидан, ҳар хил тоифадаги одамлардан турли касб-кор ва одоб ўрганилади. Тўққизинчидан, улуғларнинг суҳбати қозонилади. Ўнинчидан, сафарда нафс тарбияланади, чунки сафарда ранжу азият чекишга тўғри келади, биродарлар, ота-она, қариндошлардан ажралиб, уларни соғинади, одамларнинг қадри, ватан қадри киши наздида ортади ва ҳам чидам-сабрга ўрганади. Ўн биринчидан, ғариб-мусофирлар қадрига етади ва кўнглида раҳм-шафқат кўпаяди.

Агар сафар қилиш қоидалари нечта, деб сўрасалар, йигирма олтига, деб жавоб бергил: иккитаси вожиб, ўнтаси суннат, олтитаси адаб, учтаси мурувват, учтаси фазилат ва иккитаси рукндир. Иккита вожиб қайсидир, деб сўрасалар, айт: аввал яхши сафарни мақсад этиш, иккинчиси — ниятнинг софлиги. Ўнта суннат қайсидир, деб сўрасалар, айтгил: аввал яхши ҳамроҳни танлаш, иккинчиси, ҳамроҳ (йўлдош)нинг ҳаққини риоя этиш, учинчиси, керакли даражада мурувват кўрсатиш, тўртинчиси, отга, аравага, туяга минганда мағрур бўлмаслик, шу каби тўрға ўтқазсалар,

кеккайиб кетмаслик. Еттинчиси, доимо таҳоратли бўлиш, қаергаки қўниб манзил тутса, шукр қилиш, тўққизинчиси, кетар пайтида дўстлар, ошнолар билан хайрлашиш, видолашиш ва ўнинчиси, ота-онанинг, дўст-ёрларнинг ижозати билан йўлга чиқиш.

Учта мурувват шарти будир: биринчидан, йўл озуқасини йўлдошлар билан баҳам кўриш, иккинчидан, яхши хулқли ва очиқ юзли бўлиш, учинчидан, кишиларга малол етмайдиган ва гуноҳ бўлмайдиган даражада ҳазил-мутойиба қилиш.

Олтига адаб мана булардир: биринчидан, дафтар олиб юриш, иккинчидан, қалам ва сиёҳни бирга олиб юриш, учинчидан, тароқни эсдан чиқармаслик, тўртинчидан, чап қўлда қўзача ёки чойгун кўтариб юриш, бешинчидан, ўнг қўлда асо ушлаш ва коса ҳам олиб юриш.

Уч фазилат шундан иборатки, агар пиёда юра олса, бунинг фойдаси катта. Иложи борича йўлда тиланчилик қилмасин ва йўлдошларидан ажралмасин; чунки бу йўлдошларга малол келади. Учинчидан, агар зарурат бўлмаса, масжидга тушмасин ва масжидда ухламасин.

Икки рукн нима, деб сўрасалар, айттил: биринчидан темирдан ясалган бешта буюм, яъни: пичоқ, қайчи, игна, устара ва чақмоқ тошни, албатта, бирга олсин. Иккинчидан, кафш ва пўстинни ҳам олиб юрсин.

Агар сафарда юзни қайси томонга қаратиш зарур, деб сўрасалар, мақсад манзили томонга деб айт.

Агар сафар неча хил бўлади, деб сўрасалар, икки хил бўлади, деб айт: бири — сурат сафари, иккинчиси — маъно сафари.

Агар маъно сафари нимага асосланади, деб сўрасалар, жону дил қадамига деб айт. Сурат сафари-чи деб сўрасалар, сув ва лой қадамига деб айт.

10-ф а с л .

Меҳмон кутиш одоби ҳақида

Агар меҳмон кутишининг одоби ва қоидалари нечта деб сўрасалар, ўн тўртта деб айттил. Иккитаси шарт, олтитаси асос (аркон), яна олтитаси одобдир. Агар икки шарт қайсидир деб сўрасалар, айттил: биринчиси меҳмонга ҳалол ва покиза таомни тақдим этиш, иккинчиси меҳмонни бирор ғаразли мақсад ёки риё учун кутмаслик.

Агар олтига асос қайсидир, деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, меҳмонни таъзим билан кутиб олиш ва яхши жойга ўтказиш, иккинчидан, меҳмон қаршисида очиқ чеҳра билан хушнуд ўтириш. Учинчидан, меҳмон қанча (кўп) келса ҳам ранжimasлик. Тўртинчидан, чақирилмаган меҳмонни кўпроқ ҳурмат қилиш. Бешинчидан, бахиллик қилмаслик ва меҳмондан нарсани қизғанмаслик. Олтинчидан, ясама илтифот кўрсатмасдан, қўлдан келгунча меҳмонни сидқидилдан самимий хурсанд қилиш.

Агар олтига адаб қайсидир, деб сўрасалар, айтгил: аввал шуки, меҳмондан қайси таомни ёқтирасиз, деб сўраманг. Иккинчидан, меҳмон учун ўзингиз хуш кўрган энг яхши овқатни пиширинг. Учинчидан, овқат ейишга ҳадеб зўрламанг. Тўртинчидан агар ташқари чиқса, бирга чиқинг ва камида етти қадам бирга юринг. Бешинчидан, атайлаб ўзни кўрсатиш учун намойишкорона узрхоҳлик қилманг. Олтинчидан, миннат қилманг, балки аксинча, меҳмон дастурхонингиздан нон еганидан хурсанд бўлинг ва шукр қилиб, миннатдорчилик билдиринг.

Кимки кўрсанг бу жаҳонда ўз ризқин терадир,
Хоҳ сенинг уйингда бўлсин, хоҳ ўз айвонида.
Сен карам хонини ёз ҳам шукр қил, парвардигор
Берди ошу нон дўстга дўст дастурхонида.

Агар меҳмонга бориш одоб-қоидалари қайси, деб сўрасалар, айтгилки, биринчидан, яхши, ҳалол одамлар уйига меҳмон бўлиб бориш, фосиқ кишилар ҳақини ейдиган ҳаромхўрлар уйига қадам қўймаслик керак, улардан ҳазар қилмоқ даркор. Иккинчидан, шариатга хилоф ишлар содир бўладиган мажлисларга бормаслик лозим, аммо агар сенинг ҳурматинг учун ғайри шаръий ишлар тарк этиладиган бўлса, бориш мумкин.

Иккита суннат шуки, биринчидан, меҳмонга таклиф қилганларида, дарҳол қабул қилсин, иккинчидан қандай овқат ёки таомлар тайёрлашни сўрамасин.

Ўн адаб қайси, деб сўрасалар, айтгил: биринчидан меҳмонга борганда мезбондан олдинда юрмаслик, иккинчидан уйга етганда ўнг оёқ билан кирсин, учинчидан, уйга кирганда салом берсин. Тўртинчидан, қайси жойни кўрсатсалар, ўша жойга бориб ўтирсин. Бешинчидан, ўнг-сўлга ва юқорига ёки пастга

ҳадеб қарамасин. Олтинчидан, мезбон хурсанд бўлгунча таомдан есин. Еттинчидан, ўз олдидаги таомни у ёқ-бу ёққа кўтариб қўймасин. Саккизинчидан, таомни егандан кейин зудлик билан турсин. Тўққизинчидан, таомдан кейин шукрона айтиб, уй эгасини дуо қилсин. Ўнинчидан, ташқарига чиққандан кейин шукр қилсин, аммо шикоят қилмасин.

11-ф а с л .

Йўлда юриш одоби ҳақида

Билгилки, йўл юришининг ҳам ўз қоидалари бор ва йўлда кетаётган одам бир неча қоидага риоя қилиши керак, токи кишилар унинг одобли эканлигини ва эҳтиромли кишилар хизматида бўлганини билсинлар. Кишининг борадиган жойлари, юрадиган йўллари кўп, аммо уч мавзе киши ҳаётида алоҳида ўрин тутади: бири — катта йўлда юриш, иккинчиси — бозор айланиш, учинчиси — маҳалла-гузарларда юриш.

Агар кўчада юриш одоби нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айт: аввал шуки, мақсадсиз, беҳудага кўчада юрмаслик керак. Иккинчидан, оёқяланг кўчага чиқиш одобдан эмас. Учунчидан, кеккайиб юриш ахлоқсизликдир. Тўртинчидан, зарурат бўлмаса, кўчада гапирмаслик маъқул. Бешинчидан, жанжалкаш, фирибгар одамлар яшайдиган тухмат жойларга бормаслик керак. Олтинчидан, нопок, нажосат жойларга қадам қўймаслик керак. Еттинчидан, шошиб юрилмасин, фақат жамоат намозига боришда тез юриш мумкин. Саккизинчидан, қадамни катта-катта қўймасдан, бир маромда юриш лозим.

Агар бозорга бориш қоидаси нечта, деб сўрасалар, еттита деб айт: биринчидан шуки, елка билан одамларни туртмаслик, иккинчидан, одамларнинг орқасидан қарамаслик, учунчидан, офизнинг сўлагини оқизмаслик, тўртинчидан, узоқдан туриб бировни чақирмаслик, дод демаслик, бешинчидан, иши бўлмаган дўкон олдида турмаслик, олтинчидан, сотиб олмайдиган нарсасининг нархини сўрамаслик, еттинчидан икки кишининг савдоси орасига суқулмаслик керак...

Маҳалла-кўйларда юриш одоби нечта, деб сўрасалар, ўн бешта деб айт. Биринчидан, ўнгу сўлга ҳадеб қарайвермаслик.

Иккинчидан, томларнинг устига, айвонларга қарамаслик. Учинчидан, эшиги очиқ уйларнинг ичига қарамаслик. Тўртинчидан, бошқаларнинг йўлини тўсмаслик. Бешинчидан, одамлар боласига гап отмаслик ва уларни ўпмаслик. Олтинчидан, иши тушмаган жойга бормаслик. Еттинчидан, қўшиқ айтмаслик ва овоз чиқариб, оят, шеър ўқимаслик. Саккизинчидан, эҳтиёт билан юриш, токи бирор жониворни босиб олмасин. Тўққизинчидан, ёши ўзидан катта одамнинг олдидан юрмаслик. Унинчидан, иши бўлмаса бировнинг уйи олдида турмаслик. Ўн биринчидан, тухмат аҳли, яъни одамни беобрў қиладиган кишилар маҳалласига бормаслик.

12-ф а с л .

Салом бериш одоби ҳақида

Агар неча хил вазиятда салом бериш керак, деб сўрасалар, етти хил шароитда деб айтгил. Биринчидан, тариқат биродарини кўрганда салом бериш шарт. Иккинчидан, йўлда юрганда, одамларга салом бериш керак. Учинчидан, биродарининг эшигига етганда, салом бериш жоиз. Тўртинчидан, ўтиришлар, йиғинларга борганда, жамоага салом бериш лозим. Бешинчидан, агар бир ерда ўтирган бўлсанг ва ўрнингдан туриб кетадиган бўлсанг, қолганларга салом де — буни хайрлашув саломи дейдилар. Олтинчидан, қабристонга яқинлашганда салом бериш керак. Еттинчидан, ўз уйингга кирганда хонадон аҳлига салом беришинг керак.

Агар қандай шароитда салом бермаслик керак, деб сўрасалар, олти хил вазиятда, деб жавоб бергил. Аввал ҳаммомда ювинаётганда, иккинчи, ҳожатхонада ўтирганда, учинчи, Қуръон ўқиётганда, тўртинчи, номаҳрам хотинларга, бешинчи, намоз ўқиб турган одамга...

Агар салом бериш одоби нечта, деб сўрасалар, еттита деб айтгил: биринчидан, салом берувчи киши пок бўлиши керак, иккинчидан, суворий киши яёв одамга салом берсин, учинчи, ёши кичик одам ёши улуроққа салом берсин, тўртинчи, салом бераётган одамнинг чеҳраси очиқ ва хурсанд бўлсин, бешинчи, ишора ёки имо (бошни қимирлатиб, қўлни кўкракка қўйиб) эмас, балки овоз чиқариб: «Ассалому алайкум», дегин. Еттинчидан, икки киши бир-бирига яқинлашганда, қўл бериб кўришсин, бу одобга киради.

Агар саломга жавоб бериш одоби қайси, деб сўрасалар, бунинг ҳам еттига шарти бор деб айт: биринчидан, саломга хурсанд бўлиб алик олсин. Иккинчидан, салом берганда раҳмат десин. Учинчидан, агар ислом миллатига мансуб бўлмаган одам салом берганда ҳам ҳурмат кўрсатиб, алик олсин. Тўртинчидан, саломга алик олувчи ҳам таҳоратли, пок бўлсин. Бешинчидан, кўп одамлар гурган бўлса, ораларидан бир киши саломга жавоб қайтарса этарлидир. Олтинчидан, саломга ишорат билан эмас, овоз чиқариб алик олиш зарур. Еттинчидан, саломга алик олганда, салом берган киши бунни эшитиши лозим.

Агар саломнинг фазилати нимада, деб сўрасалар, айтгил: тақдим этиш ва зудлик билан жавоб қайтаришдир.

13-ф а с л .

Биродарлар ҳақини адо этишнинг бошқа адаблари ҳақида

Касал кўришга бориш. Касал одамни бориб кўришнинг кўп савоби ва беҳад фазилати бор. Азизлар дебдурларки:

Беморнинг дардини ололмайсан, аммо
Хол сўраб унинг кўнглин кўтаргин зинҳор.

Агар беморни бориб кўришнинг одоби нечта, деб сўрасалар, еттига деб айтгил. Аввал шуки, намозгардан кейин касал кўришга бормаслик керак, чунки бунинг хосияти йўқ. Иккинчидан, бемор ётган уйга кирганда, кулиш ва йиғлаш керак эмас, буларнинг ҳаммаси ўринсиздир. Учинчидан, беморнинг чап томонидан кириб бориб, ўнг томонига ўтириш маъқул. Тўртинчидан, касал олдида кўп гапириш керак эмас. Бешинчидан, қўлини унинг боши, қўли, манглайи ва кўкрагига ёки оёғига тегизиб силаш ва бемордан ҳазар қилмаслик керак. Олтинчидан, касалга мулоийм сўзлар айтиб, тасалли бериш лозим. Еттинчидан, беморни чарчатмаслик учун кўп ўтирмасдан, зудлик билан хайрлашиб чиқиш маъқул.

Жанозага бориш одоби. Агар жанозани адо этишнинг нечта қондаси бор, деб сўрасалар, бешта деб айтгил: аввал шуки, жанозанинг (марҳум тобутининг) орқасидан бориш керак. Иккинчидан, агар қуввати етса, тобутни олиб юрганда ёрдам

бериш шарт. Учинчидан, хўжа кўрсинга, риё юзасидан жанозага бормасин. Тўртинчидан, қабристонга етганда, марҳумни дафн этиш, қабрига фишт ташиш, териш ва тупроқ тортишга қўмаклашиш лозим. Бешинчидан, марҳумни (майитни) яхшилик билан хотирлаш даркор.

Таъзияга бориш одоби. Агар таъзияга боришнинг одоби нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айт. Биринчидан (таъзияга борган одам) кам гапирсин. Иккинчидан, салла-тўнини йиртиб, улоқтириб йиғламасин, ортиқча оҳ-воҳ қилмасин. Учинчидан, кўлини кўксига уриб, юзини юлиб дод солмасин. Тўртинчидан, беҳудага бемаъни гапларни гапирмасин. Бешинчидан, мотам эгаларига сабру қаноат тиласин. Олтинчи ва еттинчидан, кўлидан нима келса ёрдам берсин. Саккизинчидан, марҳумнинг ўлимидан ўзига ибрат олсин, яъни ўлим ўзининг бошига ҳам келишини ўйласин.

Эй дўст, ибрат олувчи кўз бўлса сенда,
Кўшни ўлими ёрқин мисол-ку бунда.

Аксириш одоби. Агар аксириш одоби нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: биринчидан, аксириш пайтида энги ёки рўмолчасини оғзи олдига тутиб турсин, токи акса пайтида оғзи ва бурнидан атрофдагиларга таъбни хира қилувчи нарсалар чиқиб кетмасин. Иккинчидан, агар акса уч мартадан ошса, мажлисни тарк этсин, чунки аксанинг кўлайиши бирор нохушликни пайдо қилиб, ўтирганларга малол келтириши мумкин... Тўртинчидан, агар биров сенинг аксиришинга «Саломат бўлинг» деб жавоб айтса, «рахмат» дейиш керак.

Агар аксиришга жавоб берувчининг одоби нечта, деб сўрасалар, учта деб айтгил: аввал шуки, аксирган одам «Алҳамдулиллоҳ!», деб худога ҳамд айтсагина, «Саломат бўлинг!» деб жавоб айтиш керак, агар ҳамд айтмаса, жавоб бериш ножоиз... Учинчидан, агар акса учтадан ошса, жавоб қайтарилмасин...

Табриклаш одоби. Дўстларни яхши кунлари билан муборакбод этмоқ даркор. Биродарларни шодлик айёмида, чунончи фарзанд туғилса ё узоқ сафардан қайтиб келсалар муборакбод этишга бориш зарур. Бу ўша шахс шодлигига шодлик қўшади.

Агар табриклашнинг одоби нечта, деб сўрасалар, олгита деб айтгил: биринчидан, ўз хурсандлигини изҳор этсин, иккинчидан, ғамгин ва малоллик қиёфада кўринмасин, учинчидан, маърака эгасини табрикласин, тўртинчидан, дуо қилиб, узоқ умр ва хуррам ҳаёт тиласин. Агар келин тушган бўлса, хайру барака, оқилу доно фарзандлар тиласин ва агар сафардан қайтган бўлса, сихат-саломатлик тиласин. Шунга ўхшаш, ҳар бир сабабга муносиб табрик сўзини айтсин. Бешинчидан, узоқ ўтирмасин, агар уй эгаси кўярда қўймай қистаса, бир муддат ўтириши ва кўнгил очар гаплардан гапириши, уй эгаси кайфиятини хушнуд этиши керак. Олтинчидан, имкониятга қараб, тухфа-тортиқ қилиб борсин, аммо хасислик қилмасин.

14-ф а с л .

Касб-кор ва савдо-тижорат одоби ҳақида

Билгилки, дарвеш ҳалол ва покиза касб билан шуғулланиши керак, чунки касб — тариқатнинг зарурий шартларидандир. Эро, умр ўтказишга зарур восита (маош) ҳосил бўлмагунча киши хотири осойишта бўлмайди. Киши роҳати учун зарур нарса эса вожибдир. Ва, агар киши ўз касби билан зарурий нарсаларни муҳайё этмаса, одамларни ранжитади, азобга қўяди. Демак, кимки жамиятдан фойда кўрсаю, лекин фойда етказмаса, у ишламаган бўлади. Бас, бирор касб билан шуғулланмаган дарвеш ўзини халқ бўйнига юклаган бўлади ва одамларнинг изтиробига сабаб бўлади. Бу эса тариқатда мумкин эмас. Шундай қилиб, маълум бўладикки, дарвеш учун касб зарурийдир ва шунга биноан дарвеш касб одобини ҳам билиши ҳамда унга риоя қилиши лозим. Билгилким, ҳамма касбларга бирдай таалуқли қисқача қоида-адаблар мавжуд, шунингдек ҳар бир касб учун алоҳида одоб ҳам бор.

Агар барча касблар учун зарурий одоблар хулосаси нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, ўз касбини ҳаромдан, шубҳали мол-маблағдан пок сақласин. Иккинчидан, ризқ-рўзи зарурати учунгина керакли касб билан шуғуллансин, касбни мол-дунё тўплашга сарфламасин. Учинчидан, касбни обрўй олиш, яхши ном чиқаришнинг сабаби, деб билсин. Тўртинчидан, моли ҳаром одамлар (амалдорлар, порахўрлар,

қароқчилар, ўғрилар, қиморбозлар, каззоб дўқондорлар) билан муомала қилмасин. Бешинчидан, ўз ҳунарида безътиборлик, хато-нуқсонларга, айб ишларга йўл қўймасин, ҳар хил ифлосликлар, булғанишлардан сақлансин. Олтинчидан, инсоф чизигидан ташқари чиқмасин, мол-матони танимайдиган одамлар билан муомала қилмасин. Еттинчидан, агар тарози аҳлидан (нарсa тортувчи) бўлса, тошдан уриб қолмасин ва ортиқ ҳам бермасин. Саккизинчи, газлама ўлчаб сотувчилар аҳлидан бўлса, ўзига кўп олиб қолиб, бошқаларга кам бермасин, чунки баракат тўғрилиқда ва жамиятнинг инсоф юзасидан баҳам кун кечиришидадир.

Агар нарсa сотишнинг одоби нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил. Биринчидан шуки, харидорга мулоим гаплар гапирсин, иккинчидан, харидор қаердан топилса ҳам қизғанмасин ва дағаллик қилмасин, учинчидан, сотадиган нарсасини ҳадеб мақтамасин, тўртинчидан, дағал ва қалбаки молни сотмасин, агар сотадиган бўлса, айбини харидорга айтсин. Бешинчидан, тарозидан, ўлчовдан уриб қолмасин. Олтинчидан, агар харидор олган нарсасини қайтариб олиб келса ва молга зарар етмаган бўлса, савдо байини бузиб, жарима ундириб олсин. Еттинчидан, агар бирор мўътабар одамнинг нақд пули етмай, нарсa унга зарур бўлиб қолса, насияга молини берсин ва қўполлик қилмасин. Саккизинчидан, бозор талабидан ошириб сотмасин, харидорни алдамасин.

Агар нарсa сотиб олишнинг одоби нечта, деб сўрасалар, ўн иккита деб айтгил: биринчидан, молни ҳалол пулга сотиб олсин. Иккинчидан, қалбаки ва сохта пул бермасин. Учинчидан, бозор нархидан камга олмасин... Тўртинчидан, сотувчига қўпол муомала қилмасин. Бешинчидан, сотувчидан молни қаердан келтирдинг, қанчага, нимага сотиб олдинг деб сўраб, овора қилмасин. Олтинчидан, сотиб олган нарсаси юзидан ҳадялар берсин. Еттинчидан, сотиб олган нарсасини қайтариб сотувчига бермасин. Саккизинчидан, сотиб олган нарсасини этагига солмасин. Тўққизинчидан, сотиб олган нарсани енгига жойламасин. Ўнинчидан, сотувчидан муздкоса (коса пули) талаб қилмасин. Ўн биринчидан, сотиб олган нарсани тоза идишга солиб олсин. Ўн иккинчидан харид қилинган нарсани очик ҳолда эмас, ўраб, беркитиб олиб юрсин.

Ходимлар (хизматкорлар) одоби ҳақида

Билгилики, хизматкор бўлиш дарвеш учун улуғ мартабадир ва ҳар ким бир улуғ мурид пирга хизмат қилса, савобу насибаси, албатта, улуғ бўлади.

Хизмат қилмай азизга топгайму киши иззат?

Чокар бўлмай бир пирга дарвеш топарму давлат.

Ходимликнинг шарти шуки, нима ишни буюрсалар, сидқидилдан, поклик ва ростлик билан, эътиқоду ихлос юзасидан бажарсин. Аммо ходим тўрт ишни яхши билиши ва доим адо этиши лозим. Бунинг бири — супуриб-сидириш, иккинчиси — овқат пишириш, учинчиси — кир ювиш, тўртинчиси — идиш-товоқни ювиш. Ва бу ишларнинг ҳар бири учун амал қилинадиган маълум қондалар бор. Агар супуришнинг нечта қондаси бор, деб сўрасалар, йигирма деб айт: аввал пирдан ва тариқат биродарларидан ижозат сўраш, кейин сув селиш, сув ерга сингиб кетгунча сабр қилиш, супуришни пирнинг олдидан бошлаш. Бундан ташқари, супургини ерга қаттиқ урмаслик, супуриш пайтида гапирмаслик керак. Супурган жойга оёқ қўймасдан, хас-хашакни батамом тозалаш лозим, сув сепаётган пайтда, дарвешларнинг кийими, анжомларига тегмаслиги, дарвешларнинг тўшагини қўл билан текислаб, тозалаб қўйиш эсдан чиқмаслиги керак. Супургини аввал ўнг қўлига олсин, тозалаб супуриб бўлгач, дарвешларга орқа ўтирмасин, супураётганда супургини аввал ўнг қўлига олсин, тозалаб супуриб бўлгач, ахлатни эл кўзидан узоқ пана жойга тўксин...

Агар супурги ерга нима дейди, деб сўрасалар, покиза бўлиш учун саботли бўл, дейди, деб айт.

Агар қўл супургига нима дейди, деб сўрасалар, айттил: ҳар кимки юзини мусаффо тутса, уни бошга кўтардилар, дейди.

Агар супургининг сирфи нима, деб сўрасалар, айттил: бу — кўнгил уйини дунёвий таалуқли (ташвишлар) ва шак-шубҳа гупроғидан поклаш демакдир.

Агар овқат пиширишда нечта қонда бор, деб сўрасалар, ўн олтига деб айттил: биринчидан, таомни ҳалол пулга олинган (ёки ишлаб топилган) масалифдан тайёрласин. Иккинчидан, нажосатга тегмаган,

булганмаган бўлсин. Учтинчидан, қозон-товоққа нажосат тегмаган, пок бўлсин. Тўртинчидан, қозонни тоза ва ҳалол сув билан ювсин. Бешинчидан, овқат пиширишга киришишдан олдин қўлни ювсин. Олтинчидан, овқат пиширишни бошлашдан олдин Тангри таолонинг номини тилга олсин. Еттинчидан овқатга керакли барча анжом-асбобларни яхшилаб ювсин. Саккизинчидан, ошхонада хас-хашак ахлат бўлмаслиги, ҳар доим тоза тutilсин. Тўққизинчидан, овқат пишираётганда қозон бошидан бошқа жойга бормасин. Ўнинчидан, хамир қориган пайтда бошини лаган (товоқ, тоғора) устига осилтирмасин, оғиз-бурнига бирор нарса боғлаб олсин. Ўн биринчидан, сўлагини оқизмасин, тупурмасин. Ўн иккинчидан, қозоннинг устини очиқ қолдирмасин. Ўн учинчидан, ошпазликни яхши ўрганган бўлсин, тузни муайян оралиқда уч марта солсин. Ўн тўртинчидан, овқатни кўпчиликнинг ижозати ва маслаҳати билан пиширсин. Ўн бешинчидан, ошхона нарсаларини ўғирламасин, ўн олтинчидан, ўзига ёрдамчи тайинласин ва ундан ҳам барча айтилганларни талаб қилсин. Шунга мувофиқ, олов ёқишнинг ҳам ўз қоида-дастурлари бор. Бундан ташқари, идиш-товоқни озода сақлаш, овқатдан кейин уларни тоза сув билан яхшилаб ювиб, артиб яна тоза жойда сақлаш керак.

Агар либос ювиш (кир ювиш)нинг дастури нечта, деб сўрасалар, еттита деб айттил: биринчиси шуки, либос ювилганда топ-тоза бўлсин, доғ ёки кирдан асар қолмасин. Иккинчидан, либосни эҳтиёт қилиб ювсин, токи йиртилиб-сўкилиб кетмасин. Учтинчидан, мартабага эришган улуғлар тўни (либоси)ни аввал ювиб, алоҳида жойда қуритсин. Тўртинчидан, либосни ювгандан кейин тоза жойда қуритсин. Бешинчидан, либос қуригандан кейин тахлаб, силлиқлаб, эгасининг олдига олиб бориб қўйсин. Олтинчидан, совунни ортиқча сарфламасин, чунки бунинг фойдаси йўқ. Еттинчидан, агар дарвешларнинг тўни йиртилган бўлса, ювгандан кейин тикиб қўйсин.

16-ф а с л .

Ҳар хил ишлар одоби ҳақида

Агар уйдан ташқарига чиқишининг одоби нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айттил: биринчиси, остонадан ҳатлаганда ўнг оёқ билан қадам қўйиш, иккинчиси, Аллоҳ таолонинг номини тилга олиш, учинчиси, кўча (йўл)нинг ўнг томонидан юриш, тўртинчиси, юришдан мақсадим одамларга наф етказиш деб кўнгилдан ўтказиш.

Агар *томошага бориш одоби* нечта, деб сўрасалар, айттил: аввал шуки, дарвеш ўйин-кулги учун томошага чиқмаслиги керак. Агар боғу бўстон, дала-дашт сайрига чиқмоқчи бўлса, бу бошқа гап. Агар дарвеш ана шундай сайрга чиқадиган бўлса, қуйидаги еттита қоидага амал қилиши лозим: биринчидан, соҳибжамол кишилар билан йўлдош бўлмасин, чунки тухматта қолиши (гап-сўз бўлиши) мумкин. Иккинчидан, ижозатсиз бировнинг боғи ёки экинзорига кирмасин. Учинчидан, одамлар кўзи тушадиган жойга ҳожат қазоси учун ўтирмасин. Тўртинчидан, яланғоч бўлмасин. Бешинчидан, агар зарур бўлмаса, бегона кишилар билан гаплашмасин. Олтинчидан, ҳар кимга ва ҳар нарсага боқса, буни улуғ тангри қудратининг нишонаси, деб мушоҳада этсин. Еттинчидан, кечаси ўз мақомига ғойиб бўлмасин.

Агар *қабристонга бориш одоби* нечта, деб сўрасалар, еттита деб айттил. Аввал шуки, қабристонга етганда аҳли қубурга салом берсин. Иккинчидан, қабристон ўртасида тўхтасин. Учинчидан, марҳумларни фотиҳа ва дуо билан ёд этсин. Тўртинчидан, оғзининг сувини оқизмасин. Бешинчидан, қабрлар устидан юрмасин...

Агар *такия (ухлаш, чўзилиб дам олиш) одоби* нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айттил. Аммо билмоқ керакки, дарвеш кечаси икки соатдан ортиқ ухламаслиги керак. Иккинчидан, ухлаш учун тўшакка яқинлашганда, олдин ўнг оёғини кўрпага киритсин. Учинчидан, аввал ўнг қўл томонга суяниб чўзилсин (ўнг томони билан ётсин). Тўртинчидан, калимаи шаҳодатни ичида қайтарсин. Бешинчидан, уйқуни ўлимнинг кўриниши, деб ҳисобласин. Олтинчидан, ўз биродари кина-қасдини кўнглида тугиб ухлалмасин. Еттинчидан, уйғониб турмоқчи бўлганида, олдин чап оёғини кўрпадан чиқарсин. Саккизинчидан, тоза ва пок бўлиб ухласин.

Агар *улуғ пирлар ҳузурига бориш одоби* нечта, деб сўрасалар, еттита деб айттил: аввал шуки, ижозат бўлмаса, улуғлар ҳузурига бормасин. Иккинчидан, улар ҳузурига кирганда иззат-ҳурмат бажо келтирсин. Учинчидан, саломдан кейин зарур бўлмаса, сўз айтмасин. Тўртинчидан, гапирганда эҳтиром-одобни сақласин, овозини баланд кўтармасин. Бешинчидан, пир гапираётганда, диққат билан эшитсин, токи қайтариб сўраб ўтирмасин. Олтинчидан, суҳбатдошини қўп мақтаб дуо қилмасин, токи бу риё ва тилёғламаликка айланмасин. Еттинчидан, вақтга эътибор қилсин, токи ноҳуш вақтда (мақруҳ вақтда) улуғларни кўришга бормасин...

ОЛТИНЧИ БОБ

1-ф а с л .

Маърака ва унга тааллуқли нарсаларнинг маънолари ҳақида

Билгилки, «маърака» сўзининг асл луғавий маъноси уруш майдонидир... ва истилоҳда (кўчма маънода) одамлар тўлланадиган ва ҳар хил шахслар ўртага чиқиб, қобилияти, ҳунарини намойиш этадиган мавзени айтадилар. Бундай жойни маърака дейишларига сабаб шуки, жанг майдонида ҳар бир паҳлавон ўз жанговар маҳоратини намойиш этгани ва унинг атрофидаги қолган сипоҳилар ва бошқа кишилар томоша қилиб турганидай... бу ерда ҳам биров ўз қобилияти, истеъдодини намойиш этади, қолганлар эса уни томоша қиладилар... Агар маъраканинг боши нима, деб сўрасалар, билим деб жавоб бергил, чунки билимсиз одам маъракага қадам қўйса, бошидан хабарсиз қолади. Агар маъраканинг оёғи (адоғи) қайси, деб сўрасалар, кўнгилларнинг қабули, деб жавоб бергил. Чунки агар одамларнинг қалби маърака тузган одамни қабул этмаса, унинг муддаоси амалга ошмай қолади. Агар маъраканинг рўқни (устуни, асоси) нима, деб сўрасалар, файз олиш ва файз етказиш деб айт. Агар маъраканинг аркони (устунлари) нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айтдил: биринчидан, ювиниб покланиш, яъни маъракага кирган киши покиза бўлмоғи лозим, зеро покларнинг жойига поклик қадамини қўйиш жоиз. Иккинчидан, маърака бўладиган жойни супуриб-сидириш, чанг-ғубордан тозалаш шарт. Учинчидан, бурро ва маъноли нутқ сўзласин, яъни сўзни шундай равон ва маънодор қилиб айтсинки, эшитувчиларнинг кўнгли роҳатлансин. Тўртинчидан, изланиш бўлсин, яъни маърака аҳлидан нимани хоҳласа, қўлга киритсин...

Агар маърака тузувчи одамларга ёқиш учун қандай хислатларга эга бўлиши керак, деб сўрасалар, қуйидаги ўн хислатга деб айтдил: биринчидан, очиқ юзли бўлсин, табассум қилиб турсин,

иккинчидан, чаққон бўлсин, ҳаракатлари енгил, ёқимли бўлсин. Учинчидан, маъракага кечикиб келмасин. Тўртинчидан, кенг ва баҳаво жойни танласин. Бешинчидан, агар бирор киши керакли жойда ўтирмаган (жойланмаган) бўлса, унга мулоийм оҳангда лутф билан муомала қилиб, жойлаштириб қўйсин, қўпол муомала қилмасин. Олтинчидан, йиғилганлардан ҳиммат ва мадад тиласин. Еттинчидан, дуо билан устозларни хотирга олсин. Саккизинчидан, агар маърака ўтаётган диёрда бирор азиз-авлиё, бузрутвор ўтган бўлса, унинг руҳини ёдга олсин. Тўққизинчидан, дуою фотиҳа ўқисин. Ўнинчидан, кинояли, эътирозли гаплар гапирмасин, ҳаммага дилу жондан дуо айтиб, ҳунарини кўрсатсин.

Агар маъраканинг олти томони қайси, деб сўрасалар, айтил: аввал ниёз (талабгорлик), яъни маърака тузувчи ўзининг муҳтожу ниёзманд эканини билдирсин ва кўнгиللар эшигидан гадойлик қилсин, токи мурод-мақсадига етишсин. Иккинчидан, иродали бўлсин, яъни қаердаки, маърака тузса ғайрат ва шавқу рағбат билан ишласин, кўнгилсиз ҳолда, ғамгин, нафратли қиёфада кўринмасин. Учинчидан, карамли бўлсин, яъни агар бирор дарвеш маъракасига келиб кирса ҳам ундан файз олсин ва ҳам унга мардлик кўрсатиб, шафоат этсин. Тўртинчидан, саховатли бўлсин, яъни агар бирор азиз маъракага кирса ва унинг маош вазидан муҳтожлиги бўлса, ундан пулу молини аямасин. Бешинчидан, ҳалим, юшоқ кўнгил ва андишали бўлсин, агар бирор киши унга қўполлик қилса, ҳақорат этса ёки бирор гуруҳ маъракани тарк этсалар, сабр қилсин ва ўзига оғир олмасин. Олтинчидан, қаноатли бўлсин, яъни келган насибага шукр қилиб, ортиқча талаб этмасин.

Агар маърака тузишининг камоли нималарда кўринадиде, деб сўрасалар, қуйидаги беш сифатда деб айтил: маърака тузувчининг эътиқоди пок бўлмоғи лозим. Агар тўғри сўз, имонли-эътиқодли бўлмаса, у ноқис ҳисобланади. Иккинчидан, ҳасаддан узоқ турсин ва биродари (тариқат биродари назарда тутилади) қасдига рақобат мақсадида маърака тузмасин. Учинчидан, таваккул аҳлидан бўлсин ва атрофида яна юз маърака бўлаётган бўлса ҳам парво қилмасин, бадгумон бўлмасин. Тўртинчидан, ғараз ва риёдан ҳоли бўлсин, токи сўзи бошқалар қалбига таъсир этсин. Бешинчидан, такаббур ва манманликка берилмасин, балки тавозели, хоксор бўлсин.

Агар маъракадан чиқиб кетиш одоби нечта, деб сўрасалар, олтига деб айттил. Аввал шуки, томошани ортиқча чўзмасдан, кишиларнинг вақтини олиб, зериктирмасдан, тезда йиғиштирсин. Иккинчидан, устозларини ёдласин ва ҳади берган-бермагани барабар дуо қилсин. Тўртинчидан, агар бирор дарвеш муҳтож бўлса, унга ейдиган овқат олиб берсин. Бешинчидан, маърака майдонидан чиқаётганда, чап оёғи билан чиқсин. Олтинчидан, агар тариқат биродарлари ҳозир бўлсалар, муваффақиятларини уларнинг сафоли назаридан ўтказсин ва сўнгра одамлар билан хайр-хуш қилсин...

Агар маърака неча хил бўлади, деб сўрасалар, икки хил деб айттил: биринчи хили — маъқул ва манзур маърака. Бундай маъракада яхши сўзлар айтилади. Иккинчиси — мақбул бўлмаган маърака, яъни ғайри шаръий сўзлар айтиладиган ва ношоиста ҳаракатлар, ишлар воқе бўладиган маърака. Агар маърака аҳли неча тоифа бўлади, деб сўрасалар, уч тоифа деб айттил. Биринчиси — сўз аҳли, иккинчиси — зўр аҳли, яъни кучини намойиш этувчилар ва учинчиси — ҳар хил ўйин кўрсатувчилар, ўйинчилар.

2-ф а с л .

Маърака тузувчи сўз аҳли ҳақида

Улар уч тоифа бўладилар: биринчи тоифа — маддоҳлар, ғазалхонлар ва саққолар. Иккинчи тоифа — хосағўйлар ва бисотандозлар. Учинчи тоифа — қисса сўйлагувчилар ва афсона айтувчилар (яъни, бахшилар). Буларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида қисмларда тўхтаб ўтамиз.

Маддоҳлар ва ғазалхонлар зикрида.

Шуни билгилки, футувват аҳли (аҳли шадд) орасида маддоҳларнинг мартабаси энг баланддир. Бунинг сабаби шуки, аҳли байт, хонадон муҳаббати барчанинг кўнглида мавжуд ва агар биров бошқа бировни севса, севгилисининг таърифини тилидан қўймайди... Маддоҳлар шундай хусусиятга эга кишилардирлар ва узлуксиз аҳли байт таърифида сўз айтадилар ва хонадоннинг ёдида сўз айтиш билан вақт ўтказадилар.

Агар маддоҳлар неча хил бўлади, деб сўрасалар, тўрт хил деб айттил: Биринчидан — ўзлари бадеҳатан ижод қилувчилар,

улар ўзлари шеър айтиш қобилиятига эга бўлиб, ҳикояту ривоятларни назмга тушуриб, баён қилаверадилар. Иккинчи хили — бошқа шоирларнинг шеър, ҳикоя ёки бадеҳаларини ижро этиб, халққа фойда етказувчилардир. Бу тоифани ровийлар деб атайдилар ва улар ҳам маддоҳлар жумласидандирлар. Учинчи хили маддоҳлик баробарида бошқа ишлар билан ҳам шуғулланиб, халққа файз етказувчилардир. Масалан, саққолар (сув тарқатувчилар) шундай кишилар бўлиб, уларнинг ишидан одамлар хурсандирлар. Тўртинчи тоифа ҳар ердан ҳар хил байтларни ёд олган кишилар бўлиб, улар эшикма-эшик юрадилар, қасида айтиб нон йиғадилар ва маддоҳликни гадойлик, деб тушунадилар. Буларни агарчи қиёфаларига қараб маддоҳ десаларда, аслида ушбу жамоага мувофиқ эмасдирлар.

Агар маддоҳлик одоби нечта бўлади, деб сўрасалар, бешта деб айтгил: аввал шуки, доимо тақво ва таҳоратда бўлсин... Учинчидан, ғаразли ниятда ва қасд олиш учун маддоҳлик қилмасин. Тўртинчидан, бойликка берилган бўлмасин. Бешинчидан, мадҳда ошириб муболаға қилиш билан шуғулланмасин.

Агар маддоҳнинг нечта сифати бўлиши керак, деб сўрасалар, айтгики, маддоҳнинг йигирма сифати бўлади. Булар: сидқ, сабр, шукр, зудх (парҳез), тоат, қаноат, муҳосаба (умр ҳисобини олиш), муроқаб, худо ёдида тафаккурга берилиш (тавозе, таслим, ихлос, карам, нисор, мужоҳада, жидду жаҳд қилмоқ), тафаккур, таваккул, кам ейиш, кам ухлаш ва шафқатли бўлиш.

Агар маддоҳ ҳазар қиладиган сифатлар нечта, деб сўрасалар, ўттизта деб айтгил. Булар: ғафлат, ғурур, айбжўйлик, риё, майхурлик, қоракўнгиллик, зино, бадахлоқлик, жанжалкашлик, ярамас ва ношоиста сўз айтиш, ваъдани бузиш, масхара-мазах қилиш, ноўрин таъна, ёлғон гапириш, ёлғон қасам ичиш, биродарларни ғийбат қилиш, тухмат қилиш, гап ташиш, ғаммозлик, ҳасад, маккорлик, одамларни ёмонлаш, бойликка ҳирс қўйиш, зулм, бахиллик, кўп ухлаш ва кўп ейиш.

Агар маддоҳлар бир-бирлари билан муносабатда қайси қоидаларга риоя қилишлари керак, деб сўрасалар қуйидаги олтига қоидага деб айтгил: аввал шуки, бир-бирлари билан дўст бўлсинлар... Учинчидан, бир-бирлари билан келишмай иш бошламасинлар. Тўртинчидан, заиф-ожизларни қаторларидан

суруб чиқармасинлар. Бешинчидан, бир-бирларининг ҳурматини сақлашда қилча гумон-шубҳага йўл қўймасинлар, токи ҳамма ерда муҳтарам ва азиз бўлсинлар...

Агар маддоҳлар неча хил бўлади, деб сўрасалар, уч хил деб айтгил. Бир хиллари фақат шеър ўқийдилар, шеърни равон ва ифодали ўқиб, тингловчиларга завқ бағишлайдилар. Иккинчи хиллари насрий асарлар, мўъжаз гаплар, ибора ва таъриф тавсифлар (қасидахонликни) наср билан адо этадилар ва бу тоифани ғарраҳон (чиройли ўқийдиганлар) деб атайдилар. Учинчи хиллари наср ва назмни аралаштириб ўқийдилар. Бу тоифани мурассаъхон (сўз устаси), деб айтадилар. Ва буларнинг камолу фазли, мартабалари олдинги икки гуруҳдан баланддир.

Агар маддоҳларга хос аломатлар нимадан иборат, деб сўрасалар, айтгил: маддоҳларнинг ўзига хос аломати тўн ва хирқа кийишда эмас. Улар ҳар қандай тўнни кийиб юришлари мумкин. Аммо уларнинг бошқалардан ажратиш туривчи ташқи аломатлари бор. Бу — найза, тавқ (халқа, белбоғ), суфра (дастурхон), чироқ ва болта (қурол) олиб юришларидир... Найза — ўзини ҳимоя қилиш белгиси, тавқ — маддоҳнинг қайси мартабада эканлигини кўрсатувчи белги, дастурхон — сахийлик ва қўли очиқлик аломати, чироқ — кўнгил равшанлиги, яъни футувват эрлари муҳаббатини кўнгил ичида ёниқ сақлаш, ўзини ёндириб бўлса ҳам, ўзгаларни иситиш, ўзгалар дилига ёруғлик, сафо бағишлаш аломати...

Саққо (мешкобчилар) ҳақида.

Билгилким, саққолар ҳам маддоҳларга кирадилар. Бироқ саққолар ғоят мўътабар кишилардирлар ва уларнинг рутбаси улугдир:

Денгиз қаърига шўнғиган диловар эр
Ё ғарқ бўлади, ё гавҳар олиб чиқар.

Ва баъзилар саққолик касбининг пирини Салмон Форсий дебдурлар. Негаки, Салмон Форсий доимо елкасида меш билан одамларнинг уйига сув ташиган, шу боис бу ривоят дурустдир.

Шайх Саъдий ҳам саққоларни ҳаёт бағишловчи мардлар деганлар.

Агар саққоларнинг одоби нечта, деб сўрасалар, ўнга деб айтгил. Аввал шуки, саққолик билан шуғулланувчи одам пок бўлиши керак, зеро фақат покиза киши бу касбни қила олади. Иккинчидан, маънавий жиҳатдан қалби пок бўлсин. Учунчидан, сувни улашаётганда ўнг қўлдан бошласин. Тўртинчидан, одамларга ҳалол ва тоза сувдан келтириб тарқатсин. Олтинчидан, саққолиги учун ҳақ талаб қилмасин, чунки бу таъмагарликка киради. Балки тавозе билан беминнат хизмат қилсин... Саккизинчидан, бирон бир ййғилишга ижозатсиз кириб бормасин ва умуман даъват қилинмаган ўтиришларга бормасин. Аммо борилиши жоиз бўлган оммавий ййғинларга бориши керак. Тўққизинчидан, ўз касбдошларига ҳасад қилмасин ва агар саққолардан бирининг иши ривож топса, бундан фақат хурсанд бўлсин. Унинчидан, ўз ишини севсин ва барча икир-чикиригача яхши билсин.

*Хоссағўйлар (доруфурушлар) ва бистандозлар
(кўргазмачилар) ҳақида.*

Билгилки, бу тоифа ҳам маддоҳлар жумласига киради ва уларнинг ҳурмат-эътиборлари баланддир. Улар турли илмлар, чунончи, фикҳ, тиб, нужум, рамл (фолбинлик) каби илмлардан яхши хабардор бўлишлари керак.

Агар бу иш кимдан қолган ва кимнинг таълими билан жорий этилган, деб сўрасалар, Луқмони ҳакимдан қолган деб айтгил. Бу эса қўйдагича содир бўлган экан: Луқмон замонида Од наслидан Амлики Од подшо эди, у бутга сиғинар ва одамларни бутпарастликка даъват этарди. Унинг иккита вазири бор эди, бирининг оти Содиқ, иккинчисининг оти эса Саддуқ эди. Улар бутга сиғинмас, худога сиғинардилар... Ана шу маслак ихтилофи туфайли подшо вазирларини саройдан ҳайдади ва юртидан бадарға қилдирди. Улар эса Луқмони ҳаким ҳузурига бордилар. Луқмон уларга баъзи доривор гиёҳларнинг хислатини айтади ва юлдузларнинг сиру асрори, туш таъбири илмини ўргатади ва дейди: «Бориб маърака тузинглар, яъни одам ййғинлар ва уни султонлик майдони деб ҳисобланглар ва соябон қуриглар ва сандиқ қўйиб, султоннинг тахти деб тасаввур қилинглар.

Китобларингни яхшилаб тахлаб қўйиб, уни девонхона деб ўйланглар. Халқ атрофингизда йиғилганда, дориларнинг хосиятини тушунтиринглар ва одамларга сотинглар, нимаики қўлингизга тушса, шу билан қаноат қилинглар, айни вақтда амру наҳийдан одамларни хабардор этиб туринглар.

Шундан кейин Содиқ ва Саддуқ бу гапга қўниб, Луқмон айтгандай қиладилар ва бора-бора бу хоссағўйлар удумига айланади.

Агар хоссағўйларга тегишли нарсалар нимадан иборат, деб сўрасалар, айтил: зилважа, доира, чормех, тос, мил ва китоблар. Агар зилважа нимага ишора, деб сўрасалар, бу аслида вазирлик лавозимига ишорадир деб айтил. Аммо тариқат аҳли наздида бу ўзини вардлар оёқи остига пояндоз ва палос қилиш, юзни ниёзмандлар тупроғига суриш ва аҳли дил ҳокининг гардини кўзга суртишдир...

Агар доира нимага ишора, деб сўрасалар, айтил: бу — биз муҳаббат ва дўстлик доирасидан ташқари чиқмаймиз, деган маънога ишорадир. Ва ёки: биз ўз атрофимизда айланамиз, нимаики истасак, ўзимиздан истаймиз чунки маърифат доирасининг маркази бизмиз, деган маънони англатиб келади.

Доира маркази-ю паргор нуқтаси сенсан,
Гар боқсанг ўзингга ҳам ер кўзгуси сенсан.

Агар чормех нима маънони билдиради, деб сўрасалар, маъноси шуки, бу маърака эгаси тўрт рукндан хабардор ва қўйидаги тўрт сифат соҳибидир: илм, ҳилм, сабр ва карам.

Тоғора (тос) ва милнинг маъноси нима, деб сўрасалар, айтилки, тоғорадаги барча нарсалар инсон учундир, чунончи тоғора фалак тимсолидир, маъракада тоғора билан мил қўйган одам фалак каби ҳиммати олийлигини билдиради.

Агар маъракага китоб келтириб қўйиш нимага керак, деб сўрасалар, айтилки, маърака қурган одам тилга олган сўзларининг исботини китобдан топишлари мумкин, шунинг учун китоб келтириб қўйилади.

Агар хоссағўйликнинг одоби нечта деб сўрасалар, етгита деб айтил: аввал шуки, хоссағўйнинг мақсади дунёнинг мол-матойи бўлмаслиги керак, аксинча, асосий, мақсад одамларга наф

келтиришдир. Иккинчидан, сўзлари ва феъл-атвори хайрга йўналтирилган бўлсин, ҳуқуқ доирасидан чиқмасин. Учинчидан, ёлгон гапирмасин ва одамларни алдамасин. Тўртинчидан, дору шарбатларини сотаётганда, инсоф доирасидан ташқари чиқмасин. Бешинчидан, агар биров дори сотиб олиш учун пул тополмаса, унга текинга бериб юборсин. Олтинчидан, тилни фахш сўздан, кишилар озорида сақласин. Еттинчидан, тақиқланган ишларга қўл урмасин.

Қиссахонлар ва афсона айтувчилар ҳақида.

Шуни билки, қисса ўқиш ва қисса эшитишнинг фойдаси катта. Биринчидан, киши ўтган аждодларнинг иши ва аҳволдан хабардор бўлади. Иккинчидан, одам ғаройиб ва ажойиб воқеа, саргузаштларни эшитса, фикри ва кўзи очилади. Учинчидан, ўтганларнинг захмату уқубатларидан хабардор бўлса, ҳеч ким бу дунёда ташвиш-ғамдан озод эмаслигини англаб, кўнгли таскин топади, тасалли бўлади. Тўртинчидан, ўтган подшоолар давлати ва мулкнинг заволини эшитса, дунё молига меҳри сусаяди, бойлик кишига вафо қилмаслигини билиб олади. Бешинчида, қисса эшитган беҳад кўп ибрат олади, тажриба орттиради. Бас, маълум бўладиким, ўтмиш аждодларнинг қиссаларида фойда кўп, агар бўлиб ўтган воқеалар бўлса, айтувчи ва ўқувчи билан бирга эшитувчи ҳам ундан наф топади ва агар ғайри воқе (тўқима) бўлса, айтувчи учун гуноҳ ҳисоблансада, аммо эшитувчи учун фойдали ва савобдир...

Агар маъракада курси (сандали) қўйишнинг маъноси нима, деб сўрасалар, жавоб бериб айттил: бунинг маъноси шуки, кимнингким истеъдоди, ҳунари бўлса, у қолган одамлардан баландроқ ўтиришга лойиқ, чунки бошқалар унинг дийдоридан баҳраманд бўлишлари керак. Агар сандалини ким учун қўйдилар, деб сўрасалар, санъаткор, ҳунароманд кишилар учун деб айт. Зеро подшоолар ҳам паҳлавонликда, сўз ҳунарида ном қозонганларни сийлаб, уларни курсига ўтқазадилар. Бас, сўз майдонининг паҳлавони бўлган кишиларни курсига ўтқазиб, қадрласа арзийди. Агар курсининг нечта рукни бор, деб сўрасалар, тўртта деб айттил: иккита остки ва иккита устки рукнлар. Иккита устки рукн нимага ишора, деб сўрасалар айттил: бири — билим ва иккинчиси

— ақлу фаросат, зехну заковатга ишора. Яъни сандалида ўтирган одам билими ва заковати билан ҳар бир маъракада қандай сўзга талаб борлигини англасин ва шунга қараб сўз айтсин. Сандалининг остки икки рукни нимага ишора, деб сўрасалар, бири — сабрга, иккинчиси — саботга ишора деб айттил. Яъни, сандалига чиқиб ўтирган одам чидамли бўлиши, ўз ишига мустаҳкам, собит бўлмоғи лозим. Ҳар нарсага ўридан туриб, енгилтаклик қилмаслиғи керак.

Агар қиссахонлик неча хил бўлади, деб сўрасалар, икки хил бўлади деб айттил: биринчиси ҳикоят айтиш (ўқиш), иккинчиси — шеърхонлик. Ҳикоят айтишнинг эса саккизта қондаси бор. Аввал шуки, қиссахонлик бошланганда, агар киши қиссани бошловчи бўлса, у устоз таълимини олган, устоз ҳузурда ўтқарган киши бўлиши керак. Ва агар қиссани тугатувчи бўлса, ўзи мустақил тақрорлаган бўлсин, токи эсидан чиқиб, тутилиб қолмасин. Иккинчидан, чапдастлик билан дадил сўзга киришсин, хомлик ва ланжлик кўрсатмасин. Учинчидан, маърака қандай асарни қабул қилишини англасин ва эл рабати кўпроқ бўлган асарларни танласин. Аммо меъёрни сақласин. Тўртинчидан, ҳикоя давомида насрни гоҳи-гоҳида назм билан қўшиб олиб борсин, лекин бу эшитувчиларга малол келмайдиган даражада бўлсин. Улуғ устозлар: назм-қиссахонлик бамисоли таомга солинадиган туздир — агар кам бўлса таом таъмсиз бўлади ва агар кўпайса шўр бўлади, деганлар. Бас, меъёрни сақлаш лозим. Бешинчидан, ёлғон ва ишонарсиз сўзларни гапирмасин, токи элнинг назаридан қолмасин. Олтинчидан, кинояли, тушунилмайдиган сўзларни айтмасин, чунки бу эшитувчиларни ранжитади. Еттинчидан, таъма билан одамлар жонига тегмасин, гадойлик қилмасин. Саккизинчидан, қиссахонликни тез тугатмасин ва ҳаддан зиёд чўзмасин ҳам, ўрталикни сақласин.

Агар шеърхонлик одоби нечта, деб сўрасалар, олтита деб айттил: биринчидан, шеърни оҳанг билан ўқисин, иккинчидан, сўзни одамлар қалбига жойлай олсин. Учинчидан, агар бирор мушқил (тушинилиши оғир) байт пайдо бўлса, йиғилганларга уни шарҳлаб, мазмунини изоҳлаб берсин. Тўртинчидан, эшитувчига малол келадиган иш қилмасин. Бешинчидан, гадойлик қилмасин, муболағали қасамлар ичмасин. Олтинчидан, ўқиган шеърининг муаллифини маърака охири ёки бошида тилга олиб, дуо қилсин.

Афсона айтувчилар ҳам қиссахонларга ўхшаш бўлиб, айтиб ўтилган қондалар уларга ҳам тегишлидир.

3-ф а с л .

Томоша кўрсатувчи паҳлавонлар ҳақида

Улар саккиз тоифадирлар: яъни кураш тушувчилар, тош ўйновчилар, лой ташувчилар («новандозлар»), занбил кўтарувчилар, дорбозлар, гурзи кўтарувчилар ва зўрлар.

Кураш тушувчилар ҳақида.

Билгилки, кураш одамлар кўп қизиқадиган ҳамда султонлар, шоҳларга мақбул бўлган ҳунарлардандир. Бу иш билан шуғуланувчи кишилар ҳар қандай вазиятда тўғрилиқ ва поклик қонунияти билан яшайдилар.

Агар курашнинг маъноси нима, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, бунинг маъноси одамзод хилқатидан келиб чиқади, чунки одамзод ўз ахлоқини ўзгартириб боради, яъни хулқ-атвор яхшилиқ томон ўзгариши керак ва бу сўзнинг ҳақиқати шундаки, одамда мақбул ва номақбул ахлоқий сифатлар орасида доимий кураш боради, яъни ҳар бир сифат ўзига қарши сифатни даф қилиш пайида бўлади. (Демак) кураш инсон хилқатидаги шу ҳусусиятни ифодалайди...

Агар курашда асл моҳият нима, деб сўрасалар, ушбу ҳунарнинг илми деб жавоб бергил. Агар куч-қувват қанақа нарсадир, деб сўрсалар, айтгилки, куч-қувватнинг эътибори йўқ, зеро ҳайвонларда куч жуда кўп, аммо уларда илму дониш (инсоний фазилат) йўқ, шу учун улар ҳурматга лойиқ эмаслар.

Агар илм билан қўшилган куч қанақа нарса, деб сўрасалар, бу ғоят эътиборли ва таҳсинга сазовор нарса, деб айтгил. Зеро, улуғлар дебдурларки: «Билимсиз куч адли йўқ шоҳдир, қуввати йўқ илм эса, адолатли, лекин лашкари йўқ шоҳ кабидир». Ва агар билим билан куч ўзаро мувофиқ келса, муваффақиятга эришиш йўли очиқдир.

Агар кураш тушиш илми ёки амалми, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, амал билан зич боғлиқ илмдир. Ҳар ким ҳаётда

ниманидир ўрганади, бироқ унга амал қилмаслиги мумкин. Аммо кураш санъатида илмга амал қилмасликнинг иложи йўқ. Бас, шундай экан, бунда билим ва амал бир-бирини безайди, тўлдиради, бир-бирига мадад беради.

Агар кураш усталарининг одоби (қондалари) нечта, деб сўрасалар, ўн иккита деб айттил: биринчидан, устознинг ўзи пок тийнат ва нуқсон-иллатсиз одам бўлсин. Иккинчидан, шогирдларини покликка даъват этсин. Учинчидан, бахил бўлмасин, шогирдларидан ҳеч нарсани кизганмасин. Тўртинчидан, шогирдларига меҳрибон бўлсин. Бешинчидан, шогирдлар мол-мулкига таъмагир бўлмасин. Олтинчидан, ҳар бир одамни қобилиятига қараб таълим берсин. Еттинчидан, фириб-найранг, риё билан шуғуланмасин. Саккизинчидан, ўз шогирдларига ёмонликни раво кўрмасин. Тўққизинчидан, шогирдларидан бирортаси ёмон кураш тушса, жерқиб ташламасин, балки мулоимлик билан тушунтирсин. Ўнинчидан, шогирдига маъракада таълим бермоқчи бўлса, буни яширин ҳолатда қилсин, токи душман хабардор бўлмасин. Ўн биринчидан, дастур бўладиган кураш илмининг барча нозикликларини муфассал билиши керак. Ўн иккинчидан, ҳеч бир маъракада пири ва устозларини дуо билан хотирга олишни эсдан чиқармасин.

Агар шогирдлар одоби нечта, деб сўрасалар, бу ҳам ўн иккита деб айттил: биринчидан, тўғри сўз ва тўғри фикрли бўлиш, иккинчидан, тақволи ва яхши муомалали бўлиш, учинчидан, сийрат ва сурати ораста, яхши ахлоқли бўлиш, тўртинчидан, пок ниятли бўлиш, бешинчидан, устозларининг айтганини сидқидилдан бажариш, еттинчидан, ҳеч бир одамга ҳасад қилмаслик, саккизинчидан, бахил бўлмаслик ва пирга борини бағишлаш, тўққизинчидан, бошқа шогирдлар билан тилда ва дилда дўст, иттифоқ тутиниш, ўнинчидан, одамлар кўнглини топиш, кўнгил гадоси бўлиш, ўн биринчидан, ўз кучига мағрур бўлмаслик, ўн иккинчидан, ҳарифнинг мағлубиятидан қувонмаслик.

Агар комил устоз қайсидир, деб сўрасалар, қуйидаги олти илмдан тўла воқиф одам, деб жавоб бергил: биринчидан, тиб илмиким, бу орқали шогирд учун нима зиён, нима фойдали эканини аниқлайди. Иккинчидан, мунажжимлик илмиким, бу орқали кураш тушишининг мувофиқ хайрли вақт-соатини аниқлай олади. Учинчидан, фол (рамал) илмики, бунинг воситасида ғолиб ва

мағлубни танийди, қайси шогирди кимнинг устидан ғалаба қилишини сезиб туради. Тўртинчиси, даъват (дуо) илмики, шогирдлардан сеҳр-жодуни узоқлаштиришга кўмаклашади. Бешинчидан, фаросат илмики, у шогирднинг қиёфасига қараб, унинг қўлидан нима келиши мумкинлигини аниқлашга ёрдам беради. Олтинчиси, кураш тушиш санъатининг илмики, бу илмнинг машҳур усуллари жуда кўп, улар уч юз тутун ва бандлар (усул ва тадбирлар)дан иборатдир ва уларнинг ҳар бири тағин бир неча усулга ажралади. Яна ушбу усулларни даф этиш (яъни, қарши усуллар) йўллари ҳам бор. Агар буларнинг барчаси йиғилса, бир минг саккиз юз усул келиб чиқади. Мазкур илм ва унинг барча масалаларини мукаммал билмаган устоз комил устоз эмас.

Агар кимни паҳлавон дейиш мумкин, деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, биринчидан, бақувват, жусса-гавдали, иккинчидан, ширин тилли, учинчидан, қўрқмас юракли, тўртинчидан, етук ақли, бешинчидан сабрли, олтинчидан, баркамол илмли, еттинчидан, доимий жидду жаҳд қилувчи, яъни ҳаракатчан, хуш ахлоқ, ҳаромдан ҳазар қилувчи, сахий, ноз-неъмат дастурхони очиқ одам паҳлавонлик номига сазовор кишидир.

Агар курашнинг қандай турлари бор, деб сўрасалар, икки хил тури бор, деб айттил: биринчиси — қабз, яъни қўл билан ушлаш, иккинчиси — изтирор, яъни ихтиёрсиз ҳолда олишиш. Агар буларнинг ҳар бири қайси юртларда қўлланилади, деб сўрасалар, айттил: қўл ушлаб кураш тушиш (қабз усули) Хуросон ва Ироқ аҳолисига хос, уни шаҳривар деб ҳам айтадилар. Изтирор усулида кураш тушиш (эркин кураш) Гилон, Ширвон ва Озарбойжоннинг баъзи жойларида тарқалган ва уни дайламор ҳам дейдилар.

Агар курашчиларнинг тили нима, деб сўрасалар, қўл деб жавоб бергил. Яъни, қўлни пастга тушуриб, қарсак чалмагунча курашга тушмайдилар. Агар қўлни тушуриб қарсак чалишнинг турлари нечта, деб сўрасалар, иккита деб айттил: биринчиси кураш тушишдан олдин қарсак чалиш ва буни жанг ногараси дейдилар, қарши томон, яъни рақиб қарсак чалмагунча курашни бошлаш қондадан эмас. Иккинчиси, кураш ўртасида қарсак чалиш. Бу таслим нишонаси бўлиб, енгилган томон сулҳ ва омонлик тилайди. Яъни, агар рақиб кураш ўртасида қарсак чалса, ғалабангни тан

олдим, курашни тўхтатаман, сен ҳам қарсак чалиб, курашни тўхтатишинг мумкин, деган маънони билдиради.

Агар курашчиларнинг охирги мақсади нима, деб сўрасалар, рақиб орқасини ерга тегизиш, деб айт.

Агар курашнинг онаси қайси, деб сўрасалар, қўлнинг орқасини ушлаш, деб айттил. Чунки қўлнинг орқасини ушлаган киши ҳамма аъзоларга қўл текиза олади (бошга ҳам, оёққа ҳам, белга ҳам).

Агар йиқилишга сабаб нима, деб сўрасалар, жавоб бериб, айтки, бунинг сабаби ё кучнинг етмаслиги ёки кураш санъатини билмаслик, яъни кучдан фойдалана олмасликдир.

Тошотарлар ҳақида.

Булар ҳам пок ва тақводор кишилардирлар, уларнинг вазифаси тош билан душманга аниқ зарба етказишдир. Бу иш ҳазрат Иброҳимдан қолган, дейдилар. Агар тош отарларнинг одоби нечта, деб сўрасалар, олтига деб айттил: биринчидан, бутун чораларни ишга солиб, куч ва малака тўплаш ва бунини душманга қарши сарфлай билиш. Иккинчидан, тошга қўл текизишдан олдин ўтган азизлар ва пирларни эсга олиш. Учинчидан, қўлни тошга ургандан кейин жасорат ва мардлик кўрсатишга интилиш. Тўртинчидан, мажлис аҳлдан мадад ва ҳиммат тилаш. Бешинчидан, кўз билан тилни ва қўл билан кўнгилни ношоиста ишлар ва нарсалардан сақлаш. Олтинчидан, маърака ҳунардан фориғ бўлгандан кейин такбир ва салавот айтиш.

Нова тортувчилар ҳақида.

Нова тортувчи (лоё ташувчилар) ҳам қўрқмас ва жасур кишилар бўладилар. Улардан халққа кўп нафъ тегади. Агар нова (лоё ташиладиган ичи говак ёғоч)нинг тўрт рукни қайсидир, деб сўрасалар, новакнинг учи, адоғи, ичи ва ташқарисидир, деб айттил. Булардан ҳар бирининг сири нимадир, деб сўрасалар, новакнинг учи ёдлаш, адоғи салавот (дуо) юбориш, ташқи шакли мардлик ва ичи жавонмардликдир, деб жавоб бергил. Агар нованинг ўнг ва сўли қайсидир, деб сўрасалар, айттиликим, нованинг ўнги ростлик ва тўғрилиқдир, сўл томони эса ёрлик ва дилдорликдир. Агар нованинг ости ва усти қайсидир, деб

сўрасалар, айтгил: нованинг усти кулнинг шакли ва одат сифатининг маъносига ишора, ости эса одамзод суратидир, ҳам сабот-чидамга ишорадир...

Агар нованинг орқаси ва олди нимани англатади, деб сўрасалар, нованинг олди ҳиммат, орқаси эса мардларнинг назарини англатади, деб айтгил. Агар «нова» сўзининг ҳарфлари нимани англатади, деб сўрасалар айтгил (араб ёзувида): «Н» — муҳаббат нақдини қўлга киритишни, «О» (алиф) — ўз ишида алифдай тўғри бўлишни, «В» — вараъ (тақво)ни, «Х» — биродарлар ҳавоси (муҳаббати) билан нафас олишни англатади.

Агар нова ташиш шартлари нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: аввал — беминнат хизмат қилиш, иккинчи — биродардан хурсандлигини қўлга киритиш, учинчи — ўз ишининг исботини билиш, тўртинчи — доимо дастурхонининг очиқ бўлиши, бахилик қилмаслик.

Агар нова ташиш рукнлари нечта, деб сўрасалар, олтита деб айтгил: аввал покляниш... учинчи, йиғилганлардан ёрдам сўраш, тўртинчи, ўз пири ва устозларини хотирлаш, бешинчи, дуо ўқиш ва олтинчи, ўз сирини бировга айтмаслик.

Нова тортиш одоби нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, пок бўлиш, иккинчидан, тоат-ибодатни канда қилмаслик, учинчидан, доимо таҳоратли юриш, тўртинчидан, ҳасад қилмаслик, бешинчидан, такаббур-манман бўлмаслик, олтинчидан, ўз кучидан ғурурланиб кетмаслик, еттинчидан, ўз ҳамкасбларига паст назар билан қарамаслик, саккизинчидан, ҳамкасбларига мададкор бўлиш.

Агар нова ташишнинг ўзига хос нарсалари нима, деб сўрасалар, айт: нарвон-шоги, соққа-муҳра ва шарвор. Соққа белга боғланади, шарвор кийиб олинади. Нарвон пир тарбиясига ишорадир, яъни пир муридни тарбиялаб, зинама зина юқорига олиб чиқади...

Ҳаммоллар ҳақида.

Ҳаммоликнинг сурати (ташқи кўриниши) омонат юкини кўтаришга ишорадир. Бас, ҳаммол бу ишоратнинг маъносини англаб, унга риоя этиши керак. Шунда унинг сурати ва сийрати, яъни зоҳири билан ботини бир-бирига мувофиқ бўлади.

Агар ҳаммоликнинг шартлари нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: аввало шуки, юк кўтарганида, омонат дунё юки, яъни тоат-ибодат, худо олдидаги вазифалар юкини кўтариш — охират юкини енгиллаш эканини эсдан чиқармасин. Иккинчидан, юк остида қолмасин ва тўғри йўлдан адашмасин. Учинчидан, кўтариб бораётган юкига хиёнат қилмасин. Тўртинчидан, юкни манзилга етказгандан кейин хизмат ҳақини олсин...

Агар ҳаммолик одоби нечта, деб сўрасалар, ўн иккита деб айтгил: аввал шуки, ҳаммол пок бўлиши керак, чунки пок бўлмаган одам покларнинг ишини қилолмайди... Тўртинчи, оёғига қараб юрсин ва ҳар томонга ҳар кимга қарайвермасин. Бешинчи, одамлар орасида юрганда, уларга зиён-заҳмат етмаслик учун огоҳлантириб турсин. Олтинчи, агар ожиз дарвешни кўрса, унинг юкини савоб учун манзилга олиб бориб берсин. Еттинчи, ҳаром ва макруҳ юкларни кўтармасин. Саккизинчи, ўз касбдошлари билан жанжаллашмасин. Тўққизинчи, ўз топганларини биродарларига бағишласин. Ўнинчи, ҳақ олишда ошириб сўрамасин, инсоф чизигидан чиқмасин ва пул йиғишга берилмасин...

Агар ҳаммолларга хос иш нима, деб сўрасалар, биринчиси юк ортиш деб айтгил. Агар ҳаммоликнинг асоси нима, деб сўрасалар, айтгил; биринчиси — куч-қувват, зеро, қуввати бўлмаган одам бу ишни қилолмайди. Иккинчиси — тоат-ибодат, зероки тоат-ибодатсиз ҳаммолнинг юк ташувчи ҳайвондан фарқи йўқ. Учинчиси — ҳиммат, ҳиммати йўқ киши юкни манзилга етказолмайди. Агар ҳаммолик мартабалари қанақа, деб сўрасалар, айтгил: аввал одамлар юкини ташиш, иккинчи, маърифат юкини ташиш, учинчи, риёзат юкини ташиш, тўртинчи, маломат (одамлар жафоси) юкини тортиш, бешинчи, ҳақ таоло юкини тортиш...

Дорбозлар ҳақида.

Улар ташқи кўринишдан ўйин-томоша аҳлидан бўлсалар-да, аммо ишларининг асоси журъат ва қувват бўлганидан, уларни аҳли зўр (пахлавонлар) жумласига киритадилар.

Билгилки, дорбозлик улуғ бир касбдир ва бу ишнинг усталари покиза ахлоқлик, пок ва ростгўй бўлишлари керак. Бу ишда иккита асбоб муҳим — бири арқон, иккинчиси мизон (тарози). Арқон кўприк ўрнида бўлса, мизон адолат тарозиси ўрнидадир.

Агар арқоннинг кўприкка нима нисбати бор, деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, ёғочга ёки деворга тортиб боғланган ип ингичка кўприкка ишорадир... Агар мизоннинг нуқтаси (маркази) қандай, деб сўрасалар, айтгилки, дорбоз мизон-лангарсиз юролмайди ва агар қўлида лангари бўлмаса, қўллари лангар ўрнини босади. Чунончи, қушлар учаётганда, уларнинг қанотлари лангар вазифасини бажаради. .

Агар мизоннинг дунёдаги рамзи нима, деб сўрасалар, адолат тарозиси бўлмиш хавфу ражо (умид), деб айтгил. Ақл тарозисини қўлга олган одам учун хавф-хатар йўқдир ва ушбу тарозу қўлида бўлмаган ёинки тарозисининг бир ёғи оғиб турган (яъни, адолатдан чекинган) кишининг қадами ростлик сари мустаҳкам эмасдир. Шу боисдан демишларким, хавф ҳаддан зиёд кучайиб, умидсизлик юз берса, бу — куфрдир ва ражо (умидсизлик) ҳам ҳаддан ошиб кетса, куфрдир.

Хотиржам ўтирма, биёбон тошлари
Мардлар тулпорининг товонин тешмишлар,
Ноумид ҳам бўлма, бодапўш риндлар
Бир оҳ ила мақсад аршига етмишлар.

Дорбозларнинг хос нарсалари арқон билан лангарчўп. Агар «расан» (арқон) сўзининг ҳарфлари (араб ёзувида) нима маъноларга ишора этади, деб сўрасалар, айтгилки, расаннинг арабчаси «ҳабл»дир, бу сўзнинг ҳарфлари эса қуйидаги маъноларга ишорадир: «Х» — ҳилм, яъни ҳалимлик, ғазабни ютиш ва нокаслар озоридан сақланиш. «Б» — самар, мевага ишора, яхшилик ва шафқат билан умр ўтказиш. «Л» — лутфга ишора, яъни халқ орасида яхши хулқ билан юриш, озордан сақланиш.

Форсий «расан» сўзи ҳам уч ҳарфдан иборат (араб ёзувида) бўлиб, қуйидаги маъноларни англатади: «Р» — ростликка ишорат. «С» — саховатга ишорат, «Н» — нести (фано)га ишорат. Дорбоз аввал ростлик сари қадам қўйиши керак, иккинчидан, бор нарсасини биродарлари билан баҳам кўрсин, учинчидан, ўз вужуди — борлигини унутсин.

Шу каби мизон (лангарчўп) ҳам мурувват, имон, вуҳд (парҳез) ва саховатга ишора этади. Яъни, мурувватли бўлиш, Аллоҳ таолога имон келтириш, ваҳдат асроридан бохабарлик дорбознинг

сифатларидир. Дорбоз дунё молига бепарво одам бўлмоғи, мақсади кишиларни хурсанд қилиш, кўнгилларга йўл топмоғи даркор. Ушбу сифатларга эга бўлмаган одам дор устига чиқиб, кўлига лангарчўп ушлашга лойиқ эмас.

Дорбозлик нима билан тугайди, деб сўрасалар, уч нарса билан деб айтгил: аввал йиғилганларнинг ҳиммати, иккинчиси — пирларнинг дуоси, учинчиси — кўнгилнинг шак-шубҳа зангидан поклиги.

Кучини намойиш қилувчилар (зўргарлар) ҳақида.

Бу тоифа турли ҳунарлар кўрсатадилар. Биринчиси — мардирлик (одам кўтариш), иккинчиси — тош синдириш, учинчиси — суяк синдириш, тўртинчиси — дорбозлик, бешинчиси — тош отиш, олтинчиси — тегирмон тошини кўтариш, еттинчиси — фил билан олишиш. Ва яна камондан ўқни узоққа отиш, сакраш каби ҳунарлари ҳам бор. Ушбу мухтасар рисола имкониятига қараб ҳар бирдан оз-оз гапириб ўтамиз.

Агар одам кўтаришнинг маъноси ҳақиқатда нима, деб сўрасалар, айтгилки, маъноси кўтарган кишини йиқитмаслик, яъни мардлик обрўини ерга тушурмаслик, паст кетмасликдир.

Агар тош синдиришнинг маъноси нима, деб сўрасалар, айтгил: бу қаттиқлик ва тош юраклик сифатларини синдиarmoқ ва ушбу сифатларни барҳам этmoқ демак.

Агар суяк синдиришнинг маъноси нима, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, суяк ҳақиқатнинг мағзи ва ҳам пардасидир. Бас, суяк синдиришнинг маъноси мардлик билаги билан худпарастлик пардасини кўз олдидан кўтариб, ҳақиқат мағзига кўз тиксин демакдир.

Агар дор ўйнашнинг маъноси нима, деб сўрасалар, айтгилким, бунинг маъноси биз барчадан ростликни танладик демак. Агар тош отар ўйиннинг маъноси нима, деб, сўрасалар, бу — тошбағирлик ва дағалликни ўзидан улоқтириш, деб айтгил.

Агар тегирмон тошини кўтаришнинг маъноси нима, деб сўрасалар, бунинг икки маъноси бор, деб айтгил: тегирмоннинг устки тоши доимо ҳаракатда, бу эса тариқат талабида муттасил жидду жиҳад қилмоқни ифодалайди. Остки тош қимирламай туради, бу эса чидам ва сабот тимсолидир. Демак, тегирмон

тошини кўтарган одам шу сифатларни ўзида мувофиқлаштирувчи кишидир.

Агар фил кўтаришнинг маъноси нима, деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, фил улўғворлик белгисидир, фил кўтариш эса дунё ишлари фалак азимати олдида арзимасдир, деган маънога ишорадир.

Агар сакрашнинг маъноси борми, деб сўрасалар, айтгил: маъноси шуки, нафс уй душманидир, ундан сакраб, қутулиб чиқиш керак, осойишталик, муваффақиятга эришиш нафс билан жанг қилиш орқали қўлга киради. Шунини эътиқод билан англаб етиш керакки, зўргарлик (куч-қувватни намоёниш этиш)нинг ҳақиқати нафс душманини поймол этишдир, бўлмаса кўп ҳайвонлар ва паррандаларнинг қуввати одамзодникидан ортиқ. Шунинг учун куч-қувватга учмаслик ва нафс ҳавосидан воз кечиш керак, шунда маъракаларнинг паҳлавони айни вақтда футувват паҳлавонига ҳам айланади. Шайх Саъдий айтганларидек:

Мардлик панжа зўрию елка қуввати эмас,
Агар нафсингни енга билсанг, чин паҳлавонсан.

4-ф а с л .

**Томоша кўрсатувчи ўйин аҳли ҳақида, улар уч
тоифадир: коса ўйновчилар, кўғирчоқбозлар
ва соққабозлар**

Косабозлар ҳақида.

Агар тос (коса, товоқ) ўйнаш қаердан олинган, деб сўрасалар, фалакнинг айланишидан андоза қилиб олинган, деб айт, чунки фалак тинмай айланишдадир...

Агар тос ўйнашнинг маъноси нима, деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, бу ишда тўрт хил удум бор ва уларнинг ҳар бири муайян маънога эга. Мазкур тўрт удум қуйидагилардан иборат: биринчиси — жубба (тўн) кийиш. Иккинчиси — айланиш. Учинчиси — анжомларни кўтариш, тосни яшириш ва тўртинчиси — яна топиб олиш... Агар бу ишларнинг ҳар бирининг маъноси нима, деб сўрасалар, айтгил: жубба кийиш мақсад талабига ишора бўлиб, ўз қобигидан чиқишни

англатади, улуғлар айтганидай: «Сенга керакли нарсалар сенинг ўзингда ва сенинг истаганинг тўнингнинг ичидадир».

Энди айланишга келсак, бу — ўз ичинга сайр қилиш ва қадамни ўз вужуди доирасидан ташқари қўймасликка ишорадир.

Рахт (мато) кўтариш эса дарвешлар сўзини қабул қилиш ва бу сўзларга амал қилишга ишорадир. Зеро, бу сўзларнинг ҳар бири ипак матодан ҳам нафис ва қимматлидир. Мато остидан тосни қайтариб олиш дарвешлар ҳикматини адо этиш ва бу ишнинг вақти-маҳалини сақлашга ишорадир. Яъни, ўйинчи улуғлардан олган файзини керакли пайтда кичикларга етказади демак.

Агар тос ўйновчиларнинг асосий ашёси нима, деб сўрасалар, жубба ва тос деб айтгил. Агар жубба нима маънони англатади, деб сўрасалар, икки нарсани деб жавоб бергил: бири шуки, уни кийган киши айбларни беркитувчи бўлсин, иккинчидан унга барча ишонадиган бўлсин...

Агар тос нимага ишора этади, деб сўрасалар, айтгил тос сафо мартабаси ва покизаликка ишора этади ва айримлар тосни юрак тимсоли дебдурлар, зероки тос ва тўннинг ичига солиб, яна чиқарадилар... юракнинг жуббаси эса бадандир, у бадан тўни ичида соф ва беғубор туриши керак...

Қўғирчоқбозлар баёнида.

Эй азиз, билгилки, соҳибдил дарвешлар қўғирчоқ ўйинидан кўп рамзу ишоратлар ўқиб, дунёнинг сир-синоатини фаҳмлаб, хийла ҳақиқатларни кашф этибдилар. Шуни билиш лозимки, шаклу шамойил, сурат оламида зуҳур этадиган нарсалар ҳазил-мутойиба бўлса-да, аммо моҳият-мазмунига кўра, улар жиддий ҳақиқатларни англатадилар. Умар Хайём айтганидай:

Биз қўғирчоқлармиз, фалак қўғирчоқбоз,
Ҳақиқат юзидан бу демадим мажоз,
Саҳнада ўйнаймиз икки-уч кун, сўнгра
Фано сандиғига тушамиз бир-бир боз.

Агар қўғирчоқбозликнинг шартлари нимадан иборат, деб сўрасалар, айтгил: асосий шarti шуки, қўғирчоқ ўйнатувчи доно

бўлсин ва ҳақиқатдан баҳра топсин. Қўғирчоқ ўйнатувчиларга хос нарсалар нима деганда, чодир ва пешбанд (пештахта), деб айтгил. Чодирда кундузи, пешбандда эса кечаси ўйин кўрсатилади. Пешбанд деб сандиқни айтадилар. Сандиқ устида қўғирчоқларни ўйнатадилар. Кундузги ўйинларда қўғирчоқларни қўл билан ўйнатадилар, кечки ўйинларда эса сандиқ устида бир неча иплар орқали қўғирчоқларни ҳаракатга келтирадилар.

Агар (хайма) чодир нимага ишора қилади, деб сўрасалар, бу инсон баданига ишора, деб жавоб бергил. Чунки инсон ичидан ҳар лаҳзада юз хил қўғирчоқлар бош кўтаради ва тилга киради. Бу хайма, яъни бадан ичида турли феъл-равишлар бўлса-да, бироқ буларнинг ҳаммаси ягона қудратнинг санъати, ижодидан бошқа нарса эмас.

Агар пештахта (сандиқ) нимага ишора этади, деб сўрасалар, одамзод қалбига ишорадир, деб айтгил. Зеро қалб ажойиб сандиқ бўлиб, одамнинг аҳволи, хислатларидан нишона бериб туради. Шу боис ҳам уни «қалб» деганлар (араб тилида қалб сўзи ўзгарувчи, эврилувчи, деган маъноларни беради), яъни айланувчи...

Шоҳлик хаймасининг шамъи кўнгилдир,
Балки илоҳ маърифати ҳам шу дилдир.

Соққабозлар (хуққабозлар) аҳволи хусусида.

Хуққабозликни қаердан ўрганганлар, деб сўрасалар, фалакнинг айланишидан деб айтгил. Зеро, фалак қуёш ва ой соққасини барча юлдузлар билан қўшиб, гоҳ ошкоро, гоҳ яширин айлантириб ўйнайди.

Агар хуққабозлик нима, деб сўрасалар, замона айланишига эътибор қилмаслик деб айтгил. Чунки фалак хуққаси ҳар замон умр соққасини ғойиб этади ва ҳар биримиздан янги шаклу нақшлар ясайди. Оламнинг барча ишини шундан қиёс этмоқ ва ибрат олмоқ лозим. Кўринган нарсалар аслида кўринганидай эмас, мажозий дунёда ҳамма хуққабоз, барча қўғирчоқ ёки қўғирчоқбоздир...

ЕТТИНЧИ БОБ

1-ф а с л .

Қабза маъносида ва қабза турлари шарҳи

Билгилки, қабза деб луғатларда камон, қилич каби қўл бармоқлари билан ушлаб олинадиган нарсаларни айтадилар. Қўл панжалари орасига олинадиган бошқа ҳар қандай нарсани ҳам қабза дейдилар. Масалан, хурмо қабзаси деганда, бир қафт хурмо англашилади, шу каби бир каф ёнғоқ ёнғоқ қабзаси, бир каф ўт ёки бугдой пояси ҳам бир қабзадир...

Қабзалар бир неча нав бўлади: бири — қабза эгасининг бирор ишига ярайдиган ёки ҳарбу зарбга керакли қуроолар қабзаси (дастаси). Масалан, қилич ёки белкурак. Иккинчи — ҳам қабза эгасининг ишига ярайдиган асбоблардир, лекин уларнинг қабзаси асбобнинг таркибий қисми ҳисобланади. Масалан, мола, теша каби. Биринчисини «ал асл» қабза, иккинчисини «ал фаръ» қабза деб юритадилар. Ҳар икки нав қабзани бирлаштирганда, қуйидаги йигирма уч хил қабза келиб чиқади: қилич (тийғ) қабзаси, қалқон қабзаси, гурзи қабзаси, ҳарбий камон қабзаси. Бу тўрт наrsa сипоҳийлар анжомидир. Яна: тўқмоқ (яъни, ёғоч болға) қабзаси (ёғоч болға фаррошлар асбобидир), пичоқ қабзаси, қассоб пичоғи (болтача) қабзаси, мол сўядиган пичоқ қабзаси, болта қабзаси. Ушбу тўрт наrsa қассоблар ва ошпазларникидир. Яна: белкурак қабзаси, филоф қабзаси. Бу иккаласи деҳқонлар ва паҳлавонларга тааллуқли. Мола (ранда) қабзаси бинокорларники. Уроқ қабзаси ўрувчиларники. Яна болға қабзаси ва путк (темирчи болғаси) қабзаси бор, булар қўра олдида ишлайдиган темирчиларники. Теша ва арра қабзаси дурадгорларники. Надаф (пахта ва жунни титкилайдиган асбоб) қабзаси пахта тозаловчилар ва кигиз қилувчиларникидир. Қаданг (либосни ювишда ишлатиладиган савалагич) қабзаси кир юувчилар ва

бўёқчиларга тегишли. Қува қабзаси — пойафзал тикувчиларники. Уту (ёки утук) қабзаси. Бу дазмолчилар ва дўппи тикувчиларники. Кафча (чўмич) қабзаси — ҳалвопазлар ва қандалатчилар асбоби. Сих қабзаси ўтин ташувчиларга тегишли (ўтин боғини орқада илаштириб олиб юриш учун). Яна конг қабзаси бор. Бу қудуқ ва ўра қазувчиларникидир.

Агар бу айтилган қабзаларнинг қайси бири бир қабза (бир қўл билан) ва қайси бири икки қабза (икки қўл билан) ушлаб ишлатилади, деб сўрасалар, айтилки, булардан ўн иккитаси, яъни: қилич, қалқон, камон, пичоқ, қассоб пичоғи, мол сўядиган пичоқ, савалағич, андава, ранда, ўроқ, болға, қува ва уту қабзаси бир қўл билан ишлатилади. Тўрттаси, яъни: белкурак, путк, чўмич ва сих икки қўллаб ушланади. Гурзик болта, тўқмоқ, теша, каданг, филоя ва кетмон икки қўллаб ҳам, бир қўллаб ҳам ушлаб ишлатилиши мумкин.

2-ф а с л .

Қилич қабзаси ҳақида

Қилич уруш қуролидир, шу боис унинг қиммати баланд. У ўз эгасининг суянчиғи, ҳимоясидир ва унинг ёрдами билан душманлар даф этилади. Шу боис улуғ инсонларни ҳам қиличга қиёслайдилар. Чунки улуғ инсонлар ҳам ўз мулозим-муридарининг ва ҳам ўзларининг ҳимоячиларидирлар ва улар туфайли душманлар устидан ғалаба қозонилади.

Агар қиличнинг орқаси қайси, деб сўрасалар, марднинг билағи, деб жавоб бер, чунки шу билак кучи билан қилич чопилади. Агар қиличнинг юзи қайси, деб сўрасалар, душманни даф этишга бўлган шиддат-шижоат, деб айттил. Агар қиличнинг тили нима дейди, деб сўрасалар, у ҳол юзасидан қабза баён этади, деб айттил.

Агар қилични нимага қиёслаганлар, деб сўрасалар, айттил: ҳар замон маърака бўстонида очилган райҳон гулига, чунки қилич тутган кишидан мардлик хушбўйлиги эсади.

Агар қиличнинг боши қайси, деб сўрасалар, қилични мардлик маҳорати билан кўтариб юриш, деб айттил. Агар қиличнинг жавҳари нима, деб сўрасалар, пок ният билан курашиш, деб айттил. Агар қиличнинг банди қайси, деб сўрасалар қиличнинг банди уни жавонмардлик расми билан кўтариб юриш ва мардлик билан сақлаш деб айттил.

Агар «тиғ» (қилич) сўзининг ҳарфлари нима маънони англатади, деб сўрасалар, айтилки (араб ёзувида): «Т» — таманно (орзу)ни, «И» — яқдиллик ва ҳамжиҳатликни англатади. Чунки паришон одам тиғ ушлашга лойиқ эмас, балки аксинча у тиғнинг еми бўлиши мумкин. «Ў» — гафлатга берилмаслик ва уруш маъракасида ҳушёр, чаққон бўлишни билдиради.

Агар қўл қиличга нима дейди, деб сўрасалар, жавоб берилки, қўл қиличга: «Обруйга эга бўлай десанг, ишлагин», дейди. Агар қилич қўлга нима дейди, деб сўрасалар, дегилки, қилич қўлга: «Агар мени асрасанг, мен ҳам сени асрайман», дейди.

Агар қилич (тиғ) неча хил бўлади, деб сўрасалар, етти хил бўлади, деб айтгил. Биринчиси жафо тигики, уни меҳнаткаш халқ юзига тортадилар, иккинчиси, сафо тигики, уни ўлимга мустаҳиқ гуноҳкорлар бошига тортадилар. Учинчиси, вафо тиги ва у биродарлар мададига яланғочланадиган ва улар бошидан зулми дафъ этадиган тигдир. Тўртинчиси, газо тиги ва бу тигларнинг асилдир, зеро шу тиг билан душманлар тор-мор этилади. Бешинчиси, жазо тиги, бу доим ўзи билан олиб юрадиган ва душман қасд қилганда жазосини берадиган тиг. Олтинчиси, баҳо тиги, бу — зеб-зийнат учун сақланадиган ва ҳеч қачон ишлатилмайдиган тиг. Еттинчи, ҳаво тиги. Ҳаво тиги мардлик суннати билан эмас, балки ҳавою ҳавас юзасидан боғланган тигдир. Пир ва устоздаи таълиму дуо олмай бундай қилич (тиғ) тақиш норавадир.

Агар ушбу қабза эгасининг одоби нечта, деб сўрасалар, саккизта, деб айтгил. Авваламбор пок бўлиш, нопок ҳолда қилич дастасига қўл теккизмаслик... Учинчи, қилични филофидан суғурганда ва силкитганда эҳтиёт бўлиш, чунки қилич бехосдан бировнинг юзига тегиб кетмасин. Тўртинчи, қилични аввал ўз бўйнига солсин, яъни ўз нафсини чопсин. Бешинчи, қилич дастасини ўпсин, бу шу дастага теккан мардлар қўлини ўпишга ишоратдир. Олтинчи, зарурат туғилмагунча, қилични қинидаи чиқармасин. Агар қилични белидан ечса, уни ҳурмат билан озода ва эҳтиёт жойга қўйсин. Еттинчи, устозлардан таълим олмай, қилич тақишни хаёлига ҳам келтирмасин, пирлар, устозларни доим дуо билан ёдга олиб турсин. Саккизинчи, қилични яланғоч ҳолда қолдирмасин ва агар қини бўлмаса, бирор нарсага ўраб қўйсин.

Қалқон қабзаси ҳақида

Билгилки, қалқон сипоҳийларнинг қалъаси ва жангчиларнинг ҳимоячисидир. Қалқон осиб юриш суннатдир ва қалқон қабзасига қўл урадиган киши суннат йўлига риоя қилиши лозим, токи яхши мукофотга сазовор бўлсин. Агар қалқон тутиш кимдан қолган, деб сўрасалар, Каюмарсдан деб айтил. У овни яхши кўрарди. Бир кун овга чиққан эди, бир жониворга дуч келди, бу жониворни карк (каркидон) дер эдилар. Каюмарс ов қуроллари билан ҳар қанча урса ҳам унинг терисига таъсир этмади. Шундан кейин у тилсимот билан каркни енгиб, терисини шилиб олади ва ундан қалқон ясайди, урушда ундан фойдаланади. Шундан кейин бора-бора жездан, темир ва пўлатдан қалқон ясайдиган бўлдилар...

Агар қалқоннинг турлари нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айтил: биринчиси ҳазр (тўсиш) қалқони, иккинчиси қадр қалқони, учинчиси сабр қалқони, тўртинчиси ҳилм (ҳалимлик) қалқони. Агар буларнинг ҳар бирининг шарҳи нимадан иборат, деб сўрасалар, айтил: ҳазр қалқони ипакдан ва ипдан тўқилган қалқондир, ўқ ва қилич ярасидан сақланиш мақсадида уни олиб юрадилар. Аммо қадр қалқони осмон (қазо қадар) шаклида турган қалқондир. Сабр қалқони кишини мақсад сари элтувчи қалқондир. Ҳилм қалқони воситасида ғазаб тийғининг захмини даф этиш мумкин. Ҳалим одам ғазаб олови офатидан омондадир.

Агар қалқоннинг ҳақиқати нимада, деб сўрасалар, ҳақ ишда ҳақиқатни ҳимоя қилиш, ҳақ (худо) ҳимоясида бўлиш, деб айтил.

Агар қалқон тутишнинг одоби нечта, деб сўрасалар, бешта деб айтил: биринчиси эътиқодли бўлиш, қалқон қабзасини пок қўл билан ушлаш... тўртинчиси, қалқонни қўлга олгач, унинг дастасини ўпиш, ечиб қўйганда, таълим этиб, тоза жойга қўйиш.

Агар қалқоннинг ўзи ва қабзаси нимага ўхшайди, деб сўрасалар, доирага, деб айтил. Агар доира ва марказнинг маъноси нима, деб сўрасалар, маъноси шуки, кимки қалқонни қўлига олса, марказ нуқтаси каби мардлик ва футувват доирасида мустаҳкам бўлсин демақдир. Агар қалқоннинг қабзаси нимага ишора этади, деб сўрасалар, ойнага деб айтил. Агар ойнанинг маъноси нима, деб сўрасалар, айтил: душман бу ойнага қараганда танбеҳ олсин, ойнадай софдил бўлиб, хусуматга чек қўйсин.

Агар қалқоннинг этаги нимани билдиради, деб сўрасалар, бу заифларни золимлар зулмидан ҳимоя этаги остида сақлашни билдиради, деб айтгил.

Агар қалқоннинг боғичи нимани билдиради, деб айтсалар, бечоралар ҳимоясининг бандида бўлмоқни билдиради, деб айтгил... Қалқон кўтарган киши сахий ва жавонмард бўлсин, агар жанг вақти бўлса, ҳимоя тилагани қилсин ва яна юракли, журъатли бўлсин, қўрқоқлик, сусткашлик қилмасин. Яна шуки, барчадан рози бўлсин ва агар яраланса ёки шикаст топса, тушкунликка берилмасин, касбини тарк этмасин.

4-ф а с л .

Гурзи қабзаси ҳақида

Гурзи жанг майдонининг мардлари ва паҳлавонлар қуролидир. Агар гурзи қабзасида нечта адаб бор, деб сўрасалар, бешта деб айтгил: аввал шуки, уни пок қўл билан кўтариш керак. Иккинчидан, гурзини кўтарганда, ўзига ишончи бўлсин. Учинчидан, гурзини авайлаб асрасин, қадрласин. Тўртинчидан, гурзини ўйин учун ишлатмасин. Бешинчидан, гурзига қўл урушдан олдин пир ва устозларни хотирлаб дуо айтсин...

Агар гурзининг юзи қайси, деб сўрасалар, душманларнинг бошини янчиш, деб айтгил. Агар гурзининг қабзаси қайси, деб сўрасалар, душман устидан ғалаба қозониш ва шодланиш, деб айтгил. Гурзининг дастаси нимага ишора қилади, деб сўрасалар, ростлик билан уни қўлга олиш ва тўғрилиқка ишлатиш, деб айтгил...

5-ф а с л .

Уруш камони (ёйи) қабзаси ва унга тааллуқли нарсалар ҳақида

Билгилки, камон отиш шариф илмдандир. У ҳақда баён қилинган қонун-қоидалар кўп. Агар камоннинг ўзи асли қаердан пайдо бўлган, деб сўрасалар, инсон ҳаётидаги заруратдан, деб айтгил. Яъни, одамзод деҳқончилик билан шуғуллангандан кейин қушлар, ёввойи ҳайвонлар унинг экинларини хароб қиладилар. Уларни бир томондан ҳайдаса, иккинчи томондан кириб келаверардилар. Шунда одам (улардан қутулиш мақсадида) камон ясади ва ўқ

отишни ўрганди... Қушларни ўқ билан ўлдиргандан кейин бошқалари учиб кетдилар ва экинлар омон қолди.

Агар ёй ушлаш ҳунарини эгаллаш учун биринчи зарурий нарсанима, деб сўрасалар, машқ устози деб айтіл, чунки кишининг устози бўлмаса, у ўз бошига бу ҳунарни ўрганолмайди. Ва агар ўрганишга киришса ҳам бирор натижага эришолмайди.

Агар камон қабзасининг одоби нечта, деб сўрасалар, ўн иккита деб айтіл: биринчи — пок бўлиш, иккинчиси — ёйни золимларнинг жабрини даф этиш нияти билан қўлга олиш, учинчиси — узлуксиз такбир айтиб туриш, тўртинчиси — тоат-ибодатни қанда қилмаслик, бешинчиси — ўз пири ва устозини хотирлаш, олтинчиси — шаст (камон торини тортиш учун ишлатиладиган ҳалқа)ни беркитиб юриш, еттинчиси — камоннинг ҳар икки нишонаси (тешиги)дан ўқ ота олиш, саккизинчи — нишон шонаси (тешиги)дан ўқ ота олиш, саккизинчи — нишон турган жойга яланғоч бормаслик... Ўнинчи — агар ўқи хато кетса, хафа бўлмаслик. Ўн биринчиси — агар бошқа биров ўқни аниқроқ нишонга теккизса, унга ҳасад қилмаслик, аксинча, табриклаб мақташ. Ўн иккинчи — ўз ишига ҳайрон бўлмаслик ва мағрурланмаслик, чунки ҳар қандай моҳир кишидан ҳам яна моҳирроқлар чиқиб туради.

Агар камон қабзасини тутишнинг нечта тури бор, деб сўрасалар, энг кўп тарқалгани тўрт хилдир деб айтіл. Аввал пичоқ қабзаси, иккинчиси — ов камони қабзаси, учинчиси — қарчиғай чангали, уни «хандон» ҳам дейдилар. Тўртинчиси — мудаввар (чамбарак) қабза. Агар ёй тортишнинг хиллари нечта, деб сўрасалар, иккита деб айтіл: биринчиси, мўйловсимон тортиш, иккинчиси сурмакеш (сурма тортишга ўхшаб) тортиш.

Ёйнинг устини нима, деб сўрасалар, чап қўл, деб айтіл. Агар ёйнинг асосий қисми нима, деб сўрасалар зеҳ (тор) деб айтіл, чунки торсиз ёй нуқсонлидир.

Агар ёй ўққа нима дейди, деб сўрасалар, «мақсад нишонига етай десанг, тўғри юр» дейди, деб айтіл. Агар ўқ ёйга нима дейди, деб сўрасалар, «тўғри одамлар билан бош қўшгин, токи азиз қўллар бошининг силасинлар» дейди, деб айтіл.

Агар «камон» сўзининг ҳарфлари нимага ишора этади, деб сўрасалар, жавоб бериб айтіл (араб ёзувида): «К» — карамга ишора, яъни камон ушлаган одам мард ва саховатли бўлиши керак. «М» — марҳаматга ишорадир, яъни ўз ходимлари,

тобеларига раҳм-шафқат кўрсатмоқ, «О» — эътиқодга ишорадир, камончи пок ниятли ва соф одам бўлиши даркор. «Н» — насихатта ишорадир, яъни ҳамкасблари, шогирдларига панду насихат бериш, ўз хунарини ўргатишдан қизғанмасин. Бу тўрт сифати бўлмаган одам ёй кўтариб юришга лойиқ эмас.

б-ф а с л.

Тўқмоқ (ёғоч болға) қабзаси ҳақида

Билгилки, бу қабза фаррошларникидир ва фаррошлар олиқадр (кишилар бўлиб) султонлар даргоҳига мақбул кишилар ҳисобланадилар... Уларнинг ишлари турлича, масалан: хайма (чодир) қуриш, шоҳона хиргоҳ ва соябонлар, ўтовлар тикиш, палос ва бисот ёйиш, шам ва чироқ ёқиш, фонусни тозалаш, супурги боғлаш ва бошқа шулар каби ишлар. Бу ишларнинг ҳар бири ўз қоидаларига эга.

Агар чодир (хайма) тиклашни нимадан андоза олганлар, деб сўрасалар, осмоннинг шаклидан деб айтгил. Хайманинг устунни бор, аммо у кўринмайди. Агар хайманинг устунни нимага ишора этади, деб сўрасалар, доира марказига, деб айтгил. Марказда турган устун ростлик тимсолидир. Агар «хайма» сўзининг ҳарфлари нимани англатади, деб сўрасалар, айтгил (араб ёзувида): «Х» — хилват, «Й» — яқин (ишонч), «М» — мурувват, «Х» — ҳимматни англатиб келади. Яъни, хайма қурган одам холис кўнгилли, ишонч-эътиқоди бутун, ҳиммат-муруввати комил бўлмоғи даркор.

Агар тўқмоқ қабзасини ким қўлига олиши мумкин деб сўрасалар, жавонмардлик ва мардлик сифатига эга одам, деб айтгил. Агар «тўқмоқ» сўзи ҳарфлари нимага ишора этади, деб сўрасалар, айтгил (араб ёзувида): «Т» — талабдир, яъни ушбу асбоб эгаси ҳамма вақт маънавиёт ва ҳақиқат талабида юриши ва тариқатда изчил ҳаракатда бўлиши керак. «Қ» — ғайратдир, яъни тўқмоқ тутган жасур ва ғайратли бўлмоғи лозим. «М» — марҳамат, яъни қўли остидагиларга шафқатли ва ҳамиша мискин дарвешлар, бечораларни қўлаб, мадаккор бўлсин. «О» — истиғнодир. Яъни, фаррош олийҳимматлилик кўрсатиши, майда-чуйдага эътибор қилмаслиги керак, шунда унинг мартабаси тобора ортади. «Қ» — қабулдир, яъни

тўқмоқ тутган киши тавозе билан ўзини кўнгилларга мақбул этсин.

Агар хиргоҳ (ўтоқ) ни ёпишнинг маъноси нима, деб сўрасалар, айтгил: бу одамлар сири ва айбини беркитишга ишорадир...

Агар соябон тиклашнинг маъноси нима, деб сўрасалар, мазлумларни ситам ва алам офтоби тийғидан асраш, деб айтгил.

Агар палос тўшашнинг одобу қондаси нечта, деб сўрасалар, ўнта деб айтгил. Аввал шуки, палос (умуман гилам, тўшак ва бошқалар)ни тоза ва пок жойга ёйсинлар. Иккинчидан, танланган жой тўшакда ўтирганлар хоҳишига мувофиқ бўлсин. Учинчидан, палос ва тўшакни яхшилаб чангдан, хас-хашакдан тозаласин. Тўртинчидан, тўшакни тўшагандан кейин ҳам яна бир марта разм солиб, яхшилаб супурсин... Олтинчидан, йиғиштираётганда ҳам тўшакни тозаласин. Еттинчидан, тоза жойга тахлаб қўйсин... Тўққизинчидан, палос, кўрпа-тўшак шундай тартиб билан сақлансинки, яна тўшаётганда бош ва оёқ томонлари алмашиб кетмасин. Ўнинчидан, пирларни, футувват устозларини хотирласин.

Агар фарш (палос, гилам, тўшак) тўшашнинг ҳақиқати нима, деб сўрасалар, айтгил: бу — ўз вужудини мардлар оёғи остига тўшашдир, киши ўз-ўзига: ушбу палос мардлар қадами остини беагани сингари менинг танам ҳам олам азияларининг оёғи губоридан зийнат топажак, деб ўйласин. Шу билан ҳаммаша мардлар мартабасига эришиш талабида юрсин:

Биз мардлар этагининг губорига етмасмиз гарчи
Шояд эранлар этагининг губори бизга етса...

Агар шам ёқишнинг одоби нечта, деб сўрасалар, ўн иккита деб айтгил: аввал «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» десин. Иккинчи, «Нур» оятини ўқисин. Учинчи, кишилар ҳузурига кирганда салом берсин. Тўртинчи, жаноби Расулulloҳга саловат етказсин. Бешинчи, шам хиралашиб қолмаслиги ва бирдан ўчиб қолмаслиги учун ҳаммаша кузатиб турсин.

Олтинчи, шамни алмаштирганда, тутуни бошқаларга халақит бермаслиги учун эҳтиёт бўлсин... Саккизинчи, шамни йиғилганлар ҳузурида эмас, балки ташқарига олиб чиқиб тозаласин ва алмаштирсин. Тўққизинчи, шамдон, яъни лаганни тоза сақласин, артиб турсин. Ўнинчи, шамдонни дастурхонга қўйиб олиб келмасин. Ўн биринчи, пир ва устозларни эсга олсин. Ўн иккинчи, ёруғликни ҳеч кимдан қизганмасин.

Агар шам нимани ифодалайди, деб сўрасалар, ўртаниш, меҳру муҳаббат ва қалб алангасини ифода этади, деб айтгил. Агар чироқ нимага ишора этади, деб сўрасалар, ботиннинг равшанлиги ва зоҳирнинг ошнолигига ишора этади, деб айтгил. Агар чироқнинг шуъласи пиликка нима дейди, деб сўрасалар, «ўртаниш ёнишдадир» дейди деб айтгил. Токи, ўзинг ёнмагунча, бошқаларга ёруғлик таратолмайсан. Агар пилик шуълага нима дейди деб сўрасалар, «мен танимни бағишладим ва жисмимни ўтга солдим ва ёниб туриб маҳбубимга етишдим», деб айтади дегил.

Агар чироқ ёқиннинг қодалари қайси ва нечта, деб сўрасалар, ўн иккита, деб жавоб бергил, биринчи, «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» дейиш, иккинчи, «Нур» оятини ўқиш, учинчи, Расуллулоҳ алайҳиссаломга салавот юбориш, тўртинчи, жамоа олдига кирганда салом бериш, бешинчи, ширин сўз билан ўтирганлар дилини равшан этиш, олтинчи, воқеалардан хабардор бўлиш, ғофил бўлмаслик, еттинчи, чироқни тозалаганда (қора куяни) ташқарига олиб чиқиб тозалаш, саккизинчи, кир-чир нарсаларни одамлар олдига қўймаслик, тўққизинчи, чироқ нуридан ҳеч кимни бебаҳра қилмаслик, ўнинчи, чироқни пасайтирганда (ўчирганда), айтилган шартларни бажариш, ўн биринчи, чироқпояни тозалаб олиб кириш, ўн иккинчи, чироқ латтасини тушириб юбормаслик.

Агар фонус нимани англатади, деб сўрасалар, айтгил: фонуснинг маъноси юрак кўкрак қафаси ичида фонус ичидаги шам кабидир, деган маънони билдиради. Бас, фонус шамни шамолдан ва ҳаводан сақлагани каби қалб чироғини ҳам нафс ҳавосидан сақлаши лозим, токи нафс васвасаси қалб шамъини ўчириб юбормасин. Ўчган шамни бир зумда қайта

ёндириш мумкин, аммо нафс васвасаси туфайли маърифат ҳаётини тарк этиб, ўчган шамни қайта тирилтириб бўлмайди...

7-ф а с л .

Пичоқ, болтача (қассоблик пичоғи) ва болта ҳақида

Бу тўрт асбоб жавонмард фарзандларга тааллуқлидир. Зеро, қассоб жавонмардлар жумласига киради, қассобларнинг ва ошпазларнинг пирлари шажараси жавонмардларга бориб етади, деб ҳисоблаш маъқул. Уларнинг биринчи пирининг асли номи Абдулло бўлиб, у «жавонмард» лақабини олган. Унинг отаси Омир Басрий эди. Шуни билиш керакки, қассоблик касбининг моҳияти молни сўйиш, терисини ажратиб олиш ва гўштини қиймалашдир... Агар пичоқ қабзасини ушлаш кимга муносиб деб сўрасалар, ўз саркаш нафсининг бошини риёзат тиғи билан кесган одамга муносиб, деб айтгил. Аввал шуки, покланиб, сўнгра қабзани қўлга олсин. Иккинчи, ноҳақ ва нораво ишларда фойдаланмасин. Учтинчидан, билмасдан ишлатмасин. Тўртинчидан, ишлатаётганда эҳтиёт шартини сақласин. Бешинчидан, уни тоза ва покиза олиб юрсин. Олтинчидан, ўтмасланиб қолишдан, зангдан, ейилиб кетишдан сақласин. Еттинчидан, агар пичоққа бирор зарар етса, дарҳол яхшилаш чорасини кўрсин.

Агар сотур (қассоб болтаси)нинг қабзасини кимлар ушлайди, деб сўрасалар, айтгил: нафс ҳавосини енган, шайтоний ҳирсларни маҳв этолган одам бунга муносибдир. Агар каноранинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгил: ўз қалбини шавқ бозорида намойиш этиш ва маърифат нурига тоблашдир.

Агар камон ўқининг қабзаси кимники, деб сўрасалар, нафс бўйнини қаноат ўқи билан синдирган одамники, деб айтгил. Болтанинг ҳақиқати нимадан иборат, деб сўрасалар, суратнинг парчаланиши ва маънонинг бутунлигидир, деб айтгил...

Агар қассоб пичоғи қабзасига ким ҳақли, деб сўрасалар, жавонмард одам ҳақли, деб жавоб бергил. Чунки бу жавонмардлар пири Омир Басрийдан қолган дейдилар. Демак, жавонмард бўлмаган одам жавонмардлар меросига ҳақли эмас...

Агар қассобликнинг моҳияти нима, деб сўрасалар жавонмардлик деб айтгил. Агар саллоҳлик (қассоблик)нинг ҳақиқати қайси, деб сўрасалар, худбинлик терисидан чиқиш, деб айтгил. Агар қассобларнинг одоби нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айтгил. Бу тўрт одобни «қассоб» сўзининг тўрт ҳарфидан (араб ёзувида)дан олганлар. Масалан, «Қ» — қабил, «С» — сидқ, яъни олди-соттида, баъю баракада тўғри йўл тутиб, эгри йўлдан кетмаслик... «А» (алиф) — инсофга ишорадир. Яъни, гўшти қисмларга ажратиш, бўлаклаш ва тортишда инсоф чизигидан чиқмаслик, ҳар бир бўлакда гўшт, суяк, ёғ, чарви ва бошқалар баравар тақсимланган бўлиши керак. «Б» — яхшиликка ишоратдир. Яъни, одам қандай иш билан шуғулланмасин, жавонмардлар талабидан (қоидасидан) ташқари чиқмаслиги, жавонмард фарзанди эканини унутмаслиги керак. Такура ва пешгир ҳам қассоблар анжомидир. Бу ишлаётганда олдига боғлаб оладиган чарм этагидир. Чарм этак ожизлар ва дардмандларни ҳимоя остига олишга даъват этади...

Таржимонлар: Маҳмуд Ҳасаний,
Асадали Ҳакимжонов.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриётининг
2010 йилдаги нашри асосида тайёрланди.

АХЛОҚИЙ МЕРОСИМИЗ ВА КИТОБАТ САНЪАТИНИНГ НОЁБ НАМУНАСИ

(Сўзбоши ўрнида)

Хусайн Воиз Кошифий «Ахлоқи мухсиний» асарини 1495 йили ёзган. Асар Султон Хусайн мирзонинг ўғли, темурий шахзода, Марв ҳукмдори Абдумухсин мирзога (1472–1507/08) бағишланган. Бинобарин китобнинг номи асл мазмуни («Яхши хулқлар»)дан ташқари «Мухсинийнинг ахлоқи» маъносини ҳам англатади.

Бу асар 40 бобдан иборат. Бошланғич бобларда ибодат, дуо, ихлос ва бошқа тушунча, атамалар баёни, кейингиларида эса подшоҳ ва юксак мартабали давлат арбобларининг вазифалари, ахлоқ-одоби, мулозимлари билан муносабати жуда кўплаб тарихий шахслар тўғрисидаги маълумотлар асосида ёритилган. Китобда бошқа ахлоққа оид машҳур асарларга иқтибос ва ҳаволалар мавжуд. Шунинг учун Кошифий ўзини мусанниф, яъни асар тузувчиси деб атайди.

Китобда мусанниф аввал ахлоққа оид бирор сўз ва тушунчани изоҳлаб, кейин унга ўқувчи амал қилиши учун нақлий ва ақлий далиллар келтиради. Нақлий далил деганда «Қуръон» оятлари, «Ҳадис», «Хабар» ривоятларидан келтирилган фикрлар тушунилади. Ақлий далил эса бирор ахлоқий қоидага амал қилишнинг мантиқий асосланган хулосаларини англатади. Бунинг учун асарда тузувчи фикр-мулоҳазалари Абдулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий ва бошқа мутафаккирлар асарларидан лавҳалар билан асосланган.

Асардаги тарихий қиссалар қамрови давр жиҳатидан жуда катта. Уларда қадимги юнон донишмандлари, исломгача бўлган Эрон, турк ҳукмдорлари, араб халифалари ва

бошқаларнинг ибратли сўзлари ва ишлари тўғрисида ҳикоя қилинади. Аммо биз уларни айти тарихий воқеа деб тан олишимиз қийин. Албатта, машҳур тарихий шахслар номлари келтирилиши ўрта аср шароитида китобхон учун оддий бир ҳолдир. Аммо Нўширвон ҳузурида уч ҳукмрон: Рум қайсари, Хитой ҳоқони, Ҳиндистон ройисининг бир вақтда бўлиши бугунги ўқувчига бир мунча эриш туюлади. Булар қисса ижодкорининг ҳаёлий маҳсулидир.

Бу асардаги айрим лавҳалар бошқа асарларда, хусусан бой ва камбағал кўшни воқеаси Саййид Қосимий достонида, ҳаё тўғрисидаги «Ануширвон ва малика» қиссаси Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида учрайди, лекин Кошифий бу воқеаларни ўз асарида айнан қайтармасдан, янги талқинда, содда ва тушунарли тилда келтиргани эътиборга сазовор.

Асарда Кошифий подшоҳларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнига тўхтаб, жамиятда тинчликни барқарор қилиш ва хулқ-атвори назорат қилиш жиҳатидан улар пайғамбарлардан кейин турадилар ёки ёнма-ён бўладилар, деб таъкидлайди. Жамиятдаги одамларни табиатан шахрий-маданиятга мойил бўлади деб, ахлоқ қонун-қоидаларининг инсонлар ўзаро муносабатидаги аҳамиятига жуда катта баҳо беради ва агар ахлоқ бўлмаса кучлилар кучсизларни оғир аҳволга солиб кўйишини кўрсатади.

«Ахлоқи муҳсиний» асари XV асрда яратилган ахлоққа оид ҳам илмий, ҳам бадиий хусусиятга эга китобдир. Шунинг учун тузувчи унга кўплаб шеърини намуна, ибратли қисса ва ривоятларни киритган. Умуман китобнинг мазмун-мундарижаси, унда илгари сурилган илғор ғоялар бутунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Булар жамиятимиз кишиларининг ахлоқ-одоб тўғрисидаги шарқона тасаввурини бойитади. Бу ўринда яна шуни унутмаслик керакки, ҳар бир мавзуга ўша давр дунёқарашидан келиб чиқиб ёндошилган. Шундай экан, бугунги ўқувчи уларга танқидий муносабатда бўлиши зарур, деб ўйлаймиз.

«Ахлоқи муҳсиний» китоби Алишер Навоий раҳна-молигида фаолият кўрсатган Ҳирот сарой кутубхонасида тайёрланган бўлиб, ўша даврнинг моҳир хаттоти Мир Али

Хиравий томонидан 1501 йили настаълиқ хатида кўчирилган. Асар қўлёзма китобат санъатининг шоҳ асаридир. Қўлёзма зарҳал сувли бўёқлар билан хошияга нафис нақшлар ишлаб бадий безатилган. Китобда асар воқеаларига монанд, юксак бадий савияда миниатюралар ишланган. Ҳирот миниатюра мактаби услубида тайёрланган бу расмлар ўта ҳаётийлиги, бадий-тасвирий услубининг нафислиги ва мукамаллиги, бой колорити, ранглар уйғунлиги билан Беҳзод мўйқаламини эслатади.

«Ахлоқи муҳсиний» китоби Шарқда жуда машҳур асарлардан бири ҳисобланган. Ҳиндистоннинг Канпур, Бомбей ва бошқа шаҳарларида кўп марта тошбосма усулда чоп қилинган. Унинг XVI–XX асрларда Шарқнинг турли шаҳарларида яратилган 50 дан зиёд ноёб қўлёзмалари институт хазинасида сақланмоқда.

Ўзбекистон Республика ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Ўзбекистон Республикаси Бадий Академияси ва «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти ҳамкорликда 2010 йилда Шарқшунослик институти хазинасидан ушбу китобни бугунги китобхонларга тақдим этган эдилар (нашрга тайёрловчилар: Абдумажид Мадраимов, Муроджон Аминов). Китобдан ўзбек тилига ўгрилган матн билан биргаликда асарнинг 1514 йилги қўлёзма факсимилеси ҳам ўрин олган. Шуни таъкидлаш керакки, «Ахлоқи муҳсиний» 1858 йили Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан форсчадан ўзбек тилига таржима қилиниб, тошбосма усулда босилган. Мана шу тошбосма нашр матнини тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасанов ва тарих фанлари номзоди Асадали Ҳакимжонов аввал кирилл алифбосига табдил қилган эдилар. Ушбу нашр учун М.Ҳасанов асар муқаддимасини янгидан таржима қилди ва аввалги таржима табдили матнини бугунги китобхон тушуниши учун қайта ишлаб чиқди. Бунда унга тарих фанлари доктори А.Мадраимов ёрдам берди. Ўзбекча таржимадаги тушуниши қийин бўлган баъзи сўзларга изоҳ берилди. Асар ичидаги шеърлар, ўз даври бадиятини сақлаб қолиш мақсадида, таржима қилинмай берилди, айрим холлардагина мазмуни келтирилди. Таржима матни орасидаги Қуръони

карим оятлари таҳрир жараёнида Ўзбекистон муслмонлари идораси раисининг ўринбосари Абдулазиз Мансур томонидан нашр этилган Қуръони карим маънолари таржималарига мослаштирилиб, сураларнинг номлари ва оятларнинг рақамлари билан берилди.

Китоб ўқувчилар томонидан қизғин кутиб олинди ва тезда тарқаб кетди. Кўп сонли китобхонларнинг талабларига кўра «Ахлоқи муҳсиний»нинг факсимилесисиз нашрини тайёрлашни ҳам лозим кўрдик. Ушбу нашрдан Хусайн Воиз Кошифийнинг бағоят катта тарбиявий аҳамиятга молик икки асари – «Футувватномаи султоний» ва «Ахлоқий муҳсиний» китоблари ўрин олди.

Китоб ҳақида Сиз билдирган таклиф ва мулоҳазаларни бажонидил қабул қиламиз.

Баҳром Абдуҳалимов,
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академиясининг
вице-президенти.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	128
1-боб. Ибодат баёнида	134
2-боб. Ихлос баёнида	135
3-боб. Дуо қилиш баёнида	136
4-боб. Шукр баёнида	138
5-боб. Сабр баёнида	141
6-боб. Ризо баёнида	142
7-боб. Таваккул баёнида	143
8-боб. Ҳаё баёнида	145
9-боб. Покизалик баёнида	149
10-боб. Адаб баёнида	150
11-боб. Олийҳимматлик баёнида	152
12-боб. Бир ишга аҳд қилиш баёнида	154
13-боб. Жидду жаҳд баёнида	155
14-боб. Собитқадамлик баёнида	158
15-боб. Адолат баёнида	161
16-боб. Афв баёнида	176
17-боб. Ювошлик баёнида	180
18-боб. Чиройли хулқ ва мулойимлик баёнида	184
19-боб. Шафқат ва марҳамат баёнида	188
20-боб. Хайрот ва яхши ишлар баёнида	192
21-боб. Жуду саховат ва эҳсон баёнида	197

22-боб. Тавозе баёнида	212
23-боб. Омонат ва диенат баёнида	217
24-боб. Вафо ва аҳд баёнида	222
25-боб. Ростгўйлик баёнида	228
26-боб. Ҳожат раво қилиш баёнида	231
27-боб. Оқхисталик ва шошилмаслик баёнида	233
28-боб. Кенгаш қилиш баёнида	236
29-боб. Андиша қилиш ва ҳар иш охирини кўзлаш баёнида	241
30-боб. Шижоат баёнида	244
31-боб. Ғайрат ва ҳамият баёнида	255
32-боб. Сиёсат баёнида	261
33-боб. Бедорлик ва огоҳлик баёнида	267
34-боб. Фаросат баёнида	277
35-боб. Сир сақлаш баёнида	281
36-боб. Фурсатни ғанимат билиш баёнида	283
37-боб. Ҳуқуқга риоя қилиш баёнида	290
38-боб. Яхшилар билан ҳамсуҳбат бўлиш баёнида	305
39-боб. Ёмон кишилардан йироқ юриш баёнида	311
40-боб. Мулозимлар тарбияти ва одоби баёнида	329

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

Бутун олам малики, сўзи фарз ва улуғлиги равшан бўлган Ҳақ таоло пайғамбарлар султони ва чиройли хулқларни камолга етказган, пайғамбарлиги барқарор бўлган Муҳаммаднинг (унга, аҳли оиласига ва асҳобларининг барчасига салому салавотлар бўлсин) давлатномасини “Ва иннака лаъала хулуқин азим” (“Қалам” сураси 4-оят) (яъни “Албатта, Сиз буюк хулқ узрадирсиз!”) тувройи билан зийнатлади. Чунки чиройли хулқ Худойи таоло олий ҳикмати нурларидан биридир ва подшоҳлик иззатининг асроридан бир сирдирки, бу шариф нур билан басийрат кўзи нурланади, бу азиз сир билан Аллоҳ сифатларини танишга муяссар бўлинади.

Улуғ ҳадис “Буъисту ли-утаммима макорим ал-ахлоқи” (яъни “Улуғ яхши хулқларни камолга етказиш учун юборилдим”) мазмунидан кўриниб турибдики, олам сарвари ва бани одам сардафтари Муҳаммад (с.а.в.)нинг пайғамбарлик амалиёти ҳам аҳли оламаро улуғ яхши хулқларни ибрат этиш ва яхши сифатларни камолга етказишдир. Ҳазрат (с.а.в.)нинг мўъжаз баён тиллари “Тахаллақу би-ахлоқиллаҳи” (“Аллоҳ хулқи билан хулқланинглар”) калимаси билан сўз очди. Олийҳиммат умматлар билсинларки, бу хулққа эга бўлиш зарур ва шарафли ишдир ва бу баланд даражага чиқиш фарздир. Эеро, қиёмат тарозисида тортиладиган нарса яхши хулқдир.

Ҳадиси шарифда айтилишича, мўъмин ўзининг яхши хулқи билан кечани ибодатда бедор ўтказган ва кундузи рўза тутган одамнинг даражасини топади. Ҳақимлар чиройли хулқ шундай бир йўлки, бу йўлдан юрмай туриб, иззат ва шариф манзилига етиб бўлмайди ва бу йўлга қадам қўймай туриб, вужуд рахтини ҳайвонот биёбонидан инсоният дорул мулкига етказиб бўлмайди, дейдилар.

Маснавий:

Ҳар кимки, онинг сийратиким, некудур,

Одамлараро одамизод улдур.

Эл ҳўблиғиким, ҳусни жамолидин эмас,

Хушхўй эмас кишини киши яхши демас.

Одамларнинг қай бирларида чиройли хулқ ва ёқимли хислатлар намоён бўлса, шу кишилар зебо кўринадилар. Ҳақ таоланинг «Роббука йахлуку ма йашоу ва йахтару» («Қасас» сураси, 68-оят) («Раббингиз Ўзи хоҳлаган нарсани яратур ва (хоҳлаган ишни) ихтиёр қилур») ҳукми ва Яратувчининг адо бўлмас «Туъти ал-мулка ман ташоу» («Оли Имрон» сураси, 26-оят) («... Сен хоҳлаган кишига ҳукмронлик ато этурсан») инояти ила қудрат ва қувват жиловини ҳамда жаҳон мулки калитини кимларга раво кўрган, подшоҳлик эшигини кимларнинг юзига очган бўлса, шу одамларда намоён бўлган яхши хулқ ва яхши фазилатлар уларга бошқа фуқароларга нисбатан яхшироқ ва муносиброқ ярашади.

Байт:

Яхши хўй кимданки, дунё ҳуснига зийнат берур,
Фуқаро элига хўбдур, шаҳларга андин хўброқ.

Алҳамду лиллаҳи, ҳазрати подшоҳ дини ислом бошига паноҳ соясини солувчи ва Ҳақ нури файзидин фараҳ ва сурур олувчи султонки, у Аллоҳнинг соясидур, у Жамшид давлатли Доро, офтоб талъатли Фаридун, Искандар тахти маснади бўлган соҳибқирон, тинчлик ва омонлик марказининг доираси бўлган шахриёр салтанати Ҳақ нури билан мунаввар бўлиб, унинг қондасини тебратувчи ва хилофати эса халқ назарида зоҳир ва аёнди. Унинг бунёдини мустаҳкам этувчи назм:

Абулғозий ул шоҳи соҳибқирон,
Берибдир, қўлига замона инон,
Худо соясидир, жаҳонга паноҳ,
Жаҳон тутқучи мулкидир, меҳру моҳ,
Азизи жаҳон то басаъй хофиқайн,
Ки, офоқ султони Султон Ҳусайн.

Худойи таоло унинг подшоҳлиги соясига завола етказмасин, меҳрибонлигининг неъматини халқ орасидан то қиёматгача ва қиёматда ҳам бартараф бўлмасин. Муборак отларининг шуҳрати Қофдан Қофгача етсин. Улуғ фарзандларининг ҳар бири давлат ва жаҳондорлик осмонининг нур сочувчи офтоби, салта-

нат ва мамлакат чўққисининг жаҳон кезувчи юлдузидирлар, чиройли хулқ, ёқимли сифат ва тўғри тақсим билан баҳра олгандирлар, баланд раъй ва ихтиёр жиловини яхши сифат ва шариф хулқ касб этишга қаратгандирлар.

Фард:

Яхши сифат — камол касб этмагида,

Ҳар бирлари офтобдек оламгир.

Хусусан, олам аҳли шахзодасиким, у иззат ва саодатнинг дурдона гавҳари, улуғ подшоҳлик ва буюк қудратнинг ёрқин юлдузи, давлат байроғини юқори кўтарувчи, мулку миллат чеҳрасига равшанлик ато қилувчидир.

Қитъа:

Шоҳ Абулмуҳсинки, улдур мулку миллат ёвари,

Эҳтиром айлаб анга хуршид хизматкор эрур.

Саҳни рифъат шахсувори қадр майдони аро,

Давр оти ҳукми жиловдорига фармондор эрур.

Чун кўнғил маншурига солди инобат тавқийин,

Номаи иззу шараф онинг отида бор эрур.

Ҳақ (пок ва олий) унинг мулкани барқарор тутсин, салтанат дарёси ичида давлат кемасини юргиздириб, кўнглини шод этсинки, унинг тавба, инобат, инсоф ва адолатининг овозаси улуғ ва кичиклар қулогига етди, яхши хулқ ва шариф сифатларининг шуҳрати олам атрофига кетди.

Мисра:

Ҳар сари қулоқ солсанг эшитилур анинг мадҳи.

Бу — хайрли ишларни қилувчи ва чиройли феъл соҳиби бўлмиш шахзодага дунёда иззат топиш ва яхши отли бўлишига сабаб бўлди. Шахзоданинг чиройли феъл соҳиби эканлигини намоен этувчи ишларидан бири унинг падари бузруквори ҳазрати салтанатпаноҳий розилигини олиши ва фармонига бўйсунishiдир. Бир вақт баъзи воқеалар сабабли ораларида асли йўқ шикоят ўтиб, орага нифоқ тушиб, шу сабабли халқ орасида қўрқув,

дахшат ва изтироб пайдо бўлган эди. Бундай шароитда шахзоданинг аъло ҳазрат қошига келиш эҳтимоли ғоятда йироқ эди. Аммо ҳазрати олийжоҳ ва сояйи Илоҳ, яъни салтанатпаноҳ падари азизининг исмлари юқорида зикр этилди, унинг келиши маълум бўлиши билан, қурол ва лашкарини ташлаб, озгина атёнларини олиб, ҳеч бир тўхтамай, ибo ва ман қилмай, жони билан фармонни тутиб, хизматига боришга азм-қарор қилди. Амирлари: “Ҳозирда орада низо бор, бориш ҳикматдан эмас, балки хатодир”, — дедилар. Аммо шахзода бу сўзни қулоғига олмади. “Ани-шкурлий вали-волидайка” (“Луқмон” сураси, 14-оят) [(Биз инсонга буюрдики,) “Сен Менга ва ота-онанга шукр қилгин!”] ҳукми бўйича ўз мулки пойтахти ва тахттоҳи бўлган Марв шаҳридан чиқиб, олиймиқдор ва улуғ отасининг фармони бўйича йўлга тушиб, даргоҳи олийга етиб келди.

Бу иззат ва улуғлик Мисрнинг Юсуфи жамолининг нури отаси, балки онаси ва мамлакат элининг кўзларига Яъқуби Канъон кўзидек ёруғлик берди. Бу шахзоданинг айрилигидан кўп муддат ва узоқ вақт ўтган эди, шу сабабли табрик ва муборақбодликни кўп айтдилар, буларнинг садоси осмон қулоғига етишди.

Назм:

Келди мулк узра етиб, Ҳақ файзидин бир шаҳриёр,
Мақдами шуҳрат солиб, шаҳр ичраким хуршидвор.
Сабзу хуррам ўлди ул келмак билан кишги мурод,
Ғунча умиди очилди, етти гўё навбахор.

Шахзода бу айтилган сифатлар бўйича бошқа биродарларидан мумтозлик сифатини топиб, ҳазрати салтанатпаноҳнинг меҳрибонлик назарига тушиб, ёқимли марҳаматлари таъсиридан лаззат ва баҳрамандлик топди. Шундай қилиб, тиғчлик ва омонлик муждаси олам аҳли қулоғига етди, хурсандлик ва шодлик насими сурур боғидан Одам авлоди сийналарига тегиб, роҳат бахш этди.

Қитъа:

Шукрки, ҳар дуо ўқи оттилар они аҳли роз,
Ажзу ниёз ёсидин тегди бориб нишонаға,

Субҳи нишот ўрлади машриқ иззу жоҳдин,
Шоми умид ёруди нур бериб замонаға.

Катта-ю кичикнинг тили юксаклик чамани сурурининг умри узун бўлишига дуо қилиш учун очилди, катта-ю кичикдан ҳар ким бу иззат ва виқор осмонининг қуёшига сано ва офарин ўқишга тушди.

Фақир ул-ҳақир, яъни Мавлоно Ҳусайн Воиз ал-Қошифий ҳам ул олий қадр ҳазратнинг сидра дарахти каби улуғ боргоҳи¹ ҳаримин тавофига эҳром боғлаб, дарёдек жа-воҳир сочувчи қўлларини ўпиш саодатига мушарраф бўлди, давлатининг зиёда бўлиши дуосидан сўнгра, Ҳақ таоло фай-зидан топган яхши хулқининг нурлари бу инсон тоифаси сарасининг аҳвол саҳифасидан ярқираб турар эди, бунга диқ-қат қилиб қараш билан англаб, дуоғўйлик ва давлатхолик тариқи бўйича, гарчи улуғ қадрли олий ҳазратнинг ўз сифатларини баён қилишга имкон бўлмаса-да, мулозимларининг яхши хулқи ва мақбул хислатларидан бир неча кали-мани баён варағига ёзишни хоҳладим. Токи ўзга подшоҳ-лар авлодига ибратнома ва дастуруламал бўлсин. Шундай хаёл билан бу рисоланинг номини “Ахлоқ ул-муҳсиний” деб ёзишга қарор қилдим. Ват-тавфиқу миналлоҳил-мали-кил-Маъбуд, яъни бу китоб таснифига қадам уришим ўзим-нинг зўрлигимдан эмас, балки Маъбуд тавфиқи ва ёрдами-дандир.

Асл сўзни бошламасдан аввал одамлар ўз табиатига му-вофиқ шахрийлигини, яъни улар бир-бирлари билан топишиб, бир шаҳар ёки бир маконда йиғилиб ўтирмасларидан бошқа илож йўқлигини айтиб ўтмоқчимиз. Лекин уларнинг мижоз-ларини Ҳақ таоло ҳар хил қилиб яратган. Демак, уларнинг орасида бир қоида бўлиши керакки, бу билан уларнинг яшаш-лари тартибга тушиб, ёмонлик ва хатодан узоқ бўладилар. Бу қоида шариатдир. Унинг асл бунёди Ҳақ (пок ва олий)-дан бўлади. Пайғамбар юбориб, даъват айлайди. Бу қоида барпо бўлгач, уни қудрат ва шавкат билан сақлаб, ривож бериш ва ҳеч кимни унинг чегарасидан чиқишига йўл қўймас-

¹ Баргоҳи — подшоҳнинг катта чодир.

лик керак бўлади. Подшоҳ бундай ишлар учун мутасадди-дир. Подшоҳлик даражаси пайғамбарлар даражасига яқин-дир. Негаки, пайғамбар шариатни барпо қилувчи бўлса, подшоҳ уни муҳофаза қилиб, ривож бергувчидир.

Шу сабабли ҳам “лаҳул мулку вад-дийну”, дейдилар, яъни қайдаки мулк зикр этилса, дин ҳам ўша ерда зикр этилади. Мулк подшоҳга ишорат, дин шариатга ишорадир. Ва бу маънода айтадилар:

Ақл олдида шоҳлик пайғамбарлик,
Икки нигиндулки, бир ангуштарлик.
Этгувчи бу сўзни хирадмандлар,
Ким бу эгиз зойида фарзандлар.

Шунинг учун ҳам, Ҳақ (пок ва олий) ўзига ва пайғамбарга итоат қилишга буюргандан сўнг, подшоҳга итоат этишга буюради: “Атибуллоҳа ва атибур расула ва улил-амри минкум” (“Нисо” сураси, 59-оят) (“Эй, имон келтирганлар! Аллоҳга итоат этингиз, Пайғамбарга ва ўзларингиздан (бўлмиш) иш эгалари (раҳбарлар)га итоат этингиз!”).

Демак, подшоҳ шариат эгаси бўлган пайғамбарларнинг хулқи билан хулқланиши керак, токи шариатни шартлари билан сақлай олсин. Яна Ҳақ таоло унга шундай кароматни ато қилдики, унинг итоатини пайғамбарнинг итоати билан яқин қилди, уни ўз бандалари орасида одамларга ҳукмрон ва соҳиб фармон этди. Унинг улуғлик байроғини “Туъйззу ман ташоу” (“Оли Имрон” сураси, 26-оят) (“Хоҳлаган кишингни азиз қилурсан...”) сахнига кўтарди. Азалий ирода билан ихтиёр тожини унинг иқтидор бошига қўйди, лам язалий хоҳиш билан халойиқларнинг бир қисмига амру наҳий жиловини унинг тасарруф қўлига берди.

Демак, бу туҳфа ва неъматларнинг шукри учун подшоҳ ўзининг улуғ зотини чиройли хулқ ва ёқимли сифатлар билан безатиши вожибдир.

Подшоҳ 40 та хислатга риоя қилиши зарур бўлиб, улардан айримлари подшоҳ билан Ҳақ (пок ва олий) ўртасида, баъзилари подшоҳ билан халқ орасида бўладиган сифатлардир. Бу 40 та сифат рисоланинг 40 та бобида, муншийлар тақаллуфидан

холи тарзда баён этилган. Ҳар бир бобда яхши одамлар хулқи ҳақида ўз вақтида эшитилган ва ёзиб олинган ривоят ва шунга муносиб ҳикоятлар келтирилди. Тавфиқ ва мадад Аллоҳдандир!¹...

1-боб. Ибодат баёнида

Ибодатнинг маъноси фарз ва вожибни вақтида адо қилиш, ҳаром нарсалар ва ёмон ишлардан қочиш, амру наҳий буйруғини ўзига лозим деб билиш, ҳазрати рисолатпаноҳ Муҳаммад (с.а.в.) нинг тобелик йўлига қадам қўйиш, Ҳақ (пок ва олий) га қуллуқ қилиш (сифиниш) дир. Ҳақ таоло ибодати дунёда саломатлик воситаси ва охиратда нажот топиш чорасидир.

Байт:

Дунё ибодати ва сармоядур ибодат,
Уқбо кароматиға пиroyадур ибодат.

Демак, ҳар бир подшоҳ аҳвол саҳифасини ибодат ёзуви билан безатиши керак, шунда Худойи таоло дунё ва охиратда барча лозим ва керак нарсаларга етказади. Подшоҳ Ҳақ фармонига амал қилишни дунё иши каби зарур деб билиши, кундузи одамларнинг иши билан машғул бўлса, кечаси Ҳақ хизмати билан банд бўлиши керак.

Ҳикояда келтирилишича, ҳазрати Муртазо Али (Аллоҳ уни азизу мукаррам қилсин) халифалик замонида кундузи халқнинг муҳим ишлари билан, кечаси Ҳақ ибодати бирла машғул бўлар эди. Бир жамоа одамлар: “Эй амир, нега мунча ранжу машаққатни ўзинга раво кўрасан, на кундузи ороминг ва на кечаси роҳатинг бор?” — деб сўради. Авлиёлар шоҳи ва мўъминлар паноҳи: “Агар кундузи ором олсам, одамлар жафо чекади, агар кечаси роҳатда бўлсам, қиёмат куни ўзимга қийин бўлади, шу сабабли кундузи одамларнинг муҳим ишлари ва кечаси яратувчи қуллуғи билан машғул бўламан”, — деб жавоб берди.

Ҳирот подшоҳларидан бири шоҳ Синжонга (сири муқаддас бўлсин) деди: “Эй бузруквор, менга насиҳат қил!”. Шоҳ Синжон

¹ Рисоланинг асл нусхасида ушбу нашр мундарижадаги боблао номи бериолган.

деди: “Охират нажотини тиласанг, кечаси Ҳақ таоло даргоҳида ўз гадоилигинг ва ҳожатмандлигинг додини айт, кундузлар эса ўз даргоҳингда гадоӣ ва зулм кўрганларнинг додига ет!”.

Қитъа:

Ҳақ бандалари жумла санға фармонбар,
Сен ҳам анга қуллуқ айла, фармондор ўл.
Ҳар шаҳки, Худо хизматиға бел боғлар,
Халқ они итоати учун боғлар қўл.

Халқнинг феъли подшоҳнинг феъл-атвори ва одатига тобедир: “Ан-насу ала дини мулукиҳим”, яъни “Одамлар ўз подшоҳининг динида” бўлади. Демак, подшоҳ ҳар вақт тоат ва ибодатга мойил бўлса, халқ ҳам ўша ишга мойил бўлади, халқ ибодатининг баракати подшоҳнинг давлатига давлат қўшади.

2-боб. Ихлос баёнида

Ихлоснинг маъноси яхши иш ва амални риё ва ғараздан асраш, одамлар ичида ўзини ёлғондан обид ва порсо қилиб кўрсатиш билан халққа мақбул бўлишдан узоқ бўлиш, ниятни Ҳақ таолога рост ва холис қилишдан иборатдир.

Байт:

Ҳар ким ихлосга қадам урди,
Исоий вақтдурки, дам урди.

Демак, банданинг ҳар бир ишдаги нияти Ҳақ таолонинг розилигини топишдан иборат бўлиши ва бу ишда ўз нафсининг ғаразини орага тикмаслиги керакки, нафсоний ғараз ҳаққоний амални вайрон қилади.

Ҳикоятда келтиришларича, Миср подшоҳларидин бири бир беадабни сиёсат майдонига олиб бориб, адаб таёғини уринглар, деб буюрди. Ўша беадабни уриб турган вақтларида у беадаблик тилини чиқариб, подшоҳга ёмон сўзлар билан дашном берди. Подшоҳ, уришни тўхтатинглар, деб буюрди. Аъёнлардан бири: “Эй подшоҳи олам, бу беҳаё ва бешармни адаб таёғи билан кўпроқ уриш керак эди,

кечиришингизга нима сабаб бўлди?” — деб сўради. Подшоҳ деди: “Мен унга Худо ризоси учун адаб бераётган эдим, у менга носазо сўзларни айтганда, нафсониятимга тегди ва нафсим ғазабга миниб, унга кўпроқ жазо бериш ва ўч олишни хоҳлади, буни эса мен ўзимга раво кўрмадим ва Ҳақ ишида ўз нафсимнинг хоҳишини орага тикишни хоҳламадим. Ўзимга дедимки, Ҳақ ризосидаги ишга ўз ғаразимни қўйишим, ихлос шеvasидин узоқдир, наинки, яхши ишни ғараз билан қилган одам савоб фазилатидин маҳрумдир”.

Байт:

Анинг тилидин ғазаб ўтум тез ўлди,
Ҳақ ёдидаги иш ғаразомиз ўлди.
Нафсим тилаги андаки нур кўргузди,
Бас, маънойи ихлосни қўймай бузди.
Ҳар ишки, анингдин ўлса ихлос йироқ,
Тарк этмаги қилмоқлиғидин лойиқроқ.

3-боб. Дуо қилиш баёнида

Дуодан мақсад Аллоҳ даргоҳига ҳожатни арз этмоқ ва ни-ятларининг юзага чиқишини файзининг фазлидан тиламоқдир. Ҳар бир толеъли одам дуо калитини қўлига олса “Удъуний астажиб лакум” (“Ғофир” сураси, 60-оят) (“Парвардигорингиз: “Менга дуо қилинглар, Мен сизларга (дуоларингизни) муста-жоб қилай”, — деди”) ваъдасига биноан ижобат эшиги ўша одамнинг юзига, албатта, очилади.

Дуо қилиш икки мақсаддан холи эмас: биринчиси, фойда ҳосил қилиш, иккинчиси, ўзидан зарарни йўқотиш. Подшоҳлар буларнинг иккисини ҳам ўзига лозим тутмасдан бошқа иложи йўқ. Биринчи-си — фойдалар топишни сўрашдан мақсад мамлакатнинг соз ва обод бўлиши, салтанатнинг мустаҳкам ва пойдор бўлишини кўзлаш-дир. Демак, бу фойда ва манфаатларни шикасталик ва зорлик билан Ҳақ таолодан тилаш керак. Шундагина подшоҳ ҳурмат тахтида фароғат билан барқарорликка муяссар бўлади.

Байт:

Шоҳким ҳожат тилаб, Ҳақ ишидин топқай мурод,
Ноз тахтида нечук ўлтурғувси хушвақту шод.

Иккинчиси — мақр қилувчи ва зарар етказувчилардан ўзини фориг қилишни сўраш. Яъни душманлар алам ва ранж етказишидан, балолардан ўзидан узоқ этишни сўраш. Ялиниш, ёлбориш, йиғи ва зорисиз қилинган дуо муяссар бўлмайди. Чунончи, бу сўзни ҳазрати Мавлоно Румий ҳам “Маснавий” китобида келтирган бўлиб, таржимаси мана будур:

Эй тиларсан, жон балодин кутқариш,
Жон тазарру ичра келтур, будур иш.
Зорининг Ҳақ оллида кўп қиймати,
Ҳам тазаррунинг улуғдур ҳурмати.
Бўл тазарру бирла, то шод ўлғасен,
Йиғлағилким, то оғизсиз кулғасен.
Эй ҳуш ўл кўзим, анго гирён эрур,
Ҳам кўнгилларким, анга бирён эрур.
Ҳар йиғининг охириси хандадур,
Охирин кўрган муборак бандадур.

Китобларда ёзилишича, одил подшоҳнинг дуоси мустажобдир. Ислом шаҳарларидан бирида муттасил ёмғир ёғди. Натижада одамларнинг ишлари қийинлашди, бориш-келиш йўллари беркилди, иморатлар вайрон бўла бошлади, катта-кичикни кўнглига ваҳшат ва изтироб тушди. Мунажжимлар, бизлар осмон юлдузларидан далил қидирдик, маълум бўлдики, бу шаҳар сув остида хароб бўлади, дедилар. Халқ хонумонларидан умид узди, оҳ-воҳ кўп бўлди. Қийинчилик ҳаддан ошиб, одамларнинг тоқатлари тоқ бўлди.

Мамлакат подшоҳи одил ва покиза киши эди, шаҳар одамларининг кўнглига тасалли бериб, ўзи хилватга кирди, ҳожат ва шикасталик билан юзини тупроққа қўйди ва деди: “Эй бор Худое, халқ бу шаҳарнинг хароб бўлишига тан берди, сен уларнинг бу тасаввурларини ботил қилгайсан, қудратинг белгиларини халқ учун аён айлагайсан!”. Подшоҳнинг муножоти шу ерга етган эди, бирданига ёмғир тўхтади ва қуёш чиқди.

Бу ҳикоят, агар подшоҳнинг эътиқоди пок ва кўнгли халқ учун қайғуда бўлса, ўзи ва халқ учун қилган ҳар бир дуоси, албатта, қабул шарафини топажагига равшан далилдир.

Қитъа:

Шоҳики, камоли лутф бирла,
Қўйди бош узра тожи шоҳи.
Ҳар на тиласанг тила анингдин,
Ул бергуси мақсадинг камоҳи.

4-боб. Шукр баёнида

Шукрнинг маъноси неъмат берувчининг берган неъматини яхшилик билан ёдга олиб, унга миннатдорчилик изҳор қилишдир. Чунки, подшоҳлик неъматни барча неъматлардан улуғроқдир. Демак, подшоҳ бу неъматнинг шукри билан машғул бўлиши, шукрни кўнгил билан, тил билан ҳамда бошдан-оёқ барча аъзолари билан айтиши керак.

Кўнгил шукри шундайки, неъмат берувчини чин дилдан таниш, ўзига берилган ҳар бир неъматни ризқ етказувчининг ғоятсиз файзи ва ниҳоятсиз лутфидан деб билишдир. Тил шукри шундайки, Худойи таолони доимо зикр этиш ва «Алҳамдулиллоҳ» калимасини кўп айтишдир. Бу калима шукр нишонасидир. Аъзолар шукри шундайки, неъматлардан ҳосил бўлган кучу қувватни неъмат берувчининг ибодатига сарф этиш ва ҳар бир аъзони махсус бир тоатга жалб қилишдир. Масалан, кўз тоати одамларга ибрат кўзи бирла қараш, ҳар бир яратилган нарсани кўрганда Аллоҳ ҳақида фикр қилиш, олим ва фозил кишиларга ҳурмат назари бирла қараш, заиф ва бечора кишиларга шафқат билан боқишдир. Қулоқ тоати Аллоҳ таолонинг каломини, пайғамбар ҳадиси, ўтган улуғларнинг ҳикоялари, воизларнинг ваъзи, авлиёларнинг насиҳатини қунт билан эшитишдир. Қўл тоати фақир ва муҳтожларга саховат қилишдир. Ва оёқ тоати масжид ва хонақоҳлар сари қадам қўйиш, авлиёларнинг мазорлари, дарвиш ва узлатдаги кишиларни зиёрат қилишдир. Бошқа аъзолар шукри ҳам шулардан қиёс қилинади.

“Лаин шакартум ла-азийданнакум” (“Иброҳим” сураси, 7-оят) (“Қасамки, агар (берган) неъматларимга шукр қилсангизлар, албатта, (уларни янада) зиёда қилурман”) ҳукмидан аёнки, шукр қилиш неъматни зиёда этади. Ҳақ таоло шукр қилувчининг молу мулки, ҳурмати ва саодатини зиёда қилишга ваъда беради.

Байт:

Шукр айлагуси бахт саодат йўлин кушод,
Ҳар кимки шукр қилса бўлур неъматни зиёд.

Китобларда келишича, Султон Санжари Мозий¹ (Аллоҳ хужжатиани равшан қилсин) бир йўлдан ўтиб борар эди. Бир хирқа кийган киши рўбару келиб, унга салом қилди. Султон тасбиҳ ўгириб бораётган эди, бошини эгди ва тил билан жавоб бермади. Дарвиш ундан: “Эй султон, салом бериш суннат, жавоб айтиш фарз, мен суннатни адо қилдим, сен нимага фарзни тарк қилдинг?” — деб сўради. Султон инсоф юзидан ва саломнинг улуғлигидан отининг жиловини тортиб, дарвишга уэр айтиб, деди: “Эй дарвиш, шукр айтиш билан машғул эдим, саломингга жавоб айтишдан ғофил қолдим”. Дарвиш яна: “Кимга шукр айтаётган эдинг?” — деб сўради. Султон: “Неъмат берувчиларнинг энг улуғи, барча неъматларни юборган Худойи таолога шукр айтаётган эдим”, — деб жавоб берди.

Қитъа:

Моҳдин моҳиға тегру Аршидин то фаршға,
Ҳумлаи заррот анинг неъматлариға фарқ эрур.

Дарвиш деди: “Қай равишда шукр айтасан?” Султон: “Алҳамду лиллаҳи роббил-оламийн” (“Фотиҳа” сураси, 1-оят) калимаси биланки, барча неъматларнинг шукри шу калима ичидадир”, — деди. Дарвиш деди: “Эй султон, сен шукр айтиш ва миннатдорчилик (сипосдорлик) йўлини билмас экансан, шукр Аллоҳ таолонинг берган неъматларига тенг ва ато қилган нарсаларига баробар бўлиши керак. Ўша неъматлар ҳозир сенинг давлатинг даврида ҳосил ва салтанатинг айёмида мавжуддир. Бир нафас тил булбулини “Алҳамдулиллаҳ” калимаси билан сайратиб қўйиш, бу шукр эмасдир. Подшоҳлар шукри Аллоҳ таоло даргоҳида мақбул бўлиш ва “аш-шокиру йастаҳиққ ул-мазида” даражасига кўтарилиши керак, “бу шукр қилувчи неъматни зиёда бўлишига лойиқ”, демакдир. Бу шукрнинг йўли шундайки,

¹ Султон Санжар — Салжуқийлар давлати султони (1118–57).

подшоҳлигингга муносиб вазият билан бўлгайсан. Султон ундан илтимос қилиб: “Эй бузруквор, ўша васиятдан мени огоҳ қил”, — деди. Дарвиш деди: “Подшоҳликнинг шукри аҳли олам ва бани одамга адлу эҳсон қилиш билан бўлади, мамлакат ва вилоятга эгаликнинг шукри одамларнинг молу давлатига тама кўзи билан қарамаслик, фармонраволикнинг шукри фармонга бўйсунган одамларнинг ҳақ ва ҳуқуқини сақлашдир. Бахтнинг баландлиги ва давлат улуғлигининг шукри давлат ҳудудида йиқилганларга раҳм қилишдир. Хазина тўла бўлганининг шукри садақа бермоқ ва ҳақдорларга ҳақини етказишдир. Қудрат ва қувватнинг шукри ожиз ва заифларга жафо қилишдан қўлни тортишдир. Соғу саломатликнинг шукри ситам ранжидан бемор бўлганларга адолат дориси билан шифо етказишдир. Лашкару сипоҳларнинг тўлиқ эканлиги шукри уларнинг зарари ва заҳматидан халқни асрашдир. Баланд иморат ва жаннат сифат боғларнинг шукри одамларнинг маскан ва манзилларига лашкару сипоҳ тушиб, хароб қилмаслигидир. Шукрнинг хулосаси шуки, ғазаб ўти шуъла урганда ва ўз мақсади ғаразли бўлганда, доимо халқ томонини олиш ва халқнинг тинчлиги ва осойишталигини ўз тинчлиги ва осойишталигидан устун қўйишдир”.

Байт:

Агар сан тиларсан ўз осойишинг,
Диёрингда ором оломас кишинг.

Дарвишнинг сўзларидан султон кўп завқ ва лаззат олди ва уни зиёрат қилмоқчи бўлиб, отдан тушди. Бироқ дарвишни кўрмади, қанчалик қидирса ҳам, ундан асло нишон топмади. Султон бу бузрукворнинг сўзларини олтин суви билан ёзишга буюрди ва умри давомида ўзига дастуруламал қилди.

Байт:

Кўнгил кўзгусиға дарвиш панди сайқали комил,
Эрур икки жаҳон мақсадлари ул пандида ҳосил.

5-боб. Сабр баёнида

Сабрнинг маъноси Ҳақ таолодан келган балоларга тоқат қилиш ва ўзини қўлга олишдир. Сабр жуда чиройли ва ёқимли сифатдир. Унинг яхшилиги ва таърифида “Инналлоҳа маъас-собирин” (“Бақара” сураси, 153-оят) (“Албатта, Аллоҳ сабр қилувчилар билан биргадир”) калимаси келган. “Иннама йу-ваффо ас-собируна ажруҳум би-ғайри ҳисоб”. (“Зумар” сураси, 10-оят) (“Албатта, сабр қилувчиларга мукофотлари беҳисоб берилур”) калимаси билан сабр қилувчиларнинг мукофоти беҳад ва беҳисоблиги аён этилади.

Айтишларича, ҳазрати Довуд (унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин)га Ҳақ ваҳий юбориб, деди: “Эй Довуд, менинг хулқимга интилиб, у билан ўзинга оро беришга жаҳд қилгин. Менинг улуғ сифатларимдан бири сабур, яъни мен кўп сабр қилувчиман”.

Байт:

Сабр қилмоқ эргадур яхши сифат,
Токи топқай ўз муродин оқибат.

Ҳар ким замона ҳодисаларининг ўқ ёмғири остида сабр қалқонини юзига тутса, албатта, умидининг ўқи мурод нишонасига тегади ва балолардан унга ҳеч қандай зарар етмайди. Чунки сабр шодлик калитидир ва роҳат адабининг эшиги бу калитсиз асло очилмас.

Назм:

Муроди ганж эшигининг очқувсидур сабр,
Бу банд бўлғон эшикларни очқувчидур сабр.
Чу тоғ жомаси тоши балокаш аҳлининг,
Узуб олмас эгини ва ё банда пўшқидур сабр.
Алам расида дард аҳли кўнгли кўзгусидин,
Ситам губорини билкул аритқувчидур сабр.

Туркистон подшоҳларининг китобларида ёзилишича, Афросиёб ўз амирларига деди: “То мардлик ва мардоналикда синамагунча одамнинг ташқи кўриниши, савлати ва салобати, давлатига алданманг, лоф уриб гапирганига учманг”.

Байт:

Даъвои лофдин эрмасдур эранлар қадри,
Қадру қийматлик эрур ул кишиким бор сабри.

Ҳикоя қилишларича, бир куни подшоҳ амирларидан бири билан ўтириб муҳим иш ҳақида кенгаш қилар эди. Тасодифан бир чаён келиб, амирнинг кўйлаги ичига кириб, ҳар соатда ўз нишини ура бошлади. У шунча кўп ниш урдик, охири ниши ишдан чиқди. Амир шундай сабр қилдики, ҳатто афти ҳам ўзгармади. Кенгаш тугаб, у уйига келгач, чаёни ичидан чиқариб ташлади. Бу хабар подшоҳга етиб борди. Подшоҳ бу ишга ҳайрон қолди.

Бир куни амир яна подшоҳ ҳузурига келди. Подшоҳ: “Зарарни ўздан қувиш вожиб эди, сен нечун чаёни дарҳол олиб ташлаб, ўзингни озордан қутқармадинг?” — деб сўради. Амир унга: “Мен сендек подшоҳнинг азиз хизматини чаённинг ниши сабабли бузадиган одамлардан эмасман. Агар бутун базм мажлисида чаён нишига тоқат қилолмасам, эртага жанг майдонида душманнинг захарли ўқига қандай сабр қиламан?” — деб жавоб берди.

Амирнинг бу сўзи подшоҳга жуда ёқди ва унинг мартабасини кўнгли хоҳлагандек кўтарди.

Қитъа:

Қазо тўфониға Нўҳи набидек сабр агар қилсанг,
Балолар қистабон, тикка келса минг йил муродиңга.

6-боб. Ризо баёнида

Ризонинг маъноси Ҳақ таолодан бандага нимаики келса, банда уни хушнуд қабул қилишидир. Чунки бало ўқига ризодан яхшироқ қалқон йўқ. Ҳар ким ризо ва таслим остонига бош қўйса, тез кунда улуғлик ва сарафрозлик тахти устига ўтиради. Каломи мажиддаги “Разийаллоҳу анҳум ва разувъанҳу” (“Монда” сураси, 119-оят) (“Улардан Аллоҳ рози ва улар Аллоҳдан рози бўлурлар”) ояти бу сўзни тасдиқлайди. Банда тақдир ишида розилик сари юриши ва унга қарши боришдан тийилиши лозим.

Байт:

Худо тақдирига ким бўлмиш, ул суд эмас таълим,
Магар суд эттувсидур ризову тоату таслим.

Улуғ пайғамбарлардан бири (уларга Аллоҳнинг салаватлари бўлсин) ўз муножотида деди: “Илоҳим, менга ўз хушнудлигинга сабаб бўладиган йўлни кўрсат!”. Унга жавобан хитоб келди: “Менинг хушнудлигим менинг тақдиримга рози бўлишинга боғлиқ, агар менинг қазомга рози бўлсанг, мен ҳам сендан рози бўламан”.

Байт:

Ҳар кимки рози бўлди, Худонинг қазосидин,
Ул баҳраманд ўлғуси, анинг ризосидин.

Кимнинг кўнгли ризо нури бирла мунаввар бўлса, у Худойи таоло тақдирдан юз ўтирмайди, балки қазонинг хоҳишига рози бўлади, тақдирдан нимаики унга етса, хушнудлик билан уни қабул қилади. Шу сабабли ризо аҳлига ҳар қандай кулфат ва машаққат етган бўлса, малоллик ва паришонликнинг ғубори хотирларига кўнмайди, доимо хушдил ва шодмон бўлади.

Назм:

Азизиким, ҳамиша Ҳақ ризоси бирла хўй этмиш,
Ҳама айшу фараҳ билкул юзин онинг сори солмиш.
Қазо бирла кўнгилини кўшки бўлсун яктану яқсар,
Олиштурғон каби бир зарф ичра шир ила шаккар.

7-боб. Таваккул баёнида

Таваккулнинг маъноси барча сабаблардан дилни узиш ва сабабларнинг сабабини яратувчиси Ҳақ таолога юзланиш ва ҳар бир ишнинг ҳал бўлишини ундан тилашдир. Ҳар ким Худойи таоло томон юзланса ва ҳар қандай юз берган нарсада карамидан умид қилса, ҳамма ишлари муродига мувофиқ амалга ошади.

Байт:

Ишинг Худо сари ташла, кўнгилини сен хуш тут,
Ки раҳм қилмаса душман, Худой қилғувсидур.

Подшоҳлар ҳар бир ишда таваккулга қўл уришлари лозим. Шундагина Ҳақ таоло ўз инояти билан уларнинг ҳар бир ишини кўнгилдагидек бунёд қилади.

Китобларда ёзилишича, подшоҳлардан бири олимдан: “Иймон аҳли неча нарсадан мурод топади?” — деб сўради. Олим жавоб берди: “Икки нарсадан мурод топади. Бири — намоз ва бири таваккул”. Подшоҳ шу икки ишга одат қилиб, ўзининг фаолияти асосини шу икки нарсага қўйди. Тасодифан, душман катта лашкар ва ҳисобсиз сипоҳ билан унинг мамлакатига юриш қилди. Подшоҳ ҳам лашкари билан юзма-юз чиқиб, ўз чодирини шаҳарнинг ташқарисига тиктирди. Катта жанг бўлди. Тун киргач, подшоҳ туннинг ҳаммасини намоз ўқиш билан ўтказди. Амирлардан бири унга: “Эй подшоҳ, кечаси дам ол, эрталаб душманга юзма-юз уришадиган кундир, чарчаб ва касал бўлиб қолмагин!” — деди. Подшоҳ унга: “Бу кеча мен ўз ишимни адо қиляпман, эртанги иш — Худоникидир, мен унга таваккул қилдим, нима қилса, у қилади, ўзи билади!” — деди. Амир яна деди: “Ундай бўлса жанг асбобини муҳайё қил, совут кий, жанг майдонига оройиш бер”. Подшоҳ деди: “Таваккул совутини кийдим ва ишимни вакилим Ҳақ субҳонаҳуга топширдим”.

Байт:

Барча ишимни ташладим, ул Корсозға,
То лутф бирла ҳарна қилур бўлса, ул билур.

Тонг отгач, икки лашкар бир - бирининг қаршисида саф тортди, ногоҳ “Ва анзала жунудан лам таравҳо” (“Тавба” сура-си, 26-оят) (“... Сизлар олдин кўрмаган лашкарлар (фаришта-лар) ни туширди...”) майдонидан ғайб лашкари бу подшоҳ ма-дадига келди.

Мисра:

Етти мулки ғайбдин Ҳақ нусратин лашкари.

Ўша онда душман лашкарининг кўзи подшоҳнинг чатри¹ ва байроғига тушди, улар беҳад ва ҳисоби йўқ лашкар кўрди-

¹ Катта соябон.

лар. Қўрқувдан жангу жадал қасдининг жилови улар қўлидан кетди ва қочишни фанимат билдилар. Ҳеч қандай жанг ва қирғин бўлмай душманнинг зарари йўқ бўлди.

Байт:

Саодат машриқидин чун зафар субҳи тулуъ этти,
Фаразғў муддаини бошига йалда кечаси етти.

8-боб. Ҳаё баёнида

Ҳаёнинг маъноси ёмон иш қилишдан уялишдир. Одамзодга ҳаё шариф хислат ва мақбул сийратдир. Ҳазрати Рисолатпаноҳ (с.а.в.) айтдиларки, ҳаё иймон дарахтидан битта шохдир ва оламнинг барқарор туришининг шартидир. Агар шарму ҳаё орадан кўтарилса ва одам ҳеч кишидан уялмаса, оламнинг тартиби издан чиқади, одамлар орасида яхши расму одатлар биттади, кишилар ҳаётига путур етади. Улар бир-бирлари учун диёнат сақламайдилар, оқибат кучлилар заифларни йўқ қилади. Аммо ҳаё шундай кучли сифатки, у одамларнинг фақат ўзлари хоҳлаган ишларини қилишга йўл қўймайди.

Байт:

Манҳий ишларни бузарға саф шикан бўлмиш ҳаё,
Ла уболилар йўлига роҳзан бўлмиш ҳаё.

Демак, катта-ю кичикка ҳаёдан катта фойда бор, яхши одатларнинг меваси ҳаё суви ва офтобидан парвариш топмаса, доим хом тураверади.

Байт:

Халқ аросидин ҳаё йитса, ибо расми кетар,
Гар ҳижобе бор эса, ул ҳам ҳаё осоридур.

Ҳаёнинг бир неча тури мавжуд. Уларнинг бири ҳаёи ато бўлиб, бунда фазилат соҳиби Ҳақ таоло ато қилган нарсалардан баҳраманд бўла туриб, унинг даргоҳида исёнга йўл қўйишидан уялади. Чунончи, ҳазрати Одам (а.с.) жаннатда буғдой еган эди, эғнидаги либослар тўзиб тўкилди. Одам ҳар томонга қочиб, ҳар бир дарахтнинг орқасига яшириндилар. Шунда хитоб кел-

ди: “Эй Одам, мендан қочмоқчимисан?”. Одам деди: “Илоҳим, сендан қандай қочайин ва қаёққа борайин? Сендан барча ато ва эҳсон менга етиб туриб, яна гуноҳ қилганимдан уялмоқдаман, агар гуноҳимни кечирсанг ҳам шармандалигим боқий туради”.

Мисра:

Агар ёзуқни афв этса, тақи шармандалик боқий.

Ҳаёнинг яна бир тури ҳаёи карам, яъни сахий одам ўз даргоҳидан тиланчини қуруқ юборишдан уялиши керак. Ҳадисда айтилишича, Ҳақ (пок ва олий) ҳаё ва карам сифатига эгадир. Агар бандаларидан бири Аллоҳнинг даргоҳида ҳожат тилаб қўл кўтариб турса, унинг қўлини фазлу раҳмати билан тўлдирмай, қуруқ қайтаришдан шарм қилади, балки орзусининг кафтига мурод нақдини қўяди.

Байт:

Бу улур даргоҳиға қўйсанг бошинг, ҳожат қулуб,
Мумкин эрмас ёнмоғинг, топмай тилак маҳрум ўлуб.

Карамнинг зийнати шуки, унинг соҳиби сўровчини ўз олди-дан уялтириб ва хижолат қилиб қайтармайди.

Ривоят қилишларича, Бағдод подшоҳи халифа Маъмун за-монида бир саҳройи араб бўлган экан. У саҳрода ўсиб, умри шу ерда ўтган экан. Истеъмол қиладиган суви аччиқ ва шўр бўлиб, умрида ҳаргиз ширин сувни тотиб кўрмаган экан.

Байт:

Қушким, зилол сувидин ул беҳабар эрур,
Аччиғ сув ичмаги бирла умрини ўтқарур.

Араб яшаётган қабиллада очарчилик юз берди. Аҳоли ейиш-га овқат қидириб, ўз масканидан ташқарига чиқиб кетди. Саҳ-родан ўтиб, юра-юра араб бир ерга етди. У ернинг тупроғи тоза ва зироатбоп эди. Ўша ерда у бир чуқурни кўрди. Ёмғир суви чуқурда тўпланиб қолган эди. Шамол эсиб, сув юзидаги хас ва хашакни қирғоғига чиқариб қўйган эди. Арабнинг кўзига бу сув ғоятда соф ва ниҳоятда латиф кўринди. Чунки бундай сув-ни у ҳеч қачон кўрмаган эди. Ҳайратга тушди. Дарҳол сув

олдига бориб, ундан бироз ичди. Оғзига жуда ширин ва лазиз бўлиб туюлди. Ўзига ўзи деди: Қуръонда “Фийҳа анҳорун мим маин ғайри асинин” (“Муҳаммад” сураси, 15-оят) (“Тақволи зотлар учун ваъда қилинган жаннатнинг мисоли (сифати будир): Унда айнимас сувдан иборат дарёлар ҳам...”.) дейилганини эшитган эдим. Агар тўғри ўйлаётган бўлсам, Ҳақ таоло менинг фақир ва муҳтожлигимга раҳми келиб, очлик ва бечоралигим эвазига бу ширин сувни жаннатдан менга юборган бўлса керак. Энди яхшиси, шу сувдан бироз олиб давр халифаси Бағдод подшоҳига олиб бораман. Бу улуғ туҳфам учун у менга кўп эҳсон қилади, ўзим ва оилам бу инъомнинг баракотидан очлик балосидан қутиламиз”.

Арабнинг мешкоби бор эди, унга сувдан солди. Бағдод сари йўлга тушди. Узоқ йўл юриб, маълум масофа ўтгач, узоқдан халифанинг дабдабали ва ҳашаматли нишонаси кўринди. Халифа овга чиққан экан. Тезда унинг олдига борди ва дуога оғиз очди. Маъмун арабга юзланиб: “Эй араб, қаердан келяпсан?” — деб сўради. Араб: “Аҳолиси очлик балосига йўлиққан фалон саҳродан келяпман”, — деб жавоб берди. Халифа: “Қаёққа кетяпсан?” — деб сўради. Араб: “Сенинг даргоҳингга келяпман, бироқ қуруқ келганим йўқ, улуғ туҳфа олиб келяпманки, ҳеч кишининг орзу қўли унинг висол этагига етган эмас ва ҳеч бир махлуқнинг кўзи унинг жамолини мушоҳада қилишга муяссар бўлган эмас!” — деди.

Халифа таажжубланиб: “Нима келтирдинг, олиб кел, кўрайин” — деди. Араб мешкобни халифа олдига келтирди. “Ҳаза маъул жаннати” (“Мен олиб келган сув жаннат сувидир”). Бу оламда уни ҳеч ким ичган эмас, балки кўрган ҳам эмас”, — деди.

Байт:

Сув демангким, ул эрур шохи шакарнинг шираси,
Жонға роҳат бергувчи ҳайвон суви ҳамшираси.

Халифа Маъмун жиловдорига буюрган эди, бир пиёла сувни ундан олиб берди. Халифа кўрдик, сувнинг ранги бузилиб, мешкобнинг таъсиридан бадбўй ва бемаза бўлиб кетган эди. Халифа сувдан бир қултум тотиб, фаросат билан арабнинг аҳволидан огоҳ бўлди, шу сабаб карамининг шарми юзидин пардани

олиб ташлашга рухсат бермади. Сўнг арабга деди: “Эй араб, рост айтасан, бу ажойиб латофатли сув ва гаройиб ширин шарбат экан, буни ҳар қандай одамга бериб бўлмайти”. Сўнг: “Бу пиёладаги қолган сувни менинг сув идишимга қуйинглар”, — деб буюрди. Сўнг мешкобдаги сувни ҳам олиб бориб бир пинҳон ерга қўйдилар. Халифа, бу сувни яхши сақланглар, деб буюрди. Сўнг арабга боқиб: “Эй араб биродар, менга табаррук ва яхши тухфа олиб келибсан, келишингнинг сабаби нима? Қандай ҳожатинг бор?” — деб сўради.

Араб деди: “Эй муслимлар халифаси, қабилам одамлари қаҳатчилик ва очликдан ҳалокатга яқин етти, аҳли оилам хароб бўлди, шу бенаволигим сабабли келдим!”. Халифа унга минг динор беришни буюрди. Сўнг деди: “Эй араб, бу олтинларни ол-да, шу ердан тўппа-тўғри уйингга боргин”.

Араб кетгач, халифанинг аъёнларидин бири: “Эй халифа, бу сувдан ҳеч кимга тотқизмаганингнинг ҳикмати нимада? Нега арабни бу ердан нари ўтказмай, қайтариб юбординг?” — деб сўради. Матмун деди: “У сув ўта бемаза ва бадбўй экан, аммо у ўзи ичиб катта бўлган сувга солиштириб, бу сувни жаннат суви деб ҳаёл қилибди. Агар бировингизга ўша сувдан берсам эди, бу ишнинг сирига етмай, арабни маломат қилар эдингизлар ва у эса бу ишдан шармисор бўлар эди. Агар уни бу ердан қайтармасам, мабодо илгари борса, дарёни кўриб, унинг покиза хуштаъм сувидин ичса, бундай бемаза ва бадбўй сувни менинг олдимга олиб келганидан жуда хижолат бўлар эди. Бир муҳтож одам менинг қошимга келса-ю, аммо хижолат губори унинг аҳволи саҳифасига қўниб, орқага қайтишидин мен шарм қилдим”.

Байт:

Сахийлар шарт тутарларки, мабодо сойил,
Даргоҳи соридин анинг хижил бўлуб ёнғай.

Ҳаёнинг яна бир қисми ҳаёи адабдир, яъни одамнинг қилаётган иш ва амали гарчи шарият ва ақл юзасидан раво бўлса ҳам, адаб ҳаёси уни қилишга йўл қўймайди. Чунончи, Нўширвон нарғис гули турган уйда хотинлари ва канизақлари билан ишқний суҳбат қурмас эди. Айтар эдики: “Нарғис тикилиб турган кўзга ўхшайди, ундан ибo қиламан”.

Аммо Нуширвонда юз берган бу ҳолат аслида ҳаё эмас, чунки ҳаё иймондан пайдо бўлади. Нуширвон оташпараст эди, балки бу адаб ҳолати бўлиб, у адабга риоя қилгандир. Агар бундай иш ислом подшоҳларида юз берса, буни адаб ҳаёси дейдилар.

Қитъа:

Кўнгилким, ҳаё васфидин тўлғуси,
Худо нури оинаси бўлғуси.
Агар кўз уётса дур ул хўб эмас,
Хирад балки ул кўзни кўздур демас.

9-боб. Покизалик баёнида

Покизалик дейишдан мурод барча ҳаром нарсалардан, хусусан, ҳаром шаҳватдан қочишдир. Бу хислат улғу одатлардан хисобланади.

Бузрукларнинг айтишларича, ҳар бир одамда икки нисбат мавжуд. Биринчи нисбати — фаришталаргадир. Шунинг учун одам илм ва амалга мойил бўлади. Иккинчи нисбати ҳайвонотларгадир, бу билан ейиш, ичиш ва жинсий алоқа қилмоққа ҳарис¹ ва оч бўлади. Ақлнинг тақозоси шуки, одам то имкони борича ўзидаги фаришталик нисбатини кучайтириши керак ва ҳайвонот нисбатига йўл бермаслиги лозим.

Байт:

Ҳам малақдин баҳраварсан, ҳам баҳойим соридин,
Ут баҳойим лаззатидин, то малақдин ўтгайсан.

Демак кишидан емак ҳирси зиёда бўлса, аҳволи айтилгандек бўлади.

Аммо мўъмин одам шаҳват ғалаба қилганда нафс жиловини тортиб, ҳиммат этагини ҳаром ва ифлосликдан пок тутиши керак. Бу ишга шарият ҳукмидан ташқари қадам қўймаслиги ва нолойиқ ишлардан кўз юмиши лозим. Шунда унга яхшилик, тўғрилиқ, саодат ва нажот эшиги очилади.

¹ Очкўз, тамагир.

Агар подшоҳ ўзини покизалик билан безатса, албатта, унинг мамлакатидан зулм, фисқу фужур кетиб, мусаффо бўлади. Ҳеч бир кишининг аёлу фарзандига бўхтон ва бадномлик этмайди.

Қитъа:

Поклик андаким илм кўтарур,
Дину дунё ишиға зеб берур.
Нафс анинг бирла хору зор бўлур,
Руҳ мақбули кирдикор бўлур.

Аллоҳга ҳамд ва миннатдорчиликлар бўлсинки, бу олиймиқдор, яъни шоҳ Абулмуҳсин некукор¹ни, Ҳақ таоло бахту давлат билан баҳраманд қилсин, ҳолининг саҳифаси доимо покизалик битиги билан зийнатлансин, аҳволининг ойинаси порсолик сайқали билан равшан бўлсин.

Байт:

Жамоли хўб камол ила покдомонлиқ,
Икки жаҳонда ҳама поклик анинг биладур.

10-боб. Адаб баёнида

Адабнинг маъноси ёмон сўздан ва бефойда ишдан нафсни тийиш, ўзининг ҳамда бошқа кишиларнинг иззатини сақлаб, обрўйини тўкмасликдир. Ҳақиқий адаб барча ишларда Рисолатпаноҳ (с.а.в.) суннатига риоя қилишдир. Тобеликни жойига қўйган киши ўз адабини камолга етказган бўлади. Чунки “Аддабаний роббий фа-аҳсана таъдбий” (“Парвардигорим менга адаб ўргатди, бас менинг ўрганган адабим бошқаларнинг адабидан яхшироқдир”) мактабхонасида ҳеч ким унинг адабидек адаб ўрганиб, ёқимсиз адаблардан пок бўлолган эмас.

Қитъа:

Ул маводибдин адаб ўрганким,
Адаб ўргатти, анга ҳазрати Ҳақ.
Сабоқ олғил, сан ул кишидинким,
Кибриё лавҳидин ул олди сабоқ.

¹ Некукор — яхши иш қилувчи.

Одобли одам барчага яхши кўринади. Мамлакатларни забт этувчи подшоҳлар ва жаҳонга оро берувчи шаҳаншоҳлар адабга риоя қилсалар, халқ ҳам уларнинг изидан юриб, одоб йўлидан чиқмайди. Подшоҳнинг иши тартибда бўлса, халойиқ маншати ҳам муҳайё бўлади.

Маснавий:

Истоли, Ҳақдин адаб тавфиқини,
Беадаб топмади, анинг фазлини.
Бас, адабдин нур топти, бу фалак,
Ҳам адабдин пок бўлдилар, малак.

Улуғлар айтибдиларки, барча сармояларнинг яхшироғи ва жамики зийнатларнинг маҳбуброғи барча одам учун, хусусан, олам подшоҳлари учун адабдур.

Китобларда ёзилишча Миср подшоҳи Рум султони билан адоват биносини бузиб, дўстлик ришпасин боғлади ва унинг ўғлига қизини никоҳлаб берди. У ҳам қизини унинг ўғлига аҳди никоҳ қилди. Бу дўстлик туфайли элчи ва номалар тез-тез ва қайта-қайта икки томондан келиб ва бориб турди. Бу икки давлат соҳиби бир-бири билан дўстлашганидан иккала мамлакат ҳам обод ва фаровон бўлди. Улар ҳеч бир ишни маслаҳатсиз адо қилмас эдилар, катта ва кичик ишларда бир-бирига хабар етказиб турар эдилар.

Бир куни Миср подшоҳи Рум шаҳаншоҳига хабар юбориб, унда фарзандларимиз ҳаётимизнинг асоси ва тирикчилигимизнинг нишонасидирлар, бизлар вафот этганимиздан кейин ному нишонимиз ҳаётда улар орқали боқий қолади, деди.

Демак, уларнинг бизлардан кейин хотиржам ва хушҳол яшашларининг ғамини ейишимиз керак. Мен ўғлим учун ажойиб нафис матолар ва ҳисобсиз яхши от, туя ва бошқа ҳайвонот, қулар, кўшк ва иморатлар, тегирмону ерларни захира қилиб қўйдим. Сиз ўзингизнинг жаҳоноро раъингиз билан фарзандингизнинг келажаги учун қандай тадбир кўрдингиз ва нималарни муҳайё қилиб қўйдингиз”, — деб сўради.

Байт:

Тирикдур диёрида ҳар кимки ул,
Қўюб кетди ўрнида яхши ўғул.

Бу хабар Рум подшоҳининг қулоғига етгач, табассум қилди ва дедик, мол бевафо, ёру бебақо дилдордир, унинг ҳисобини қилмоқ на керак. Бу беш кунлик ўтар дунёда ўткинчи матоларга алданиш керак эмас. Мен фарзандимни адаб сарпоси билан ораста қилдим, яхши сифат ва одобларни унинг учун захира қилдим. Молга завол етади, аммо адаб ўзгармайди ва йўқ бўлмайди.

Бу хабар Миср подшоҳига етгач, шундай деди. “У рост айтибди, “Ал-адаб хайрун мин аз-заҳаб” (“Адаб олтиндан яхшироқдир”). Бу ҳақда айтадилар:

Адаб ганжига етмас ганжи Қорун,
Бўлолмас ҳам тенги мулки Фарудун.
Эмас манзур хуш аҳлиға моли,
Нечукким молнинг бордур заволи.
Улар матлуби бўлмиш илму одоб,
Ки тобмишлар адабдин яхши алқоб.

11-боб. Олийҳимматлик баёнида

Китобларда “Инналлоҳа йуҳиббу маъолий ал-умур” (“Ал-батта, Аллоҳ таоло олийҳиммат кишиларни яхши кўради”) дейилган. Улуғлик ва саодатмандлик олийҳимматлик билан ҳамроҳ бўлиб, бир-биридан ажралиши маҳолдир.

Қитъа:

Мурғи ҳиммат қанот очиб учса,
Шарафи давлат ошиён бўлмиш.
Бўлса чавгон агар улуқ ҳиммат,
Камтарин гўй осмон бўлмиш.

Подшоҳларга олийҳимматлик фойда келтирса, вафодорлик мададкор бўлади. Кишининг ҳиммати бисёр бўлса, иззату шавкатда ўзгалардан улуғвороқ ва обрўлироқ бўлади.

Байт:

Худо қошида халқ ичра олий ҳиммат бўл,
Ки ҳимматингга бақо эътибор тобқойсан.

...Ҳикоя қилишларича, ҳазрати Искандар фотиҳлик замонида жаҳонгирлик байроғини Рум сарҳадидин араб ва ажам устига қўтармоқчи бўлди. Оламнинг суву қуруқлигини қўл остига киритиш учун бахтиёрлик узангисига оёқ қўймоқни хоҳлади. Аммо бу бобда кўп ўйлади ва малоллик изҳор қилди. Донишманд Арасту унинг вазири эди, ул ҳазратнинг фикрга чўмиш аломати, хайрат нишонаси ва юзининг ташвишманд аҳволини кўриб, сўради: “Эй шоҳи жаҳон паноҳ, давлатинг асбоби муҳайё ва тайёр, ходим ва аъёнлар бандлик мақомида фармонбардор, хазина тўла, мамлакат маъмур, бахтиёрлик сифати бирла ораста, давлат ниҳоли барқарорлик шарафи билан комёб, саодат ва иқбол мувофиқлик камарини боғлаб даргоҳинг ичида турибди, улуғлик ва шон-шухрат хизмати учун остонанг атрофида ўтирибди, шундай экан мунаввар қалбингдаги андуҳлик ва равшан хотирингдаги ғамнокликнинг сабаби нима?”

Искандар жавобига деди: “Ўйлаб кўрсам, жаҳон майдони ҳақир ва бу етти иқлим саҳни жуда тордир, шундай арзимас мулк учун отланишдан ва озгина сармойани қўлга киритиш учун юриш қилишдан уялиб турибман”.

Қитъа:

Киройи қилмоғойким, бу жаҳоннинг етти иқлимин,
Мусаҳҳар айлағайман деб ўзум от узра олғойман.
Бу оламдек агар юз минг жаҳон бор ўлса камдурким,
Ани қасди учун ногаҳ қадам йўл ичра солғойман.

Арасту деди: “Маъқул айтурсан, бу тор жаҳоннинг ҳукумати сенинг ҳимматингнинг баландлигига лойиқ эмас ва бу озгина мулкнинг раёсати сенинг салтанатинга муносиб эмас. Шундай экан, абадийлик мамлакатининг майдонини ҳам бунга қўш, токи бу янглиғ тиг зарби билан фоний жаҳон иқлимини забтинг қайдига олсанг, олам орой адолатинг баракатидин охиратнинг боқий мулки ҳам ҳақиқат кафти узра келади, дунё мамлакати камлигининг чораси охират мулкнининг зиёдалиги билан бирга бўлади, бу оз ўша кўп билан равнақ топади”.

Маснавий:

Мулки уқбо истаким, хуррам дурур,
Зарраси онингки юз олам дурур.

Жаҳд қилғил то бу олам ичра сен,
Охират мулкин қўлунгга олғасен.

Искандар бу сўз билан тасалли топди ва буюк ҳакимга офарин айтди.

Бугун ҳар комил одамнинг ақл шаҳбози Искандар мақтови ҳавосида парвоз қилса, давлатининг ҳумоси дунёдаги майда суяклар устида овора бўлмайди.

Байт:

Шаҳ қўли шаҳбозисен, ҳаргиз сўнгокга боқмагил,
Ўрлабон давлат ҳавосига баланд парвоз қил.

12-боб. Бир ишга аҳд қилиш баёнида

Аҳд қилишнинг маъноси кўнғил хоҳлаган иш устида маҳкам туришдир. Аҳд қилиш мурод ва мақсадлар қаровининг бошловчиси, ҳар қандай иш ва мушкилотларнинг ҳал қилувчиси. Ҳар бир подшоҳга қатъий аҳд ёрдам бермаса, у мамлакатни бошқаришнинг қудрати жиловини қўлидан чиқаради. Агар у тўлиқ рағбат билан ҳаракат қилмаса, подшоҳлик мартабаси ва жаҳондорлик тахтига ета олмайди.

Байт:

Аҳдин айламай маҳкам, саъйин этмайин комил,
Ҳаргиз ўлмади кишининг ҳеч мақсади ҳосил.

Ҳақиқий аҳд шундайки, бир киши бирорта ишни амалга ошириш учун бел боғласа ва бир муҳим ишни битиришга киришса, тўсиқ ва қаршиликларни енгиб, ўз мақсадига эришишда сустликка йўл қўймайди.

Ҳакимларнинг биридан сўрадиларки, подшоҳларнинг тўғри аҳди қайси пайтда яхши кўринади ва қайси вақтда ишга ярайди? Ҳаким мамлакат душманларини даф этиш ва юрт бошига тушган мушкулотни енгишга қаратилган аҳд ғоятда ёқимлидир, деб жавоб берди.

Подшоҳ қачонки, “Фа-изо азамта фа-таваккал алаллоҳи” (“Оли Имрон” сураси, 159-оят) [“(Бирор ишга) азму қарор

қилсангиз, Аллоҳга таваккул қилинг! Аллоҳ таваккул қилувчиларни севар”] каломидан келиб чиқиб, таваккул билан ҳиммат оёғини аҳд узангисига қўйса, албатта, фатҳу зафар лашкари қўш от бирла унинг истиқболига юзланади. Негаки, комил аҳд душман устидан ғолиб бўлиш ва ғалаба қилишнинг нишонасидир.

Байт:

Қўйса султон яхши аҳд айлаб узангига аёқ,
Душманидин захра кетгай, бориб илкидин инон.

Ривоят қилишларича, бир подшоҳ лой ейишни одат қилган экан. Табиб ва ҳақимлар бунинг зарарини айтиб, қанчалик ман қилмасинлар, асло самараси бўлмабди. Қунларнинг бирида авлиёлардан бири уни кўргани келибди. Подшоҳнинг бағоят озгин ва хароблиги, қизил юзини заъфарон ва қувватли танини заиф ва нотавон ҳолда кўриб, сабабини сўрабди. Подшоҳ деди: “Анчадан буён бу ёқимсиз иш менга одат бўлиб қолган, уни тарк этишга иложим йўқ”. Дарвиш: “Ўзинга зарар қилишини била туриб, нима учун ейсан?” Подшоҳ деди: “Бу одатни тарк этишга қанчалик аҳд қилсам ҳам, ўзимга бас келолмаяпман”. Дарвиш: “Подшоҳларга хос ҳақиқий аҳд сенда йўқ экан. Подшоҳлар ўз аҳдларидан ҳаргиз қайтмаслар”.

Дарвишнинг бу сўзи подшоҳга таъсир қилди ва астойдил аҳд қилиб лой ейишни тарк этди ва ўша ёмон одат ранжидан қутилди.

Назм:

Сен агар аҳдинг жilовин қайтарурсан ҳар тараф,
Қилмағил ҳаргиз тараддуд айлабон аҳдингни суст.
Тобмағай ҳар ким муроди манзили сорига йўл,
Саъйини қилмай тамом, аҳдини этмай дуруст.
Ҳар киши аҳди рикобиға қўяр пойи талаб,
Мақрамаат тахтиға чиқгай ўзгалардин тез-чуст.

13-боб. Жидду жаҳд баёнида

Жиднинг маъноси мақсадларга етиш учун кўнгилда янги ният қилишдир. Жаҳднинг маъноси эса шу ниятга етиш учун қаттиқ

ҳаракат қилишдир. Жидду жаҳд оламғир подшоҳлар ва мамлакатни забт этувчи шахриёрларнинг яхши сифатларидан ҳисобланади. Бу сифат ҳимматга асосланади. Одамнинг ҳиммати қанчалик улуғ бўлса, мақсадга етиш жидду жаҳди шунчалик кўп бўлади. Ҳиммати баланд киши жидду жаҳд қилишда машаққатлардан қўрқмайди. Чунки, бунда аҳтимол икки нарсадан холи эмас. Агар жидду жаҳд билан мақсадга эришса — яхши. Агар ишни уддалай олмаса, оқиллар қошида узри аниқ ва равшандир. Унинг улуғ мақсад йўлида улуғ ҳиммат кўрсатгани эл кўнглида зоҳир ва аёндыр.

Байт:

Талабда кўшиш айларман агар тобсам не армондур,
Ва гар мақсуд илиға келмаса ҳам узрим осондур.

Ҳинд ҳақимларининг масалларида келтирилишича, бир чумоли жаҳд камарин белига боғлаб, бир тепа тупроқни бошқа жойга ташишга киришди. Аслида бу ишни бажариш одамзодга ҳам қийин эди. Чумолининг тупроқдан зарра-зарра олиб, бир томонга ташиётганини бир қуш кўриб қолди. Бу заиф жониворнинг ғоятда берилиб, шавқ ва завқ билан, қасд қилиб, у тепанинг тупроғини бошқа томонга тез-тез ташиётганининг сабабини сўради: “Эй мавжудотларнинг ориғи ва махлуқотларнинг заифи, бу не ишдирки, унга киришибсан ва бу не машаққатдирки, ўзингни унга урибсан?”. Чумоли деди: “Қавмимдин бировга кўнглим тушган эди, унинг ишқида висолини тиладим, у эса агар бизнинг васлимизни тиласанг, бу тепа тупроқни бошқа жойга ташиб бер деб шарт қўйди. Ҳозир менинг аҳдим шуки, бу шартга киришиб, бу аҳдимнинг уддасидан чиқишга ҳаракат қилмоқдаман!”

Қуш унга деди: “Сен гумон қилган бу орзуинг сенинг қадрингга муносиб эмас ва бу камонни қўлингга олибсан, қўлингнинг қуввати унга баробар келмайди”. Чумоли деди: “Мен бу ишга қўл урдим ва жидду жаҳдимни ишга солдим, агар уни уддалай олсам, яхши, мақсадимга етаман, агар уддалай олмасам, мени кечирадилар”.

Байт:

Ман бўлурман саъй йўли ичра так,
Йўқтур иш инсонға кўшишдин бўлак.

Гар муродим илким ичра етгуси,
Гам била андуҳ мендин кетгуси.
Бўлмаса жиддимдин ар мақсад тамом,
Анда мен маъзур бўлғум вассалом.

...Ҳикоя қилишларича, бир подшоҳ ўғлини душман билан жанг қилишга буюрган эди. Кўп ўтмай подшоҳзода ором олиб, гоҳ-гоҳ совутини эгнига кийиб-ечиб, чодирини эса бир кечада икки ерга тикиб, истироҳат қилмоқда, деб хабар бердилар. Отаси мактуб юбориб унга насиҳат қилди: “Эй ўғлим, Ҳақ таоло иззат ва ҳурматни яратди, кулфат ва машаққатни унга ҳамроҳ қилди. Меҳнат ва хорликни яратди, ором ва истироҳатни унга йўлдош қилди. Иззатни подшоҳларга ва хорликни халойиққа берди. Демак, иззат ва мамлакатни бошқариш подшоҳ вазифаси, тинчлик ва истироҳат халқ насибаси. Бу икки инъом ҳар кишида жам бўлмас экан, подшоҳ осойишталик билан хайрлашиши лозим, роҳатни халққа бериб, машаққатни ўзига олади. Агар шундай қилмай истироҳат йўлини тутадиган бўлса, у подшоҳ иззат ва мамлакатдан юз ўгириши керак”.

Байт:

Санга етгуси шоҳлик лаззати,
Яна ўзга роҳатни истама.
Шаҳаншоҳлик санда собит туруб,
Тақи ўзга пиroyани кўзлама.

Яъқуб Лайс фаолиятининг бошланишида кўплаб ҳалокатли ишларга қўл урар эди ва ўта хатарли ишларни амалга оширар эди. Жони осойишдин узоқ ва ўзи машаққатлар тортишдан ором олмас эди. Унга шундай дедилар: “Сен бир мисгар одамсан, ўзингга шунча жафони олишнинг ва нафсингни ҳалокат гирдобига солишингга сабаб нима?”. Яъқуб Лайс деди: “Азиз умримни мис учун ишлатишни ҳайф деб биламан, менинг ҳунаримда шериклар кўп, менинг жидду жаҳддан мақсадим шундай мартабага эришишки, биронта киши у мартабада менга шерик бўлмасин!” Халойиқ унга деди: “Ҳолингга муносиб иш билан машғул бўл, сен ўйлаган нарса бағоят мушқил ва ниҳоятда қийиндир”.

Яъқуб Лайс уларга деди: “Биламанки, бу омонат жонимни бир куни бераман ва ўлим юкини кўтараман, шундай экан паст ишда вайрон бўлганимдан баланд ишларда ўлганим яхшироқдир”.

Ҳақиқатан ҳам, Яъқуб Лайс жидду жаҳдининг баракати билан фақирлик мартабасидан салтанат тахтига етти, жаҳонгирлик ва мамлакатларнинг фотиҳи сифатини олиб, оламдин кетти.

Байт:

Иш устида жидду жаҳд ила бўл,

Кўшиш этагидин олмагил қўл.

Гарчи йироқ ўлса иш биликдин,

Жудо этса қутулмағай иликидин.

Дарҳақиқат, жидду жаҳд орқали ақлга сифмас улуғлик иморатлари бунёд этилади. Бунинг зидди бўлган сустлик ва дангасалиқдан эса давлат биноси завоЛ топади.

Тоҳирийлар¹ авлодларининг биридан сўрадилар: “Подшоҳликларингнинг завоЛ топишига нима сабаб эди?”. Жавоб берди: “Кечалари шароб ичганимиз, саҳарларда ғафлат билан ухлаганимиз, яъни ишқюмаслик сабабли мамлакат ишига парво қилмай, нафсимизни ғафлат йўлига бошладик, сустлигимиздан шавкат ва салтанат расмини қўлдан бердик, ночор ихтиёримиз кемаси вайронлик гирдобига тушди, умидимиз қайғи мурод соҳилига етмай, йўқлик мавжи билан тўқнашди”.

Байт:

Давлат биносини ул киши хароб айлар,

Кечалар ичиб майни, субҳ етса хоб айлар.

14-боб. Собитқадамлик баёнида

Собитқадамлик, яъни азми қатъийликдан мурод кўзланган иш сари дадил қадам қўйиш, бу иш охирига етмагунча ундан воз кечмаслик, бу ишга ҳалал берган тўсиқларни енгилда доимо маҳкам гуришдир. Ҳақиқатда собитқадамлик бахтиёрлик ва баракат да-

Тоҳирийлар — Аббосийлар халифалиги парчаланиши муносабати билан Хуросонда ҳукмронлик қилган сулола (821—873).

рахтининг самараси, хуррамлик фойдасининг натижасидир. Сабот узра қадам қўйган киши ундан қўп ҳосил ва манфаатлар олади. Халққа ва фармонбардорларга фойда етказиш каби хайрли ишда, юртга зиён келтирувчиларни даф қилишда подшоҳларнинг азми қатъийлиги катта-ю кичикка аён бўлиб турмаса, ходиму аъёнлари унга итоат этмай қўядилар. Душманлар ва бузғунчилар подшоҳга қарши исён қўтаришдан қўрқмайдилар. Демак, азми қатъийлик подшоҳларнинг яхши сифати бўлиб, ҳамisha унга суяниш керак.

Байт:

Сабот гавҳаридин бошким, кийибдур тож,
Саботсиз фалак узра бўлур анга меърож.

Ҳакимлардан бири демиш: “Салтанатим асоси вайронликдан омон бўлсин деган киши, иш иморатини собитқадамлик устига қурсин”.

Байт:

Иш биносини сабот узра сол, эмин бўл,
Ҳар иморатки тушар асл уза бўлғай маҳкам.

Собитқадам одам ҳеч бир беҳуда сўз ва дағдағадан чўчиб ўз йўли ва ниятидан қайтмайди, васвасадан қўрқиб ўз одати ва расмидан кечмайди. Кишига сабот ҳамдам бўлмаса, нажот йўли очилмайди.

Қитъа:

Ёнмағайсан тараддуд ила нажот,
Хўбдур жумла васфлару исбот.
Бор эса гар улуғлуқ андишанг,
Тобғайсан гар саботдур пешанг.

Азми қатъий кишининг яна бир яхши фазилати шуки, у қайси ишга киришса, албатта, уни охирига етказди.

Ҳикоя қилишларича, Рум қайсари бир куни Нўширвондан “Подшоҳликнинг боқийлиги нимада?”, деб сўради. Нўширвон айтди: “Мен ҳеч қачон беҳуда ишни буюрмайман, ҳар бир буюрган ишимни эса охирига етказмай қўймайман”. Қайсар деди: “Баракалла, юнон ҳакимлари ҳам шундай деганлар”.

Байт:

Ҳар иморатки эран¹лар каби қўйдунг анга қўл,
Жидду жаҳд ила тамом айлагилу фориф бўл.
Агар жаҳдинг ила кўтарсанг байроқ,
Йиқилишга қўйма асло йўл бироқ.

Азми қатъий кишилар иложи борича айтган сўзларига қарама-қарши сўз демаганлар. Бир куни султон Разий Ғазна майдонидан ўтиб борарди. Оғир бир тошни кўтариб, унинг иморати учун олиб кетаётган бир ҳаммолни кўрди. У тошни жуда қийналиб олиб борар эди. Султон унинг қийналаётганини кўриб, раҳми келди. Меҳрибонлиги жўш уриб, унга деди: “Эй ҳаммол, тошни ерга қўй!” Ҳаммол ўша онда устидан тошни ташлади. Бу тош узоқ вақт майдонда турди. Чавандозларнинг отлари ҳар гал шу тош олдига келганда, бир томонга ҳуркиб кетар, одамларга ҳам юриш ноқулай эди.

Шунда султоннинг аёнлари унга арз қилдилар: “Фалон куни бир ҳаммол иморатинг учун тош олиб кетаётган эди. Сен уни кўриб, шафқат қилиб, тошни ташлатган эдинг, ўша тош ҳамон майдон ичида ётибди, отларимиз тошдан ҳуркиб бурилиб кетмоқда. Тошни ўша ҳаммолдан бошқа ҳеч ким кўтаролмайди. Ҳаммол тошни майдондан чиқариб ташлашини буюрсанг маъқул бўларди”.

Султон деди: “Тошни ташла деган сўз оғзимдан чиқди, бугун уни кўтар десам, мени субутсиз дейдилар. Ундан кўра тошнинг ўша ерда тургани маъқул!”.

Айтишларича, ўша тош султоннинг умри охиригача ўша майдонда турган экан. Салтанат унинг ўфиллари қўлига ўтганда ҳам, улар ўз оталарининг риояти учун ўша тошга тегмадилар.

Қитъа:

Шаҳ сўзи сўзларнинг жавоҳиридур,
Сақламоқлиқ керак ани ҳама ҳол.
То ани зидди зоҳир ўлмасун деб,
Ёд тутмоқ керак ани маҳу сол.

¹ Эран — эркак, мард маъносиди.

15-боб. Адолат баёнида

Адолатнинг маъноси халқнинг ҳуқуқий тенглигини таъминлашдир. Адл шундай зийнатдирки, у мамлакатга оройиш беради, бир қуёшки, унинг нури билан зулмат ёруғликка айланади. Ҳақ (пок ва олий) бандаларини адолатта буюриб, “Инналлоҳа йаъмуру бил-адли вал-иҳсан” (“Наҳл” сураси, 90-оят) (“Албатта, Аллоҳ адолатта, эзгу ишларга ва қариндошга яхшилик қилишга буюрар ҳамда бузқчилик, ёвуз ишлар ва зулмдан қайтарур”), деган. Адолат зулм кўрганларнинг додига етиб, аҳволларига шафқат назари билан қараш демак. Эҳсон эса ғусса тифидан мажруҳ бўлганларнинг жароҳатига роҳат малҳамини суриш демакдир.

Ҳадисда ёзилишича, бир соатлик адолат тарози палласи олтиш мукамал ҳаждан оғирроқ экан. Негаки, ҳажнинг натижаси, яъни фойдаси ҳожилардан ўзга кишига бўлмайди, адолат фойдасидан эса катта-ю кичик баҳраманддир. Дин ва давлатнинг ривожини ва шавкати унинг баракатидан барқарор бўлади, мулку миллат асбоби унинг ёрдами билан тўғри бўлади. Адолатнинг савоби чегарасиздир ва ақл қиёсидан ташқаридир.

Хабарларда баён қилинишича, подшоҳлардан бири ҳожилар мартабасига етишни, ҳурмат қадами билан иззат ҳаримини тавоф этишни, сафо зиёси билан мумтоз бўлиб, дуо ижобати билан сарафроз бўлишни хоҳлади.

Байт:

Каъбани ҳар ким сафоу сидқ бирла тавоф этар,
Икки олам ичра ул шаҳлиқ мақомига етар.

Давлат аркони бўлган вазирлар ва мамлакат аъёнлари, амирлар арз баён қилдиларки: “Эй подшоҳ, ҳаж адо қилишнинг шартини йўлнинг хавфсизлигидир, подшоҳларнинг душмани кўп бўлади. Агар ходиму хизматкорлар билан борай десанг, йўл узоқ ва жуда машаққатлидир. Агар озгина одаминг билан йўлга тушсанг, йўл хатаридан омон бўлмайсан. Бундан ташқари, подшоҳ шаҳар ичра жон кабидир. Давлатнинг сояси халқнинг бошидан узоқ бўлса, уларда оворалик ва саросималик кучаяди, катта-ю кичикнинг турмуш жавоҳири тартиб ипидан узилади”. Подшоҳ

деди: “Агар ҳаж сафари муяссар бўлмаса нима қиламан? Ҳаж савобидан қайси йўл билан баҳроманд бўламан?”. Давлат арконлари унга шундай дедилар: “Мамлакатингда бир дарвиш бор, умрининг кўп қисмини муборак Ҳарам ёнида ўтказди. Олтишга ҳажни шартлари билан амалга оширган. Ҳозир узлат бурчагини эгалаб, борди-келди эшигини халойиқ юзига ёпган.

Байт:

Халқ ғавғоси малол этгонидин айлади рам,
Тоғ янглиғ этак ичра олиб ўлтурди қадам.

Шоядки, бир ҳаж савобини ундан сотиб олсанг ва бу савоб билан улўф даражага эришсанг”.

Подшоҳнинг авлиёларга сидқу ихлоси бор эди, бу сўзни эшитиш билан дарвишнинг олдига келди. Сўз орасида деди: “Эй бузруквор, ҳажга бориш орзуси кўнглимдан мустаҳкам жой олган, мулку миллат арконлари мени боришдан ман қилмоқдалар. Эшитишимча, сиз кўп ҳаж қилган экансиз, битта ҳажингининг савобини менга сотсангиз, токи сиз ҳам савоб топган бўласиз ва мен ҳам”.

Дарвиш жавоб бериб деди: “Мен ҳамма ҳажимнинг савобини сенга сотайин”. Шоҳ: “Ҳар бир ҳажингининг савоби қанча?” — деб сўради. Дарвиш деди: “Ҳаж ниятида босган қадамимнинг ҳар бирини тамоми дунёга сотаман”. Шоҳ деди: “Менда озгина мулк ва мато бор, булар бир қадамингининг баҳосига ҳам етмайди, ҳар бир ҳажингини қандай қилиб сотиб оламан? Бу тақдирда ҳамма ҳаж баҳосини қандай ҳаёл қилай?”. Дарвиш деди: “Эй подшоҳ, ҳамма ҳажларим баҳосини тўлаш сен учун осон”. Подшоҳ: “Қанақасига осон?” — деди. Дарвиш жавоб берди: “Мазлумларга бир марта адолат кўрсатиб, бир соат уларнинг иши билан машғул бўлсанг ва унинг савобини менга берсанг, олтишга ҳажимнинг савобини сенга бераман, ана шунда бу саводода жуда кўп фойда кўрган бўламан!”

Демак, маълум бўлдики, подшоҳ учун фарз ва суннатлардан сўнг ҳеч бир тоат Аллоҳ бандаларининг иши билан машғул бўлишдан ва одиллик билан ҳаёт кечиришдан вожиброқ эмас экан. Негаки, адолат ҳимояси бўлмаса шавкат ва давлат эгала-

ри заифу бечораларни қақшатади. Заифлар ҳалок бўлгач, ундан сўнгра кучлилар ҳам жойида қолмайди. Чунки кичиклар билан улугларнинг турмушлари бир-бирига боғлиқдир. Адолат йўқ жойда халойиқнинг турмуши яхши бўлмайди.

Қитъа:

Аدل нуредурки, мулк андин мунаввар бўлғуси,
Жумлаи олам насимидин муаттар бўлғуси.
Адлни пеш айла мискинларни ҳожатдин чиқар,
То санинг ҳам жумла мақсудунг муяссар бўлғуси.

Адлнинг фазилати ва зулмнинг касофати барчага аён: одил подшоҳни ҳамма халқ яхши кўради, гарчи ундан манфаат кўрмасалар ҳам. Ва золимни ҳамма олам ёмон кўради, гарчи ундан зарар кўрмаган бўлсалар ҳам. Бу сўзнинг мисоли, Нўширвон ҳамда Ҳажжожии золим қиссасидир. Нўширвон оташпараст кофир эди. Ҳажжожии золим ислом заминида туғилган, саҳоба ва тобеъинларни кўрган эди. Ҳар қачон Нўширвон ҳақида ҳикоя қилинса, адолати учун яхшилик билан тилга олинади. Ҳар гал Ҳажжож тилга олинса, зулми сабабли лаънат ўқилади.

Назм:

Шаҳ жаҳон мулкин тутолмас, гар эмасдур додгар,
Давлати боқий топар, ҳар кимки бўлса безарар.
Мамлакат асли адолат бирла бўлмиш пойдор,
Мулк иши ҳам шоҳларға адлдин тобқай қарор.
Ҳар шаҳеким, бу жаҳонда халқ додига етар,
Уз мақомин жаннат ул-маъво аро обод этар.

Абдулла Тоҳир бир куни ўғлига деди: “Давлат бизнинг наслимизда қайси давргача боқий туради?”. Ўғли деди: “Адолат бисоти ва эҳсон гилами бизнинг айвонимизда ёйғлиқ тургунча салтанатимиз боқий туради, агар унда ўзгариш бўлса, ўша онда елга кетади!”.

Қитъа:

То шаҳ аёқи турди, адолат бисотида,
Фарқи уза ҳамиша бўлур тож сарвари.

Вақтиқи, шоҳ зулм енгидин чиқарди қўл,
Бўлгай давом гарданида тавқи мудаббар.

Хабарда келишича, одил подшоҳ ер юзида Худо лутфининг сояси бўлиб, ҳар бир зулм ва ситам кўрган ундан ҳимоя олади. Ҳар кимга қуёш нуридан озор етса, муқаррардурки, ундан қутилиш ва дам олиш учун бир соянинг ҳимояси остига боради. Шу каби мазлумлар ҳам ситам қуёшининг ҳароратидан азоб тортсалар, Худонинг сояси бўлмиш подшоҳга илтижо қиладилар, шунда зулмлар бедодининг кулфатидан тинчлик ва омонлик соясининг баракатидан ором топадилар.

Қитъа:

Тангри лутфи соясидур ҳар шаҳиким адли бор,
Балки мутлақ лутфдур ҳар кимга бўлмиш адлвор.
Халқни соянга олғил ҳолидин айлаб сўроғ,
То шарофатдин фалак фарқи уза қўйғил аёғ.

Ҳакимлар айтадиларки, адолатнинг маъноси халқаро тенглик кўзлашдир, яъни бир гуруҳ иккинчи бир гуруҳдан устун қилинмайди, ҳар тоифа ўз мартабасида тугилади. Подшоҳларнинг тобелари аслида тўрт гуруҳ бўладилар: Биринчиси, шамшир аҳли, чунончи, амирлар ва лашкар бўлиб, улар оловга ўхшайдилар. Иккинчиси, қалам аҳли, чунончи, китобдор ва вазирлар бўлиб, улар ҳавога ўхшайдилар. Учинчиси, муомала аҳли, чунончи, савдогар ва ҳунармандлар бўлиб, улар сувга ўхшайдилар. Тўртинчиси, зироат аҳли, чунончи, деҳқонлар бўлиб, улар тупроқ сифатли бўладилар. Агар тўртта унсурнинг бири бошқасидан устун келса, халқ миждози вайрон бўлгани каби, бу тўрт гуруҳнинг ҳам бири бошқасидан ғолиб келса, мулк миждози бузилади, оламнинг тинчлиги ва одамзотнинг яшаш тарзи издан чиқади.

Қитъа:

Бордур ҳар кишида мартаба,
Ки бурун вақт тобмиш ул таъйин.
Киши ногоҳ ҳаддидин ошар,
Қўйғуси ўнг сўлда фитнаву кин.

Ҳар кишини ўз ерида ўлтуртуруб,
Тахтинг узра ўзунга бер таскин.

Адолатнинг фазилати шундайки, одил подшоҳнинг жасади-га тупроқ таъсир қилмайди.

Ҳикоя қилишларича, Бағдод подшоҳи халифа Маъмуннинг илм мажлисида бир олим ҳадис ривоят қилди, яъни одил подшоҳнинг жасади қабр ичида чиримайди ва бўғинлари бир-биридан узилмайди. Маъмун деди: “Пайғамбар (с.а.в.) нинг бу ҳадиси ростлигига ҳеч бир шубҳа қилмайман. Аммо ўзим бориб Нўширвоннинг жасадини кўрмоқчиманки, у ҳақиқатан адолатнинг намунаси эди, ҳазрат Рисолатпаноҳ (с.а.в.) у ҳақда ўзларининг муборак оғизлари билан: “Алҳамдулиллаҳ, мен одил подшоҳ замонида туғилдим”, деган эдилар.

Шундай қилиб, Маъмун Мадойин шаҳри томон йўлга чиқди. Етиб келгач, Нўширвон даҳмасини очишни буюрди. Маъмун ичкари кириб, Нўширвонни тупроқ устида ухлаб ётгандек тоза ҳолда кўрди. Унинг бармоғида учта узук бўлиб, ҳар бирига насиҳат сўзлари ёзилган эди. Биринчисида “дўст ва душман билан муроса қил”, иккинчисида “ҳар бир ишга донолар билан маслаҳатлашмай киришма”, учинчисида, “ҳалқ ҳақида ўйлагил”, деб ёзилган эди. Яна бир ривоятда келтирилишича, Нўширвон даҳмаси бош томонида бир лавҳ осифлиқ бўлиб, унга қуйидагилар битилган эди: “Ҳар ким мамлакатини Аллоҳ таоло улур қилишини хоҳласа, айтгилки, у ўз давридаги олимларни улур тутсин. Агар подшоҳ ўз мамлакатининг кенгайишини хоҳласа, айтгилки, адолатини зиёда қилсун”.

Маъмун бу насиҳатларни ёзиб олишларини буюрди. Шундан сўнг Нўширвоннинг ётган ерини хушбўй нарсалар билан муаттар қилиб, бошини ёптилар.

Яна ҳикоя қилишларича, халифа Маъмун Нўширвоннинг даҳмасига кирганда аёнларидан бири сўзлашга рухсат олди ва деди: “Адолатда шундай хосият бор эканки, Худойи таоло кофирнинг баданини тупроқ зараридин сақлабди. Агар одил подшоҳ ислом саодатини топган бўлса, уни дўзах олови зараридан йироқ тутса не ажаб”. Бу сўз Маъмунга хуш ёқди ва бу сўзни ҳам васиятлар қаторида ёзиб қўйишни буюрди.

Қитъа:

Қилғуси адл сани олам аро неку ном,
Дағи ақбида неку бахту саодат фаржом.
Фурур шавкат била дунёда сарафроз айлар,
Рўзи маҳшарда навозиш била мумтоз айлар.

Адолатнинг улуғ шартларидан бири шуки, зулм кўрган одамлар адолат талаб қилиб келсалар, уларнинг сўзларига шафқат қулоғини тутиш, мушкилларини ҳал этиш учун уларга марҳамат кўзи билан қараш лозим. Адолат сўровчи сўзни узайтирса, малол олмаслик керак. Негаки, подшоҳ табиб, ситам кўрган одам беморга ўхшайди. Бемор табибга ўзининг барча ҳолини баён қилади, табиб унинг ҳамма сўзини эшитиб, иллатнинг ҳақиқатига етмаса, унга муносиб давони қандай қилсин?

Ҳикоя қилишларича, кунлардан бир кун бир киши улуғ одамга аҳволдан арз қилди. Аммо у одам қулоқ солмади, яна айтди, бари бир илтифот қилмади. Учинчи марта арз қилди, у деди: “Намунча дардисар бўлдинг?” У киши деди: “Сенга дардисар бўлмасам, кимга бўламан ва мен қайга бо-раман?”. Бу сўз ҳалиги азизга хуш келди ва ҳожатини раво қилди.

Байт:

Давлат ила бош кўтардинг, мардча қил элга лутф,
Дастрас берди Худо, афтодаларнинг иликин ол.

Подшоҳлардан бири бир олимдан сўрадики: “Ҳар бир нарсанинг закоти бор дейдилар, салтанатнинг закоти нима?” Олим жавоб берди: “Подшоҳлик ва жаҳондорликнинг закоти шуки, агар бир зулм кўрган одам адолат сўраса, унга қулоқ солиш, жавобига лутф ва марҳамат билан сўзлаш, қўполлик қилмаслик, заиф ва бечораҳол одамлар билан сўзлашишдан ор қилмасликдир. Чунки кичиклар бирла сўзлашиш улуғ кишиларнинг хислатидир. Ҳазрати Сулаймон пайғамбар улуғ подшоҳлиги ва пайғамбарлигига қарамай, заиф чумолининг сўзига меҳрибонлик билан қулоқ солиб эшитар эди”.

Байт:

Назар солмоқ кичикларга улуғлуқни зиёд айлар,
Сулаймон мунча ҳашмат бирла боқти мўр ҳолиға.

Хабарларда келишича, Яман подшоҳи ўз мамлакатида адолат хислати билан ораста ва аҳволининг ниҳоли инсоф сифати билан безанган эди.

Байт:

Ситамға зиён, адлга суд эди,
Худо рози-ю халқ хушнуд эди.

Ногоҳ унинг эшитиш қувватига офат етиб, қар бўлиб қолди. Давлат арконларини йиғиб, шундай зор йиғладики, унинг ҳолиға ҳозир бўлган халойиқ йиғлашга тушди. Унга тасалли бериш учун чора ва тадбирларни ишга солдилар. Подшоҳ деди: “Сизлар қулоғимнинг эшитиш сезгиси йўқ бўлганига йиғлапти, деб гумон қилаяписизлар, ваҳоланки, ундай эмас, қулоғимнинг эшитмаслиги натижасида бошқа ҳамма сезгиларим ҳам ишдан чиқарди. Оқил одамлар бундай арзимас нарсалар учун қайғурмайдилар. Мен шунинг учун йиғларманки, ногоҳ зулм кўрган одам даргоҳимга келиб, ўз додини айтса-ю, менинг қулоғим эшитмаса, улар ноилоҳ орқага қайтиб кетадилар, қиёмат кунида Аллоҳ таоло ҳузурда мен билан тортишадилар. Аммо бу борада бир чорани ўйламоқдаман, одамларга эълон қилинганларким, менинг мамлакатимда адолат талаб қилувчилардан бошқа одамлар қизил либос киймасинлар. Бу белги орқали мазлумларни таниб, додига етгайман”.

Байт:

Зулмқаш додини пўрмаҳзунни дилшод айлагил,
Дину дунёни бу додинг бирла обод айлагил.

Ақсар подшоҳлар бир марта адолат қилиш билан бир мазлумнинг додига етиб, дунё ва охират нажотини топганлар.

Хабарларда келишича, султон Маликшоҳ Салжукий бир куни Зиндаруд қирғоғида шикор қилиб юрар эди. Ҳаво жуда иссиқ

эди. Дам олиш учун бир экинзорга тушди. Унинг мулозимларидан бири бўлган хос ясовул сайр қилиш учун қишлоқ ичига кирди. Анҳор ёқасида ўглаб юрган бир сигирни кўрди. Хизматкорларига сигирни тутиб сўйишни буюрди. Унинг бир бўлак гўштини кабоб қилдириб еди. Сигирнинг эгаси бир кампир бўлиб, тўртта фарзанди билан шу сигир сугидан овқат қилар эди. Кампир бу ҳолдан хабар топиб, ўзидан кетди ва беҳуш бўлиб йиқилди. Шу ерда бир кўприк бўлиб, султон ундан ўтарди. Кампир шу кўприкда султоннинг келишини пойлаб ўтирди.

Бир вақт султон давлат аъёнлари билан етиб келди, кампир сакраб туриб, подшоҳ отининг жиловидан тутди. Кампирнинг сигирини сўйдирган ясовул дарҳол уни қамчин билан урмоқчи бўлиб ҳамла қилди. Султон ясовулга: “Кўявер, мазлума ва бечорага ўхшайди, сўраб кўрайликчи, унга қандай зулм етган экан! Унинг доди қайси бедоддан эканки, зулм кўрган одамлар журъатли ва ўткир тилли бўлади”, деди.

Кампир арэга оғзини очди ва деди: “Эй Алп Арслон ўғли, агар шу Зиндаруд кўприги устида додимга етмасанг, Худо ҳаққи, Сирот кўприги устида сени инсофга келтирмай, душманлик қўлимни этагингдан асло олмайман! Яхшилаб ўйла, бу икки кўприкдан қайси бирини ихтиёр қиласан?”.

Байт:

Инсоф ила додимни бу кун бергилким,
Уқбода сирот устида бергунча.

Султон бу сўзнинг ҳайбатидан отдан тушди ва сўради: “Эй она, мен у кўприк устида жавоб беришга тоқатим йўқ, шу ерда айт, сен қандай кишидан ситам кўрдинг, ундан додингни олиб берайин!” Кампир деди: “Эй подшоҳ, мана ҳозир сенинг ҳузурингда менга укубат қамчисини кўтарган бу ясовулинг менинг кундалик ҳаётим булоғини тупроқ билан тўлдирди, сугидан егим болаларимнинг ва мен заифанинг ризқини муҳайё қиладиган молимни ўлдирди, уни кабоб қилиб ейиш билан бағримни кабоб қилди!”.

Подшоҳ у ясовулни маҳкамага тортишни буюрди ва битта сигир эвазига ҳалол молидин етмишта соғин сигир олиб кампирга бердилар.

Султон вафот этганда кампир ҳали тирик эди. Бир кеча тун ярмида кампир султоннинг қабри бошига борди ва ҳожат юзини дуо қибласига юзлатди ва деди: “Сенинг бу тупроқ ичида ётган банданг ожиз қолган вақтимда менга ёрдам қўлини чўзди, энди эса унинг ўзи ожиз бўлибди. Сен караминг билан унинг қўлини ол! Мен бечора эдим, у ўзининг банди ожизлигига қарамай, менга раҳм қилди, бу замон унинг ўзи ҳам бечора бўлибди. Яратувчилигинг қуввати билан унга раҳм кўрсат!”.

Маликшоҳнинг тобеларидан бири уни тушида кўрди ва ундан сўради: “Эй подшоҳ, Аллоҳ таоло сенга қандай муомала қилди?”. Жавоб берди: “Агар ўша кампирнинг дуоиси қўлламаса, уқубат чангалидан қутилишим маҳол эди”.

Назм:

Айдики, гар қабрим уза гандапир,
Бўлмаса афвимни қўйуб дастгир.
Қилмас экан раҳм манга ул Илоҳ,
Бўлур экан ғам била ҳолим табоҳ.

Адолатнинг яна бир улур иши шуки, додига етишда Аллоҳнинг ҳукмини орага солади, яъни ҳукми шариат ҳукмига мувофиқ бўлади. Мулоимлик вақтида ва ё ғазаби пайтида ҳам ҳақ томонни қўлдан бермайди, Аллоҳнинг ҳукми ҳамма ҳукмлардан улуроқдир. Ҳар ким Аллоҳнинг ҳукмига бошини эгса, ҳалойиқ унинг ҳукмига бош эгади.

Байт:

Ҳар ердаки подшоҳи сарварлар,
Ҳақ даргоҳида ҳукмига қўймишлар бош.

Ҳикоя қилишларича, халифа Маъмун замонида бир киши гуноҳга йўл қўйди ва бу гуноҳидан қўрқиб шаҳардин қочиб кетди. Бу гуноҳдорнинг бир биродари бор эди. Уни тутиб Маъмуннинг олдига олиб келдилар. Маъмун унга деди: “Сен қочган биродарингни топ, бўлмаса сени унинг ўрнига ўлдираман”. У киши деди: “Эй подшоҳ, агар сенинг одамингни мен ўлдирсам, сенинг одамингни мени ўлдирмоқчи бўлса, сен ўлдирма деб буйруқ берсанг, у мени ўлдиршдан тийиладими ёки йўқми?” Маъмун деди: “Ҳа, менинг

ҳукимни эшитиб сени ўлдиршдан қўлини тортади”. Ҳалиги киши деди: “Ундай бўлса, мен сенга бир подшоҳдан ҳукм олиб келдимки, сен унинг ҳукми билан иш қиласан, сенинг ҳукминг унинг ҳукмига тобедур, агар унинг ҳукмига ишонсанг, мени ўлдирмайсан”. Султон ундан: “Келтирган ҳукминг қайси?” — деб сўради. У киши деди: “Будур — “Аллоҳ таоло айтади: “Ва-ла тазиру возиратун визра ухро” (“Анъом” сураси, 164-оят), яъни “Ҳеч бир (юк) кўтарувчи (гуноҳкор шахс) ўзга жоннинг юкини (гуноҳини) кўтармас”, демақдир.

Қитъа:

Эй ёр биродар ҳам агар мўъминсиз,
Бирининг юкини бирига юкламангиз.
Нечунки деди Тангри каломи ичра,
Кишининг гуноҳин киши кўтармас ҳаргиз.

Маъмун бу сўзни эшитиб, қаттиқ таъсирланди ва йиғлаб деди: “Уни қўйиб юборинг, менга улуғ ердан ҳукм олиб келди. “Ало лаҳул-ҳукму ва ҳува хайр ул-ҳокимийн”, яъни огоҳ бўлгил-ким, ҳукм Аллоҳ таолоникидир ва у ҳамма ҳукм қилувчиларнинг яхшироғидир”.

Қитъа:

Ҳар ҳукмким, қилибдур ани ҳокими Аҳад,
Чуну чаро эттали йўқтур кишига ҳад.
Ҳукмики, зоҳир айлади султони лам язал,
Йўқ ҳеч кишига заҳраки то қилғай ани рад.

Амр ибн Лайс¹ бир кишини ғаразгўйлар сўзи билан бандга солди. У кишининг бир қария онаси бор эди, ариза ёзиб, Амрнинг ўтадиган йўлида кутиб ўтирди. Амр етиб келгач, кампир арзимни етказайин деб, дарҳол ариза қоғозини шитоб билан очган эди, қоғознинг шитирлашидан Амрнинг оти ҳуркиб кетди. Амрнинг жаҳли чиқиб, кампирни ҳайдаб юборишни буюрди. Амр ўша жойдан ўтаётганда, кампир яна келиб, уни кутиб турган эди. Амр етиб келгач, кампир унинг олдида чопиб борди

¹ Амр ибн Лайс — саффорийлар амири (879–902).

ва фарёд уриб, дод солди. Амр: “Бу қандай мазлума?” — деб сўради. Сен бандга солган фалон одамнинг онаси, деб жавоб бердилар.

Амр ўша одамдан қаттиқ ғазабда эди, юз ўгириб, кампирга илтифот қилмади. Кампир сўради: “Эй подшоҳ, менинг бегуноҳ ўғлим ҳақида ҳукминг қандай?” Султон деди: “Ҳукмим шуки, унга юз таёқ урадилар, юзини қора қиладилар, шаҳарни айлантириб, ҳар ким подшоҳга осий бўлса жазоси шудир, деб нидо қиладилар”. Кампир деди: “Бу ҳукми сен қиласанми?”. Султон: “Ҳа, мен қиламан”, — деди. Кампир: “Ҳар бир ҳукми сен қиладиган бўлсанг, Ҳақ таоло ҳукми қаён кетди?” — деб сўради.

Амр бу сўзни эшитгач, ҳайбатидан титроқ тутиб, беҳуш бўлди. Бир соатдан сўнг ҳушига келиб, банддаги ўғилни олиб келишга буюрди. Амр кийган либосини ечиб, унга кийдирди ва минган отини ҳам жабдуғи билан унга бериб, миндирди. Сўнг: “Буни олиб бориб бозору шаҳарни айлантириб, Аллоҳнинг ҳукмига қарши иш қилишни Амр ибн Лайсга шундай қилиб кўнглига солсин, деб жар солингиз” деди.

Байт:

Ҳоким Худову биз ҳама маҳкуми хоксор,
Ҳукм анинг ўлғусидур, бизда на эътибор.

Адолатнинг улуғ ишларидан яна бири шуки, подшоҳ ҳалқ ҳақида ниятини тўғри қилиши керак, уларга яхшилик қилишга мойил бўлиши лозим. Негаки, подшоҳнинг нияти ва сўзида ҳар бир соҳага таъсири кучли бўлади. Агар адолатни ният қилса, ҳалойиқ ичида баракат ва хотиржамлик бўлади. Аллоҳ ўзи ас-расин, агар ниятида зулм қилиш бўлса, мамлакатдан бахт ва барака кетади, ҳалқнинг хотиржамлиги ва турмушига путур етади. Шайх Муслиҳиддин Саъдий (руҳини Аллоҳ роҳатда қилсин) шу маънода айтадилар.

Байт:

Бу тавр ўлғилки, қилсанг ҳар на ният,
Анингдин яхшилик тобқай раият.
Агар қилса, ямон андиша султон,
Бўлур андин жаҳоннинг назми вайрон.

Ҳикоя қилишларича, подшоҳ Қубод бир куни овда лашкаридан айрилиб қолди. Ҳаво жуда иссиқ эди, у ташналиқдан бетоқат бўлиб, ҳар томонга қарар, бирорта бир соя ёки булоқ топмоқчи бўларди. Ногоҳ узоқдан бир манзилнинг қораси кўринди. Отини ўша томонга ҳайдаб, яқин бориб қараса, далада эски чодирда қари бир кампир қизи билан ўтирган экан. Қубод уларга яқин келган эди, кампир югуриб чиқиб, унинг отини жиловидан тутиб, чодирга олиб кирди. Бор топган-тутганини Қубоднинг олдига қўйди. Қубод иштаҳаси борича овқат еди ва сув ичди. Уйқу элитиб, бир пас ором олди.

Қубод уйқудан уйғониб қараса, оқшом бўлиб қолибди. Кечаси шу ерда қолди. Кампирнинг бир сигири бор эди, оқшомда даладан келди. Қизи сигирни тутиб соғди. Шунча кўп сут бердики, Қубод буни кўриб хайрон қолди. Сўнг ўзига ўзи деди: “Бу одамлар сигиримиз ҳақида ҳеч ким билмасин деб, саҳрода яшириниб ўтиришганга ўхшайди. Ҳар куни бир сигирдан шунча кўп сут олиб, ундан менга берсалар, уларнинг молига халал бўлмайди, аммо хазинамга катта фойда етади. Эртага тахтимга борганда, бу жойнинг халқини сут беришлари учун ҳукм қилишни ният қилдим”.

Тонг отди, ўша қиз сигирни яна соғди, сути оз чиқди. Қиз югуриб онасининг қошига борди ва деди: “Эй она, бутун сигирни ҳар кундагидан кўп соғдим, аммо озгина сут берди”. Онаси деди: “Эҳтимол, подшоҳимиз зулмни ният қилгандир!”. Қубод бу сўзни эшитиб таажжубга тушди. Сўнг кампирдан: “Бундай бўлганини қаердан билдинг?” — деб сўради. Кампир жавоб берди: “Бу сигир ҳар эрта кўп сут берар эди, бутун сути кам чиқибди. Ҳар вақт подшоҳ зулм қилишни кўнглидан ўтказса, Аллоҳ таоло баракатни кўтаради”. Қубод деди: “Бу сўз ростдир”.

Қубод қилган ниятини батамом кўнглидан чиқарди. Қизга сигирни яна соғишни буюрди. Ҳар кундагидек сут кўп чиқди. Қиз яна югуриб онаси олдига борди ва подшоҳнинг яхши ният қилгани хабарини етказди. Шу сабабли айтадиларки, одил подшоҳ ёмғирли булутдан ҳамда нур сочаётган қуёшдан ҳам яхшироқдир. Фирдавсий айтади:

Баҳорда ер узра тушган ҳар бир нам,
Шоҳлар ниятидан юз берар ҳар дам.

Подшоҳ нияти ўзгарган замон,
Ер узра намлاردан қолмагай нишон.
Нола чекма агар шоҳ бўлса одил,
Адлидан ҳаловат топади ҳар дил.

Шу маънода ҳикоя қилашларича, бир куни иссиқ ҳавода Баҳромғур бир боғ эшигига келди. Боғбон кекса одам эди, Баҳром у билан учрашиб: “Эй қария, боғда анор борми?” — деб сўради. “Ҳа, бор”, — деб жавоб берди қария. Баҳром: “Бир пиёла анор шарбати келтир”, — деди. Қария боғ ичига кириб кетди ва дарҳол бир пиёлани анор шарбати билан тўлдириб чиқди ва Баҳромнинг қўлига берди. Баҳром шарбатни ичди, сўнг сўради: “Эй қария, бу боғдан ҳар йили қанча ҳосил оласан?” Қария: “Уч юз динор”, — деб жавоб берди. Баҳром: “Подшоҳ хазинасига бундан қанча берасан?” — деб сўради. Қария: “Бизнинг подшоҳимиз дарахт ҳосилдан ҳеч нарса олмайди. Аммо зироатдин ушр олади”, — деб жавоб берди. Баҳром ўзича, мамлакатимда боғ кўп, ҳар бир боғда дарахтлар ҳисобсиз, агар халойиқ боғ ҳосилидан ҳам ушр берса, менда кўп маблағ пайдо бўлар эди. Бундан эса халққа озгина зиён бўлади, холос. Буюрайин, то боғлар ҳосилидан ҳам хирож олсинлар, деб кўнглидан ўтказди.

Баҳром боғбонга яна бир пиёла шарбат олиб келишни буюрди. Анча вақтдан кейин қария бир пиёла шарбат келтирди. Баҳром сўради: “Эй ота, биринчи марта тез бориб, тез келган эдинг. Бу навбат мени узоқ куттириб қўйдинг, нега аввалгидек тезда шарбат олиб келмадинг?”. Қария бу йигит Баҳром эканини билмай деди: “Эй йигит, бу гуноҳ мендан эмас, балки подшоҳимиздан ўтди, шу пайт унинг нияти бузилди, зулм қилишни ўйлади, шу сабабли мевадан баракат кетди, мен аввалги мартада битта анор билан пиёлани тўлдирган эдим, бу гал иккита анордан шу озгина шарбат чиқди”.

Баҳромга бу сўз қаттиқ таъсир қилди ва ўша ўйлаган фикрини кўнглидан қувди ва деди: “Эй қария, яна бир марта ўша шарбатдан келтир!” Қария боққа кирди. Тезда пиёлани анор шарбати билан лиқ тўлдириб, хурсанд ҳолда келиб, Баҳромга тутди ва деди: “Эй чавандоз йигит, қизиқ ҳолатки, шу вақт подшоҳимиз зулм ниятини адолат билан алмаштирди, бир онда баракат таъсири сезилди ва битта анордан пиёла тўлди”.

Баҳром аҳволни унга баён қилди, аввал нияти бузилганини, сўнг бу фикрдан қайтанини батамом айтиб берди. Бу сўз ва воқеа ўша саодатли подшоҳдан китоб саҳифасида ёдгор бўлиб қолди. Подшоҳлар бу насиҳатни эшитишлари ва ниятларини халқ учун холис қилишлари лозим.

Байт:

Ҳар подшоҳики ниятин рост қилур,
Тобқай Ҳақдин ҳар наки дархост қилур.

Ҳакимлар айтадиларки, адолат барча сифат, фазилатларнинг яхшироғи, зулм эса ҳамма ниятларнинг шумроғидир. Адолатнинг натижаси боқий мулк, кенг мамлакат, маъмур хазина ва қишлоғу шаҳарларнинг ободлигидир. Зулм самараси мамлакатнинг заволи топишидир.

Сиёмакнинг ўғли Ҳушанг васиятларида ёзилишича, у ўз ўғлига шундай дейди: “Эй фарзанд, зулм нишонларини йўқотиб, адолат ва саховат байроғини кўтаргайсан. Зулм кўрган ва ситам етганлар оҳининг ўқидан қийналган одамларнинг даргоҳингдан маҳрум ҳолда кетишига йўл қўймагайсанки, бу ҳақда айтадилар:

Оҳ урса пиразан вақти саҳар,
Қилгай андин юз туман баттару баттар.

Зулму ситам оқибатда ёмон натижани юзага чиқаради, бундай ишга йўл қўйма, жабр — давлат заволи ва неъмат путурига сабаб бўлади. Ҳар бир нокас оёғида поймол ва ҳар қандай пасткаш қўлида хор бўлган мол борасида халқ билан тортишма, бу нарса шубҳасиз халқнинг паришонлиги ва салтанат вайронлигига олиб боради.

Байт:

Шоҳким олди раиятдин хирож бешумор,
Уй тегин бузди, қилди том узасин устивор.

Ҳикмат аҳли бу бобда масал келтирганлар, юзаки ўйловчилар уни ҳикоя деб биладилар. Бир султон давлати арконларига деди: “Одам ичидан энг аҳмоқ кишини топиб келтиринглар!” Мамлакат

улуғлари бу ишнинг кетидан тушдилар. Ҳақимлар, ходимлар, зий-
рак хушгаъб кишиларни мамлакатнинг атрофига юбордилар. Бу-
лар йўлга тушиб айтилган сифатли кишини топишга машғул бўлди-
лар. Мамлакатдаги аҳмоқ ва аблаҳ кишиларнинг аҳволидан огоҳ
бўлишга жидду жаҳд қилдилар. Охири бир кишини топдилар, у
дарахт устига чиқиб олиб, ўзи турган шохнинг тагидан кесмоқчи
бўларди. Агар ўша баланд шох кесилиб, бу аҳмоқ ундан йиқилса,
мингта жони бўлса ҳам омон қолмас эди. Халойиқ ичидаги энг
аҳмоқ киши шу деб қарор қилдилар. Уни олиб султоннинг олдига
келтирдилар ва содир бўлган воқеани баён қилдилар. Султон эши-
тиб туриб: “Бундан ҳам аҳмоқроқ кишини биламан?” — деди. “У
қандай киши экан?”, деб сўрадилар. Султон шундай деди: “Ҳабру
ситам билан халққа озор берадиган ва ўз қўли билан давлат илди-
зига болта урадиган золим ҳокимдир! Бу иши билан у ўзини хор ва
паришон қилган бўлади”.

Маснавий:

Шаҳ дарахт илдизи бўлмиш раиятларга бор,
Ҳар дарахтеким бўлур, илдиздин ўлмиш барқарор.
Ул дарахтеким, тутубсан шох устида ўрун,
Болта бирла йилдизига урмағил, будур йўсун.
Чунки теша зарбидин суст ўлса ҳар бихи дарахт,
Сарнигун қилғай ани ногаҳ тегиб бир боди сахт.
Шоҳким, қилмиш раиятларга қўб зулму ситам,
Бил яқинким, тиф ила ўз илдизин қилмиш қалам.

Хожа имом хатиб Мадиний Кафтандийнинг китобида ёзи-
лишича, Самарқанд вилоятида бир золим бор эди. Халойиқ
унинг жафосидан азобу ранжда чегарасиз уқубатидан азоб ис-
канжасида эди. Унинг зулми Ҳақ таоло даргоҳида ҳаддан ош-
гач, бир куни тахт устида ухлаётганда, бир ўқ келиб унинг кўкра-
гига тегди ва орқасидан тешиб чиқди. Ўша ондаёқ у дунёга
йўл олди. Эртасига ўқни унинг кўкрагидан суғуриб олдилар,
қарасалар, ўқда бу байт ёзилган экан.

Байт:

Табға ва лил буға сиҳомун мустақирун,
Анфазу фил-излоъи мин жар вал-ибри.

Яъни ситам қиласан, аммо ситамгарлар учун игнадан ҳам тез ўтувчи ўқ етиши муқаррардир. Бир улуғ шоир бу ҳақда қуйидагича назм ёзган:

Эй қўюбсан, зулм бошига жафову жавр ўқин,
Қил ҳазар, новаклардинким қасдинга тутмиш камин.
Гар, санинг отқон ўқунг фулоду жавшандин ўтар,
Ҳойил ўлмас, оҳи пайкониға кўҳи оҳанин.

Бунга жавобан ҳаким Хоқоний шундай татаббу ёзган:

Заиф эл тирборони камин тутмиш хабардор ўл,
Ки, ҳар ким заъфи ортуқдур, қавийдур заҳми пайкони.
Ҳазар қил, зулмкашлар оҳидинким қон йиғар андин,
Уйусанг бошинг узраким етишгай сел борони.

Алҳамдулиллаҳки, ҳамма мақсадларини топган ва Ҳақ таоло лутфидан улуғ бўлган ҳазрати шаҳзода (Абулмуҳсин мирзо) нинг давлатига жаҳон халқи шод бўлса, фақат Марв диёридан ватан тутанлар эмас, балки барча Хуросон халқи ўта шодмонликдан бошлари осмонга етса арзийдики, унинг адолати намунаси ва эҳсо-ни нурлари жаҳон атрофига етди, давлати ҳамда шафқатининг би-соти марҳамат фиरोштини ер юзига ёйди, мамлакат дўстлари пой-дор ва шод, душманлар ўтқир тиғи ҳайбатидан қон ютмоқдалар.

Назм:

Давлату миллатга ёвар шоҳ Абулмуҳсинки ул,
Иззу шавкат бирла тикмишдур, фалак узра алам.
Адлидин ер юзи тоза, файзидин хуррам замон,
Мулк ободу раият шод, элдин борди ғам.
Давлати маншури ичра котиби ҳукми азал,
Фатҳу нусрат тавқеин солмоқ учун сурди қалам.

16-боб. Афв баёнида

Афвнинг маъноси қудрати етган ҳолда гуноҳкорга жазо бе-ришни тарк этишдир. Бу сифат Аллоҳ таоло ҳузурда ҳамма си-фатлардан фазилатлироқдир. Ҳазрати пайғамбар (с.а.в.) Макка

фатҳ бўлган куни ўзи кулфат кўрган Қурайш улуғларини оёзд қилди ва уларга: “Антум ал-атқо”, яъни сизлар оёздсизлар, деди ва уларнинг кўнглини афв хушxabари билан оёзд қилди. Яна уларга деди: “Ла тасриба алайкум ал-йавма” (“Юсуф” сураси, 92-оят), яъни “Сизларга бугун ҳеч қандай хавф ва маломат йўқ”.

Қитъа:

Биз одатимизни ҳеч тарк этмасмиз,
Яхшилиқ эшигидин йироқ кетмасмиз.
Гар аҳли жаҳон бизга ёмонлиқ қилса,
Зинҳор мукофотини кўрсатмасмиз.

Ҳакимлар айтишича, гуноҳ қанчалик катта бўлса ҳам, кечирининг савоби ундан ҳам каттароқдир.

Ҳикоя қилишларича, бир киши араб подшоҳларидан бирининг бир неча қариндошларини ўлдириб қочган эди. Бир неча муддат ўтгандан сўнг ўша киши подшоҳ хузурига қайтиб келди. Подшоҳ деди: “Ажаб журъатлик киши экансанки, менинг олдимда шундай катта гуноҳ қилиб туриб, жазолашимдан қўрқмай, олдимга келибсан?” У жавоб бериб, деди: “Даргоҳингга қўрқмай келишимнинг сабаби шуки, гарчи гуноҳим катта бўлса ҳам, сенинг афвинг ундан ҳам каттароқдир”. Подшоҳга бу сўз ёқди, унинг гуноҳини кечириб, инъомлар берди. Подшоҳ яқинларидан бири сўради: “Эй подшоҳ, шундай душманни қўлга туширдинг, ўч олиш ўрнига ширин сўзига учиб, қўйиб юбординг”. Подшоҳ деди: “Ундай эмас, ўйлаб қарадим, агар ўч олсам, нафсим шод бўлади, агар кечирсам, унинг кўнгли шод бўлади, дунё ва охирада яхши номга эга бўламан”.

Мисра:

Афв ичра лаззат йўқ ул интиқомда.

Халифа Маъмун шундай деган экан: “Агар халойиқ уларнинг гуноҳларини кечириндан қандай лаззат олишимни ва киши гуноҳдан ўтишдан қандай роҳатланишимни билсалар эди, менинг даргоҳимга гуноҳдан ўзга туҳфа билан келмаган бўлар эдилар”.

Искандар Арастудан сўради: “Фалон гуноҳкор ҳақида нима дейсан?”. Ҳаким жавоб берди: “Эй подшоҳ, агар гуноҳ бўлмаса эди, ҳамма фазилатларнинг улуғи бўлган кечириниш хислати ҳеч кишида юз бермаган бўларди. Гуноҳкор кечириниш ойнасидир, гуноҳкорлар бу фазилатнинг шгу ойнада акс этишига сабаб бўладилар. Бу борада мана бу маънонинг юзага келтиришга ҳаракат қилишинг керак:

Гуноҳ афву карам кўзгусидур, эй шайх,
Гунаҳлиқ элга ҳақорат кўзи бирла қараманг.

Искандар сўради: “Кечириниш қайси пайтда яхшироқ?”. Арасту жавоб берди: “Душман устидан ғалаба қилиб, уни қўлингта туширсанг ва қудратинг етган пайтда кечирсанг, зафарнинг шукри бўлади”.

Ҳикоя қилишларича, бир подшоҳ душман устидан ғалаба қозонди ва уни асир қилиб, жазага тортди. Подшоҳ душманига деди: “Ўзингни қандай аҳволда кўрмоқдасан?”. У жавоб берди: “Худойи таоло афвни яхши кўради, сен эса зафар топишни. Ҳақ таоло сен яхши кўрадиган нарса, яъни зафарни сенга берди, яна Аллоҳ таоло ўзи яхши кўрадиган афвни ҳам берди, сен уни ҳам ишта сол”. Подшоҳга бу сўз ёқди ва уни озод қилиб юборди.

Демак, жаҳонгир подшоҳлар гуноҳкордан содир бўлган ёмон ишлар учун уларга жазо беришни кўнгилларидан чиқаришлари ва бу хижолатга қолганлар устидан қудратли бўлганларида уларни афв башорати билан хурсанд қилишлари керак, бу эса мамлакатларни забт этувчи подшоҳлар ва оқил шоханшоҳлар одатлари ва йўллариدير.

Байт:

Даври Одамдин буқун даврича улдур расми роҳ,
Ким улуғлардин карам бўлмиш, кичиклардин гуноҳ,

Ҳикоя қилишларича, подшоҳ яқинларидан бири гуноҳ қилган эди. Унга адаб ва танбиҳ беришга қарор қилди. Бир куни подшоҳ ўша гуноҳкор ҳақида бир киши билан маслаҳатлашди. У киши деди: “Эй подшоҳ, агар мен сендек бўлганимда эди, унга жаза берган бўлардим”. Подшоҳ унга деди: “Сен мендек эмас

экансан, демак мен ҳам сендек бўлмайман, балки сенинг аксинг бўламан, мен унинг гуноҳидан кечдим, чунки гуноҳ ундан ёмон кўринса, кечириш мендан яхши кўринади”.

Байт:

Кичиклар ёзуқи гарчи улуғдур,
Улуғлар афвидур андин улуғроқ.

Агар бир киши бировга қарши гуноҳ қилган бўлса, ўйлаб кўриши, агар у Аллоҳнинг афвига муҳтож бўлса, ўша гуноҳкор учун кечиришни дариг тутмаслик керакки, Аллоҳ таоло унга кечириш эшигини ёпмайди.

Байт:

Агар Худойи Самад бахшишига кўз тутган,
Гуноҳкор гуноҳин карам қилиб афв.

Ҳикоя қилишларича, подшоҳ бир кишини бир мансабга қўйган эди, ундан ёқимсиз иш содир бўлди. Подшоҳ уни мансабидан маҳрум қилди ва унинг буйруғи билан гуноҳкорни боғлаб олиб келдилар. Подшоҳ ўша бечорага таъна билан хитоб қилган эди, у сўради: “Эй шоҳ, сени ҳам қиёмат куни Аллоҳ таоло ҳузурда ғазаб билан тутишларини ўйла, ўша пайтда, сен нимани хоҳлаган бўлардинг?”. Подшоҳ: “Аллоҳ таоло гуноҳимни кечиришини хоҳлаган бўлардим”, — деб жавоб берди. Ўша бечора деди: “Сен агар шуни хоҳлайдиган бўсанг, мени кечир, чунки Аллоҳ таолонинг кечириши бандога боғлиқ, банд бандани кечирса, Аллоҳ таоло ҳам уни кечиради”.

Байт:

Ман сани олдингда мужрим, сан Худонинг олдида,
Афв қил мандинки, сандин ҳам Худо афв айлагай.

Подшоҳга унинг сўзалари ёқди, гуноҳини кечириб, тарбиятлар қилди ва аввалги мансабини қайтариб берди.

Назм:

Афв қилмоқ, яхшироқ хислатдур,
Афв қилгон соҳиби давлатдур.

Афв нуридин кўнгил равшан бўлур,
Бўйидин эл сийнаси гулшан бўлур.
Афвни Ҳақ дўст тутмиш, эй сани,
Дўст тут, Ҳақ дўст тутқон нарсани.

Лекин шариатга оид ишда афв қилиш яхши эмас, балки у вақтда қаҳру ғазабдан ўзга иш муносиб эмас.

Қитъа:

Ҳар гуноҳиким бўлур, ҳукми шариатга хилоф,
Қилғулук эрмас, ани афв айламак бирла маоф.
Балки, ул соатда шаър ичра бу бўлмиш ҳукми Раб,
Ким сиёсатгоҳ аро урмоқ керак, чўби адаб.

17-боб. Ювошлик баёнида

Ҳақ (пок ва олий) нинг бир сифати ҳалим, яъни мулоҳимликдир. Аллоҳ таолонинг сўзи: “Инналлоҳа ғафурун ҳалим” (“Оли Имрон” сураси, 155-оят), яъни “Зеро, Аллоҳ кечирувчан ва ҳалим зотдир”. Барча набий ва авлиёларга бу сифатдан насиба берилган бўлиб, унинг қуввати билан ғазабнинг қучини синдирганлар.

Ҳадисда келтирилишича, эй умматлар, сизларнинг энг қучиларингиз аччиғи келганда ўзини босиб, ғазабини ичига ютган ва нафсини жиловлай олган одамдир.

Байт:

Деманг мардона ҳар кимники, ул пўрзўр, пўрдилдур,
Кишиким аччиғи заҳрин ютар, ул марди комилдур.

Инжил китобида ёзилишича, подшоҳларга лозим иш шуки, улар ўз нафсларини ювошликка ўргатишлари, ўз фармонларига бўйсундиришлари керак. Халойиқдан ўзларига ёқмайдиган сўз эшитсалар, ғазабланмасликлари лозим. Негаки, Аллоҳ таоло уларга қудрат ва қувват берган ва халқни уларнинг қўл остида муте қилиб қўйган. Ювошликни аччиғлари устидан голиб қилмасалар, сабр билан ғазабларини босмасалар, мамлакат аҳлининг ҳар бир сўзи ва феълига қарши қаҳр кўрсатсалар, халқнинг бунёди

вайрон бўлади ва мамлакат равнақи йўқолади. Бу ҳақда қандай чиройли айтилган:

Таҳаммул айламак ганжи хираддур,
Ювош эрмас кишилар деву даддур.
Ювошлиқ девни бандиға олмиш,
Ғазабни яъни зиндон ичра солмиш.

Ювош одам шундай кишики, ғазаб сели гарчи улуғ тоғни қўзғотгудек кучли ва даҳшатли бўлса ҳам, уни бартараф қиладди ва аччиқ ўти қаттиқ тошни эритиб юборгудек иссиқ бўлса ҳам, уни ўчиради. Ювошликнинг ёрдамисиз ҳеч бир подшоҳнинг ғазаб олови таскин топмайди, сабр кўмак қилмай, ҳеч ким халқнинг ёқимсиз сўзидан қутулолмайди. Демак, одил подшоҳ шундайки, у мулоимлик билан умрига зийнат беради ва унинг қуввати билан оламни куйдирадиган ғазабининг бунёдини қўпурди.

Қитъа:

Ювошлиқ чу етти ғазаб бўлди паст,
Ғазабға таҳаммул етурди шикаст.
Хирад сақфиғадур таҳаммул сугун,
Енгиллар бўлулар ҳамма сарнигун.

Сулаймон Варроқ ҳикоя қилади: “Бир куни халифа Маъмун хизматида эдим. Узук кўзига мос бир йирик ёқутни кўрдим, узунлиги тўрт энлик ва эни бир энлик, шу даражада равшан ва мусаффо эдики, қуёшдек нур сочиб товланар эди. Бир заргарни чақиртириб: “Узук яса ва мана бу ёқутни унга кўз қилиб қўй”, — деди. Заргар ёқутни олиб уйига кетди. Тақдирдан бўлиб, яна бир куни халифа Маъмун хизматида эдим, у узукни эслаб, заргарни олиб келишни буюрди. Кўзим заргарга тушган эди, унинг терак япроғидек титраётганини кўрдим. Маъмун ундан: “Нега бунчалик изтиробга тушмоқдасан?” — деб сўради. Заргар: “Гуноҳимдан қўрқмоқдман”, — деб жавоб берди. Маъмун: “Гуноҳингдан ўтдим, қўрқаётганинг сабабини айт!”, — деди.

Заргар ёқут кўзни ёнидан чиқарди. Маъмун унинг тўрт бўлак бўлганини кўрди. Маъмун табассум қилди: “Бор, бу тўрт

бўлакни тўрт узукка кўз қил, сенда гуноҳ йўқ”, — деди. Маъ-
мунда юз берган бу ҳол ҳалимнинг ғояти ва сабру чидамнинг
ниҳояти эди.

Қитъа:

Ювошлиқдин бу кор касбу камолинг,
Ки ҳам андин бўлур иззу жалолинг.
Ювошлиқ шодлиқ бермиш хижилға,
Бўлур чун мўмиё шикаста дилға.

Нўширвон Бузуржмеҳрдан сўради: “Ювошлик қандай бўлади?”. У жавоб берди: “Яхши феъл ҳукуматнинг тузидир, негаки, араб тилида мулоимликни ҳалим дейдилар, ҳалим сўзининг ҳарфлари ўзгартирилса ҳилм, яъни ювошлик келиб чиқади. Чунончи, ҳеч бир таом тузсиз бўлмайди, ҳеч бир феъл эса мулоимликсиз чиройли бўлмайди”. Нўширвон яна сўради: “Ювош кишининг нишонаси қандай?”. Бузуржмеҳр жавоб берди: “Ювош кишида учта нишона бўлади. Биринчиси, аччиқ сўзли ва қўпол кишилар унга ёмон сўз айтиб, қўполлик қилса ҳам, у эса яхшилиқ қилаверади. Чунончи, Хожа Ҳофиз бу ҳақда латиф ва ажойиб байт айтганки, тар-жимаси қуйидагича:

Ҳилмни ғояти будурки, санга,
Берсалар заҳар, сан шакар бергил.
Бўлмағил кам дарахтдинки, сани,
Урсалар тош ила самар бергил.
Қилсалар пора-пора бағрингни,
Кон янглиғ уларга зар бергил.

Иккинчи нишонаси шуки, ғазаб ўти шуъла урганда ва жаҳл бўрони тоқатнинг хирмонини совиғанда, сабр қилиб, жим туради. Бу сифат хотиржамлик ва руҳнинг таскин топишининг далилидир. Муҳаббат йўлига қадам қўйган дарвишлар ўз ғазабларини шу тариқа сўндирганлар.

Учинчи нишонаси шуки, бирор кишидан қабиҳ иш содир бўлиб, азоб бериш лозим бўлганда, гарчи қудратта эга бўлса ҳам, қаҳлини босиб, ғазабини ичига ютади.

Хабарларда келишича, ҳидоят бориistonининг навраста ниҳоли, Расулуллоҳнинг набираси, Алининг жигаргўшаси Ҳусайн ибн Али (улардан Аллоҳ рози бўлсин) бир базм ташкил қилиб, улугларни йиғиб ўтирган эдиларки, унинг хизматкорларидан бири мис товоқда иссиқ ош кўтариб келди ва ошни ҳазрати имом олдига қўймоқчи бўлди. Бироқ қўли куйгани ҳамда мажлиснинг ҳайбатидан изтиробга тушиб, гиламга оёғи қоқилиб, товоқ қўлидан чиқиб, ҳазрати имомнинг бошига тушди. Иссиқ овқат гул янглиғ юзларига қуйилди. Имом унга тикилиб қаради. Ходим қўрққанидан “Вал-козимийн ал-ғайза” (“Оли Имрон” сураси, 134-оят), “...ғазабларини ютадиган...” деган калимани тилга олди. Амир ул-муъминин Ҳусайн эса “Вал-офийна анин-нос” (“Оли Имрон” сураси, 134-оят), “...одамларни (хато ва камчиликларини) афв этадиганлардир” оятини ўқиди ва кечирганини билдирди. Ходим эса “Валлоҳу йўҳибб ул-муҳсинийн” (“Аллоҳ эзгулик қилувчиларни севар”) деб, оятнинг давомини ўқиди. Ҳазрати имом қўшимча қилиб: “Ўз молим билан сени озод қилдим, яна ебичишинга лозим бўлган нарсаларни ҳам ўз бўйнимга оламан”, — деди.

Байт:

Бу билмиш сурат аҳли ичра одот,
Ёмонлиқ не ёмон қилмоқ мукофот.
Қишиким пай уруб маъноға етмиш,
Ёмонлиқ ўрнига яхшилиқ этмиш.

Хабарда келишича, ҳазрати Исо (а.с.) дан сўрадилар: “Ҳамма нарсалар ичида қаттиқроқ ва оғирроғи нима?”. Жавоб берди: “Аллоҳ таоло ғазабидир”. Сўрадилар: “Аллоҳ таоло ғазабидан қандай қутилиш мумкин?”. Айтди: “Ғазабни тарк қилиш билан!”.

Мавлоно Жалолиддин Румий бу ҳикоятга ишора қилиб, “Маснавий” китобида ёзганлар. Таржимаси қуйидагича:

Сўрдилар Исодин, эй султони дин,
Недур ул душвор бўлғай барчадин.
Айдиким, душворроқ қаҳри Худо,
Дўзах андин биз каби қўрқунчида.

Айдилар: Ҳақ қаҳридин недур омон?
Айди: Ўз қаҳрин йўқ этмак шул замон.
Хашму ҳирсу шахватинг тарк айлагил,
Ким эранлар ваъз будур, муни бил.

Билиш керакки, кўпинча ювошлиқдан ғазаб яхшироқ бўлади, чунки агар ғазаб, ҳирс, тама ё ўзбилармонлик сабабидан бўлса, жуда ёмондир, аммо дин туғини кўтариш ва шариатга ривож бериш учун бўлса, жуда яхши ва содир. Масалан, агар бирор киши ўз яқинининг хиёнатига рози бўлиб, ювошлиқ қилса, оқиллар наздида ва шариат аҳли қошида ўта ёмон ва бениҳоят қабиҳ ишдир. Эркакларнинг камоли шундаки, ювошлиқ ва ғазаб вақтини тафаккур билан фарқлайдилар ва бу икки ишдан қайси бири вазиятга муносиб бўлса, ўшани амалга оширадилар.

Байт:

Қаҳру лутфунг бемаҳалдур, ул эмас хўбу ҳасан,
Бўл маҳалига боқиб, гоҳи гулу гоҳи тикан.

18-боб. Чиройли хулқ ва мулойимлик баёнида

Бу ерда хулқдан мурод хушхулқлик, хушфёликдир ва мулойимликдан мақсад юмшоқлик ва тоза қалблиқдир. Яна бирдан мурод лутfli ва кўнгил овловчи бўлишдир, бошқа бирдан мақсад муросали бўлмоқдир. Аммо хушхулқлик ва хушфёлик ҳамма неъматларнинг яхшироғи ва сифатларнинг гўзалроғидир. Аллоҳ таоло иймонни яратди, иймон деди: “Илоҳо, менга қувват бер”. Ҳақ таоло унга хушхулқлик ва саховат билан қувват берди. Куфрни яратди, куфр деди: “Илоҳо, мени кучли қил!” Ҳақ таоло уни бадфёлик ва бахиллик билан бақувват қилди.

Ҳадиси шарифда айтилишича, бадфёл одам жаннатга кирмайди.

Байт:

Кўрмадук сайр айлабон офоқни,
Яхши хўйдин ўзга яхшиоокни.

Бир куни Исо (а.с.) ўтиб борар эди. Бир аблаҳ одамга дуч келиб қолди. Аблаҳ ундан бир сўз сўради. Исо (а.с.) хушхулқлик ва ювошлик билан жавоб берди. Аблаҳ жавобни қабул қилмай, ҳақорат сўзларни айта бошлади. Аблаҳ қанчалик жанжал қилиб, азият етказувчи сўзларни айтмасин, Исо (а.с.) унга хушхулқлик ва юмшоқлик билан муомала қилар эди. У қанчалик кўполлик билан тортишса, Исо (а.с.) шунча лутфу марҳамат йўлини тутар эди. Бир азиз киши уларнинг бу тортишувлари устидан чиқиб қолди ва деди: “Эй набиюллоҳ, нега бу аблаҳ олдида ўзингизни забун тутмоқдасиз, у қанчалик қаҳр билан азият етказса, сиз юмшоқлик билан хушхулқлик қиляпсиз?”. Исо (а.с.) жавоб берди: “Куллу иноин йатарашшаху бима фийҳи” (“Ҳар бир идиш ўз ичидагини тўкади”).

Мисра:

Кўзадин ул май тўкулгайким, ичинда бордур.

Бу одамдан шу айтилган сифат ҳосил бўлади, мендан бу ҳолат юзага келади, шунинг учун мен ғазабимни ишга солмайман, у эса мендан адаб ўрганади, мен унинг сўзидан жаҳл отига минмасман, у эса менинг хулқимни кўриб, ақлга эга бўлади.

Назм:

Бўлмасам ани ишидин пўрғазаб,
Ул топар бу яхши хўйимдин адаб.
Манки, тиргузмишдурман мурдани,
Хулқи хушдин тобмишам бу рутбани.
Яхши хўй Исо каби жонбахш эрур,
Хўйи бад эрур, умрини елга берур.

Донишмандларнинг айтишича, хушхулқнинг белгиси ўнтадир. Биринчиси, яхши ишлар борасида элга қарши бўлмаслик. Иккинчиси, ўз нафсини тийиш. Учинчиси, бировнинг айбини қидирмаслик. Тўртинчиси, ҳар кимдан нолойиқ иш юз берса, уни тузатишга ҳаракат қилиш. Бешинчиси, гуноҳкор узр айтса, узрини қабул қилиш. Олтинчиси, муҳтожларнинг ҳожатини чиқариш. Еттинчиси, одамлар учун машаққат тортиш. Саккизинчиси, худбинлик қилмаслик. Тўққизинчиси, халойиққа очиқ юзли

бўлиш. Ўнингчиси, одамларга яхши сўз айтиш. Бу борада айтадилар:

Киши халойиқига яхши хўй кўргузким,
Беҳишт сориға раҳбар санга бу бўлғусидур.

Яна бу борада чиройли айтганлар:

Хушдурур хушхўйлуқ оламда неку сиришт,
Бу мақом ичра муқим ўл, агар тилар эрсанг беҳишт.

Мулоийимликнинг маъноси халқ ичида юмшоқлик билан муомала қилишдир, чунончи, бу ҳақда юқорида айтиб ўтилди. Хабарда келишича, ҳар бир ишда мулоийимлик ёр бўлса, шу ишнинг яхшилиқ билан туташидан ўзга эҳтимоли йўқ. Ҳар бир ишда кўполлик ва дағаллик ҳамроҳ бўлса, вайрон бўлишдан ўзга чора йўқ. Ҳазрати Ҳақ (пок ва олий) ўз ҳабибини мана бу сифат билан таъриф қилади: Аллоҳ таолонинг сўзи: “Фа-бима раҳматин миналлоҳи линта лаҳум” (“Оли Имрон” сураси, 159-оят), яъни “Аллоҳнинг раҳмати сабабли (Сиз, эй, Муҳаммад) уларга (саҳобаларга) мулоийим бўлдингиз”, демақдир.

Кўпол сўз дўстлик риштасини узади, юмшоқ сўз адоват поғонасидан дўстлик мартабасига етказди.

Байт:

Ром қилгай ўзиға ширин забонлиқ филни,
Судрагай ҳар ён ани айлаб бурундуқ қилни.

Ардашер Бобак салтанат тахтини ҳикмат билан зийнатлаган эди. Қараса, фарзанди қимматбаҳо тўн кийиб олибди. Унга: “Эй ўғлим, подшоҳлар киядиган тўн ҳеч кимнинг хазинасида бўлмаслиги ва ҳеч киши яна бундай либосни топиб кия олмайдиган бўлиши лозим. Сенинг эгингдaги бу либос ҳаммада бор”, – деди. Ўғли сўради: “Эй ота, тенги йўқ ўша либос қайсидир?”. Этаси деди: “Бу шундай либоски, ўриши хушхулқликдан, арқони мулоийимликдин ва ювошлиқдан бўлади!”

Агар ҳар ким бу сўз ҳақида фикр юритса, оламаро ҳамма охши сифат хушхулқлик ичида эканини билади.

Қитъа:

Шаҳлар-у шаҳриёр аҳлиға,
Жумлаи халқнинг салоҳи учун.
Хўбдур корсозлиқ ҳамма вақт,
Хўбдур дилнавозлиқ ҳар кун.

Фаридундан сўрадилар: “Мулозим хизматкорни қандай нарса билан хизматда тутиш керак?”. У жавоб берди: “Лутф ва юмшоқлик билан!”. Сўрадилар: “Мушуқларни қандай нарса билан ҳал қилса бўлади?”. Жавоб берди: “Юмшоқлик ва мурса билан!”. Бу борада айтадилар:

Муҳиммеки, бисёр мушуқ дурур,
Бўлур қилса, рифқу мадоро била.
Битар нармлиқ бирла ул кори бор,
Ки, битмас эса тиғи бурро била.

Жамшид вазиридан сўради: “Подшоҳлар қайси сифат билан иш юритиши керак?”. Вазир деди: “Юмшоқлик, хушхулқлик ва мулойимлик билан. Чунки бу сифатлар сабабли халқ ҳамиша подшоҳнинг давлати барқарор бўлиши учун дуо қилади, лашкар эса подшоҳнинг розилигини қидиради. Салтанат халқнинг дуоғўйлиги ва сипоҳнинг розилик қидириши билан тартибда бўлади”.

Ҳикоя қилишларича, подшоҳлардан бири юмшоқлик ва хушхулқлик сифати билан машҳур эди. Бир куни ошпазини чақириб деди: “Менга фалон овқатни пишириб кел ва унга кўп масаллиқ сол!” Ошпаз аввал айтилган таомни пишириб, ёнига бошқа таомларни ҳам қўшиб, подшоҳнинг олдига олиб келди. Подшоҳ ўзи буюрган таомга назар солди ва овқат ичида бир пашша борлигини кўрди ва уни олиб ташлаб бир лўқма олди. Унда ҳам пашша бор эди. Уни ҳам олиб ташлаб, яна бир лўқма олди ва унда ҳам пашша борлигини кўрди ва охири таомдан қўл тортди ва бошқа таомдан еди.

Таом еб бўлингандан сўнг, ошпазни чақиртириб деди: “Тайёрлаган таоминг ғоятда ширин ва латофатлик чиқибди, эртага нонушгага ҳам шу овқатдан тайёрлаб бер, аммо шу шарт биланки, ичида пашша бўлмасин!” Бу сўзнинг латофатига ҳозир бўлган.

лар кулдилар ва таажжубланиб дедилар: “Подшоҳ ошпазни силлиқлик билан шундай шармисор қилдики, адаб беришга ҳожат қолмади”.

Байт:

Гунаҳ баробарида токи лутф кўргузса киши,
Киролмагай бу ҳижолат уза уқубат иши.

19-боб. Шафқат ва марҳамат баёнида

Шон-шавкати улуғ подшоҳлар ва олий мақом шаҳаншоҳлар халойиқнинг яхшиларига марҳамат кўрсатишлари, мамлакат халқига шафқат юзини намоён қилишлари керак. Чунки, Ҳақ (пок ва олий) соҳиб иқтидор подшоҳлар ва ҳокимларнинг қўлига халқни омонат қилиб топширган, токи халқ уларнинг қўл остида фароғат ва хотиржамликда бўлғайлар, уларнинг синиқ кўнгиллари подшоҳларнинг эъзоз ва марҳаматидан шод бўлиши, жабр қилувчиларнинг ҳужумлари балосидан ва ситамгарларнинг зулмига мубталоликдан омонда бўлғай.

Демак, подшоҳ Ҳақ таолонинг “ирҳам турҳам”, яъни “раҳм қил ожизу мискинларга, агар уларга раҳм қилсанг, Ҳақ раҳматидан насиба топасан”, деган марҳаматидан умид қилиб, ожизларга раҳм қилиши керак. Салтанатининг юзига “аш-шафқат ала халқиллоҳ”, яъни “Аллоҳ халқига шафқат қилиш” холининг зебоси билан оройиш беришлари лозим.

Қитъа:

Шафқат ерида кўтарди, ҳар кимки, алам,
Битқарди, ўз ишини ва халқ ишини ҳам.
Давлат кўзи ул кишига очилмаским,
Шафқат йўли ичра кирди, урди қадам.

Охират саодати ва дунё саломати марҳамат ва шафқатга боғлиқ.

Ҳикоя қилишларича, Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг отаси Сабуктегин аввалда Симжурга мулозим эди. Ҳаётини қийинчиликда ўтказарди. Битта отидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ эди. Ҳар куни овга чиқар, бирорта ов қўлга тушса, шу би-

лан кунлик ризқини ер эди. Бир куни саҳрога йўл олди. Боласи билан ўтлаб юрган бир кийикни кўриб қолди. Сабуктегин кийик сари отини чоптирди, кийик эса қочиб кетди. Боласи кичик бўлгани учун онасига етиб югура олмади. Сабуктегин кийикни тутиб олди, қўл-оёғини боғлаб, эгарга ўнгариб, шаҳар томон йўл олди. Кийикнинг онаси боласини қўлга тушганини кўриб, бетоқат бўлиб, Сабуктегиннинг атрофида айланар, овозини чиқариб, нола чекарди. Сабуктегин бу ҳолни кўриб, раҳми келди ва оҳу боласини қўйиб юборди. Онаси келиб боласини ёнига олди ва юзини осмонга қилиб, тилсиз ҳолда Сабуктегиннинг ҳақиға муножот қилди.

Мисра:

Ул Худосан, билурсан безабонлиқ тилини.

Сабуктегин қуруққўл билан шаҳарга келди ва кечаси ҳазрат Расулulloҳ (с.а.в.) ни тушида кўрди. Унга дедилар: “Эй Сабуктегин, ўша шафқат ва марҳамат, ўша карам ва меҳрибонликни тилсиз жониворга кўрсатдинг, шу сабабли Аллоҳ таоло сенга подшоҳлик шарафини берди. Аммо подшоҳ бўлганигда Аллоҳ бандаларига шу тариқа шафқат кўрсат, халқ борасида марҳаматингни дариф тутма!”

Бир улuf одам айтадики, ҳайвонга шафқат кўрсатиш билан киши бу фоний дунё подшоҳлигини топади, агар одамзодга марҳамат кўрсатган киши боқий олам салтанатини топса, ажаблаларни жойи йўқ.

Қитъа:

Раиятдин олма, риоят қўлин,

Раоёға тобшур, раият ишин.

Улар роҳатин ғамин егил,

Жигар хасталардурки, раҳм айлагил.

Ҳакимларнинг айтишларича, подшоҳлар шафқатларининг белгиларидан бири шуки, халқни яхши кўришлари ота болани яхши кўрган каби бўлади. Ҳар ким ўзига раво кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам раво кўрмаса, улар ҳам бундан ҳеч нарсани

аямайдилар. Ҳиммат ва шафқатлари қанча кўп бўлса, Аллоҳ таолонинг раҳмат назари уларга ҳам кўп бўлади.

Қитъа:

Агарчи раҳм айласанг, Ҳақ раҳм қилгай,

Юзунга марҳамат эшиги очилгай.

Тутар эрсанг, Худонинг лутфига кўз,

Киши ҳаққида сан ҳам раҳм кўргуз.

Ардашер Бобак ўғлига насиҳат қилиб деди: “Эй ўғлим, шафқат ва марҳаматинг билан халқни оддий халқ даражасидан дўстлик мартабасига етказа олишга ҳаракат қилгин, ҳурмат ва меҳрибонлик билан уларнинг кўнглини эгаллагин — бошқа аъзолар унга тобедур. Шунда нимани истасанг, осонлик билан қўлга киради”.

Ҳакимларнинг биридан сўрадилар: “Подшоҳлар овининг қайси бири яхши?”. У жавоб берди: “Халқнинг кўнглини овлаш, чунки подшоҳнинг муҳаббати уларнинг қалбидан жой топса, подшоҳ учун улар ҳеч бир нарсани аямайдилар”.

Байт:

Мулки маъно истасанг, жам эт кўнгиллар лашкарин,

Йиғмайин лашкарни, юрт олмоққа бўлмас эҳтимол.

Подшоҳ шафқатидин бири шуки, иложи борича халқни зироат ва иморатга йўллаши керак, коризлар қуриш ва ариқлар кавлашда уларга ёрдам бериш зарур. Нўширвони Одил бир шаҳарга тайинланган доруғасига қуйидаги мазмунда хат ёзиб юборди: “Агар вилоятингда бирорта ерга тариқ экилмасдан қолса, сени дорга осгайман!” Бу сўздан ҳикмат шу эдики, подшоҳ учун фойда хирождан келади, кўпинча мамлакат обод бўлса, унинг ободлиги зироатдан ўзга нарсадан бўлмайди, агар подшоҳ халққа ёрдам бермаса, зироат ишлари яхши бўлмайди.

Байт:

Мулк ободин тиларсан, халқни маъмур қил,

Бошларидин барча золимлар жафосин дур қил.

Хикоя қилишларича, Худойбандахон ўғли султон Абу Саид замонида унинг беқлари халққа ситам қилар эдилар ва молларини кўрсатилганидан ортиқча олар эдилар. Бир куни Султон амирларига деди: “Мен шу пайтгача халқ томонини олар эдим, бугундан бошлаб бу одатимни тарк этдим. Агар маслаҳат берсаларингиз, уларнинг молларини бир йўла талаб олайлик, уларнинг ҳеч нарсасини қолдирмайлик, токи бундан кейин улардан улуфа¹ тама қилмайсизлар. Агар биронгангиз тама изҳор қиладиган бўлсангиз азобга гирифтор қиламан”. Амирлар дедилар: “Биз улуфасиз қандай ҳаёт кечирамиз ва хизматингни қандай қилиб бажарамиз?”. Султон деди: “Менинг ва сизларнинг емишимиз халқнинг зироат, иморат ва касбу тижорат учун қилган ҳаракатларидан ҳосил бўлади. Агар биз уларни таласак, бу маҳсулотни кимдан кутамиз? Ўйлаб кўринг, агар халқнинг уйини талаб, уруғларини тортиб олсангиз, озиқ-овқатини есангиз, улар зироатни тарк этишга мажбур бўладилар. Улар зироатни тарк этиб, ҳосил олмагандан кейин, сизлар на еб, на ича оласизлар!”

Амирлар султондан бу танбеҳни эшитганларидан сўнг халқ ҳуқуқини сақлаш ва уларни эъзозлашга машғул бўлдилар.

Қитъа:

Айди бу сўзни бузрук хурдабин,
Хўбдур шаҳға раият ганжидин.
Сарф этиб бу бўлғуси охир тамом,
Лек бор ўлмиш ани нафъи давом.

Подшоҳ шафқатларидан яна бири шуки, ҳар куни умумий мажлис ташкил этиши ва унда катта-кичикларни йиғиб, додхоҳ²нинг аҳволдан шахсан ўзи хабардор бўлиши керак, токи мажлисида ҳар бир киши ўз арзини эркин айта олсин ва мазлумларнинг сир-асроридан етарлича воқиф бўла олсин, ясовуллар ва ноиблар тама билан даъвогарларга зарар етказа олма-синлар.

Хабарлардан маълум бўлишича, Ҳарамайн³ улуғлари халифа Носирга қуйидаги мазмунда мактуб йўладилар: “Хали-

¹ Улуфа — лашкар учун озиқ-овқат ва ем-хашак.

² Додхоҳ — адолат талаб қилиш, даъвогарлик иши.

³ Ҳарамайн — икки муқаддас шаҳар Макка ва Мадина.

фалик сенга муносиб эмас, негаки нойиб, хизматкор ва яқинларинг халққа зулм қилмоқдалар, ҳар хил жабру ситамларни кўргизмоқдалар!”. Халифа жавоб ёзди: “Сизлар айтган нарсалардан менинг хабарим йўқ!”. Улар яна бир мактуб йўллаб дедилар: “Айтган узринг қилган гуноҳингдан ҳам номаъқулдир. Улуғлар айтадиларки, ўзинг жавоб беришинг керак бўлган нарсани бошқа одамга ҳавола қилма! Сен халқ ишини ўз зиммангга олибсанми, қиёматда бўладиган саволга жавоб беришинг уддасидан чиқишинг лозим! Бу беҳабарлигинг ва ғофиллигинг сени оқламайди. Масалан, бир вилоят менинг қўл остимда бўлса, агар бир кўприк бузилиб, ундан бир соғин қўй ўтаётганда қўзисининг оёғи тешикка кириб, азият тортса, қиёмат куни шу ҳақда мендан сўрайдилар, жавобнинг уддасидан чиқиш менга лозим бўлади!”

Демак, ҳар ким подшоҳлик мансабини қабул қилса ва қудрат оёғини ҳукумат тахтига қўйса, бу мансаб ҳуқуқини адо этишга киришиши ва подшоҳликнинг қоида ва расму русумини шафқат, марҳамат ва яхшиликлар қилиш билан амалда кўрса-тиши зарур.

Қитъа:

Шоҳлик тахтида ўлтурмоғлигинг, осон эмас,
Ул мақом устида бисёр эҳтиёт этмак керак.
Ожизу мискину меҳнаткаш муродини бериб,
Фақир аҳлининг ғамин еб, ҳолиға етмак керак.

20-боб. Хайрот ва яхши ишлар баёнида

Ҳар соҳиби давлатнинг ҳиммати зиммасига вожибдурки, бу фоний жаҳонда умри вафо қилишга боқиб яхши иш қоида-син тебратгай ва яхши амал биноларин бунёдин маҳкам этгай. Чунки, ҳар киши яхши амал иморатин устувор қилса ва ўзи ўлгандан кейин боқий қолса, уни баракотидан ҳар лаҳза файзу футуҳ осори ул киши руҳига етади. Бу амални жорий садақалар дейдилар, яъни садақа файзи, дарё доимо оқиб тургандек, ҳамиша давом этади. Чунончи, масжид, ибодатхона ва мадраса барпо қилиш, хонақоҳ бино қилиш, лангар қуриш, ариқ қазиш, кўприк солиш ва шу каби халқ умумий манфаати учун яра-

гилган нарсалар, шулар жумласидандир. Модомики, қилинган иш ёки асар боқий қолса, савоби ва ҳадяси бино қилувчисининг руҳига етиб туради.

Назм:

Яхши намуна айлаб, ҳар ким вафот этмиш,
Ҳар лаҳза тоза файзи руҳи қошига етмиш.

Ҳар бир ҳушёр оқил инобат сайқали билан гафлат зангини хотира ойнасидан тозаласа, дунё улуғлиғи завоқ топиши тўхта-шини биледи. Албатта, бу фоний саройга келиш хусусида яхшиликлар ёдгорлигидан бошқа нарса боқий қолмаслиги моҳиятини тушунади. Подшоҳлар, умаро ва давлатмандлардан қолган ҳар бир олий иморат ва шариф мавзелар туфайли уларнинг ҳаётлари осори рўзгор саҳнида ва даврон саҳифасида собит ва ёзиб қолдирилгандир. Уларнинг отлари оқиллар ва ноқиллар¹ қошида, балки, бисёр улуғлар ва кичиклар олдида машҳур ва маълумдир.

Байт:

Чунки қолмас, бу жаҳони беқарор,
Яхши иш қилғилки, қолгай ёдгор.

Бу оламда ҳар нарсанинг ёдгори собит қолади. Хусусан, яхши ишлар замона лавҳлари юзидан ювилмайди. Бурунгилардан қолган хайрли иморатлари ва улар тўғрисидаги ҳикоялар отадан ўғилга, ўғилдан набирага, набирадан чеварага ва шундай қилиб, қулоқдан қулоққа эшитилиб, кейинги замона аҳлигача етиб боради.

Байт:

Кетди Қисро, қолди лек айвоники қиссаси,
Борди Нуъмон, лек чу равнақи зикри бор.

Улуғлар айтишича, Худо тавфиқи ва лутфининг ҳимояти “вали дунё мазид” ошёнидан парвоз қилиб, давлат соясини унинг

¹ Ноқиллар — арабча нақл қилувчилар, ҳикоя айтувчилар.

комкорлиги фарқига солса, зиёдалик ва баракот бизнинг қоши-миздадир. Ҳақ марҳамати ва карамининг баланд парвози адо бўлмас файзи сахнидан жилва кўрсатиб, саодатмандлик қўлига кўнса, холига лойиқ аҳволи саҳифаларига “Ин аҳсантум аҳсантум ли-анфусикум” (“Ал-Исро” сураси, 7-оят), [“Агар (шундан кейин) эзгу иш қилсангизлар — ўзларингизга эзгулик қилган бўлурсизлар”] рақамлари бирла оройиш бергай. Хайрот — яхши намуналар барпо қилиш “боқийети солиҳотдир” (яъни ўзидан кейин қоладиган яхши амалларда охират сафари учун озуқа муҳайё қилади). Чунки, унинг неъматлари зикри ва карамлари шукри жаҳон атрофига етгай, мадҳи ва офарини ҳар замонда ва ҳар ерда маълум бўлади.

Байт:

Забаржад тоқ уза олтун била бу сўз битилмишким,
Карам аҳлини эҳсонидин ўзга қолмағай боқий.

Ҳадисда келтирилишича, киши охират манзилига борганида уч нарсадан бошқа ҳеч амал анга ҳамроҳ бўлмайди. Биринчиси, жорий садақалар, чунончи, масжид ва ибодатхона, хонақоҳ, мадраса ва бошқалар бунёд этиш, мевали дарахтлар экиш, лангару қудуқ, ариқ ва кўприк бино қилиш. Иккинчиси, шундай ишки, ундан халойиққа ҳамиша фойда бўлади ва учинчиси, унинг руҳига яхши фарзандлар қилган дуолари. Демак, подшоҳлик вилоятининг тасарруфига қўл урганлар ва шаҳоншоҳлик боргоҳдаги тахт устида ўлтирганларга ҳимматлари меъморини аввало масжидлар бино қилиш ва мадрасалар барпо этишга саъй-ҳаракат кўрсатишлари ярашади. Шу хусусда “Иннамо яъмуру масожидаллоҳи ман омана биллоҳи” (“Тавба” сураси, 18-оят) (“Аллоҳнинг масжидларини фақат Аллоҳга ва охират кунига имон келтирган, намозни мукамал ўқиган, закот берган ва фақат Аллоҳдангина кўрққанлар обод қилурлар”) ояти нозил бўлган.

Ҳадисда ёзилишича, ҳар киши Худо ризоси учун бир масжид бино қилса, Ҳақ субҳонаҳу унинг учун жаннатда сарой бино қилади, эски масжидни таъмир қилса ҳам ҳукми шундайдир. Масжид иморатларини битиргандан сўнг имому муаззин тайинлаш лозим, уларнинг турмуш кечиришлари учун маблағ ажратилиши керак, токи фароғат ва беғамликда ўз вазифалари

билан машгул бўладилар, овқат қидириш учун ўз ишларидан қолмайдилар.

Иккинчиси шуки, баланд тоқили мадрасалар бино қилиш керак ва маъно маҳбубини ибодатхоналар бино қилиш керак. Ҳақиқат толиблари ва ҳунарларни ўрганувчиларнинг шариф нафаслари шарофати билан мақсадлари ниҳояти ва талабларини амалга оширадилар. Уларнинг аҳволлари ва ҳикматлари нурлари таъсири бу хайротнинг сабаби бўлади.

Булардан ташқари вилоятпаноҳ шайхлар ва дил огоҳ суфийлар учун покиза хонақоҳлар ва мусалффо ибодатхоналар бино қилиш керак. Ҳақиқат толиблари ва ҳунарларни ўрганувчиларнинг шариф нафаслари шарофати билан мақсадлари ниҳояти ва талабларини амалга оширадилар. Уларнинг аҳволлари ва ҳикматлари нурлари таъсири бу хайротнинг сабаби бўлади.

Подшоҳларнинг шарофати моддий ва маънавий бахт-саодат топиши учун сабаб ва восита бўлади. Чунки мадраса ва хонақоҳ бинолари биттач, улар ичида жойлашган илм толиблари ва дарвишлар турмуш ташвишидан хотиржам бўлиб, фикру зикрларини ўз машғулотларига қаратишлари учун уларнинг вази-фаларини аниқ тайинлаш керак.

Буқъа — хайрия биноларини таъмирлаш керакки, унда камбағаллар ва муҳтожларнинг эрталик, тушлик ва оқшомлик овқати муҳайё бўлсин, токи хайрот эгаларининг хотирлари жам ва кўнгиллари тўқ бўлишига сабаб бўлади. Яна шифохоналар барпо қилиб, унга тажрибали табиб ва мушфиқ ҳакимларни тайинлаб, дорилар, шарбатлар ва овқатларни кераклигича тайёрлатиб, муҳайё қилиш керак. Буларнинг баракотидин кишилар дунёда сиҳат ва саломат бўлиб, охиратда оқибат ва каромат топадилар.

Мустаҳкам лангар ва кўркам мусофирхоналарни қуриш ва таъмирлаш керак. Булар йўл жафосидан машаққат чеккан йўловчи-мусофирлар оромгоҳи ва меҳнаткаш ғариблар тунайдиған жойдир. Бунинг натижаси жамият учун жуда фойдали ва самараси беҳисобдир. Сувлар устига кўприклар қуриб ва таъмирлаб қўйиш зарур, чунки халойиқнинг ундан ўтиши осон бўлади. Бир хабарда келтирилишича, ҳар бир мусулмон киши жамоат йўлида

кўприк бино қилса, Аллоҳ таоло у кишининг сирот¹ кўпригидан ўтишини осон қилади. Агар одам жамоа манфаатлари учун ариқ ва қудуқлар қаздирса, қиёмат куни у ташналиқдан қийналмайди.

Ҳикоя қилинишича, саҳобалардан бири ҳазрат Расул (с.а.в.)га арз қилдики: “Ё Расулуллоҳ, онам руҳи учун хайр қилиш ва садақа беришни мақсад қилдим. Бу ишда менга нимани буюрасиз?” Ҳазрат буюрдиларки: “Ҳамма садақаларнинг яхшиси сувдир”. Шундан сўнг у саҳоба бир қудуқ сув сотиб олиб мусулмонларга вақф² қилди ва савобини онасининг руҳига бахшида этди.

Ва яна ҳар бир киши улуғлар мазорларини таъмирлатса, унинг давлатига бахт-саодат мададкор бўлади. Умумий хайротдан бириси шуки, бурунги ўтган эҳсонпеша мардлар хайрия иморат ва бинолар таъмир қилиб, уларнинг таъминоти учун кўп мулк вақф қилганлар. Ва у вақф мол-мулки ва хўжалиklarини бошқариш учун масъул кишиларни тайин этганлар. Агар у масъул шахс диёнатсизлик қилса, раҳбарликни унинг қўлидан олиб яна бошқа ишончли ва эътиқодли кишига топшириш керак.

Хайрия бинолари, вақф мол-мулк ва ерларига таалуқли маҳсулотлар учун масъул кишиларга вақф қилувчининг нияти ва мақсадини тушунтириш, етказиш керак. Вақф мол-мулк ва ерлар маҳсулотини йиғишга диёнатли ва инсофли кишиларни мутасадди қилиш лозим, шунингдек, уларга эътиқод-ишончдан ташқари, уларнинг фаолиятини вақт-вақти билан текширишни ташкил қилиб, уларнинг хиёнат қилиш эҳтимолидан қўнғилни хотиржам этиш керак. Умуман, вақф мол-мулки ва ер хўжалигини юритишни осон деб тасаввур қилиш тўғри эмас. Чунки, бу хўжалик ишини юритишни шариятнинг қонун-қоидалари билан кучайтириш зарур. Ҳар бир киши вақф ишини шарият дастури билан ривожлантирса “Ал-доллу ала-хайри ка-фобилиҳи” (“Яхши ишга далолат қилувчи мукофоту савобда ул ишни бажо келтирган кишига тенг бўлади”) ҳукми билан хайр мукофоту савобига муяссар бўлишда вақф қилувчига шерик бўлади.

¹ Сирот — дўзахнинг устидан жаннатга ўтиладиган ингичка кўприк.

² Вақф — масжид ва мадраса, жамият учун хайрия.

Байт:

Хайр қил, ё хайрға бўлғил далил,
Токи тобқил, қилғучи янглиғ савоб.

Шунча хайр бобида кўп сўз юритилишдан мақсад шу эдики, жорий садақаларнинг савоби беҳад ва бепоёндир.

Хикоя қилишларича, улуғларнинг бири хиёнат омонати — ҳаётини ажал вакилига ҳавола қилган эди. Унинг вужуди бу дунё — фоний манзилдан у дунё — барҳаёт саройга ўтган эди. Уни одамлар тушида кўрдилар ва ундан вафотидан кейин содир бўлган ҳолатлар тўғрисида сўрадилар. У деди: “Маълум муддат азоб исканжасида гирифтор ва уқубат чангалида заиф ва кучсиз эдим. Ногоҳ қутилиш — нажот — ал-илтифот номаи карами Илоҳий девонидан келди. Ҳақ (пок ва олий) таоло гуноҳларимни афв қилди”. Туш кўрувчи яна сўради: “Маълум қилдингми, қутилиш сабаби нима эди ва нима учун сен жавобгарликдан халос бўлдинг?”. Жавобда дедик: “Бир биёбонда мусофирхонани таъмир қилган эдим. Бир дарвиш ҳаво иссиғидан қочиб келиб, шу мусофирхона соясида осойишта роҳат қилди ва машаққати роҳатга айлангани сабабидан шундай дуо қилди: “Худоё, бу манзилни бино қилган киши руҳини мағфират қил!”. Дарҳол унинг дуоси ижобат нишонасига тегиб, Аллоҳ таоло менинг руҳим гуноҳларини кечирди, жаҳаннам қийноғидан жаннат неъматларига етказди”.

Байт:

Иш юзиға фикр ила ҳарчанд боқтим, англадим,
Яхши иш яхши экандир, андин ўзга ҳеч экан.

21-боб. Жуду саховат ва эҳсон баёнида

Жуд ва саховат — халойиққа манфаат етказиш, эҳсон — яхшилиқ қилиш. Саховат яхши от чиқаришнинг сабабидир. Ва эҳсон кўнғил яхши кўришининг боисидир. Ҳеч қайси сифат ва хислат одамларга, хусусан, улуғ ва давлатмандларга жуду саховатдин яхшироқ эмас.

Қитъа:

Киши тобқай, шарафни жудидин,
Хурмат қурбни сужудидин.
Кишиким, йўқ анингда бу икки,
Иш йўқлуғи хўбдур вужудидан.

Хабарда ёзилишича, саховат беҳишт — жаннатнинг дарахтларидан, у бир ниҳолдирки, **Хақ** (пок ва олий) нинг хушнудлик ариғи бўйида ўсади ва шохи баландликда олий фазилатларга уланади. Дунёда яхши ном қозониш унинг гулдир ва охиратда каромат ва саодат топиш — мевасидир.

Байт:

Бу сахо шохедурур, бир мева жаннат боғидин,
Вой, ангаким саҳв ила ани бермиш иликидин.

Ҳакимларнинг биридан сўрадилар: “Ҳамма яхши ҳунарларни зое қиладиган айб нима?”. У жавоб берди: “Бахиллик!”. Ва яна сўрадилар: “Ҳамма айбларнинг ўрнини босадиган энг яхши ҳунар қайсидир?”. Жавоб берди: “Саховат”.

Байт:

Ҳунар саховат эрур, андин ўзгаси ҳамма ҳеч,
Агарчи ҳар иликинг юз ҳунар қилур изҳор.

Яхши билиш керакки, киши ўз мол-мулкени инсонлар учун сарфламаса, улуғлик ва сарафрозлик отини қўлига кирита олмайди.

Назм:

Тажриба қилдим, ҳамма андишадин,
Ким йўқ эрур, саховат пешадин.
Хос келибдур, карам учун дирам.
Бўлди, дирам қофиясида карам.

Искандар Арастудан сўради: “Дину дунё саодати нимадан бўлади?”. Деди: “Саховат ва эҳсондан. Аммо дин саодатига

эришиш учун Ҳақ (пок ва олий) нинг шундай амри мавжуд: “Ман жоа бил-ҳасанати фа-лаҳу ашру амсолиҳо” (“Анъом” сураси, 160-оят) [“Қимки (бир) ҳасана (савобли иш) қилса, унга ўн баробар (кўпайтириб ёзилур”)].

Байт:

Тангри даргоҳиға гар, бир тухфасидин етгуси,
Бир васлинг бирла ул, андоғ ўн инъом этгуси.

Дунё саодатига эришиш учун “Ал-инсонун абидул-эхсонин” (“Одамларнинг кўнгли саховатнинг қўлидадир”) ҳукми билан ҳалойиқ кўнгиллари қушини эҳсон тўри билан овласа бўлади. Кўнгил инсон баданидаги султондир, у бировнинг тўрига тушса, кўнглининг тобеси бўлган бадан ҳам унга бўйсунмай иложи бўлмас. Бу мазмунга кўра, киши ҳалойиққа эҳсон қилиб, уларнинг кўнглини олса, саодат эшиклари унинг юзига очилади ва муродлари ҳосил бўлади.

Хабарда ёзилишича, Хусрав Парвизнинг бир полвон лашкарбошиси бор эди. У лашкарбошилиқда маъруф ва машҳур, яхши тадбир ва кучли шижоати билан мамлакат атрофида маълум ва мазкур эди. Шундай яқин ва ишончли эдики, ҳеч бир муҳим ишда Хусрав унинг кенгаш йўлидан ташқари чиқмас эди.

Байт:

Мамлақати ҳусниға зийнат эди,
Давлати бозусида қувват эди.

Бир кун хабарчилар Хусрав қулоғига айтдиларки, бизлар шундай синов ўтказдик, сенинг ул сипоҳсолоринг оқибатда фармонинг йўлидан четга чиқади, бўйсунмасдан исён ва адовату тугён йўлига киради. Бундай воқеа юз бермасдан бурун, унинг иложини қилиш керак.

Қитъа:

Воқеа фикрини бўлмасдин бурун қилмоқ керак,
Иш иликидин борғонидин сўнгра суд этмас дариф.

Хусрав бу хабарни эшитиб, андишага борди ва тафаккур қилдики, агар у лашкарбоши қасд қўли билан қаршилик жилло-

вини қайтариб, мамлакатларнинг бирига юзланса, сипоҳларим саралари ва лашкарларим асосийларининг аксарияти у билан келишиш йўлини тутсалар, эҳтимолдан узоқ эмаски, унинг душман бўлишининг овозасидан мамлакатим тартибига путур ва салтанатим қондасига нуқсон етади.

Қитъа:

Боғи бўлур, бўлса мабодо агар,
Мулкум аро бўлғусидур шўру шар.

Подшоҳ бу масалада давлат хослари ва тадбиршунослари билан кенгаш қилди. Ҳамма, уни бандга олиш керак, деган қарорга келди. Хусрав бу яхши тадбирларига офарин ўқиди. Эрта тонгда у лашкарбоштини мажлисга чақириб, бурунги мартабасидан ҳам юқори жойга ўтиргизди, унинг яхши хусусияти ва ёқимли феъли ва мақтовга муносиб аҳволини тилга олиб, яхши нафис матолар ва нақд пуллар, ўзга моллар ва хазиналардан унинг ўзига муносибидан ортиқроқ инъом қилди. Шунда, бандга олиш керак, деб маслаҳат кўрсатган арбоблар фурсат топиб, Хусравга арз қилдилар: “Эй подшоҳ, у кунини бўлган кенгаш қарорига нима учун қарши иш қилдинг?”. Хусрав табассум қилиб деди: “Мен у маслаҳатга қарши иш қилмадим ва айтган сўзимдан қайтмадим. Сизлар айтдингизларким, уни бандга олиш керак деб. Мен тасаввур қилиб шундай қарорга келдимки, ҳаммадан мустаҳкам банд — бу эҳсон ва инъом банди экан, уни шу билан банд боғладим. Бир ёки икки аъзони банд қилиш осон. Хулоса қилдимки, унинг кўнглини бандга солай деб, чунки кўнгли бадан подшоҳи бўлиб, барча аъзолар унга қарамдир. Ахир подшоҳ бандга олинса, бошқа ходим ва мулозимларни бандга олишга ҳожат бўлмайди.

Демак, темир бандга олинса ҳам бузилиб ажралади, аммо жуд ва саховат бандини унинг кўнглига солдимки, уни бузиш учун ҳеч нарса фойда бермайди.

Масалларда ёзилишича, ёввойи қушни тўр билан ов қилса бўлади, одамни эҳсон ва инъом билан.

Назм:

Улусни сайд қил, инъом бирла,
Ёбон ваҳшийларини дом бирла.

Киши хасмин карам бандига олғай,
Ки, хошо тиф била они кеса олғай.
Агар душманга кўргузсанг саховат,
Чиқорғай кўнглидин кину адоват.

Шундай қилиб, Хусравнинг тадбиридан сўнг, лашкарбоши адоватининг қаршилиги ўти эҳсон ва инъом сарчашмаси суви-дан ўчди ва кинаси ниҳолининг илдизи сийнаси боғчаси саҳни-дан караму саховат сарпанжаси зўри бирла тамом юлинди. Ва бундан сўнг, у яхши ният ва холис ақида бандалари каби жон сипорлик камарин хизматкорлик белига боғлади. Ва қолган умри давомида Хусравнинг фармон йўлидан ҳаргиз чиқмади.

Байт:

Кўргач, ул янглиғ навозишлар анинг эҳсонидин,
Чиқмади, ҳаргиз умри борича фармонидин.

Бу рубоий ҳам ушбу мазмунга муносиб кўринади.

Рубоий:

Ҳар ким, караминг кўрса, санга ёр ўлғай,
Яхши сифатинг тилига гуфтор ўлғай.
Душманга агар саҳову эҳсон этсанг,
Умри борича санга вафодор ўлғай.

Саховат фазилатларидан бири шуки, эҳсонидин манфаат кўрма-салар ҳам саҳийларни халойиқ кўнгиллари яхши кўради. Масалан, Кошғар замин халқи Ҳиндистон мамлакатида бир саховатпеша жавонмард бор деб айтсалар ҳам, уни ҳурмат қилишади. Сахо-ватпеша гарчи ҳаёт бўлмаса-да, унинг эҳсонига офарин айтсалар, унинг номи ва яхши ишини ёд қилсалар, ҳамма унга мадҳу сано айтади. Чунончи, Ҳотами Тоий вафотидан тўққуз юз қирқ беш йил ўтган¹. Ҳануз унинг ва яхши амаллари зикри баҳори мадҳу офарин райҳони билан муаттар ва руҳни қувонтирувчи яхшилиги ҳикояти чамани сано ва таҳсин гуллари билан зийнатлангандир.

¹ Рисола тугатилган йили ҳисоби бўйича.

Байт:

Ҳотам Тоий жаҳондин кетти, лекин то абад,
Яхши авсофи сахо аҳли аро қолди санад.

Хабарда ёзилишича, ўз вақтида Ҳотамнинг жавонмардлиги овозаси Арабистондан Яман мамлакатигача етиб борди. Саховати шуҳрати Шом вилояти ва Рум мамлакатларига етди. Яман малик¹и ва Шом подшоҳи ва Рум қайсарининг унга адовати пайдо бўлди. Чунки, уларнинг ҳар бири ўзича саховат даъвосини ва жавонмардлик лофини урар эдилар. Аммо Ҳотамнинг зикри замон аҳлининг тилида кўпроқ машҳур бўлган эди ва унинг жуди ва карами вазифаси ҳамма тарафга етган эди.

Байт:

Абру дил анинг жудидин эрди, шармсор,
Ҳиммати олдида олам молиға йўқ эътибор.

Уларнинг ҳар бири Ҳотам билан саховат йўлида баҳслашмоқчи бўлди. Биринчи бўлиб, Шом подшоҳи синаш учун Ҳотамдан юзта қизил юнгли қора кўз туя сўраб, киши юборди. Бундай туя араб вилоятида камёб бўлиб, агар топилса ҳам, жуда қимматбаҳо бўлар эди. Бу пайтда шундай рангли туя Ҳотам моллари ичида йўқ эди. Шом подшоҳининг кишиси Ҳотам ҳузурига келиб подшоҳ хатини олиб келгач, Ҳотам фармоннинг бажарувчи қўлини кўксига қўйиб, жавобида ҳам дилида, ҳам тилида бу мисрани баён қилди.

Мисра:

Ҳар ҳукмингга биз банда фармонбардор.

Элчини яхши манзилга жойлаштириб, зиёфат асбобини унинг ҳолига муносиб, балки ундан ортиқроқ муҳайё қилди. Сўнг ўз мулозимларини йиғиб буюрдикки, араб қабилаларига боринглар ва шуни эълон қилингизлар. Ҳар ким бундай туяни Ҳотам ҳузурига олиб келса, икки баробар баҳосига олади, яна у кишига йўл қийинчилиги учун инъом билан хурсанд қилади. Шу йўл билан сўралган юз туяни қарзга олиб, Шом подшоҳига юборди ва элчи-

¹ Молик — подшоҳ маъносига.

лар буларни подшоҳ назарига етказди. У буларни кўриб ҳайрон қолиб: “Мен у арабни синай десам, ўзини биз учун шундай катта қарзга ботирибди”, — деди. Шундай қилиб, ўша заҳоти бу туяларга Миср ва Шомнинг қимматбаҳо матоларидан юкланглар, деб буюрди. Молларни юклагач, келган элчидан ҳамма туяларни юклари бирла Ҳотамга юборди. Буларни олиб борганда, Ҳотам: “Ҳар ким менга туя сотган бўлса, ҳаммаси йиғилиб ва ўз туяларини таниб, устидаги юки билан олсинлар!” — деб буюрди. Шундан сўнг, туя эгалари келиб, ўз туяларини юки билан олиб кетдилар, келтирилган моллардан Ҳотам ўзига ҳеч нарсани олмади. Бу хабар Шом мамлакатига етганда, подшоҳ тан олиб, айтдики, дарҳақиқат бундай ҳиммат одамзод қўлидан келмайди. Ҳотамга саховат ишида қойил қолдим.

Байт:

Саҳойе Ҳотамким, шухрат олмиш,
Дегандек, ростдур беҳуда эрмас.

Иккинчи, Рум қайсарини Ҳирақл дер эдилар, Ҳотам саҳийлигининг дабдабасини эшитиб, уни текшириб кўриш фикрига тушди. Ногоҳ унинг қулоғига шундай хабарни етказди. Ҳотамнинг бир шамолдай тез учар жаҳоннамои оти бор, ўқдай тез ва умрдай ақлли, оппоқликда яшин унга ўзини ўхшатишдан ибo қиладиган, чаққонликда сабо насими унинг қадами губорини тўтиё билар экан.

Байт:

Чу, Ширин отидек Гулгун хушрав,
Анга эргашчидур, Шабдези Хусрав.
Югурса, барқ янглиғдур сабки хез,
Ки, пўя вақтида сарсар каби тез.

Қайсар вазирни чақириб: “Ҳотамнинг саховати хабари арабу аҷамарo машҳур бўлди ва жавонмардлиги ва муруввати шухрати Қофдан, то Қофгача етти. Мен эшитгимки, унда ажойиб сифатли от бор экан. У саҳийлик аҳволи нақдини синаш мақсадида машҳур отини сўраш учун киши юбораман, токи унинг саховати кайфияти маълум бўлсин, деган фикр хотиримга келди”, — деди.

Қитъа:

Тилай андин бу янглиғ бодпони,
Саховатпеш этиб, гар берса они.
Солайким, жуд ишида ҳиммати нағз,
Ва гар, на шуҳратидур, пўсти бемағз.

Шундай қилиб, Рум қайсарни лойиқ ҳадя ва тухфалар билан у отнинг талабида Ҳотамга бир элчи юборди. Элчи Тай қабиласи яшайдиган жойга етганда, ногоҳ ҳаво қаттиқ совуқ бўлди ва қор ёғди. Ҳотам элчи хабарини эшитиб, унинг истиқболига чиқди ва уни яхши, покиза манзилга жойлаштирди. Зиёфат учун от сўйинглар, деб буюрди. Ходимлари Ҳотамга айтдилар: “Ҳозир отлар биёбонда боқувда, эшиқда шу яхши отдан бошқа от йўқ”. У: “Шу отни сўйинглар”, — деб буюрди. Зиёфат уюштирилди ва таомдан еб бўлгач, истироҳат асбобини элчига муҳайё қилиб, ўзи саройга келди, у кеча ҳеч нарса бўлмагандек ўзини тутди.

Эрта тонгда, Ҳотам яна элчи олдига ҳол-аҳвол сўрагани келди, у эса Қайсарнинг номасини бериб, келтирган тухфаларини Ҳотамнинг олдига қўйди. Ҳотам номанинг мазмунини тушуниб, ғоятда ғамгин ва маҳзун бўлди. Элчи Ҳотамнинг чеҳрасидаги бундай ўзгаришни кўриб: “Эй жавонмард, агар отни беришга шунчалик паришон бўлсанг, биз буни жуда зўрлаётган жойимиз йўқ”, — деди. Ҳотам: “Агар менда бундай минг от бўлиб, уни бирор муносиб киши сўраса, ҳеч қандай сўзсиз берардим. Хусусан, Рум каби улуғ вилоятнинг шонли подшоҳи мендек хокисорни бир от сўраш тилаги билан мушарраф айлаб, шундай улуғ элчини тухфа билан юбориб каминанинг кўнглини хушнуд қилди. Шундай бўлгач, менинг бу қадар ғамгинлигим ва маҳзунлигим, афсус-у надоматим шунинг учунки, кеча сизнинг зиёфатингиз учун айни шу отни сўйдирган эдим. Кошкниди, бурунроқ бу нома мазмунидан хабар топганимда эди, уни зое қилмас эдим ва қайсарга муносиб хизмат қилишдан маҳрум қолмаган бўлардим”, — деб жавоб берди.

Назм:

Ул от дерсиз, они бод суръат,
Туну кун айладим, сизга зиёфат.

Ҳаво беҳад совуқ эрди, ёғиб қор,
Ки, йилқи сори бормоқ эрди душвор.
Йўқ ўлғач, ўзга от эшигимда боғлиқ,
Они кўрдум зиёфатга яроғлиқ.
Мурувватдин эмаским, бир замоне,
Гурусна¹ бўлғай уйда меҳмоне.
Минг от андоғ агар йўқ, бўлса бўлғай,
Ки, олам яхши отим бирла тўлғай.

Рум қайсарига бу от насиб бўлмагач, Ҳотам бошқа яхши, ҳижозий тезқур ва шамолдай елувчи отларни элчидан юборди. Элчи ҳам ўз диёри ноёб тухфаларини унга ҳавола қилди. Элчи ўз юртига қайтиб борган вақтда, қайсарнинг бўлган воқеадан хабардор қилишда, инсоф юзасидан иш кўриб: “Ҳотамнинг саховат расми ва муруввати қондаси олдида қойил қолдим”, — деди.

Байт:

Деса бўлғайким, бани Одамаро,
Келмади, андоғ яна соҳиби сахо.
Билдилар, они мусаллам хосу омм,
Жуд иши анинг била бўлди тамом.

Учинчи, Яман мамлакатининг подшоҳи саховатли ва қарам сифатли, фақир ва муҳтожларга турли инъомларни эҳсон қилиши билан катта-ю кичикка жуда машҳур бўлиб, мискин ва камбағаллар учун хизмат ва марҳамат кўрсатишга ҳамиша тайёр эди.

Байт:

Очилса илки биноки, қилур учун эҳсон,
Йитар эди, бу жаҳондин фақирлик яксон.

Подшоҳнинг хоҳиши шундай эдики, халойиқ тилида уни саховатидан бошқа ном зикри мазкур бўлмасин, бутун оламда унинг эҳсон ва инъомидин бўлак нарса машҳур бўлмасин. Айни шу сабабли, ҳар ким унинг ҳузурда Ҳотам сифатларини эслатса, ғазаби ўти тез бўлиб, рашки келиб: “Ҳотам менинг вилоятим

¹ Гурусна— оч.

аҳолисидан чиққан бир саҳройи кишидир. Унда на жаҳондорлик мартабаси бору, на мамлакатдорлик мансаби. На оламгирлик қуввати бору, на юртни обод қилиш шавкати.

Байт:

На анингда тахт бор ўлғай, на тож,
На хизона анда, на божу хирож.

Шундай бўлгач, буёғи ўзи маълум, унинг қўлидан қандай ҳам саховат келади? Қанча оти ва туяси, қўйлари борки, улар билан қанча қарам кўрсатсин! Мен Ҳотамнинг бир йиллик ҳосилини бир кунда бир гадойга бераман. Унинг юз меҳмондорлигини бир меҳмонимнинг нонуштасига сарф қиламан”, — деб айтар эди.

Байт:

Тафовут қўй, иккимизга арода,
Ки, ман отличдурман, ул пиёда.

Алқисса, Яман подшоҳи бир куни улуғ байрам ташкил қилди ва подшоҳона илтифотлар кўрсатди. Унга катта-ю кичикни тақлиф қилиб, эрталабдан оқшомгача офтоб каби зар сочишга машғул бўлиб, дарёдек гавҳар сочишни намоён этар эди, ногоҳ шу аснода.

Байт:

Бирав Ҳотам сифатин зикр қилмоқға офиз очди,
Сахосин баён қилмоқ била эл сори дур сочди.

Бу сўздан подшоҳнинг кўнгли оғриб, паришон бўлди ва ҳасад туйғулари ҳаракатга келди ва ўзича: “Ҳеч сабаб билан замона аҳли тили Ҳотам зикридан тўхтамай, унинг муравватпешалик ва саховат андишалиги халойиқ кўнглидан чиқмайди. Энди қарорим шуки, бирон бир тадбир ўйлаб топиб, шу йўл билан унинг ҳаёти зарварқини унитиш гирдобига дучор қилай. Тасвир устодининг мададкорлиги билан ҳаёти рақамини умр ўтказиш лавҳидан ўчириб ташлай”, — деган андишага борди.

Байт:

Ки бордур, жаҳон саҳнида Ҳотам,
Мани яхши демаслар, аҳли олам.

Унинг пойтахтида бир айёр киши бор эдики, бир дирам учун юз хуни ноҳақ қилишга бел боғлар эди, озгина фойда учун кўп аҳолининг кўнгиллари шишасин жафо тоши билан синдирар эрди.

Байт:

Париваш кўзидек эрди, хунрез,
Ки, маҳвашлар сочидек фитнангиз.

Подшоҳ уни ҳузурига чорлаб, кўп илтифотлар кўргизиб, ваъдалар қилди: “Ўзинг Ҳотам қабиласига бориб, кўнглингда келган ҳар қандай ҳийла билан, хотиринг етганча, ҳар қандай маҳоратинг билан унинг шуҳратини ҳаёт мамлакатидан ўлим шаҳристонига жўнатиб, ҳотамийларни мотамисаро қил. Агар шу ишни уддаласанг, сени подшоҳона инъом ва хусравона иқром бира мушарраф қиламан. Шундай қилиб, айёрпеша Ҳотамни йўқ қилишнинг топшириғини олиб Тай қабиласига жўнади.

Бир муддат саҳрода юриб, Тай қабиласига етти. У қабилани илгари кўрмагани учун Ҳотам манзилини аниқлай ололмай юрган эди. Ногоҳ, бир йигит билан учрашиб қолди. Унинг юзида чирой ва хушхулқ давлатмандлик аломати ва аржумандлик нишонаси пешонасидан маълум эди. Йигит унинг ғариб мусофир эканини билиб, меҳрибонлик ва ширинсўзлик билан ҳол-аҳволини сўради: “Қайси ердан келдингиз ва қаерга борасиз?”. Айёрпеша жавоб берди: “Ямандан келдим. Шомга бориш ниятим бор”. Йигит илтимос қилди: “Бу кеча менинг кулбамга қадам ташрифини етказинг, токи мен сизга хизматкорлигимни шариф назарингизга келтирсам ва уйим саҳнини ҳузурингиз юзи билан ёритсангиз, жони дилимдан миннатдор бўлардим”.

Байт:

Уйимга кир, мани бирдам овутиғил,
Юзунгдин тийра кулбамни ёрутиғил.

Айёрпеша у йигитнинг хушхулқлиги ва кўнгилчанглигига мафтун бўлиб, унинг манзилига борди ва у йигит шундай зиёфат ва меҳмондорлик расмини бажо келтирди. Айёрпешанинг хотирига ҳаргиз бундай хушмуомалалик келмаган ва бундай сурат базм тасаввурига сифмас эди. Ҳар лаҳза турли таомлар ва ранго-ранг шарбатлар тортилар эди.

Байт:

Ҳар нафас анинг зиёфатиға боқ,
Овқатлари бир-биридин хўброқ.

Меҳмон ҳар соат у йигитнинг ғоятда кишининг кўнглини топиб ва бениҳоят меҳмоннавозлик билан ҳамма нарсанинг муҳайё қилганига таҳсин ўқир эди ва айтар эди:

Боракалло, базл иши мундоғ керак,
Эрда ҳимматлиқ киши, мундоғ керак.

Кечани шу тариқа охирига етказдилар. Эрталаб, субҳидам маҳваши анбарин зулфи ниқобини чеҳрасидан кўтариб, Шарқ тарафдан жилва кўргизди. Меҳмон бўлса, бу манзилдан миннатдорчилик билан жўнаб, ўз мақсади йўлига равона бўлишни ният қилди. У йигит меҳмонни муносиб таразда кутиб ололмаганидан ғамгин ва маҳзун бўлиб, оташин ва жигарни ўртайдиган бу байтни айтар эди:

Юз доғ тушти кўнглумға етгач жудолиғинг,
Эй кош бўлмағай эди бу ошнолиғинг.

Шундай кўп муболаға ва кўнгилчанлик билан мезбон шундай деди: “Эй қадрдон дўст, яна икки-уч кун бу ерда турсангиз, суҳбатингиз файзи билан мени мушарраф қилсангиз не бўларди”. Айёрпеша турли узрларни айтишга киришиб, айтар эди:

Ҳайл қилманг, мени бу ерда бисёр,
Ки, бошимда менинг мушкил ишим бор.

Йигит: “У мушкил ишингиздан мени огоҳ қилинг! Мен қўлимдан келганча, ҳар қандай мушкилингиз бўлса, уни ҳал қилишда

сизга ёрдамчи бўлай”, — деди. Айёр у йигитнинг ниҳоятда хуш-хулқ ва кўнгилчан эканлигини кўрганлиги учун шундай мулоҳаза қилди: “Жуда муҳим ишга қадам қўйдим, мен бундай дўстсиз ва шундай ёрдамчисиз мақсадимга эриша олмайман. Бу йигит олий-ҳиммат, ғоят кўнгилчан, ишбилармон жувонмард ва камбағалпарвар кўринади. Хулосам шуки, менинг сиримга бундан бошқа муносиб киши маҳрам бўлолмайди. Бу мушкил ишни бажаришда, ўзимга ундан бошқа яхши ҳамдамни топа олмайман.

Назм:

Бир гули бу гулистондин беадад,
Узса бўлмас гарчи гулдур, беадад.
Ёр иликини тутуб бўлса равон,
Етгайсен манзил бошига бегумон.
Ёрдин коринг мукамал бўлғуси,
Ҳамнафасдин мушкилинг ҳал бўлғуси.

Шундай қилиб, айёрпеша бу муҳим ишни махфий тутиш кераклигини яна жуда муболағали тарзда таъкидлаб, охири унга ўз сирини айта бошлади: “Яман подшоҳи эшитибдики, бу худудда Ҳотам исми бир киши бор эмиш, саҳоват ва жувонмардлик лофини, мурувват ва кўнгилчанликни беҳад оширар эмиш. Бу хабардан унинг кўнглига ҳасад васвасаси ва рашк дағдағаси тушган. Мен, оламдаги энг машҳур ёмонлиқ қилувчи ва рўзгорни паришон этувчилардан, тирикчилигим ўғрилиқ ва айёрлик билан ўтар эди. Подшоҳ ўз боргоҳига мени чорлади, беҳад дилнавозлик ва марҳамат-созлик қилиб, мен сенга жуда кўп хазина ва ҳисобсиз бойлик берман, фақат шу шарт биланки, Ҳотамни ўлдирасан ва бошини тўхфе сифатида олиб келасан, деди. Мен, бу ваъда жиҳатидан ва рўзғор заруратидан, ул ҳукмни қабул қилиб, бу қабилага келдим. Бутун ҳайронман, бу диёрда на Ҳотамни биламан, на манзилидан хабардорман. Сенинг бундай дилбарлигинг ва бу қисм ғарибпарварлигингдан ажиб эмаски, Ҳотам тўғрисида маълумот берсанг ва уни ўлдиришимда менга ёрдам кўрсатсанг, шунда мен подшоҳ ҳузуриди берган ваъдамни бажарсам, сенинг давлатингда унинг ваъда қилган инъомларини олиб бойиб қолсам”. Йигит бу сўзларни эшитди унинг аҳволи қуйидаги байтда баён этилди:

Чу, айёр ул замон Ҳотамни билди,
Хуруш айлаб, аёқиға йиқилди.

Сўнг Ҳотамнинг қадамига кўзини суртиб, ўлар эди ва дерди

Аё, эй олийҳиммат, сўзи тотлиқ,
Кечургил ким, сенга бўлдум уётлиқ.
Сенингдек яхшига бўлғоч бадандеш,
Ҳижолатдин урубман, ман жонимға ниш.
Агарчи тигдек эрдим, бир офат,
Ки, ҳоли қилинғонға йўқ менда тоқат.
Сенинг сориға ҳаргиз тиг отмам,
Ки ҳошо, тигким гул бирла отмам.
Бу янглиғ узрдин беҳад дам урди,
Йўлин тутиб Яман сориға бурди.

Хуллас, Ҳотам унга йўл жабдугин муҳайё қилиб, кузатди. Айёр маълум муддат йўл босиб, подшоҳ ҳузурига борди ва Ҳотамнинг аҳволи ва суратини мукаммал баён қилди. Подшоҳ инсоф юзасидан Ҳотамнинг озодалиги ва жувонмардлигига қойил қолди: “Одамлар ичида бундай қарамли ҳаракат ҳеч бир кишидан воқе бўлмаган ва мавжудот ичида ҳеч қайси махлуқотдан бундай саховат содир бўлмаган”, — деди.

Байт:

Юз минг ўлғой, бу жаҳонда бергучи кишига дирам,
Лек кимдур, ул кишиким, жонини қилғой қарам.

“Ҷавохир ул-амора” китобида ёзилишича, Ҳотам вафот этиб, унинг дафн қилиш пайтида унинг қабри устида булут пайдо бўлиб, ёмғир ёғди ва жуда катта сел келди. Ҳотамнинг қабри вайрон бўла бошлади. Унинг ўғли бундан хабар топиб, жасадни бошқа бир ерга кўчирмоқчи бўлди. Қабрни очганда кўрдиларки, унинг ҳамма аъзолари тўкилиб кетган, фақат ўнг қўли ҳеч нарса бўлмагандай, тириклик вақтидек ўзгармаган эди. Буни устида турганлар ҳаммаси таажжубга тушди. Улар ичида бир соҳиб валий бор эди. У: “Эй одамлар, бу воқеа маъносидан хайрон бўлманглар, Ҳотамнинг қўли ўзгармай сақланиб қолганидан таажжубга тушманглар, чунки у жу-

вонмарднинг бу қўли билан талабгорларга жуда қўп хайр қилинган, хайр ва саховат ҳимоятидан бу қўл ўзгармай яхши сақланиб қолган. Демак, кофир, бутпараст саховати туфайли Ҳақ таоло бандаларига мурувват ва эҳсон кўрсатгани учун дўзах ўтида қўймай, бу офатдан қутулиб қолади.

Чунки, охиратда уларга улўф давлат мушарраф бўлади, бу эса дунёда хайр ва саховат қондасини бажаришга боғлиқдир.

Байт:

Аҳл давлат умрдин кўз ёптилар,
Давлати боқий, карамдин топдилар.

Доро донишмандларнинг биридан сўради: “Салтанат зийнати нимадан иборат?”. У жавоб берди: “Иззат билан умр сурмоқдан”. Доро яна сўради: “Иззатга қайси йўл билан эришиш мумкин?”. Айтдики: “Дунё молига ружу қўймай! Кимки дунё зар-зеварига ружу қўймаса, барча элнинг назарида азиз ва мукаррам кўринади. Ҳар ким зарни азиз тутса, уни халойиқ хор ва қадрсиз кўради. “Ва биллаҳи ат-тавфиқ”, яъни “Ҳақ (пок ва олий) нинг мадади билан дунёни ўз назарида арзимас билиб, ундан хайр ва эҳсон қилишга ружу қўйилади”, деганидир.

Қитъа:

Молдин мақсад санга бўлғай буким,
Токи ул тан ҳифзиға бўлғай сипар.
Қилса ҳар ким, танни молига фидо,
Ҳам тану, ҳам молидин бўлғай хатар.
Ҳар каримиким, тугор молини хор,
Доимо иззатдин ўлғай баҳравар.

Валҳамду лиллаҳи таолоки, олам аҳлини шахзодаси лутфу карам боғининг ниҳоли навбодаси, салтанат ва жаҳонбонлик осмонининг офтоби, шавкат ва дунё боргоҳининг салтанат комёби, Доройи жаҳоноройи, сонсиз мамлакат бунёдкоридир.

Қитъа:

Мулку давлат ёвари султон Абулмуҳсинки, ул,
Абри найсондек жаҳон сахнисига бермишдур ривож.

Лутфи эҳсони сахо андоқ фаровон айлади,
Ким йўқолди, даврида олам юзидин эҳтиёж.

Унинг мурувват ва саховат қондаси ва эҳсону футуввати зобитаси Ҳотамнинг саховатномасини изтиробга солди. Ва Муаййан ибн Зайданинг эҳсони дафтарини йўқ қилди.

Қитъа:

Ки Хусрави замонсан ва даврон Фаридуни,
Султони адлдурсан, ҳам подшоҳи жуд.

Ҳақ субҳона унинг маншурини “Ва ҳува муҳсинун фалаҳу ажрун инда Роббиҳи” (“Бақара” сураси, 112-оят), яъни [“Йўқ кимки юзини (ўзини) Аллоҳга бўйсундирса, Робби ҳузурда унга ажр муҳайёдир”] мадади билан ҳурматлик қилгай. Шундай экан, Парвардигор қошида унга ажр — мукофот бўлиши аниқдир. Инъом нишони ва гадолиги белгисини алмуҳсиний туғроси билан зийнатлик қилгай, яъни Иброҳимга мукофот берган каби, яхшилиқ қилганларга мукофот бераман, деганидир.

22-боб. Тавозе баёнида

Тавозенинг маъноси ўзини камсуқум тутишдир. Тавозе қилиш баланд мартабага эришишнинг сабабидир, чунки ҳадиси набавий шундай далолат қилади. Ҳазрат Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам: “Ман тавозаа лиллаҳи рафъаҳу аллоҳу” (“Кимки Худо ризоси учун ўзини паст тутса, Худойи таоло унинг даражасини баланд қилади”), — деб айтибди.

Байт:

Тавозе сени қилғуси аржуманд,
Шарофат юзидин қилур сарбаланд.

Сомоний подшоҳлардан Наср ибн Аҳмад ўғлига шундай васият қилди: “Эй фарзанди дилбанд, агар хоҳласанг, менинг бу қўп машаққат билан қўлга киритган мамлакатим ва азиз умримни сарф қилиб топган салтанатим сенинг қўлингга узоқ туради. Шарти шуким, хазинага эътимод қилма, молга завол етиши мум-

кин. Лашкарга ишонма, охири улар хизматингда боқий турмайди. Мамлакатнинг барқарорлигига суянма, охири вайрон бўлади. Шундай экан, карам қилишга машғул бўлиб, тавозеингни зиёда айла, чунки карам ва тавозе кўнгиллар қушини сайд қилиш учун икки тузоқдир. Ҳар кимки, бу икки тузоқнинг бирига илинса, ундан қутилишнинг иложи бўлмайди. Бунда Пайғамбар (с.а.в.) “Саййидул-қавми ходимухум” ибораси билан шундай маънога ишорат қилган, яъни “Тавозепеша бўлиб хизмат қилувчи ҳар қавмнинг улуғи бўлади. Шундай экан, ҳар қандай кишига хизмат пайтида тавозе қилсанг, унинг кўнгли сенга илинади ва муҳаббатинг тузоғига тушиб, сўнгра ҳаргиз фармонингдан чиқмайди, сен унинг хожаси бўласан”.

Қитъа:

Тавозедур, кўнгилга рўшнолиқ,
Топар бегона, андин ошнолиқ.
Тавозе кишини давлатманд этгай,
Тавозелуқ киши иззатга етгай.

Тавозе шундайки, киши ўз эътиборини бошқадан кам билса, ўзининг иззат ва ҳурматини бартароф қилиб, бошқа кишини азиз ва муҳтарам тутати. Зотида улуғлик ва шарофат бўлмаган киши тавозе қилишдан парҳез қилади. Аммо ҳақиқатда зоти шариф ва мартабаси баланд киши тавозе қилишдан қўрқмайди. Чунки, тавозе унинг улуғлигини ҳеч ҳам кам қилмайди, балки иззат ва шавкати ҳам халойиқ, ҳам Холиқ қошида зиёда бўлади.

Байт:

Улуғларнинг тавозе зийнатидур,
Гадоларнинг тавозе одатидур.

Бу сўздан шу нарса маълум бўладики, такаббурлик қилиш ноқислар ва одамгарчиликдан чиққанларнинг сифатидир. Такаббур кишининг мақсади ўз нуқсонларини ёпишдир. Аммо билмайдиларки, дарҳақиқат такаббурлик сифати уларнинг камчилигини ошкор этиб, ўзини хор ва ҳурматини паст қилади.

Қитъа:

То иложи бордур, кибр айламаклик хўб эмас,
Кибрлик, шайтон сифатийлар кибрисидин бар емас.
Кибрни ташлаб, агар қилсанг тавозе бе риё,
Хос тутқай дарғаҳи ичра Худои кибриё.

Тавозе сифати ҳамма кишида яхши кўринади, аммо давлат аҳлида ўзгача яхшироқдир. Чунки, донишмандларнинг фикрича, тавозе улуғликнинг зийнатиدير.

Ҳикояда ёзишларича, Ибн Самок халифа Ҳорун ар-Рашиднинг мажлисига келди. Халифа туриб, унга таъзим бажо келтирди. Ибн Самок: “Эй халифа, тавозе подшоҳларга подшоҳликларидан ортиқроқдир” — деди. Халифа деди: “Яхши айтдинг, энди тавозенинг ҳам тавсифини қилгин!” Ибн Самок деди: “Аллоҳ таоло бандаларидан кимга эҳсон қилиб, молу жамолда улуғлик берган бўлса, у киши ҳам молидан Аллоҳ таоло бандаларига эҳсон қилса, жамоли билан олийжаноблик кўрсатса, улуғлик билан тавозе пеша қилса, Аллоҳ уни хос бандалари гуруҳига қўшади”. Ҳорун ар-Рашид бу сўзларни ёқтириб қолиб, давог ва қалам келтиришларини буюрди. У ўз кўли билан бу насихатларни ёзиб олди. Бундай ҳикматли сўзни ёзиб олиши халифа тавозеининг белгиси эди.

Байт:

Яқин билмак керакким, ҳеч они,
Киши кўрмас, тавозедин зиёни.
Тавозе қилғусидур, кишини комил,
Тавозедин бўлур, мақсуди ҳосил.
Тавозе пеша қилгон, сарвар ўлмиш,
Худо лутфиға бешак маэҳар ўлмиш.

Шарафлилар, саидлар ва олиму машойихларга тавозе ва эҳтиром кўрсатиш жуда яхши сифат ҳисобланади. Чунки, бу тоифага ҳар бир киши тавозе қилса, давлат асосида қувватлик ва шавкатлик байроғи янада юксалади.

Ҳасан Шайбоний (раҳматуллоҳи алайҳ) халифа Рашид ҳузурига келди. Шунда Рашид унга кўп эҳтиром қилиб, таъзимлар бажо келтирди. Чунончи, олдига пешвоз чиқди, уни ўзи ўрнига

— тахтга ўтиргизди. Кетар вақтида ҳам, бир неча қадам бориб кузатиб қўйди. Хос аъёнлардан бири деди: “Эй халифа, бу унга кўрсатган тавозеинг билан подшоҳлигингни ҳайбати ва қадри синди”. Рашид жавоб берди: “Тавозе сабабидан зойил бўладиган ҳайбатнинг сингани яхшироқ, улуғларга эҳтиром кўрсатишдан кам бўладиган қадрнинг йўқ бўлиши афзалдир”.

Байт:

Қадреки, тавозе сабабидин бўлур ул кам,
Бўлмас, киши ул қадр ила ҳаргиз мукаррам.

Ҳикоя қилишларича, Исмоил Сомоний жуда муаззаму мукаррам Хуросон подшоҳи эди. Бир куни бир олим унинг ҳузурига келган эди. Подшоҳ уни беҳад ва бениҳоят эъзоз айлади. У олим мажлисдан чиқиб кетаётган вақтда, орқасидан етти қадам юриб кузатди. Кечаси бўлганда, ҳазрати Рисолатпаноҳ (с.а.в.) ни тушида кўрди. Унга: “Эй Исмоил! Менинг олим умматларимдан бирини азиз тутдинг, шу сабабдан сенинг ҳаққингда дуо қилдимки, Илоҳо, Исмоилни икки жаҳонда азиз тутгин. Ва етти қадам уни орқасидан бординг, дуо қилдимки, Илоҳо, унинг наслидан етти кишини подшоҳ қилгин. Ва етти дўзах ўтини анга ҳаром қилгин”, — деди. Ва пайғамбарнинг бу икки дуоси мустажоб бўлди.

Тавозенинг бир аломати шуки, киши солиҳлар, олимлар ва дарвишлар суҳбатига мойил бўлади. Аммо олимлар ва дарвишлардан мақсад ул жамоат эмас, ўзларини уламои раббоний ва машойихи ҳаққоний суратларида халойиқга кўрсатиб, молу дунё жам қилиш таманда Ҳақ сўзни хушомад билан айтадилар, балки шундай кишини суҳбатига бориш керакки, у халойиқнинг суҳбатини хоҳламайдиган бўлсин! Шундай кишига эътимод қилиш керакки, киши унга эътимод қилишини хушламайдиган бўлсин!

Хабарда ёзишларича, Абдуллоҳ Тоҳир Хуросонга подшоҳ бўлиб борган вақтда Нишопурга келди, бу вилоятнинг ҳамма улуғлари ва акобирлари унинг саломига келишди. Бир ҳафтадан сўнгра: “Менинг ҳузуримга келмаган киши диёрингизда борми?” — деб сўради. Жавоб бердилар: “Бу шаҳарда оти ва сўроғи бор ҳамма сени кўргани келдилар, фақат икки дарвиш,

жаҳон билан мулоқотдан кўз юмиб, халқ ғавғосидан қочиб, Холиқ зикрига машғул бўлиб, узлатда ўтирибдилар”.

Қитъа:

Тилаб, ганж ичра ётмишлар Худони,

Чиқормишлар, кўнглидин мосувони.

Кўрарлар, икки оламни назарсиз,

Учарлар, фаршдин то Арш парсиз.

Абдуллоҳ сўради: “Бу икки киши кимлардир?”. Айтдилар: “Аҳмад Ҳарб ва Аҳмад Асламким, булар — дин олимлари. Подшоҳлар ва умароларни ҳузурига боришни хоҳламайдилар”. Абдуллоҳ: “Агар улар менинг олдимга келишни ёқтирмасалар, мен уларнинг олдига борай”, — деб отланди ва Аҳмад Ҳарб томонга юрди. Одамлардан бири югуриб келиб, хабар қилди: “Абдуллоҳ сенинг олдинга келяпти”. Аҳмад қочиб қолиш иложини топа олмади. Энди турган эди, Абдуллоҳ унинг кулбасига кириб келди. Аҳмад туриб бир муддат бошини қуйи солиб турди. Абдуллоҳ ҳам унинг ҳурматини қилиб кутиб турди, бир соат ўтгандан кейин Аҳмад бошини кўтарди ва деди: “Эй Тоҳир ўғли, эшитган эдимки, жуда хушхулқ ва хушрўй киши экансан, ҳозир кўрдимки, айтгандан яхшироқ экансан. Энди насиҳатим шуки, бу яхши юзингни Аллоҳ таоло амрига қулоқ солмай, шувит қилмагин. Шундай кўркама рухсорингни дўзах ўтига ўтун қилмагин”. Бу сўзни айтгач, юзини қиблага ўтириб, намозга машғул бўлди.

Абдуллоҳ йиғлаб ул азизнинг уйдан чиқди. Ва Аҳмад Аслам ҳузурига борди. Аммо, Аҳмад Аслам унинг келишини билиб эшигини маҳкам беркитди. Абдуллоҳ ҳар қанча жидду жаҳд қилса ҳам азизни кўришга муяссар бўлмади. Унга: “Жума кунигача сабр қилиш керак. У азиз жума намозига чиқади, шу вақтда мулоқот бўлиши мумкин”, — деб айтдилар.

Абдуллоҳ уйига борди, жума куни бўлди. У отланиб, Аҳмад Асламнинг кулбасига яқин кўча бошида турди. Шайх кулбадан чиқди. Масжид томонга юрмоқчи эди, кўча бўйлаб отлиқлар турганига кўзи тушди. Турган ерида тўхтади. Абдуллоҳ отидан тушиб, Аҳмаднинг олдига келди ва салом берди. Аҳмад саломига жавоб бериб: “Сен кимсан ва нима ишинг бор?”, — деб сўради.

Абдуллоҳ: “Мен Тоҳирнинг ўғли Абдуллоҳман, Сизни зиёрат қилгани келдим”, — деб жавоб берди. Аҳмад айтди: “Наҳотки, сенинг мен билан нима ишинг бору, менинг сен билан нима сўзим бўлади”. Шундай деб, юзини том тарафига тутиб турди. Абдуллоҳ юзига асло қарамади. Абдуллоҳ бу ҳолни кўриб, беҳуд бўлиб у азизнинг оёқига йиқилди, юзини унинг қадами тупроқига қўйиб, муножот қилди “Илоҳо, бу эр сенинг розилигинг учун мени ёмон кўрди, мен бу яхши бандани дўст билдим. Бу душманлик ва дўстлик ҳаққи ва ҳурмати, иккаласи сенинг розилигинг учундир. Менинг ёмонлигимни унинг яхшилиги баракати учун кечиртил!”. Бу ҳолда эдики, ҳотиждан овоз келди: “Эй Абдуллоҳ, бошингни кўтаргин, гуноҳингни бу азизнинг ибодати учун кечирдим”.

Қитъа:

Агарчи йўқдур мендин ёмонроқ бу жаҳон ичра,
Не бўлғайким, Худоё, лутфдин қилсанг қиёматда.
Ямонлар ўзини ҳам яхшилар турган макон ичра.

...Подшоҳлардан бири бир дарвишни кўргани келди. Дарвиш бу ҳолда саждага борди. Шоҳнинг вазири сўради: “Эй азиз, бу қандай сажда эди?”. Дарвиш: “Саждаи шукр”, — деди. Ундан сўради: “Нима сабабдан саждаи шукр қилдинг?”. Дарвиш деди: “Шунинг учунки, Аллоҳ таоло подшоҳни менинг олдимга келтирди. Менга унинг тарафига боришни насиб қилмади. Подшоҳларга дарвишлар зиёрати-га келиш ибодатдир. Дарвишларга подшоҳ суҳбатига бориш гуноҳдир. Шундай экан, подшоҳга ибодат ҳосил бўлди ва мендан гуноҳ содир бўлмади. Мана шунинг шукронасига сажда қилдим”.

Қитъа:

Шоҳ агар дарвишларни сўрмоқидин урса дам,
Давлати қўймиш баландликдин фалак узра қадам.
Ҳар кишиким, истеъонат айлади дарвишидин,
Яхши имдод айлабон олғай Фаридуддин алам.

23-боб. Омонат ва диёнат баёнида

Дин уламолари ва аҳли урафолари айтишича, омонат яхши сифатаро рукни аъзамдур. Диёнат халқнинг илдизидир. Иймон

омонат билан мукаммал бўлади. “Ла иймана ли-ман ла амоната лаху” (яъни, “Омонатга хиёнат қиладиган кишида иймон йўқ”). Шариат қондаси диёнатни сақлаш билан тартиб топади.

Қитъа:

Шаръики, қарор олди сиёнат узра,
Дин қондасин қўйди диёнат узра.
Кўнгилда агар бўлса амонатдин асар,
Етмас дўзах ўтидин ҳеч зарар.

Ҳар иш чехрасига тафаккур назари билан боқсанг ва сабр кўзи билан ҳар кўрган ва эшитган нарсага қарасанг, биласанки, унинг бир ҳадди омонатга ва бир ҳадди хиёнатга боғлиқдир. Шундай бўлгач, киши бирор ишда омонат сақламаса, хиёнат қилган бўлади. Ҳар бир нарсани Аллоҳ таоло бандага берибди, у унда омонатдир. Масалан, кўз шундай омонатки, унинг билан қудрати Илоҳий нарсаларга қарасинлар. Қулоқ омонати шуки, у билан Аллоҳ каломини ва Расулуллоҳ ҳадисларини ва аҳлиллоҳ насихатини эшитсинлар. Тил шундай омонатки, у билан Ҳақ таоло зикрини айтсинлар. Кўл омонати шуки, у билан халойиққа фойда келтирсин. Қолганлари шунга қиёс.

Мабодо киши кўзини ҳаром нарсага қаратса, қулоғини ношойиста сўзларга солса, тилини ёлғон, бўҳтонга ишлатса, қўлини мусулмонлар озорига узатса, Аллоҳ таолонинг омонатига хиёнат қилган бўлади. Наҳий раббонийнинг: “Ё айй-ухаллазина аману ла тахунуллоҳа” (“Анфол” сураси, 27-оят) [“Эй, имон келтирганлар! Аллоҳга ва Расулга (буйруқларига) хиёнат қилмангиз ва (бир-бирингиздаги қўйган) омонатларингизга (ҳам) билиб туриб хиёнат қилмангиз!”] сўзига қулоқ солмаган бўлади.

Байт:

Шарм тутмассанмуким, кўрмиш хиёнатни Худо,
Ҳеч кўрқмассанмуким, етгай хиёнатинга фано.

Подшоҳларга бу омонатларни сақлашдан бошқа, яна шундай омонатларни ҳимоя қилиш ҳам лозим. Яъни халқ Ҳақ таолонинг подшоҳ қўлига топширган омонатидир. Агар унинг ҳимоя

қилишда хато қилинса, омонатдорликлари асосига путур ва қусур этади.

Донолар айтишича, агар подшоҳ мансабга зolim амалдорни қўйса, халқ юмушларини шундай ситамкорга ҳавола қилса, халқ ҳуқуқида хиёнат қилган бўлади. Чунки, ситамгарни заиф ва ожизларга мутасадди қилиш бўрини қўйларга чўпон қилгандек гапдир.

Қитъа:

Масалдурким, ситамкора бўридур,
Раиялар анга қўй қўзидур.
Бўрини айласанг қўйларга сардор,
Бало илкига бўлғайлар гирифтор.

Диёнат сўзи маъносини ҳам мулоҳаза қилиш лозим. Диёнатнинг маъноси омонат сақламоқликдир. Бу омонат Аллоҳнинг дини ва банда ўртасида махфий бўлади. Уни изҳор қилгандан кейин, киши ундан хабардор бўлади. Диёнат расмини сақлаш икки жаҳон саодатига, балки Худо розилигига сабабдир.

Байт:

Бе диёнат сори рў бермиш дунё ва не дин,
Ҳосил ўлғай гар диёнат айласанг.

Диндор кишилар халойиқ назарида ҳамиша азиз ва муҳтарамдир. Нуширвоннинг замони бошланишида адолат байроғи кўтарилмаган эди. Подшоҳ айшу ишратта берилиб, раият аҳволига қарамас эди. Унинг бир қўшнисини бўлиб, қарам сифати билан ва меҳмонга яхши муомала қилишда овозаси эл-юрт тилига тушган эди.

Байт:

Жудидин фақир аҳли дилшод эрдилар,
Танглиқ бандидин озод эрдилар.

Подшоҳ қўшнисининг қўли жуда очиқ эди, катта-ю кичикни доимо меҳмондорчиликка чақирарди. Унинг эҳсони овозаси шўрат топди. Жавонмардлиги (саховатпешалиги) хабари халойиқ орасида машҳур бўлгач, Нуширвон имтиҳон қилиш учун кийимини

ўзгартириб, савдогарона либос кийиб, унинг уйига борди. У Нўшир-
вонни танимади. Шундай бўлса-да, олдига пешвоз чиқиб, уни бир
дилкушо ва роҳатбахш сулага ўтиргизди. Мурувват расмини ва
зиёфат қондасини шундай бажо келтирдик, Нўширвон ҳайратда
қолди. Улар суҳбат қурган супадан боғ тарафига қараган панжара-
лар очиқ эди. Боғда фарқ пишиб турган узум панжарадан бемалол
кўринар эди. Мажлис охир бўлди, Нўширвон: “Эй хожа, мен бир
савдогар кишиман, Сизнинг мурувват ва жавонмардлигингизни
эшитиб келган эдим. Жуда ҳайрон қолдим. Сизнинг саховатпеша-
лигингиз шуҳрати ҳаммининг оғзида, аслида айтганидан минг чан-
дон ортиқроқ экансиз. Энди уйимга кетаман. Такалуфсиз айгин-
ги, сизга қандай ёрдам берай ва нима тухфа юборай?” — деб
сўради. Жавонмард деди: “Эй меҳмон, давлатим бисёр, ҳеч қандай
камчилигим йўқ, лекин бу узумдан егим келади. Агар сизни бирон
боғга узум сайрига олиб боришса, ё бирон ердан сизга узум тухфа-
си келтиришса, ўшандан бироз юборсангиз”. Нўширвон деди: “Бо-
ғингизда узум кўп кўринади, нима учун ўзингиз шу узумдан емай-
сиз?”. Жавоб берди: “Эй меҳмон, бизнинг подшоҳимиз золим ва
ғофил киши. Раият ҳолидан парвоси йўқ. Бу диёр халқи боғлари-
нинг узумлари пишиқчилик мавсумига етибди, подшоҳ ушр олиш
вақтини ҳануз тайин қилмади. Ҳозир кўтчилик ушр беришни му-
лоҳаза қилмай, узум ейишмоқда. Мен бундай қилишдан маҳрумман,
чунки, боғимда подшоҳ ҳақи ҳануз бор. Уни тўламай туриб, узум есам,
бегона киши ҳақига хиёнат қилган бўламан. Менинг мазҳабимда
хиёнат ва бедиёнатлик ҳаромдир. Ҳар йили одатим шуки, дарахтлар
мевалари ғўра боғлаган замон боғ эшитини маҳкам беркитиб, муҳ-
лаб қўяман. Подшоҳ ушрини олмагунча, боғга ҳеч бир кишини кир-
гани қўймайман. Аввал ушрни тўлаб, ана ундан сўнгра узум ейишга
эришаман”. Нўширвон бу ҳикояни эшитиб, таъсирланиб йиғлади ва:
“Эй жавонмард, ўша золим ва ғофил подшоҳ менман, сенинг бундай
диёнатинг сабабли гафлат уйқусидан уйғондим. Мен ҳозир шундай
аҳд қилдимки, ундан кейин раият ҳолидин беҳабар бўлмайман ва
адолат йўлидан чиқмайман”, — деди. Шундан сўнг Нўширвон у
кишини кўп азиз ва мукаррам айлади.

Қитъа:

Тобқуси ҳар иш диёнатдин низом,
Ҳам омонатдин киши комил бўлур.

Ҳар киши бўлса диёнатлик анга,
Икки олам давлати ҳосил бўлур.

Хабар қилишларича, Балх ҳокимининг ўғли бир куни саҳрога томоша қилгани чиққан эди. Ногоҳ нигоҳи бир паст томлик ҳовлига тушди. Қараса, бир чол зуннор¹ белида ва кетмон қўлида, дарахт ўтқазар эди. Амирзода: “Эй чол, сен эккан дарахтинг мевасини ейишга умринг етмайди, беҳудага нега шунча ташвиш тортасан?” — деб сўради. Чол жавоб берди: “Бошқалар дарахт экдилар, мевасини биз едик, биз дарахт эксак, биздан кейингилар ейдилар. Ажаб эмас, nasib бўлса, биз ҳам ермиз”.

Амирзода ёш ўспирин йигит эди, гурурига бас келолмади. Хотини талоқ бўлиш шарти билан қасам ичиб: “Сен бу боғ мевасини ейолмассан”, — деди. Амирзода бу сўзни айтиб ўтиб кетди. Чол: “Бу ким экан?” — деб сўради. Унга: “Балх ҳокимининг ўғлидир” — деб айтдилар.

Бу воқеадан сўнгра икки-уч йил ўтди. Амирзодада яна сайр қилиш ҳаваси пайдо бўлди. Тобелари бирла отланиб чиқди. Ногоҳ бир боғ эшигига етиб келди. У бағоят дилкушо ва бениҳоят хушҳаво жаннатдай эди.

Байт:

Дарахти барча авжга етишмиш,
Ки, шох узра ширин мева пишмиш.
Қўнуб қушлар дарахт устида ҳарён,
Бўлурлар сайрамоқ бирла хуш алхон.

Амирзодага бу мавзе жуда хуш ёқди. Боғ ичига кириб борди ва белбоғли чолга кўзи тушди. Чол ҳам амирзодани кўрди. Аммо танимади. Амирзода ҳам чол воқеасини унутган эди.

Алқисса, чол ширин ва латиф мевалардан товоқга тўлдириб, амирзоданинг олдига олиб келди. Амирзода мевалардан бироз тановул қилди. У мевадан озгина чолга ҳам берди. Чол мевани қўлига олди, лекин уни емай, амирзоданинг мулозимларидан бирига берди ва деди: “Мен бу боғ мевасини емасман”. Амирзода сўради: “Нима учун?”. Чол деди: “Шунинг учунки, бир замон мен бу боғ дарахтларини

¹ Зуннор — арабча белбоғ, чилвир, мусулмон давлати ҳудудида яшаб, бошқа динга эътиқод қилувчилар мусулмон эмаслиги белгиси сифатида тақиб юрадиган белбоғ.

экиб юрганимда ҳокимимизнинг ўғли бу ерга келди. Бу дарахтларни нега эксаётганимни суриштирди. Менга айтдики, умринг ўтиб, гўр лабига келибсан-у, яна дарахт экиб, мевасини ейишни орзу қилмапсан. Бу сўзига жавоб айтган эдим, у бу боғ мевасидан ейолмайсан, деб, талоқдан қасам ичди. Мен ўзимча умрим охир бўлгунча бу боғ мевасини емайин деб эҳтиёт учун аҳд қилдим. Акс ҳолда, амирозоданинг хотини талоқ бўлиб қолади. Мен бу ишда диёнат уҳдасидан чиқмоқчиман”. Амирозода деди: “Эй бобо, ўша Балх ҳокимининг ўғли, қасам ичган — менман. Раҳмат, диёнат сақлабсан, шунинг учун эвазига вазирликни сенга бердим. Ҳеч бир муҳим ишни сен билан маслаҳат қилмай, бошламайман”. Чол бу сўзни эшитди, кейин бир лаҳза бошини қуйи солди. Ундан сўнгра бошини кўтарди. “Қабул қилдим. Аммо мусулмон подшоҳга габир¹ вазир раво эмас”, — деб зуннорини кесди ва “Калимаи шаҳодат”ни тилига жорий қилди. У диёнатнинг баракоти билан ислом динига мушарраф бўлди.

Байт:

Гар улўғлуқни тилар эрсанг диёнат бирла бўл,
Ким будур мулки саодат сорига бормоқга йўл.

24-боб. Вафо ва аҳд баёнида

Вафо жавонмард ва соҳибкамоллар ишларидур. Аҳд ўзига ёки ўзгача берилган қатъий сўз. Агар аҳд рухсораси вафо ҳоли билан оройиш топса, ҳеч бир кишининг кўнгил қуши унинг ипи боғичидан қутула олмайди. Чунки, Ҳақ (пок ва олий) амр қилди: “Ё аййўҳаллазина оману авфдувфу бил-уқуди” (“Моидо” сураси, 1-оят), яъни “Эй, имон келтирганлар! Битимлар (аҳдлар)га вафо қилингиз!”. Бошқа яна бир ерда шундай буюрилган: Аллоҳ таолонинг сўзи: “Авфдувфу биаҳди, увфи биаҳқум” (“Бақара” сураси, 40-оят), яъни “Эй, Исроил авлоди,² сизларга инъом этган неъматимни эслангиз, аҳдимга вафо қилингиз, токи Мен ҳам сизларнинг аҳдингизга вафо қилай ва Мендангина кўрқингиз!”. Яъни агар менинг билан боғлаган аҳдингизларга вафо қилсангизлар, унинг эвазига яхши мукофот бераман, сизларга, дейилган.

¹ Габр — гайридин.

² Исроил авлоди — Исроил Яъқуб (ас)нинг лақаби.

Ҳадисда ёзилишича, “Ла дина лиман ла аҳда лаҳу”, яъни “Аҳдига вафо қилмаган кишида ислом дини йўқдир”, дейилган. Дин ўз аҳдида турган кишида комилдир.

Байт:

Жаҳд айлаб тобмамиш аҳли назар,
Олам ичра аҳддин яхши ҳунар.

Хабар қилишларича, ҳазрати Исмоил (а.с.) бир куни бир дўсти билан ҳамроҳ бўлиб борар эди. Бир уй эшигига етганларида дўсти: “Эй Исмоил, бу уй менинг уйимдир. Агар ҳамроҳлигимни ҳурмат қилсанг, менинг бу уйда бир оз ишим бор. Мен кириб ишимни саранжом қилиб чиққунча, сен шу ерда тургин, мен дарҳол қайтиб чиқаман”, — деди. Исмоил (а.с.) бу ваъдани қабул қилиб, ташқарида қолди. У киши уйига кириб, айтган ишини саранжом қилди. Аммо ҳазрат Исмоил ҳолини хотиридан чиқариб қўйди. У уйнинг яна бир бошқа тарафидан ҳам йўл бор эди. Ундан чиқиб, бошқа бир томонга равона бўлди. Алқисса, уч кун ўтгандан кейин у киши уйи томон аввалги тарафдан яна келди. Кўрдикки, ҳазрат Исмоил унинг эшигини олдида интизор ўтирибди. Ундан сўради: “Жаннат дарахтининг меваси ва миллат отасининг ўғли, бу ерда нима учун ўтирибсан?”. Исмоил жавоб берди: “У замон, мени шу ерда ваъда билан ўтиргизиб эдинг, шу ваъда бўйича, сенинг қайтиб чиқилишига кўз тутиб, ҳозиргача ўтирибман”. У киши сўради: “Мени кечикиб кетганимни билиб, нима учун туриб кетмадинг?”. Ҳазрат Исмоил деди: “Сен келгунингча туришга ваъда берган эдим. Ваъдамга қарши боришни раво кўрмадим. Агар йиллар ўтиб келмасанг ҳам, шу ерда ўтирар эдим. Бу кўчадан кетмас эдим”. Шунинг учун Ҳақ (пок ва олий) Исмоил (а.с.) ни ўз каломида шундай тавсиф қилди: “Иннаҳу кана садиқ ал-ваъди” (“Марям” сураси, 54-оят), яъни, “(Эй, Муҳаммад), Китобда Исмоил (қиссаси)ни ёд этинг! Дарҳақиқат, у ваъдасида содиқ турувчи ва элчи — пайғамбар эди”.

Байт:

Аҳд айлабон уҳдасидин чиқса ҳар неку ниҳод,
Ҳар на ким қилдинг гумон ул бўлғуси андин зиёд.

Маълум бўлдики, халқнинг аҳдига вафо қилиш ёқимлидир. Ундан кейин, махфий қолмасинки, Холиқнинг аҳдига вафо қилиш ундан ҳам ёқимлироқ эрур.

“Ҳикоёт ус-солиҳин” рисоласида ёзилишича, бир хожа бўлиб, унинг художўй қули бор эди. Ногоҳ, бу хожа бемор бўлди. Шунда Аллоҳ таолога аҳд қилди: “Агар касалдан тузалсам, бу қулни озод қилай”. Неча вақтдан сўнгра Ҳақ (пок ва олий) хожага шифо берди. Аммо хожа қулини жуда яхши кўрарди, шунинг учун уни озод қилмади. Кейин яна бемор бўлди. Қулига деди: “Бор, табибни чақириб кел, мени даволасин”. Қул ташқари чиқиб, қайтиб кирди. Хожа сўради: “Табиб қани?”. Қул деди: “Табиб айтди, у хожа менга қаршилиқ қилмоқда ва айтган сўзига вафо қилмайди. Мен уни даволамайман”. Хожа деди: “Эй ғулом, табибга бориб айт, мен қаршилиқ қилмайман ва аҳдимни бузганимдан тавба қилдим”.

Мисра:

Агарчи кетса бошим, кетмагайман аҳд бошидин.

Ғулом деди: “Эй хожа, табиб айтди, агар сен ўз аҳдинга вафо қилсанг, у ҳам сенга шифо шарбатини беради”. Хожа бу сўздан кейин, қулни озод қилди. Дарҳол табибдан унга шифо шарбати муяссар бўлди.

Байт:

Агар қилсанг вафо, аҳдиғақим қилдинг Худо бирла,
Санга ҳам раҳмат лутфи била Тангри вафо қилғай.

Ҳикояда ёзишларича, бир подшоҳ муайян мушкил ишни ҳал қилмоқчи бўлди. У шундай аҳд қилди: “Эй Аллоҳ бу ишим кўнглимдагидек амалга ошса, хазинамдаги бор нақд пулларни ҳаммасини фақир ва мискинларга садақа қилардим!” Ҳақ (пок ва олий) унинг муҳим ишини тез фурсатда муродига мувофиқ амалга оширди. Подшоҳ аҳдига вафо қилишни хоҳлаб, хазиначини чақириб, шундай амр қилди: “Хазинадаги нақд пулларни ҳисоблаб кўринг”. Ҳисоблаб чиқсалар, анча-мунча маблағ бор экан. Амир ва давлат арконлари: “Эй подшоҳ, бунча миқдордаги беҳад кўп молни дарвишларга бериб бўлмайди, агар берсанг лашкаринг

эгар-жабдуқсиз қолади”, — деди. Подшоҳ: “Мен хазинадаги бор нақд пулларни мискин ва заифларга садақа қиламан, деб аҳд қилганман”, — деди. Давлат арконлари: “Бу масалани олимлардан сўрадик, улар айтишича: “Вал омилийна алайҳо” (“Садақот фуқароларга ва мискинларга ва амалдорларга, яъни садақани йиғувчиларга”) ҳукми билан мулозимлар ҳам садақа олувчиларининг қаторида турар экан”, дедилар.

Алқисса, подшоҳ бу воқеадан хайрон бўлиб, равоқ устида ўтирган эди, панжарадан йўлда бир девона ўтиб кетаётганини кўрди. Буйруғи бўйича у девонани олиб келдилар ва ундан бу масалада маслаҳат сўради: “Эй девона, мен Худойи таолога аҳд ва шарт қилган эдимки, агар менинг бир муҳим ишим ҳал бўлса, хазинамда бор ҳамма нақд пулларни фақир ва мискинларга улашай. Энди у муҳим ишим ҳал бўлди. Хазинамда нақд пул жуда кўп чиқди. Амирлар уни фуқарога сарф қилишга рози бўлмадилар. Олимлар сипоҳиларни ҳам садақа олувчи эканлигини тасдиқлаб турибди. Сен нима дейсан?”. Девона сўради: “Молни фуқарога беришга ният қилган вақтингда сипоҳларни хотирингда ўтказган эдингми?”. Подшоҳ жавоб берди: “Гадо ва муҳтожлардан бошқа кишини кўнглимдан ўтказмаган эдим”. Девона: “Ундай бўлса, гадо ва фуқароларга бергин, чунки ниятингда уларни назарда тутгансан”, — деди. Умаролардан бири деди: “Эй подшоҳим ва эй девона, нақд пул жуда кўп, сипоҳлар эса жабдуқсиз, бу ҳолда шундай қилиш раво бўладими?”. Девона ул амирдан юз ўгуриб, подшоҳ тарафига қараб, деди: “Эй подшоҳ, сен аҳд қилган кишига ва молларингни унинг ҳаққига назр қилибсан, яна унга эҳтиёжинг тушадими ё йўқ?”. Агар яна ишинг унга тушадиган бўлса, ўз аҳдинга вафо қил, агар бошқа муҳтож бўлмасанг, нима қилишни хоҳласанг ўзинг биласан!” Подшоҳ бу сўздан таъсирланиб кўп йиғлади. Шундан сўнг хазинадаги ҳамма нақд пулларни фуқаро ва мискинларга улашиб беришни буюрди.

Назм:

Анга муҳтож бўлгунг, охири кор,
Бас анинг ҳақида бўлгил вафодор.
Уларким бўлдилар, соҳиб ҳукумат,
Вафодин топдилар, бу нав давлат.
Вафо қилмоқ эрур шахлар йўсини,
Эр улдуким егай аҳди ғамини.

Ўз аҳдида қанчалик туриш бошқа кишиларга қараганда подшоҳларда яққолроқ кўринади. Чунки уларнинг сўзлари ва ишлари ҳаммининг кўз ўнгида бўлади, ҳар бир қилмишлари кишиларнинг қулоғига етади ва аҳволлари ҳар бир мажлисда баён этилади. Демак, ҳамма элу-юрт уларнинг аҳд-паймонларига тобе бўлади. Агар улар ўз аҳдларида туришмаса, уларга дўст ва душманнинг ишончи қолмайди.

Хушанг васиятларида ёзилишича, у ўғлига шундай деган экан: “Эй фарзанд, аҳдни бузишдан ва ваъдага хилоф иш қилишдан ўзингни асрагин, чунки унинг ёмонлиги тез фурсатда таъсир қилади”.

Байт:

Аҳдинг белига ургил албатта вафодин қўл,
Жаҳд айлагил зинҳор аҳдинг узра маҳкам бўл.

Подшоҳларнинг салтанат аҳди уҳдасидан чиқиши ҳамма нарсадан лозимроқдир.

Ҳикоя қилишларича, Афросиёб сипоҳлари ичидаги золимни аниқлаш ва ситамкорларнинг жабру ситамларидан огоҳ ва воқиф бўлишга кўп машғул бўлар эди. Бу ишда беҳад ранж чекар эди. Бир куни яқинлар ва мулозимлар ундан: “Эй подшоҳ, бу масалада кўп азият чекаяпсан, бирдам ҳузур қилиб, айш-ишрат ҳақида ўйламайсан?”, — деб сўради. Афросиёб деди: “Мен ваъдамга хилоф иш қилишни ўзимга раво кўрмайман”. Мулозимлар: “Биз сендан ҳеч қандай ваъда эшитмадик”, — дедилар. У деди: “Подшоҳлик мансаби менинг зотим учун ваъдадир, бинобарин уни ўз гарданимга олганман. Шундай экан, мен бу ваъдага вафо қилишим зарур. Зулм чекканлар ва ситам кўрганлар додини сўраб, золим ва ситамкорларга муносиб жазо бераман. Подшоҳлик ваъдаси шуни талаб қилади”.

Мисра:

Хилофи ваъда зоҳир ўлмағай дин аҳлидин ҳаргиз.

Бир подшоҳ ҳакимларнинг биридан сўради: “Қайси сифат кишини азим ва мукаррам қилади?”. У жавоб берди: “Ваъдага вафо қилиш”...

Шундай экан, одам ўз ваъдасига вафо йўлидан юз қайтар-маслиги керак. Инсон вафодорлар¹ суҳбатига интилиши зарур.

Байт:

Майл анга қилким, сенга вафо,
Қочмағай сендин агар етса жафо.
Борким, бу қисм ёри создур,
Жон фидоси бўлса доғи оздур.
Чунки маҳбуб эрмас андоғ ҳеч ёр,
Гар вафо қилмас, анга не эътибор.
Ёр бордур, олам ичра бешумор.
Лек топилмас, вафо айларға ёр.
Ихтиёр эт, сидқ аҳли хизматин,
Истағил аҳли вафолар суҳбатин.

“Хуросон тарихи” китобида ёзилишича, Яъқуби Лайс¹ мамлакатни забт этиш байроғини кўтариб, Нишопурга юриш қилган вақтда Муҳаммад Тохир Нишопур ҳокими эди. У Яъқуби Лайс итоатини қабул қилмай, шаҳарни беркитди. Яъқуби Лайс шаҳар атрофини қамал қилди. Муҳаммад Тохирнинг сипоҳлари унга хизматкор ва фармонбардор бўлишини изҳор қилиб, пинҳона хатлар жўнатдилар, фақат Иброҳим исми¹ ясовул ҳеч қандай хат ёзмади. Яъқуби Лайс Нишопурни эгаллаб, халқни ҳам тахтига бўйсундирди. Шунда Иброҳимни ҳузурига чақирди ва сўради: “Ҳамма ёру биродарларинг менга хат жўнатдилар. Сен нима учун менга қуллуқ изҳор қилмадинг?”. Иброҳим жавоб берди: “Эй подшоҳ, биринчидан, бурун сен билан ошно ва ҳамкор эмас эдим, уни ёд қилсам, иккинчидан, Муҳаммад Тохирдан ҳеч кўнгил овриган жойим йўқ эди, унга ўз-ўзимдан душманлик қилсам. Шунинг учун, унинг ҳамма инъому эҳсонлари ҳақи, у билан ўртамизда бўлган аҳду паймонни бузиб ташлашни ўзимга раво билмадим”.

Байт:

Ман ул эрмаским, вафо даргоҳидин бош олғайман,
Қилсалар гарчи танимни банди бандидин жудо.

¹ Яъқуб ибн Лайс (? –879)– Саффорийлар сулоласи ва давлати асосчиси Сейистон амири.

Яъқуби Лайс шундай деди: “Сан тарбият қилишга лойиқ ва яқинлик даражасини бериб, азиз тутишга муносиб киши экансан”.

Мисра:

Бу вафодор ўлғонингда, айладим юз офарин.

Шундай қилиб, подшоҳ Иброҳимни лутф ва икромии билан сарафроз қилди. Бошқа ўз валеънеъматлари ҳақида ёмон гапларни айтиб, унга хиёнат қилганларни турли уқубатлар билан ўлдирди.

Қитъа:

Ҳамнафаслар ҳаққини сақламагандин уз умид,
Бевафолар суҳбатига урмагил ҳаргиз қадам.
Яхши аҳдинг бирла оламда кўтарсанг яхши от,
Ўтқарур бахтинг баландлик бирла гардундин алам.

25-боб. Ростгўйлик баёнида

Ростгўйлик натижасида одам охиратда нажот топади.

Байт:

Ростгўйлар бўлғуси, тонгла уқубатдин халос,
Жаҳд қилгил, умрунг ичра то улардин бўлғайсен.

Улуғлар айтадилар, сўз майдони шунчалик кенги, айтувчининг баён оёғи хилоф тошига тегмайди. Ростгўйлик гули сўз чаманида манфаат мевасини берган вақтда, нафс нотиғи ёлғонидан пайдо бўлган шохга оройиш бериш ярашмайди.

Байт:

Ҳайфким, пок тилни сан бисёр,
Қилсанг, олада кизб лафзидин.
Сидқидин агар аёқни йиғмас эрсанг,
Бошинг ўтгай фалакнинг авжидин.

Улуғлардан бири айтганки, гар тақдир ёлгон айтиш азоби кийноғи ва рост сўзлаш учун савоб сабаби бўлмаса, оқиллар ёлгондан парҳез қилиб ростгўйлик тарафига майл қилмаган бўларди. Шунинг учун ёлгон сўз кишини хор ва беқадр қилади.

Байт:

Агар ёлгон десанг, бўлғунгим кам кост,
Азиз ўлғунг, агар бўлса сўзунг рост.

Тарихий асарларда ёзишларича, халифа Мустаршид ўз ўғлига ёзган васиятномасида шундай деган: “Эй фарзанд, агар ҳамма халқ сендан кўрқушини хоҳласанг, зинҳор ёлгон сўзлама, чунки ёлгончи киши беҳайбат бўлади. Агар минг қилч унинг ҳимоя қилса, яъни минг киши ўткир тиг ва шону шавкат ва азамати учун тутиб турсалар, ва лекин унинг забони шамширида ростгўйлик жавҳари бўлмаса, халойиқ назарида ҳеч ҳайбати ва салобати бўлмас”.

Назм:

Ростлиқ сори айласанг кўшиш,
Бўлғунг осуда, ўнгланиб сенга иш.
Ҳар кишидур жаҳонда кажрафтор,
Қул бўлур ростлиққа охири кор.
Бўлғач ўқ, ростлиқ ила қоим,
Анга таъзим ёй қилур доим.

Хабар қилишларича, золим Ҳажжож кўпчиликни ўлдирар эди. У бир гуруҳни қатл этиш вақтида бир кишига навбат етди. У эса деди: “Эй амир, мени ўлдирмагин, сенга яхшилик қилдим”. Ҳажжож сўради: “Менга нима яхшилик қилдинг?”. У киши: “Фалон душманинг сени ғийбат қилаётган эди ва сенинг тўғрингда ёмон сўзларни айтар эди, мен уни сени дашном қилишдан тўхтатдим”, — деб жавоб берди. Ҳажжож: “Бу масалада гувоҳинг борми?” — деб сўради. Ул киши, гувоҳим бор, деб ўша жамоадан бир асирни кўрсатди. У асир, гарчи бундай воқеадан беҳабар бўлса-да, у кишининг нажоти учун деди: “Рост айтади, мен ҳозир эдим, у сени ғийбат қилишдан ман қилди”. Ҳажжож сўради: “Бундай воқеада ҳозир бўлиб-

сан, сен ҳам нима учун ғийбатни ман қилишда унга ёрдам бермадинг?”. Асир деди: “Мен сени ўзимга душман деб билар эдим. Шунинг учун бу ишни ман қилишни ўзимга ихтиёр этмадим”. Ҳажжож иккаласини ҳам ўлимдан озод қилди. Бирини ўз яхшилигини исбот қилгани сабабли ва иккинчисини рост гапиргани туфайли. Бу воқеа мазмуни масал каби халойиқ орасида машҳур бўлиб кетди: “Ин кона ал-кизбу ножий фас-сидку анжа” [яъни, “Агар ёлғон (айтиш кишини ўлимдан) халос қилувчи бўлса, рост айтиш халос қилувчироқдир”].

Қитъа:

Ростлиқ қайдаким, кўтарди алам,
Ҳақнинг имдоди бўлғай анда ҳам,
Қолмағай ростлар иши пинҳон,
Қилмағай рост сўз кишига зиён.

Ёлғон сўз кишининг обрўсини тўқади, ҳазилу мазаҳ ва ўйин ҳам кишини ёлғон сўз каби беиззат қилади, хусусан, ҳукумат аҳли ҳазил ва мазаҳга мойил бўлсалар, ҳайбат ва шавкатларига нуқсон етади. Бундан ташқари ҳазил ва ўйиндан мазаҳ қилинган кишининг кўнгли оғриб қолиши мумкин. Шу сабабдан у хафа бўлиб, кина тутиб, фурсат топиб, қасдини олишга ҳаракат қилади. Шундан фитналар пайдо бўлади. “Рўшноӣнома” китобида ҳам ушбу мазмунда шеър мавжуд, бунинг таржимаси шундай:

Ҳазилу ёлғонни қилмағил пеша,
Урмағил, ўз аёқингга теша.
Айлағай ҳазил шохни хира,
Ойни туфроқдин қилур тира.

Қудратли инсонлар ва ҳукумат лавозимидаги кишиларга халқни ғийбат қилиш муносиб эмас. Чунки, Аллоҳ таоло уларга ҳар қандай сўзни ибo қилмай, юзига рўбару айтиш учун қудрат берган. Шундай экан, уларга ўзини ғийбатчилар тоифасига қўшиш оқиллар равишидан эмас, балки мулозимларни ҳам ғийбатдан ман қилиш зарурки, ғийбатнинг зарари дунё ва охиратда жуда кўп ва ҳисобсиздир.

Байт:

То иложинг бор эса, қилма кишини ғийбат,
Чунки, ғийбатчи эрур эл кўзида беиззат.
Ҳар киши айласа ғийбат, сан анга солма қулоқ,
То гуноҳига анинг қилма ўзунгни ўртоқ.

26-боб. Ҳожат раво қилиш баёнида

Агар киши ўз ҳожатини раво бўлишини хоҳласа, у иложи борича халқнинг ҳожатини раво қилиши керак.

Ҳадисда ёзилишича, бандасига Ҳақ таоло ёрдам беради, қачонки, у ҳам унинг бандаларига ёрдам берса.

Байт:

Агар Худойи Самад бахшишига кўз тутсанг,
Шикасталарга қарам бирла лутф, раҳм айлагил.

Бошқа бир ҳадисда ёзилишича, ҳар бир киши Аллоҳ неъматларидан кўп насибага сазовор бўлиб, унинг бениҳоят саҳийлиги ва бағоят фазлидан дунё молини беҳад ва беҳисоб қўлига киритган бўлса, у ўз ўрнида муҳтожларнинг ҳожатларини раво қилиши, ожиз ва ҳоли хароблар ҳуқуқини ҳимоя қилиши, ҳар бир кишининг ўз мол неъматини миқдорига қараб, шундай хайрли ишларни қилиши вожибдир. Иккинчи масала шуки, ҳар бир кишининг қудрати ва ҳукумати қанча кўп бўлса, у шунча фуқаро ва мискинлар ҳожатларини шу даражада мукамал чиқариши лозимдир. Шундай қилиб, бахт-саодат соҳиби, унга Ҳақ таоло подшоҳлик давлатини берган экан, унинг буюклиги байроғи жаҳонгирлик ва комкорлик даражасига кўтарган экан, у ўз ўрнида, вақтида лавозими даражасида халқнинг оғирини енгил қилсин, қудратининг борида муҳтожларнинг ҳожатларини адо қилишни ғанимат билсин! Ҳеч бир муҳтожнинг талаби сурати ва мақсади чеҳрасини бепарволик пардаси ва беҳабарлиқ ниқоби ичида сақлашни раво кўрмасин. Агар бахт-саодат гули давлат чаманида очилиб туришини хоҳласа шундай қилиши керак. Шу ҳолда, мурод ғунчаси мамлакат боғида салтанат шохда доимо жилвагар қилишини истаса, дармон талаб қилувчилар

муродларининг бажо келтиришни ганимат билсин, маҳрум ва бечоралар ҳожатларининг раво қилишни бу дунё ва охираат садатининг сабаби деб билсин.

Қитъа:

Бор эса Ҳақдин умидинг, давлатингнинг борида,
Лутфу шафқат бирла қилғил, халқ умидин раво.
Фуқаро аҳлига муродини бериб, шод айлагил,
То санго ҳам бергуси барча муродингни Худо.

Бир ҳадисда ёзилишича, бир мўминнинг кўнглига шодлик етказиш савоби одамлар ва парилар ибодатларига баробардир. Хулоса шуки, подшоҳлик шарти ҳамиша муҳтожларнинг ҳожатларига интизор бўлиб, кўнгилларининг ҳожатларини раво қилиш билан шод этишдир. Чунки эслатилган улўф савобдан маҳрум бўлиб қолмасин.

Искандар Зулқарнайн бир куни эртадан кечгача ҳукумат мажлисини тузиб ўтирди. Ҳеч бир муҳтож киши унинг ҳузурига келиб, ўз ҳожатини изҳор қилмади. Охири мажлисдан турар вақт бўлди. У махсус ходимлари ва мулозимларига: “Мен бугунни умр ҳисобида санамайман”, — деди. Улардан бири сўради: “Эй шоҳи жаҳонпаноҳ, бу кун шундай яхши кунки, тананг сиҳат ва саломат, яхши суҳбат ва фароғат билан кеч кирди. Давлат асбоби ҳамма мақсадингга мувофиқ ва муҳим ишларинг муродларингга мувофиқ, хотиринг фароғат муяссарлиги билан масрур, сипоҳ мукамал ва хазина маъмур. Агар шундай кунни умр ҳисобида санамасанг, яна қандай кунни умр деса бўлади?”. Искандар жавоб берди: “У куни подшоҳдан зулм чекканларга роҳат етмаса ва маҳрумининг ҳожати раво бўлмаса, уни қандай қилиб, умр ҳисобида санаб бўлади”.

Қитъа:

Ҳаёт ичра будур, бил, умрким,
Халойиқ нафини шуғлида кечгай.
Ушбу янглиғ тирикликдин не ҳосил,
Ки, доим нафснинг фикрида кечгай.

Ҳикоя қилишларича, Хитой подшоҳи Искандардан сўради: “Подшоҳлик лаззатини нимадан топдинг?”. Искандар жавоб берди: “Уч нарсада. Биринчиси, душманларни забун ва ҳолини хароб қилишда. Иккинчиси, дўстлар ва ёру биродарларни хурсанд этиш билан. Учинчиси, муҳтожларнинг ҳожатларини раво қилишда. Булардан бўлак ҳар қандай лаззатнинг эътибори йўқдир”.

Маснавий:

Эрур шаҳлардин ушбу равиш хўб,
Ки, душманларни қилғай хор мағлуб.
Иккинчи дўст дўстларни шод қилғай,
Раият кўнгуни обод қилғай.
Учинчи будур этқай ҳамиша,
Кишини ҳожатин бермакни пеша.
Басе, шаҳларки, бўдилар жаҳонгир,
Жаҳондин ўтдилар ҳар қайси бир-бир.
Уларни давлати у кишига қолмиш,
Ки онингдин халойиқ наф олмиш.

27-боб. Оҳисталик ва шошилмаслик баёнида

Бир ҳадисда шундай ёзилган: “Ат-таанни мин ар-раҳмони вал-ажалату мин аш-шайтани”, яъни “Ҳар ишда оҳисталик ва шошилмасликни Ҳақ таолога нисбат берилган. Шошилиш ва тезкорликни шайтон васвасасидан деб билибдурлар”. Оҳисталик — Раҳмондан, шошма-шошарлик — Шайтондан, дейилган. Оҳисталик ҳамма ишларни камолга етказишга олиб келади. Шошилиш кўп муҳим ишларга зиён келтиради. Ҳар бир киши ўз ишини оҳисталик ва оғирлик билан бошласа, аксар ҳолда бундай иш кўнгил хоҳлагандек амалга ошади. Қизиққонлик ва ўта шошма-шошарлик билан бошланган ҳар бир муҳим иш, аксар ҳолда, аввал хоҳлагандек ва ният қилгандек тамом бўлмайди, балки бу дунёда хижолат ва охиратда жавобгарликка сабаб бўлади.

Байт:

Сен жаҳоннинг ишларин оҳиста қил,
Иш қизиқлиқ бирла битмас, уни бил.

Шам ёруғоч қизиқлиқдин бил,
Ҳам ўзи куйди-ю, ҳам парвонаси.
Банд ишларни ошукмаслиқ очар,
Ҳеч пушаймон бўлмағай охистакор.

Тарихий китобларда ёзишларича, Парвиз ўғлига шундай васият қилди: “Эй фарзанд, сен раъиятга ҳокимсан, худди шундай ақлинг ҳам сенга ҳоким. Раъият сенинг фармонингдан чиқмагани каби, сен ҳам улардек ақлинг ҳукмидин четга чиқмагин. Муҳим ишни бажариш сенга тўғри келса, унда шошиламай ва ақл ҳукми билан маслаҳат қилгин”...

Байт:

Сиёсат борасида қилма суръат,
Ошукмоқни еткурур охир надомат.
Бўлур ўлтурса юз кишининг замони,
Вали тиргузса бўлмас ҳеч они.

Яхшилик — ўқ кабидирки, ёйдан учиб кетса, уни қайтариб жойига келтириш мушқил. Яхшилик — ўтқир қилич кабидир, хоҳласа кесади, агар хоҳламаса қўлда қолади, ҳеч зарар қилмас. Шошма-шошарлик ҳукумат аҳли табиатига ҳеч қачон жаҳди чиққан ҳолатидагидек устун келмайди. Шунинг учун, улар жаҳли чиққан вақтда ҳукм чиқариш жиловин тўхтатиб турсинлар. Муҳим ишнинг оқибат суратини ўй-фикрларида тасаввур қилиб кўрсинлар.

Тарих китобларида ёзишларича, Ардашер Бобак ўз муншийсига уч руқъа¹га уч хат ёзиб қўйишларини буюрди. У руқъаларни махсус ғуломларидан бирига бериб, шундай деди: “Мажлисда ўтирганимда мижозим ўзгаргани пешонамда зоҳир бўлса, аччиғим ва ғазабим асари юзимда пайдо бўлса, ҳуллас мен шошма-шошарлик қилсам, шундай вақтда, ҳукм чиқармасимдан бурунроқ у руқъалардан бирини менга берасан. Агар шунда ҳам ғазабим ўти ҳануз ўчмаса, яна бирини менга кўрсатгин. Агар у билан ҳам жаҳлим тушмаса, шунда учинчи руқъани назарга келтиргин”. Биринчи руқъанинг мазмуни шундай эди: шошиламагин ва ихтиёринг жиловин бу

¹ Руқъа — хат ёзилган парча қороз.

дунё нафси қўлига бермагин, чунки сен Худо томонидан яратилган махлуқсан. Сени яратган Холиқ борки, сендан кучлироқдир. Иккинчи руқъанинг мазмуни шундай эди: **Ҳақ** (пок ва олий) сенга омонат топширган қўл остингдагилар масаласини кўриб чиқишда ўзингни оғирроқ тут, улар тақдири хусусида шошма-шошарлик билан иш қилмагин, сенга бўйсунувчи ва тобе жамоага раҳмдил бўл, токи сендан устун Аллоҳ, бундай ишинг мукофотига сенга ҳам раҳмдиллик қилади. Учинчи руқъада бу маъно битилган: ҳар қандай ҳукмни чиқаришда шариатдан четга чиқмай инсоф юзасидан қарор чиқар.

Байт:

Ғазабнинг тавсани тез қилма,
Ки қаҳринг тифини хунрез қилма.

Тарихларда ёзилишича, Аҳмад Сомоний вафот этган вақтда унинг ўғли Наср олти ёшда эди. Сомоний улуғлари уни отаси тахтига ўтказдилар. То Наср балоғат ёшига етгунча, ҳар қандай муҳим масала пайдо бўлса, уни амирлар ва давлат амалдорлари билан маслаҳатлашиб ҳал қилар эдилар. Ўғил балоғат ёшига етгач, ўзи ҳукм чиқара бошлади. Аммо у ёшлиги ва тажрибасизлиги, ғурури юқорилиги туфайли салга аччиғи чиқарди. Шундай ҳолатда нотўғри ҳукм чиқариб, озгина гуноҳ учун кишига кўп уқубат қилар эди. Бир куни у вазиридан сўради: “Менинг ҳаракатимда бирон айб кўрасанми, кўрсанг, айтгин, токи уни йўқ қилишга ҳаракат қилай”. Вазир деди: “Аллоҳга шукрки, олий зотинг улуғ яхши сифат билан ораста ва покиза хулқлар сенда бекаму кўст. Эй шаҳзода, фойдали овқатларга эгасан, катта ва кичик назарларида ҳурматлисан, қарам ва мурувватинг овозасини олам атрофига чиқарибсан ва хулқинг дастурхонида латиф неъматлар ва шариф шарбатлар муҳайё қилибсан. Аммо бу дастурхонда туз камлиги сезилади; тузсиз ҳеч қандай таом мазали бўлмас”. Наср сўради: “Бу дастурхоннинг тузи нимадир?”. Вазир: “Ҳукм чиқариш вақтида оғирлик ва сабр билан иш қилишдир. Бу дастурхонни вайрон қиладиган нарса эса, ғазаб ва сабрсизликдир”, — деб жавоб берди. Наср: “Сен айтган сўзинг маъносини билдим, бундай айбим борлиги ўзимга ҳам маълум эди. Аммо бу сифат менга одат бўлиб, табиатим шунга

ўрганиб қолган. Буни қандай қилиб тузатса бўлади?” — деб сўради. Вазир деди: “Агар бу айбингдан қутилишни хоҳласанг, ҳукм қилиш вақтида оҳисталик, шошилмасликни машқ қилишинг керак, бунинг учун сенинг хизматингда покиза сийрат улут киши бўлсин. Ғазабинг кучайган маҳалда сенинг фикрингга қарши чиқа олсин, сендан шафоат сўраб, иш юзасидан одилона қарор чиқаришга ёрдам берсин”.

Мамлакатда жуда улут, ҳушманду оқил, бир савдогар бор бўлиб, шахзода уни ҳузурига чақириб, яқинлик даражасини бериб, шундай деб буюрди: “Ҳар кимни мен уқубатга солиш учун фармон чиқаришимдан аввал сен у ҳукмни уч кун ўйлаб кўргин. Уч мартаба уни мёнга келтириб арз қилгин. Ана шундан сўнгра уқубат ҳукм қилсам, юз таёқдан кам урмагин”. Хос мулозимларга эса, сизлар афвга лойиқ гуноҳкорни кечиримни мендан яхши сўзлар билан сўранглар, деди. Шундай қилиб, Насрининг ҳукумати иши шу тариқа ташкил этилгач, қисқа замонда адолати дабдабаси ва салтанати тантанаси жаҳон атрофига ва оламга ёйилди.

Байт:

Бўлма лочинлар каби сен тез пар,
Сол қадам оҳистаки, чун шери нар.
Ол жиловин чустроқ андишанинг,
Чун хатоси тўлароқ бу бешанинг.
Ишким, узоттинг анинг устида қўл,
Шуғлида оҳиста-ю, оҳиста бўл.

28-боб. Кенгаш қилиш баёнида

Ҳақ (пок ва олий) ҳабиби Пайғамбаримизга буюриб: “Ва шовирҳум фил-амри” (“Оли Имрон” сураси, 159-оят) (“...ва улар билан кенгашиб иш қилинг!”), деган.

Улуғлар айтишича, ҳазрат Пайғамбаримиз ҳамма халқдан доно ва илоҳий тартиб, субҳоний тақдирдан хабардор бўла туриб, Аллоҳ таоло унга маслаҳат қилишни буюрган. Бунинг ҳикмати шуки, ҳар бир муҳим иш юз берса, уни маслаҳат билан бошлаш у ҳазратдан сўнгра умматларига суннат бўлиб қолди. Чунки, маслаҳатнинг фойдаси кўпдир. Биринчиси шуки, ишларнинг яхши бўлиши

таъминланади. Иккинчиси шуки, ҳар қандай кишининг иши мас-лаҳатлашгандан сўнгра, мабодо у иши яхши натижа бермаса ҳам, ундан ҳеч фойда кўрмасалар ҳам, охирида халойиқ унга таъна қилмайдилар, балки уни кечирадилар. Учинчиси шуки, бир киши-нинг ақли муҳим ишни атрофлича ва турли томонларини қамраб ололмайди, лекин кўпчилик йиғилиб, у юз берган муҳим воқеанинг моҳиятига эътибор берсалар, ҳар бирининг хотирига бир тасаввур етади ва булардан қайси фикр ва маслаҳат яхши ва савоб экан-лиги зоҳир бўлади.

Демак, танлаш ҳуқуқига эга кишилар: “Ла савоба маъа тар-кил-машварати” (“Кенгашни тарк қилиш билан иш ўнганмай-ди”) сўзи тақозоси билан улар ҳал қилиши зарур бўлган ҳар бир ишда ва пайдо бўлган ҳар бир муҳим масалада уни оқиллар билан кенгашмай бошламасин.

Мушкул масалаларни ҳал қилишда кенгаш қилиш аҳамия-тини одил ҳоким ва ҳақшунос олимлар яхши биладилар, қанча кўп ақлнинг тадбири бир ақлнинг тадбиридан шунча яхши ва фойдалироқдир.

Қитъа:

Не учун боғладинг, эй дўст кенгаш эшигин,
Ақлнинг мазҳабиға сен магар ўлдунг мункир.
Ҳикмат аҳлиро машҳурдур бу сўзким,
Тўла ақл ўлғуси тадбирга бирдин қодир.

Шундай экан, воқеалар юз бериши ва ҳодисаларни тушунишда кенгаш қилмасликдан бошқа чора йўқдир, ҳикмат аҳли ва таҷрибали одамлар, хушманд вазирлар ва оқибатни ўйловчи улуғлар билан кен-гаш қилиш керак. Улар тадбирлари мақбул ва маъқул бўлади. Яхши тадбир сайд (ов) каби бўлиб, бир кишининг қўлига тушмайди. Агар жамоат жам бўлса, улар орасидан қочиб қутулолмайди. Ҳар бир мушкул ҳодиса юз берса, агар тадбир билан ҳал бўлса, яна бошқа нарсага эҳтиёж қолмайди. Ҳар қандай талаб қилинган мақсад тад-бир билан амалга ошса — ўқ ва шамширға ҳожат қолмайди.

Байт:

Кенгаш қилмоқ била ишларни тузгай оқил, комил,
Ки минг лашкар била гарчи муяссар бўлмағай ҳаргиз.

Ҳикоя қилишларича, Рум қайсари¹ Миср подшоҳи билан душман бўлди. Улар лашкар тортиб, бир-бирларини йўқотишга қасд қилдилар. Румийлар лашкарида бир киши бор эди. Ҳар қандай воқеа юз берса, ундан хабардор бўлар, Миср подшоҳига у тўғрисида маълумот етказар эди. Унинг гаплари ростлигига подшоҳ жуда ишонар эди. Бу ҳолатдан Рум қайсари огоҳ бўлди. Аммо у кишига буни маълум қилмади, уни сўз етказишини асло ман этмади. Жанг вақти яқинлашганда, қайсар у кишини ҳузурига чақиртирди. Ўзининг ҳузуринида уни муайян ишга тайин қилди. Шундан кейин қайсар лашкарбозилари ва сипоҳ улуғларини йиғиб; “Эй яқинлар, огоҳ бўлинглар, Миср подшоҳининг беқлари менга нома юбордилар ва қасам ичдилар, жанг қилиш учун лашкар сафланганда, биз ўз подшоҳимизни тутиб, қўл ва буйинини боғлаб, сенга топширамыз. Шундай экан, сизлар кўнглингизни хотиржам қилинглар, тамом қудрат ва шиддат билан жанг қилишга машғул бўлинглар”, — деб айтди. У айюқчи киши бу сўзларни эшитиб, ҳайратга тушди. Дарҳол мажлисдан чиқиб, бўлган воқеа мазмунини битиб, Миср подшоҳига юборди. Миср подшоҳига бу ҳолни маълум қилганларида, у кўрқиб кетди, тўхтаб жанг қилишни маслаҳат кўрмай ортига қайта бошлади. Шунда қайсар унинг орқасидан лашкар юборди. Шу лашкар қувлаб бориб, мол ва ҳашамини қўлга тушириб қайтдилар. Бу тадбир натижасида жанг қилишга ҳожат бўлмади. Душман мағлуб бўлди.

Қитъа:

Киши тадбирнинг тарк этса тутолмас мулкин,
Чунки иқлим кенгаш бирла топар назми сиёқ.
Мулк тасаххирига даркор хайлу ҳашам,
Лек тадбирдур барчасидин лозимроқ.

Подшоҳлардан бири ҳақимларнинг биридан сўради: “Тадбир яхшироқми ва ё шижоат?”. Ҳақим жавоб берди: “Шижоат тиф кабидир, тадбир уни ишлатадиган қўлга ўхшайди, ҳар қандай кишининг қўли тифсиз иш бажаради. Аммо ҳеч қайси тиф қўл ёрдамисиз ишга ярамайди”.

Улуғлар айтганлар: “Ат-тадбири қаблаш-шужоати” (“Тадбир кишига шижоатдан бурунроқ даркордир”).

¹ Қайсар — рум императори; умуман подшоҳ.

Бир азиздан сўрадилар: “Кенгашнинг маъқули ва тадбирнинг яхшироғи қайси?”. У жавоб берди: “Иложи борича фитнани тинчлик билан йўқотишга ҳаракат қилиш”. Миср подшоҳи Паётала даврида бундай воқеа юз берган. Душмани азим Хуросондан унинг мамлакатига бостириб келди, У ҳам катта лашкар йиғиб, душманни даф қилишга киришди. Подшоҳ Паёталанинг бекалари ва сардорлари оқибатни мулоҳаза қилиб, душманга яширин нома юбордилар. Номада ҳамма ихлос ва эътиқодларини унга изҳор этдилар. Подшоҳ Паёталанинг душманлари нома мазмунини эшитиб, хушвақт бўлдилар. Ҳамма номаларни сандиққа солиб, оғзини муҳр қилиб хазинага қўйишни буюрдилар. Жанг натижасида подшоҳ Паётала душмандан ғолиб келди, душман қочди, ҳамма хазина ва моллар подшоҳ Паётала қўлига тушди, амирларнинг унинг душманига юборган мактублар мавжуд сандиқ ҳам қўлига киритилди. Подшоҳ Паёталага ёзилган номалар мазмунлари маълум бўлди. Аммо у сандиқнинг оғзини очмади ва шундоғ муҳри билан қўйди.

Подшоҳ ўзича тахмин қилди: агар бу хатларнинг мазмунини ошкор қилсам, амирларга кўрсатишим лозим бўлади. Улар бу аҳволдан воқиф бўлгач, сўнгра мендан кўрқиб, ва ўзларидан зарарни даф қилиш фикри билан менга қасд қилиши мумкин. Бунда фитна ўти зўрайиб, уни ўчириш ғоятда мушкил бўлади. Бу андишага бориб, даргоҳи амалдорлари ва боргоҳи яқинларини жам қилиб, дарҳол хуфиёна номалар турадиган сандиқни келтирдилар. Подшоҳ сандиқ ичидаги номаларни уларга кўрсатди: “Бу хатларни лашкарим улуғлари беандишалик оқибатида душманга ёзганлар. Бу хатлар мазкур сандиқ ичига жамланган ва муҳрлаб қўйилган. Ҳозир ҳам ўша муҳри билан турибди. Булар қўлимга тушгандан бери унинг оғзини очган бўлсам ва номалар мазмунини ўқиган бўлсам, ҳар бир номанинг битувчисини аниқ билган бўлсам, Аллоҳ таоло ҳақи пиёда ҳаж қилиш гарданимга лозим бўлсин!” — деди. Шу қарорини ёд қилиб, ўт ёндириб, у номаларни қуйдиришга буйруқ берди. Мамлакат арбоблари ўз подшоҳларидан бундай лутф ва марҳаматни кўриб, ҳаммасининг кўнгиллари таскин топди, унга содиқлик билан хизмат қилишда яқдилу ҳамжиҳат бўлдилар. Бу тадбир билан подшоҳ барча лашкарни ўз фармониغا тобе қилиб, кўнгилларини қўлига гаров қилиб олди:

Қитъа:

Топар тадбир ила ишлар саранжом,
Ки, андиша ишга бормас тиғи қалқон.
Ишонма ганж ила лашқарга зинҳор,
Кенгаш қилмоқни бил, яхши мададкор.

Улуғлар ва кичиклар, амалдор ва мулозимлар, бир-бири билан маслаҳат қилиши керак. Шундай вақт ҳам бўладикй, кичиклар кўнглига келган тадбир, улуғлар ҳаёлига ҳаргиз келмаган бўлади. Бирон кишининг кенгашдан зиён кўргани маълум эмас.

Марв уламоларидан бирининг бир соҳибжамол қизи бор эди. Шаҳарнинг ҳамма улуғлари қизнинг кўнглини олиш илинжида эди. Бу уламо қизини кимга берарга ҳайрон эди. Уламонинг бир ғайридин ҳамсояси бор экан. Уни чақириб, деди: “Эй ҳамсоя, менинг бир қизим бор, кўпчилик унинг кўнглини олиш илинжида, уларнинг қайси бирига розилик беришга ҳайронман. Сен нима маслаҳат берасан?”. Ғайридин деди: “Мен ислом динидан бегона кишиман, нечун бу сўзни мендан сўрайсиз?”. Уламо деди: “Сен гарчи ислом динидан бегона бўлсангда, ҳар ишда тадбиркор, инсонсан. Улуғлар кенгаш тўғрисида муболаға қилиб шундай деганлар: тўғри, донишманд киши билан кенгашиш керак. Ҳадисда ёзилганки: “Ал-мушашору муътаминун” (“Шундай киши билан кенгашиш керакки, одам унга ишона олсин”). Шундай экан, ҳозир сен қандай маслаҳат берсанг, мен шунга амал қиламан”. Ғайридин деди: “Никоҳда кифоят, яъни кадхудо бўладиган эру куёвга тегадиган хотиннинг баробарлиги шартидир. Кифоят, мусулмонлар мазҳабида дин ва миллат билан бўлади, бизнинг одатимизда аслу насаб билан ва замона аҳли наздида мол ва улуғлик биландир. Энди ўйлаб кўр, агар ўз динингга риоя қилсанг, дин йўлини ихтиёр қил, агар бизнинг расмимизга келсанг, нисбатига эътибор қил, агар замона аҳли одатиға амал қилсанг, молу жоҳ талаб қил!”

Уламога бу сўз жуда хуш келди ва деди: “Дин ҳаммага баробар. Динни ихтиёр қилдим”. Уламонинг Муборақ исми қули бор эди, ғоятда олим ва диндор. У, мен Муборақдек иймонли диндорни билмайман. Демак, қизимни унга никоҳ қилиб берай, деб чақиртириб, қизини унга берди.

Ҳақ (пок ва олий) Мубораққа у қиздан бир фарзанд бердики, у ислом аҳлини пешвоси ва диндорларнинг имоми, зоҳидлар ўртасида ягона ва орифлар ўртасида тенг йўқ Абдулло ибн Муборақ (унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин)дир.

Байт:

Кенгашдин юз ўтурманг, чунки айтибдур ҳирад,
Ки давлат аҳлига йўқдур, кенгашдин яхшироқ раҳбар.

Демак, подшоҳлар ҳар бир мураккаб масалани тадбир қўли билан ҳал қилишлари лозим. Ҳар бир мураккаблик рўзгор ҳавосидан пайдо бўлса, кенгашнинг ёрдами билан уни даф қилсинлар.

Байт:

Тиғинг ўлтургуси душманнинг бирин,
Лек тадбиринг йўқ этгай барчасин.
Бўлмағил мағрурсан ўз ақлингга,
Ол кенгаш ойнасини илkingга.
Ҳуш аҳли доманидин олма қўл,
Тобғайсан мақсудни сориға йўл.

Кенгаш бирла ҳар ишға қўл қўярсан,
Кўрарсан ул ишингдин суд бисёр.
Агар ҳар нарсани қилсангиз кенгашсиз,
Яқин билғилки бўлғунгдур зиёнкор.

29-боб. Андиша қилиш ва ҳар иш охирини кўзлаш баёнида

Оқил марднинг номи яхши шахс ва эҳтимоллик нарса бора-сида ҳушёр ва ҳазар қилувчи бўлғай ва уни оқибатига эҳтиёт фикрини юритиши лозим. Мабодо ундан бировга халал ва заҳмат етадиган бўлса, воқеа юз бермасидан бурунроқ имкони борича иложини қилсин! Шундай хислат ҳукумат аҳли учун ҳамма хислатлардан яхшироқдир.

Афросиёбнинг шундай сўзлари бор. Ҳар бир киши андиша дурбинлик заррасини кесса, душманнинг камари жумласи ўқидан омон бўлғай. Ҳушманд киши йироқни кўради, мабодо узоқдан

фасод аломатини сезса, дарҳол чорасини кўришга киришади. Шундай киши ҳам борки, то бало бошига етмагунча, гафлат уйқусидан уйғонмайди. Масалан, оқил ва ҳушёр бир душман кўлига тош ва чақмоқ олганини кўрса, ўт чиқариб, унинг хону монини куйдиришга қасд қилганини билади. Дарҳол тадбиркор, душманга билдирмай, содир бўлган масала тадбири ва иложи билан машғул бўлсин.

Мисра:

Зоҳир ўлмасдан балое борғил, ўз фикрингда бўл.

Бундай андиша дурбинлик — узоқни кўришни араб луғатида хазм деб айтадилар.

Бир улугдан сўрадилар: “Хазм нимадир?”. Ҷавоб берди: “Хазмнинг асл маъноси бадгумонликдир: “Ал-хазму суъуззани”, яъни “Хазм кишини ёмонлик билан гумон қилишдир”.

Бир донишманд, бўлагин баднафс, бўлгил бадгумон, токи топгайсан фитна ва ёмонликдан омон, деган.

Ҳазрат мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавий” аса-рида шундай фикр бор бўлиб, унинг таржимаси қуйидагича:

Мисра:

Хазм улким бадгумонлиқ айласанг.

Бу сифатга эга ҳар бир киши, албатта, кек сақловчилар ҳужуми сели етмасдан бурун, ҳодиса юз берадиган ерларда илож кўли ва фикр қуввати билан маҳкам тўсиқ яратиб, офат йўлларини шум воқеа пайдо бўлишидан илгари яхши тадбир билан берки-тади. Замон аҳлининг ростгўйман дейишига эътиمود қилмайди, даврон халқининг ҳамдамлик ва ҳамнафаслигига ишонмайди, ўз сирини ўзга кишига айтмайди, шунда фасодчилар ёмонлигидан омон бўлади.

Қитъа:

Дин ила дунё амонин ҳар кишиким истади,
Хазм анга раҳбарлиқ этмади, мақсадиға етмади.
Хазм отида кўрмишдур муродин ул киши,
Хазмдин маҳфил ясаб, они мусаффо айлади.

Имом Иброҳим биринчи навбатда соҳибуд-даъва Абу Муслимни Хуросонга юбориб, унга шундай васият қилган: “Агар даъватинг сўзи халойиқ ичида эътиборли бўлсин ва муҳим ишинг кўнглинг хоҳлаганидек тугашини истасанг, ҳар кишидан ёмонлик гумони кўнглунгга етса, уни йўқотишга ҳаракат қил, чунки подшоҳлар хазмидан бири шуки, ҳар кимдан бадгумон бўлсалар, уни мамлакатларидин йўқотадилар. Бу хусусда шундай деганлар:

Байт:

Қаю кишидин ки кўнглунгдур гўризон,
Кўтаргил тезроқ они ародин.

“Салоҳий тарихи” асарида ёзилишича, Шеруянинг ўғли Асқор Рай мамлакатини эгаллашни ният қилган вақтда Симнонга борди. Уни Абу Жаъфар Симнонийни ўлдиргин деб тарғиб қилдилар. Абу Жаъфар бу хабарни эшитиб, қўрқиб кетди. Бир мустаҳкам қалъаси бор эди, унга кириб беркинди. Асқор Рай вилоятини ўз қўлига киритган вақтда, Дайлабийни катта лашкар билан у қалъага юборди. Ҳар қанча ҳаракат қилмасин, аммо қалъани олишга муяссар бўлмади. Дайлабий бир кишини восита қилиб, ўзи ва Абу Жаъфар орасида сулҳ тузишга ёрдам беришни сўради. Сулҳ маслаҳати бўйича, Абу Жаъфар Дайлабийни қалъага киритиб, меҳмон қилишига келишилди. Абу Жаъфар бу сулҳни қабул қилиб, зиёфат тайёрлаб, Дайлабийни чақирди. Дайлабий лашкар улурлари ва сипоҳ баҳодирлари билан қалъага кириб, Абу Жаъфарни ўлдирishга келишдилар. Шундай қарор билан келишилган дарвозага келдилар. Шунда Абу Жаъфар Дайлабий қалъа ичига танҳо киришини талаб қилди. У танҳо кирди ва тобелари ташқарида қолди. У вақтда Абу Жаъфарда оёқ оғриғи пайдо бўлиб, ҳаракат қилишга мажоли йўқ эди. Равоқ устида ўтирган бўлиб, унинг атрофида хандақ ва хандақдан қалъа ташқарисига яширин йўл бор эди. Дайлабийни у равоқга келтирдилар ва зиёфатдан кейин, маълум вақт ҳар хил мавзуда сўзлашиб ўтирдилар. Шу аснода Дайлабий Абу Жаъфарга: “Бир ўзимиз қолайлик, мамлакат асроридан бир сирни сенга айтаман”, — деди. Шунда Абу Жаъфар буйруғи бўйича, ҳамма мулозимлар чиқиб кетдилар, фақат бир гулом, кичик бўлиб, улар иккови олди-

да хизмат қилар эди. Равоқ ҳоли бўлгач, Дайлабий дарҳол турди, эшикни беркитди ва ханжар тортиб Абу Жаъфарни ўлдирди. У гулом кўрқинчдан беҳуд бўлиб, овозини чиқаришга қуввати йўқ эди. Дайлабийнинг этиги ичида бир ипак арқони бор эди, уни чиқарди. Равоқнинг туйнути ва даричалари очиқ эди. Улардан бирига арқон учини маҳкам боғлади ва у орқали хандақ лабига тушди, сўнг у махфий йўл билан чиқиб, ўз лашкарига қўшилди.

Хулоса шуки, агар Абу Жаъфар хазмга риоя қилиб, узоқни кўзлашни машқ қилса эди, у билан бир ўзи қолмас эди, душмани уни ҳалок этишга фурсат тополмас эди. Хабар ва тарих китобларида бундай ҳикоялар жуда кўп бўлиб, аксарият кишилар хазм ва эҳтиётни тарк айлаб, гафлатда қолишган. Демак, ҳеч бир бепарволик гафлат ва беандишалиқдан хавфлироқ эмас.

Байт:

Хазми пеш айлаким, гафлат йўлидур пўр хатар,
Эҳтиёт айлаб қадам қўйким, бор анда шўру шарр.
Ёғса гар ёмғур ҳаёлингдин кечургил муниким,
Еткусидур сел уйингга айлагил андин ҳазар.
Бўлмағил гафлатда, тарк этмагил хазмингниким,
Хазмдур даврон балоси ўқиға маҳкам сипар.
Ҳар кишиким дурбину оқибат андишдур,
Бўлғуси албатта ул доим ўзидин бохабар.
Бўлса ўздин бохабар, анинг ниҳоли давлати,
Доимо бўлғай муроди боғи ичра борвар.

30-боб. Шижоат баёнида

Бу жубн ва таҳаввур ўртасидаги қувватдир. Жубн ғоятда кўрқоқ, таҳаввур ўта юракли бўлиш ва ўзини бемалол тутишдир. Шижоат фазилатларнинг онасидир, яъни улуғ ва ёқимли хислатлардандир. Шижоатнинг таърифида шундай дейилган: “Инналлоҳа йухибб уш-шужжоъа” (“Аллоҳ шижоатли кишиларни яхши кўради”). Шижоатли кишиларни табаррук тутингизки, улар Парвардигордан яхшиликни истайдилар. Кўрқоқлар эса жанг куни қочишга умид боғлайдилар, ботирлар Аллоҳ фазлига ишонадилар.

Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) ўзларини шижоатга нисбат бериб, “Ризқий фий таҳти румҳий” (“Менинг ризқим найзамнинг соясидадир”), деганлар.

Байт:

Олғуси ҳар ким, шужо ўлса жаҳон,
Келмади бедил қўлидин ҳеч кор.
Ҳар киши жанг ичра журъат кўргузур,
Ўзни қилгай тахт узра тождор.

Ислол лашкарлари орасида маълум ва машҳур бўлган Холид бин Валид бу дунёдан кетар вақтида кўзидан ҳасрат ёшини ёмғир каби тўкиб айтар эдики, воҳасрато, кўп жанг сафларини синдирдим, ҳисобсиз майдонларда шижоатлар кўрсатдим, кўп зарбалар жароҳатини ва найзалар аламини кўтардим, ҳозир эса қари кампирлар каби тўшак устида ўлиб кетмоқдаман, ажалдан чорам йўқ, бўлмаса, азиз жонимни яхши ном қолдиришнинг баҳосига берган бўлардим ва шаҳидлик саодатини топган бўлардим.

Бу сўз шунга далилки, кўрқоқлар қочишни жон ҳимояси деб биладилар. Бу эса эгри хаёл ва ботил тасаввурдир, чунки журъат ва ботирлик душманнинг оғзидан тишини тўқади, кўрқоқлик ва сустлик душманнинг руҳини кўтаради. Шунинг учундирки, кўплаб кўрқоқлар шамшир тифидан ҳалок бўлади ва ботиру журъат эгалари ҳалокат чоҳидан нажот топади.

Қитъа:

Ҳар кишиким, жангда кўрқунчоқ бедил эрур,
Билки душман қўлида жонини ул эрга берур.
Разм ичра эранлар қошида қил журъате,
Токи халқ ичра эранлиқ бирла топқил шуҳрате.

Подшоҳлардан бири жанг майдонида наъра урар ва лашкарнинг жангчиларига айтар эдики, эй ёронлар, бутун имтиҳон кунидир, жанг маъракаси ва мардлик кўрсатиш чоғидир. Қимки журъат бобида тоза олтин каби бўлса, саломат чиқади, ҳар ким кўрқоқ бўлса, бу майдонда соғ қолмайди.

Байт:

Хушдурки, гар маҳак келса ароға тажриба,
Токи бўлғай қаро юз ҳар ким анингда ғашдур.

Шижоатли одам шундай кишики, ўзини улуг ва оғир ишларни бажаришга тайёрлайди, улуглик ва сардорлик даражасига ўсиб етиш учун кўнглини жафо ва аламлар юкини кўтаришга тарғиб этади. Шунда унинг азаматлик шухрати оламга таралади ва шавкатининг овозаси масал каби фалакларга етади.

Қитъа:

Керак бизга шижоат бирла шухрат,
Ки анингдин киши топқай шарофат.
Эр улдурким, ўзин машхур этгай,
Ки шухрат топилиб жон кетса етгай.

Афросиёб лашкарига буюрар эдики, ўлишга тайёр бўлингиз, токи узоқ умр кўрғайсизлар, жонингизни ўлимга чақиринг, токи давлат ва иззат сармоясини қўлга киритгайсизлар. Улуглик икки нарсадан ҳосил бўлади, яхши от чиқариб ўлишдан ёки халққа мақбул бўлиб ҳаёт кечиришдан.

Қитъа:

Агар тутса ўлумни ҳар киши хор,
Шижоат бирла бўлғай олиймиқдор.
Кишиким, жонини тутса муаззаз,
Жаҳондор ўлмағайдур турфа душвор.

Амир ул-мўъминин Али (Аллоҳ унинг юзини мукаррам қилсин) жанг вақтида душман қаерда кўп бўлса, ўша ерга ўзларини урар эдилар ва мардона жанг қилишга киришар эдилар. Ҳеч вақт жонига ваҳима тушмас эди. Бир одам ундан: “Эй амир, ажаб журъат кўрсатурсиз, бироқ ўз жонингизни сақлашдан ғофил бўларсиз?” — деб сўради. Ўша жанг чангалзорининг шери ва шижоат майдонининг далери деди: “Аниқ биламанки, агар ажал етган бўлса, эҳтиёткорлик фойда бермайди, агар ўлим ҳукми тақдир ҳокимидан содир бўлмаган

бўлса, менга бу журъат зарар қилмайди”. Шу ҳақда у мана бу икки байтни айтган:

Ло йуъти мин ал-мавти ин афар,
Йавма йуқаддиру ва йавма лам йуқаддар.
Йавма ло йуқаддару ло йаътил —қазо,
Йавма йуқаддару ла йуғни-л-ҳазар.

Бу байтларнинг мазмунини улуғлар форсий тилда назм билан таржима қилибдилар, ўзбекча таржимаси қуйидагичадир:

Ҳазар қилмоқ ўлумдин бу икки кавн ичра суд этмас,
Ушал кунким қазо еткай, ўшал кунким қазо етмас.
Ушал кунким қазо етса, бу кўшиш бермагай суде,
Ушал кунким қазо етмас, ҳаётинг ўрнидин кетмас.

Бу сўзнинг ҳақиқати шуки, киши то жонининг баҳридан ўтмаса, жанг куни таҳсин ўқигудек иш ва ҳикоя қилгудек воқеа юз бермайди.

Байт:

Токи кўнглунг жонға боғлуқдурур, жон жисмға,
Ўз канорингда қачон етгундурур мақсудунгға.

Ҳикоя қилишларича, ҳабаш лашқари Яман вилоятини қўлга киритганларида, Яман подшоҳи Сайф Зулязан ночор ватанини ташлаб, Нўширвоннинг паноҳига борди ва ундан ёрдам сўради. Нўширвон буйруғи бўйича, зиндонда ётган ўғрилар, қароқчилар, айёрлар ва фитна аҳлини чақириб, уларга қурол-аслаҳа бериб, Сайфга ҳамроҳ қилиб берди. Улар бир минг саккиз юз киши эди. Сайф уларни олиб, кемада дарёга кирдилар. Бир муддат дарёда сузиб, Яман соҳилига етиб келдилар ва кемадан тушдилар. Сайфнинг буйруғи билан ҳамма кемаларни синдирдилар ва барча озуқ-овқатни дарёга оқизиб юбордилар.

Сайф уларга деди: “Эй дўстлар, Яман мулкига келдик, энди душман билан жанг қилиш керак, ҳозир сизлар икки иш ўртасида турибсизлар, яхшилаб ўйлаб кўринглар, ё ўлиш

керак ёки энгиш керак”. Жамоат бу сўзни эшитиб, ҳайрон бўлди, қайтиб кетишга овқат йўқ ва кемалар эса парчаланган. Ночор жонларидан умид уздилар ва жидду жаҳд билан мардонавор жангга машғул бўлдилар. Тез фурсатда бу жамоат ҳабашнинг катта лашкари устидан ғалаба қозонди. Демак, жанг кишиси қўрқув учун кўнглидан жой бермаслиги керак.

Рустами Достон шундай деган экан: “Беморлик тўшаги устида ётиб ўлгандан кўра, жангда минг еримдан заҳм еб ўлишни афзал кўраман!”

Байт:

Хуш дурур гар яхши от бирла ўлум етса баҳам,
Топилиб яхши лақаб жон борса бўлмас ҳеч ғам.

Подшоҳлардан қайси бирининг журъат ва шижоати кўпроқ бўлса ва оғир машаққатларни кўтаришда чидамлироқ бўлса, тезроқ мақсад манзилига етади ва мурод чеҳрасини қасд ойинасида кўнгли тилагандек кўра олди.

Ҳикоя қилишларича, Амр Лайснинг ишлари юришгач, Хуросонни босиб олишни хоҳлади. Бир куни йўлга чиқишга қасд қилди, ҳамма амирлар унинг боргоҳи қаршисида йиғилдилар. У барча қурол-яроғни тақиб ташқарига чиққан эди, мунажжимлар: “Ҳозир бу соат наҳсдир, йўлга чиқишни кечиктир, саккиз соат ўтсин, яхши соат келади, шунда отлансанг бўлади”, — дейишди.

Амр Лайс қуролларини таққан ҳолда том устига чиқди, ҳаво ғоятда иссиқ эди, саккиз соат ўтгунча томда турди. Аркони давлат шундай иссиқ ҳавода оғир қуроллари билан туришдаги сабри ва қувватига ҳайрон қолдилар. Наҳс саккиз соат ўтиб, яхши вақт бўлгач, томдан тушиб, йўлга чиқди ва мақсад сари юзланди. Атрофдагилар: “Шундай иссиқ ҳавода оғир қуроллар билан шунча узоқ туришингизга сабаб нима эди?” — деб сўрадилар. У шундай жавоб берди: “Олдимда улуғ иш турибди, унга нозиклик ва тан ороми билан қадам қўйишим халал етказадим, мен ўз нафсимни имтиҳон қилдим, у иссиқ ҳавода оғир қурол билан тура оладими — йўқми? Кўрдимки, тоқати етар экан! Демак, билингизларким, мақсадимиз ҳосил бўлди!”

Амр Лайс давлат талабида шундай жидду жаҳдга эга эди, шунинг натижасида ўзи орзу қилган даражага ета олди.

Байт:

Аруси мамлакатни ул киши ақдига олғайким,
Дар оғуш айлағай доим қиличу найзаву ханжар.
Кишиким ташласа нозу танаъум бирла роҳатни,
Қилур парвардигори ани олам аҳлига сарвар.
Чаманда шохлиқ расмини гул яхши билур, чунким,
Бу ранг нозуклуғи бирла тикандин айлади бистар.

Яъқуб Лайс ҳақида ёзишларича, бир куни сўзамол йигитлардан бир гуруҳи мажлисда ўтирган эдилар. Яъқуб Лайс ҳам бу мажлисда бор эди. У ҳануз давлат талабига кўнгил бермаган эди, бироқ мардлик ва мардоналик байроғини кўтарган эди. Ўтирганлардан бири: “Ҳамма либосларнинг латифроғи хитойи атласдир”, — деди. Яна бошқаси: “Барча тожларнинг яхшироғи Рум тоқиясидир”, — деди. Бошқа бирови эса: “Барча манзилларнинг яхшироғи гул ва райҳонга тўла бўстондир”. Яна бири баён қилди: “Барча шаробларнинг софроғи узоқ сақланган шаробдир”. Бешинчиси сўз очиб: “Соялар ичида фойдалироғи тол соясидир”, — деди. Олтинчиси: “Товушлар ичида ёқимлироғи уд товушидир”, — деди. Яна бири сўз олиб: “Сухбатдош ва ҳамнафас бўлишга хушрўй ва ҳўб суврат хонлар лойиқроқдир”, — деди.

Навбат Яъқуб Лайсга етти, сен ҳам кўнглингдагини айт, дейишди унга. Лайс деди: “Либосларнинг яхшироғи совут, тожларнинг севимлироғи дубулға, манзилларнинг ёқимлироғи жанг майдони ва шаробларнинг матлуброғи душман қони, сояларнинг фойдалироғи найза сояси, овозларнинг марғуброғи от кишнаши, ҳамнафасларнинг мақбулроғи ботир ва баҳодир жангчилардир”.

Ҳазрати амир ул-муъминин Али (Аллоҳ унинг юзининг муқаррам қилсин) шеърларида шундай баён қилинибди:

Ас-сайфу вал-ханжару райҳонуно,
Уффин алан-наржиси вал-анаси.
Шаробуна мин дами аъдоина,
Вал-каъсу мин жимжиматир-раъси.

Яъни, қилч ва ханжаримиз бизнинг райҳонимиздир, наргис ва коснин гулидан безормиз, бизнинг шаробимиз душман қонидир, қадимиз эса душманининг бош косасидир. Мусанниф Воиз Кошфрий уни форсий назмга айлантирган экан, унинг таржимаси будир:

Гулу райҳонимиздур тифу ханжар,
Керакмасдур гули кос ила наргис.
Шаробимиз дағи душман қонидур,
Ки боши косаси жом ўлсадур, бас.

Демак, подшоҳнинг заҳарли найзасининг учи ўғрилар каби жон жавҳарини олиш учун душман кўкраги хазинасига йўл очиши ва ўткир шамшири айёрлар каби руҳ гавҳарининг қасдида бадан қутиси ичидан бош чиқариши керак. Подшоҳнинг ўзи ботир бўлса, лашкарининг журъати зиёда бўлади, кўрқоқ подшоҳга жаҳонгирлик давлати муаяссар бўлмайди.

“Подшоҳларга насихатлар” (“Насойиҳ ул-мулук”) китобида ёзилишича, агар йигит кишида адаб бўлмаса, у гулсиз бир бўстонга ўхшайди, дарвиш одамда маърифат бўлмаса, нурсиз кўзга ўхшайди. Соҳибжамол одамда ҳаё бўлмаса, тузсиз таомга ўхшайди. Парҳези бўлмаган олим, югансиз отга ўхшайди. Саховати йўқ бой, мевасиз дарахтга ўхшайди. Адолати йўқ подшоҳ, ёмғири йўқ булутга ўхшайди. Шижоати йўқ сипоҳ, сармойеси йўқ савдогарга ўхшайди.

Араб подшоҳларидан бирига душман билан жанг қилишга тўғри келиб қолди. Икки лашкар саф тортиб турганда, араб лашкарининг амирлари подшоҳдан: “Эй подшоҳ, жанг иши икки ҳолдан айри эмас, ё ғалаба қилиш ёки енгилиш керак. Агар тақдир ҳукми билан мабодо енгилиб қолсак, сени қаердан топамиз?” — деб сўрадилар. Подшоҳ уларга: “Агар мен қочсам ва ҳар ким мени бу ҳолатда қидирса, Аллоҳ таолонинг раҳматидан бенасиб бўлсин! Борди-ю душман ғолиб бўлса, мени отларнинг туёғи остидан қидиринг”, — деб жавоб берди.

Бу сўздан мақсад, ё ғолиб бўламан ва ё душман тифидан ўламан, дейишдир.

Байт:

Ёки чиқғум чарх устига баланд,
Ё оёқ остида ўлғум сарфиганд.

Хикоя қилишларича, ўша подшоҳ жангда душман лашкари устига қутирган шердек ҳамла қилар, шамшири булутидан душман бошига ўлим ёмғирини ёғдирар эди. Қуёш тиккага келиб, ҳаво қаттиқ исиди. Жангчиларнинг кўкракларига ҳарорат таъсир қилди, лаблари ташналиқдан қурий бошлади ва жанг ғубори чехраларига қўнди. Шу пайтда подшоҳнинг хос ғуломларидан бири сув олиб, подшоҳнинг орқасидан отини югуртирар эди. У подшоҳга етиб деди: “Эй подшоҳ, чанқаган бўлсанг керак, бирпас тўхта, мана бу сувдан бир оз ичиб ол!”. Подшоҳ унга: “Қиличим мендан ташнароқдир, у душман қонидан тўйиб ичмаса, мен ҳам ташналигимни қондира олмайман!” — деб жавоб берди.

Шундай қилиб, унинг қатъий қасди, кучли журъати ва комил шижоати баракатидан Ҳақ таоло унга душмани устидан зафар берди.

Байт:

Агар шамшир ҳинд олса иликка,

Паришонлиқ берур душман сафиға.

Гар олса найза, гурзи гароний,

Жаҳон халқиға тушгай қўзғолони.

Нўширвон Бузуржмеҳрдан сўради: “Шижоат нимадир?”. Жавоб берди: “Юрак қувватидир”. Нўширвон сўради: “Нима учун қўл қуввати демадинг?”. Ҳаким деди: “Агар юрак қуввати бўлмаса, қўлда қувват нима қилсин! Мен эшитдимки, жангчилардан бири қариб қолган экан. Қариса ҳам, бироқ юраги бақувват эди. Бир кун отта минмоқчи бўлди. Икки киши қўлтиғидан кўтариб, отта миндириб қўйди. Ногоҳ бир беадаб унга киноя қилиб, деди: “Бу қария, ҳар гал отта минмоқчи бўлса икки кишини овора қилади, унинг қўлидан нима иш келарди? Унда қанча шижоат бўлиши мумкин?”. Қария бу сўзни эшитди ва унга қараб: “Ҳа, мени отта миндириш учун икки киши керак, аммо мени отдан тушириш учун минг киши керак”, — деб жавоб берди.

Нўширвон ҳакимнинг бу сўзига тан берди ва деди: “Рост айтдинг, қўл кучи юрак кучига тобедир”.

Мисра:

Гар кўнгил қувватли ўлса бўлғуси бозу қавий.

Искандар дунёни забт этишга отланар экан, устози Арастуни ҳузурига чақирди ва ундан сўради: “Эй ҳақим, бу майдонга қадам қўйиб, бу муҳим ишни бўйнимга олган эканман, албатта, менинг дўстларим ва душманларим пайдо бўлади. Шундай экан, уларнинг ҳар бирига қандай муносабатда бўлай?” Арасту жавоб берди: “Эй подшоҳ, асл шуки, то иложинг бори-ча, ўзингга душман орттирмагин, агар душман пайдо бўлса, кўнглини ол ва лутфу марҳамат кўрсат, токи дўстга айлансин. Дўстни эса иззат ва ҳурмат билан хурсанд қил, токи дўстликдан воз кечмасин”. Искандар унга: “Насихатингни давом эттир!” — деди. Ҳақим деди: “Душманинг оз бўлса ҳам, улардан гофил бўлма, лашкаринг кўп бўлса ҳам, кўплигига ишонма, муҳим ишлар мулоимлик билан битадиган бўлса, қиличингни филофидан чиқарма!”

Искандар яна сўради: “Ишим душман билан жанг қилиш билан тугайдиган бўлса, қандай йўл тутайин?”. Ҳақим жавоб берди: “Жанг икки ҳолдан ташқари эмас, ё сен жанг қилгани борасан, ё жанг қилгани сенинг олдинга келишади. Агар сен жанг қилишга борсанг, ўнга шартга риоя қилишинг керак. Биринчиси, жангдан мақсадинг яхшилик ва тинчликдан ўзга нарса бўлмасин, талабинг Ҳақ динига ривож бериш, зулм ва фасодни олам юзидан йўқотиш бўлсин! Иккинчиси, Ҳақ таолонинг даргоҳига юзланиш, ундан мадад тилаш, дуо ва хайру садақа беришга интилиш. Учинчиси, эҳтиёткорлик ва узоқни ўйлаб иш тутишдан гофил бўлмаслик, хабардор қилувчи ва жосусликни амалга оширувчиларни ишга солиш, душман лашкарнинг аҳволи ва аскарларининг сонини текширишни зарур деб билиш. Тўртинчиси, ҳаммаси яқдил ва бир тилли бўлган лашкарни ҳамроҳ қилиш керакки, сипоҳнинг иттифоқи зафар ва қувватнинг боиси, фатҳу нусратнинг сабабидир. Бу ҳақда айтадилар:

Зафар устига зафар ул кишига ҳосил эрур,
Ки, ҳамма лашкари пўрдилик ила яқдил эрур.
Кишиким, фатҳу зафар гарданига солди каманд,
Яқдилу якжиҳат ила иши бўлди баланд.

Яна улуф кишилар билан мувофиқ ва бузурғлар билан иттифоқ бўлиш лозим.

Бешинчиси, лашкарнинг кўнглини яхши сўзлар билан ўзига боғлаш, улуғ ваъдаларга вафо қилишни дилда ният қилиш керак. Олтинчиси, иложи борича жанг майдонига ўзи кириши керак, агар кирмаса, лашкари енгилиб қолса, унинг чорасини топиш қийин бўлади. Еттинчиси, лашкарбоши ва сипоҳ сардорлигини шундай кишига топшириш керакки, қўйидаги учта сифат билан ораста бўлсин: аввало шижоатли, кўрқмас бўлсин, ботирлик ва баҳодирликда халқ орасида шухрат қозонган бўлсин, токи ундан душман кўнглига кўрқув ва ваҳима тушсин; кейингиси — яхши кенгашли ва комил тадбирли бўлсинки, жанг майдони ва уруш ерларини яхши билсин, турли ҳийла ва мақрлар билан иш қилсинки, мақр кўрсатиш жанг ишида мақруҳ эмас, балки таҳсинга лойиқдир. Чунончи, хабарда “ал-ҳарбу хадаъатун”, яъни “жанг қилиш фириб беришдир”, дейилади; яна бири — кўп жанг кўрган бўлиши, душманлик ишини кўп тажриба қилган бўлсинки, тажрибанинг фойдалари беҳисобдир.

Саққизинчиси, ҳар ким жангда шижоат ва ботирлик кўрсатса ва ўз ишини бошқалардан яхшироқ уйдalasа, унга ҳадя ва инъомни, таҳсин ва офаринни кўп қилиш, балки буни кўпайтириш керак, токи бошқалар ҳам шунга етиш орзуси билан фидокорликка рағбат қилсинлар. Тўққизинчиси, жанг куни ғафлатдан узоқ бўлиши керак, кўпинча шундай бўладикки, зафар топишга яқинлашганда, бир нафас жангдан ғофил қолса, иш бутунлай ўзгача бўлади. Ўнинчи, агар душман лашкари енгилса орқасидан қувмаслик керак ва дарҳол одам юбормаслик лозим. Кўпинча шундай бўлганки, қочган душман лашкари орқага қайтиб, юборилган кишиларни қириб юборган ва бундан дадилланиб, енгиб турган катта лашкарни мағлуб қилганлар.

Агар сенинг олдинга бир одам урушмоқ учун келса, икки ҳолдан ўзгаси бўлмайди: ё сен унга тенг келасан ёки йўқ. Агар тенг келишга тоқатинг бўлса, яхшиси шуки, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам, уни душманликдан қайтар. Агар бу ҳол мурассар бўлмаса, айтилган ўнта шартларга амал қилиш билан жангта машғул бўлиш керак. Агар тенг келишга тоқатинг бўлмаса, жосус ва қоровуларни ишга солиб, йўлларни сақлаш ва қалъаларни мустаҳкамлаш зарур ва захира жамлаш, дарвозаларни маҳкам бекитишда нуқсонга йўл қўйиб бўлмайди. Сулҳ талабида мол ва пулни харжлаш, ҳийла ва найрангни ишга

солиш керак. Душман сулҳ талаб қилса, қабул қилиш лозим, қўполлик қилмаслик керак. Ҳар ким сулҳга рағбат қилса, зафар ва ғалаба топади”.

Назм:

Қилмағил истизаким, бордур стиз,
Қилғуси инсоф боғин барг риз.
Бил стиза бирла кина улғаюр,
Хонумон бунёдин ул вайрон қилур.
Сулҳ йўлида қилур аҳли сайр,
Сан бу йўлни қўймаким, “Ас-сулҳу хайр”¹.

Искандар бу сўзларни ёзиб олди ва ўзига дастуруламал қилиб, жанг ва сулҳда унга асосланиб иш олиб борди.

Шижоат давлат аҳлига ҳамма хислатларнинг яхшироғи эди, шу сабабдан, бу ҳақда сўз узайди.

Алҳамду лиллаҳки шахзодаи жавонбахт ва пўртадбир:

Абулмуҳсин он шоҳи равшан замир,
Жавон бўлди, даврида даврони пир.
Жаҳондор шоҳики, тутса мусоф,
Йитар ҳайбатики, зўридин кўҳи Қоф.
Чиқарса, агар жангда тиғи тез,
Қилур тиғ ила тоғни зеру забар.

Агар мақсад қўлининг қуввати ва бедор бахти илқининг нусрат билан зафарга элтувчи байроғи қайси томонга юзланса, фатҳу нусрат ва қўш от билан унинг истиқболига чиқади, баланд ҳиммати ва аржуманд иродаси ҳар томонга юз қўйса иқбол шошилинч қаноти билан байроғи томон учади, саодат мувофиқлик қўли билан унинг хизмат оёғини кучади.

Байт:

Ҳар тарафғаким, қилур қасди рикобини гарон,
Фатҳу нусрат ул сори юрғай сабук айлаб инон.

¹ «Ас-сулҳу хайр» («Нисо» сураси, 128-оятдан) — сулҳ яхшидир.

Унинг ботир лашкарларининг ҳар бири душман бунёдин куйдириш учун ўт янглиғ ҳамла қилувчидир, жанг майдонида сабуру сабот билан Элбурс тоғидек пойдордир.

Назм:

Ёз кўзидек ҳаммаси тигъан,
Зулф каби ҳар биридур саф шикан.
Жанг талабдур ҳаммаси, чун рақиб,
Барча жаҳонгир, чун ҳусни ҳабиб.
Ишқ ўтида ҳамма жон сўздур,
Ғамза ўқидек ҳамма дилдўздур.
Барчаси хунрездур чун фироқ,
Ҳажрдин ўлмиш бори қитлоқ.

Ҳақ (пок ва олий)нинг меҳрибонлиги соясининг мулозимлари фарқи боши узра ҳамиша поянда ва барқарор туттай!

31-боб. Ғайрат ва ҳамият баёнида

Ғайратнинг луғавий маъноси бошқача бўлишдир, аммо истилоҳ бўйича, бирор кишига қараш ва уни муҳофаза қилишни билдиради. Муҳим тадбир ва сиёсатни мустаҳкамлашда подшоҳларга ғайратни ўйламай илож йўқ — бу хоҳ миллат ишида бўлсин, хоҳ мамлакатни бошқаришда бўлсин, баробар.¹

Ғайрат икки қисмдан иборат: дин ғайрати ва дунё ғайрати. Дин ғайрати шуки, ҳукумат аҳли аввало ўзлари Ҳақ (пок ва олий)нинг барча буюрганларини жойига келтиришлари, ман қилган нарсалардан парҳез қилишлари, сўнг мулозимларни ва халқни ҳам тоатга ва Расул (с.а.в.)нинг итоатига буюришлари керак. Маъсият ишлардан ва ман қилинган нарсаларни қилишдан қайтаришлари лозим. Ҳадисда айтиладики, агар сизлар бирор кишида шариатдан ташқари иш кўрсангизлар, уни қўлингиз билан йўқ қилинглар, дарра билан уриб ёки шамшир билан адаб берингизлар. Бу эса қудрат эгаси подшоҳлар ва ихтиёр соҳиби бўлган ҳокимларнинг мартабасидир. Агар қўлингиз билан йўқ қилмасангиз, тилингиз билан йўқ қилинг, яъни насиҳат қилинг.

¹ Бу ўринда «ғайрат» сўзининг ўша даврдаги мазмуни назарда тутилган. Бугунги кунда бу сўз иш-ҳаракатга бўлган кучли интилиш, берилиш ҳисси; иштиёқ,

Агар қайтмаса, қаттиқ ва аччиқ сўз айтиш билан тўхтатинг. Бу олимлар ва тақводор одамларнинг мартабасидир. Агар тил билан ҳам тўхтата олмасангизлар уни дилда ёмон кўрингиз. Бу заифлар мартабасидир. Уламоларнинг баъзилари бу ҳадиснинг давомини қуйидагича келтирадилар: “Ҳар ким қўли ва тили билан тўхтата олмаса ва кўнглида ёмон кўрмаса, бундай кишига мусулмонликдан насиба йўқ”.

Қитъа:

Наҳий мункар қўлунг била қилғил,
Гар муяссар қилолмасанг бу кор.
Тил била ман қилу гар бўлмас,
Айла кўнглунг била анга инкор.

Қайси бир подшоҳ шариат чегарасини сақлашга ва дин ҳукмларини жорий қилишга ҳаракат қилса, у Аллоҳ таоло сояси ва пайғамбар ноиби бўлади. Подшоҳ мамлакат ишининг кўпчилиги билан машғул бўлиб, шариат ишига вақт тополмаса, мамлакатда ўзи ўрнига мухтасибларни қўйиши керак. Мухтасиблар эса исломда ғайратли ва дин ҳиммати унда ғолиб, покиза, парҳезгар, омонатдор, ростгўй ва бетамалик хислатлари билан ораста бўлиши керак. Дин ишида беғараз, риёсиз, нафс хоҳиши ва ҳавосидан холий бўлиши лозимки, шунда унинг сўзи халқ қалбига таъсир қилади.

Байт:

Сўз агар бўлса ғараз бирла тамадин холи,
Гар десанг тошқа ани қилур албатта асар.

Ҳикоя қилишларича, шайх Абулҳасан Нуриллоҳ (унинг сирини муқаддас қилинди) нинг бир одати бор эди, ҳар вақт бир номақбул ишни кўрса, гарчи унда ўлим хавфи бўлса-да, уни ман қилар эди. Бир куни таҳорат учун дарё соҳилига борди. У ерда ичига кўпгина кўзалар қўйилган бир кемани кўрди, кўзаларнинг ҳар бирига “латиф”, яъни “латофатли” деган сўз ёзилган эди. Шайх ҳайрон бўлди, ҳеч бир олди-сотдида “латиф” номли нарсани кўрмаган эди. Кемачидан: “Бу кўзаларда нима бор?” — деб сўради. Кемачи: “Сен бир дарвиш киши бўлсанг, бу кўзалар

билан нима ишинг бор, жўна, ўз ишингдан қолма”, — деб жавоб берди. Шайхнинг қизиқиши янада ортти. Кемачига: “Айтақол, мен билишни жуда хоҳлайман”, — деди. Кемачи: “Бу кўзаларнинг ичида шароб, яъни чоғир бор, Бағдод халифаси Мўътазидга келтирдик”, — деди.

Шайх кема ичига қараб, бир оғир таёқни кўрди. Кемачига деди: “Мана бу таёқни олиб бер!” Кемачи шогирдига: “У айтган таёқни олиб бер, кўрайликчи, у нима қилар экан?” — деди. Шогирд таёқни шайхнинг қўлига тутқазди. Шайх у таёқ билан кўзаларни бирма-бир уриб синдирди. Кемачи бу ҳолни кўриб кўрқди ва титраганича фарёд кўтарди. Шу пайт Бағдод миршаби Юнус Ақла етиб келди. Шайхни тутиб, халифанинг олдига олиб борди ва воқеани баён қилди. Халифа Мўътазид гоятда золим, ғайур ва ситамкор эди, унинг сиёсати фақат шамшир билан эди. Бағдод халқи шайхни тутиб, Мўътазиднинг олдига олиб кетаётганларини кўриб, ғамга чўмдилар ва халифа шайхни дарҳол ўлдиради, қўлига темир гурзисини олибди, қизил либос кийибди, деб гумон қилдилар. Бу эса жазолаш белгиси эди.

Мўътазид шайхга бақириб: “Эй беадаб, сен кимсан, нега менга густоҳлик қилдинг?” — деди. Шайх жавоб берди: “Мен муҳтасибман”. Мўътазид: “Сени ким муҳтасиб қилди?” — деб сўради. Шайх: “Сенга подшоҳликни берган менга ҳам муҳтасибликни берди”, — деб жавоб берди. Халифа: “Кимнинг буйруғи билан муҳтасиблик қиляпсан?” — деб сўради. “Худо ва пайғамбарнинг буйруғи билан”, — деб жавоб берди шайх.

Мўътазид бу сўзларни эшитиб, бошини бирпас қуйи эгитурди, сўнг бошини кўтариб деди: “Сенга нима зарар бердики, кўзаларни синдирдинг?” “Аввал сенга, сўнг халққа шафқат қилдим”, — деди шайх. “Менга қандай шафқат қилдинг?” — деб сўради халифа. Шайх жавоб берди: “Агар сен ҳаром ишларни қилишга киришсанг, халойиқ ҳам сенга эргашиб, ўша ишни қилишга киришади, агар уни қилмасанг, улар ҳам бу ишни қилишга журъат этмайдилар, омма бузуқ ишда подшоҳга тобедирлар. Улар бузуқ ва фасод ишни тузалган ҳолда кўрсалар, барчаси уни тузатишга киришадилар, бунинг ҳамма савоби эса подшоҳга тегувчи бўлади. Агар подшоҳни фасод иш устида кўрсалар, барча фасод ишни қилишга бошлайди, бунинг барча гуноҳи сенга

юкланади. Демак, мен ҳам сенга ва ҳам халқингга меҳрибонлик қилдим. Бу ишда Аллоҳнинг розилигидан ўзга ҳеч қандай ғаразим йўқ”.

Муътазид бу сўзни эшитиб, йиғлаб юборди. Сўнг деди: “Эй азиз, мухтасиблик сенга лойиқ экан, бундан кейин ҳам ҳар қандай номаъқул ишни кўрсанг, уни ўзгартир, мен ҳукм қилдим, ҳеч ким сени мухтасиблик қилишдан ман этмайди!”

Демак, бу ҳикоятдан маълум бўладики, мухтасиб агар ҳаққоний ва беғараз бўлса, унга ҳеч қандай офат етмайди.

Назм:

Айди Сирриға бирав, эй кони нур,
Ман фасод ишларни ман этгум келур.
Лек кўрқорманки, соҳиб лаънате,
Еткурур бўлғай манга бир офате.
Айди гар бу ишда бўлсанг беғараз,
Ҳеч жонибдин санга етмас мараз.

Дунё ғайрати уч хил бўлади. Биринчиси, подшоҳнинг ўз тенглари, биродарлари ва яқинларига нисбатан ғайрат. Иккинчиси ўз ҳарамларига нисбатан ғайрат. Учинчиси умумхалққа нисбатан ғайрат.

Ўз биродарларига нисбатан бўладиган ғайрати шундан иборатки, подшоҳ улардан юқори бўлишга интилади, токи уларнинг ҳеч бири ундан ўтолмасин, давлат, иззат, қудрат, дабдаба, улуғлик ва шавкатда ҳаммаларидан зиёда бўлиши керак. Бу ғайратнинг вужуди ва ҳамиятнинг зуҳуридан подшоҳнинг барча ишлари ҳал бўлади, ўнғланади ва мушкilotлари мақсадига мувофиқ анжом топади. Бу турдаги ғайрат ҳиммат аҳлининг ишидир, ҳиммат қанчалик баландроқ бўлса, бу ғайрат шунчалик ортиқроқ бўлади.

Ҳикоя қилишларича, подшоҳлар авлодларидан бири ҳакимларнинг биридан: “Қандай қилсам ўз тенгдошларимдан шавкат ва улуғликда зиёда бўламан ва давлат гўйин иқтидор чавғони билан ихтиёр майдонидан олиб чиқаман? Бу ишда қандай нарсаларни қўлга киритишим керак?” — деб сўради. Ҳаким унга деди: “Эй шаҳзода, давлатга етишиш учун ҳеч бир нарса ҳиммат ва ғайратдин яхшироқ эмас”.

Назм:

Ғайрат била ҳар кимға қилур тиг кушода,
Ҳам тенгларин қилғуси олдида пиёда.
Ғайрат сабабидин топилур нанг ила номинг,
Ҳам ғайрат била ҳосил эрур барча муродинг.

Ўз ҳарамларига нисбатан ғайрат шундайки, уларни покизалик ва покдоманлик ҳудудида тутмоқ зарур, шарият бўйича қандай нарса лозим бўлса, шуни уларга одат қилдириш керак, бу ишнинг баракатидан халқнинг аёл ва фарзандлари ҳам тўғрилик хислати билан ораста бўлиб, фасоддан узоқ бўладилар. Бир улуг одам ўз ҳарамига айтибди:

Билғил, эй ғафлатпаноҳи хуш хиром,
Маҳрамингдин ўзгага жилванг ҳаром.
Қўймағил ҳар кўй сорига қадам,
Ҳар кишиға очмағил кўзингни ҳам.
Онҳама офатки, жонға қасд этар,
Маҳрам эрмасга қароғондин етар.
Кўзни маҳкам боғла чун дурри садаф,
То бало ўқиға қилмағил ҳадаф.
Ҳар кишиким, бўлса ул ғайри ҳалол,
Юз анга кўргузма гарчи бўлса ҳол.

Умум халққа нисбатан бўладиган ғайрат шуки, подшоҳ ўз ҳарами борасида қандай йўл тутса, барча мусулмонларнинг ҳарамига нисбатан ҳам шу хилда йўл тутиш керак. Подшоҳ мулозимлари халқнинг аҳли ва аёлига бадномлик етказмасликка, мусулмонларнинг хатолари устидан парда олмасликка ва уларнинг айбларини имкон борича яширишга ҳаракат қилиши лозим.

Ҳадисда келишича, ҳар ким бир мусулмоннинг айбини ёпса, Аллоҳ таоло унинг барча айбларини ёпади. Бошқа бир ривоят бўйича, гуноҳларини дунё ва охирада ёпади, дейилади. Бу борада шундай мақол бор: “Устур сатараллоҳу алайка” (“Кишининг айбини ёп, Аллоҳ таоло сенинг айбингни ёпади”).

Мисра:

Бузмасанг эл пардасин, бузмас киши пардангни ҳеч.

Ҳамият ҳам ғайратнинг ўзидир, лекин орасида маълум фарқ бор. Ғайрат ўзини ва ўз аҳлини муҳофаза қилишни англатса ҳамиятлик киши шундайки, агар бирор кимса унинг паноҳига келса, албатта, уни ўз ҳимояси остига олади, то имкон борича унга зарар етмасликка ҳаракат қилади. Арабда бу дастур машҳурдир. Ҳижоз вилоятида шундай одат борки, агар биронта жондор уларнинг томи сояси ва ё соябонининг кўланкасига кирса, у ўз аҳволини изҳор қилмаса ҳам, унга паноҳ берадилар ва уни душманнинг қўлига топширмайдилар, унинг учун кўп мол сарф қиладиларки, балки бошлари кесилиб, қонлари оқишига ҳам рози бўладиларки, аммо бу анъанадан воз кечмайдилар. Баъзи жониворлар уларнинг ўтовлари паноҳига кирса ёки ўтлоқларига кирса, уларни ҳам ўз ҳимояларига оладилар.

Ҳикоя қилишларича, шаҳзода Баҳром Гўр аввалида Нуъмон ибн Манзарга мулозим эди. Нуъмон уни отасининг васияти бўйича тарбия қилар эди. Бир куни овга чиққан Баҳромга бир кийик учради. Баҳром уни ушлашга қасд қилди, кийик эса қочди. Баҳром уни шу қадар қувладики, қуёш тиккага келиб, ҳаво қаттиқ исиди. Кийик охири арабларнинг бир қабиласи яшайдиган жойнинг чегарасига етди. Бу қабилада Қабиза исми бир саҳройи бор эди. Кийик чанқашдан бетоқат бўлиб, унинг чодирни ичига кирди. Қабиза уни тутиб олиб, боғлаб қўйди. Баҳром ҳам шу онда чодир эшиги олдига етиб келди ва сандондан бир ўқ чиқариб, камонга қўйди. Қабизага ҳамла қилган ҳолда қичқариб: “Эй араб, менинг овим шу ерга кирди, уни чиқариб бер!”— деди. Қабиза унинг кимлигини билмас эди, унга деди: “Эй соҳибжамол отлиқ йигит, бу жонивор паноҳ истаб, менинг чодиримга кирди, уни ўлдириб учун сенга топшириш мурувватдан эмас!”

Баҳром бу сўзни эшитиб, қўполлик билан жанжал бошлашга киришди. Қабиза деди: “Эй йигит, сўзни беҳуда чўзма, қўлингдаги ўқ-ёй билан мени ўлдирмасанг, бу жониворни ололмайсан! Агар мени ўлдирсанг, қабилам халқи сени бу кийикни олишга қўймайди. Кел, ўз жонингга раҳм қил ва бу заиф жониворнинг баҳридан ўт. Агар нафсониятнинг қаршилиқ қилса, ўтовим эшигидаги боғлоғлиқ турган дулдулдек тез рафтор ва яшиндек учқур отимни эгар-югани ва барча жабдуғи билан сенга бердим, уни минда, ўз отингни эргаштириб, уйингга равона бўл!”

Баҳромга унинг ҳамияти ёқди. Унинг отига эътибор бермай, жиловини бурди ва уйига қайтиб келди. Ўша куни унга подшоҳлик насиб этди. Подшоҳлик тожини унинг бошига, араб ва ажам фармонини унинг елкасига қўйдилар. Баҳром Қабизани чақиртириб келди ва тарбия қилди. Араблар унга “мужирр ул-ғизлон”, яъни “кийикнинг ҳимоячиси”, деган лақаб қўйдилар.

Назм:

Кишиғаким бердинг паноҳинг ичра бар,
Жаҳд айла, даф айла бошидин зарар.
Қил ҳимоятдин ани ўзунга хос,
Ким эранлиқ зўридин айла халос.
Истагач бир қатра дарёдин паноҳ,
Айлади анга садафдин такягоҳ,
Қилди охир они дурри шоҳвор,
Халқ аросида азизу номдор.

32-боб. Сиёсат баёнида

Сиёсат сўзининг асл маъноси кишини ғамга солишдир. Истилоҳ маъноси эса мамлакатни қўлда тутиш ва ҳар кимни ўзига муносиб ўринга қўйишдир.

Сиёсат икки хил бўлади: бири ўз нафсига нисбатан сиёсат қилиш, иккинчиси ўзга кишига сиёсат қилиш. Ўз нафсига нисбатан бўлган сиёсат шуки, ёмон сифатларни ўздан йўқотиш ва яхши хулқларни эгаллашдир. Бошқага нисбатан сиёсат эса яна иккига бўлинади. Биринчиси, ўз аъёнлари ва яқинлари сиёсати ва уларни тартибга солиш. Иккинчиси, умумхалқ сиёсати. Бунинг биринчиси қирқинчи бобда, иншоаллоҳ, мазкур бўлғусидир. Аммо иккинчи қисми шундайки, подшоҳ мамлакатадаги бадфеъл ёмон одамларни ҳамиша қўрқувда тутиши, яхшиларни эса доимо умидли ҳолда тарбиялаши керак.

Бузуржмеҳрдан: “Қайси подшоҳ улуғроқдир?” — деб сўрадилар. Айтди: “Беғуноҳ одамларни омонда сақлайдиган ва гуноҳкорларни қўрқувда тутадиган, барқ урувчи тифининг хандаси ситамкорлар йиғисига ёндош бўлган ва файз етказувчи лутфининг насими камбағалларга инъом ёмғири билан ҳамнафас бўлган подшоҳ улуғдир”.

Ҳушанг подшоҳ айтар эдики, “Мен яхшилар ва солиҳ кишиларга Ҳақнинг раҳматиман, ёмонлар ва бузғунчиларга Аллоҳ таолонинг қаҳриман, қаҳримнинг ниши лутфим нўшига туташдир”.

Байт:

Заҳру тарёқким ҳар иккиси хазинам ичра бор,
Ани душманга берурман, мунӣ ёру дўстга.

Ҳакимларнинг айтишларича, ҳар икки оламнинг мадори сиёсатдир, уни оламнинг созу носозлиги асосига номзод қилганлар. Агар забт этиш ва сиёсат қилиш бўлмаса, барча ишлар издан чиқади, агар адаб бериш ва жазолаш расми йўқ бўлса, муҳим ишлар вайронликка юз қўяди.

Қитъа:

Мамлакат тобқай сиёсатдин низом,
Гар сиёсат бўлмаса етгай халал.
Тобмағай олам иши асло тузут,
Бесиёсат ҳеч вақту ҳеч маҳал.

Гарчи “ла мулка илла бил-адли” маҳваши дилпазир бўлса-да, аммо “ла адла илло бис-сиёсати” зийнати билан оройиш топмаса, ҳамон ҳусни камолга етмаган бўлади. Биринчи жумланинг маъноси мулк адолатсиз барқарор бўлмайди, демакдир. Иккинчиси эса, адолат сиёсатсиз бўлмайди, дейишдир. Ҳар бир подшоҳ “ар-раёсату заъуфат би-адамис-сиёсати”, яъни сиёсат йўқ бўлса, салтанат асоси нуқсон топади, калимасининг мазмунидан беҳабар бўлса, тез фурсатда мамлакат тартибига паришонлик ва халал етади. Негаки, мулку миллат зийнати ва дину давлат қуввати — сиёсатдир.

Байт:

Гар нур берса мулк юзиға сиёсатин,
Ани жаҳон ёрутқувчи қилғай чу офтоб.
Меъмордек сиёсат агар қилмаса мадад,
Бўлғай жаҳон биноси жафо селидин хароб.

Шариат қондаси бўлмаса, ҳеч бир ҳақ ўз жойида қарор топмайди ва сиёсат забти йўқ бўлса, шариат ва дин ишида тартиб бўлмайди.

Байт:

Ўғирсалар сиёсат тифин, элга қилмаса зоҳир,
Жаҳонда пок сув ичмакка бўлмас ҳеч ким қодир.

Демак, подшоҳлар сиёсати шариатга ривож берувчидир, шариат ҳукмлари эса уларнинг мамлакатларига қувват етказувчидир.

Қитъа:

Кўкламас давлат ниҳоли мулк боғи саҳнида,
Гар равон эрмас анинг сори шариат чашмаси.
Лек буким, шаръи миллат чашмаси жорий эмас,
Турмаса гар онинг устида сиёсат сояси.

Ҳақиқатан ҳам, оламнинг мадори ва мамлакат қарори сиёсат устидадир.

Ҳадисда келишича, агар подшоҳ бўлмаса эди, одамлар бир-бировини ер эди, яъни ҳалок ва нобуд қилар эдилар. Демак, мамлакатни сиёсатдан бошқа нарса билан ушлаб туриб бўлмайди ва мулк сиёсатсиз тинч ва осойишта бўлмайди...

Айтишларича, Тамғоч улуғ подшоҳ эди, унинг сиёсат меъморини зулм ва ситам бунёдини шаҳар ва вилоят саҳнидин кўпориб ташлаган эди.

Қитъа:

Сиёсат масқалида зулми рангин,
Жаҳон кўзгусидин билкулл аритти.
Ки қаҳри бимидин фитна қочибон,
Адам саҳросиға кетти-ю йитти.

Бир куни ринд ва бебок одамлардан бири унинг хизматиға гулдаста келтирди. Тамғоч: “Бу гулни қайдан келтирдинг?” — деб сўради. Ўша киши: “Гулзордан келтирдим”, — деди. Тамғоч: “Ўша гулзор сенинг мулкинг эдими?” — деб -

Ҳалиги киши, йўқ, деб жавоб берди. Подшоҳ „Эгасидан сотиб олдингми?“ — деб сўради. У: “Эй подшоҳ, гулни бу шаҳарда сотмайдилар ва олмайдилар, гул жуда беқадрдир”, — деб жавоб берди.

Подшоҳ бу сўзни эшитиб, тафаккур бошини бирозгина андиша қўйнига солди ва ўзига ўзи дедик, агар ҳар киши шу йўл билан халойиқ гулзоридан гул узса, балки бировнинг боғига кириб мева олса, халқнинг боғу бўстонлари расво бўлади. У бошини кўтарди ва бунинг қўлини кесингизлар, деб буюрди. Шу пайт аъёнлар унинг гуноҳини тиладилар, кўнмади. Унинг бармоқларидан бирини кесдилар.

Тамғоч ҳамиша ўғри ва муттаҳамларни ўлдирар эди. Бир куни бу жамоат унинг дарвозаси олдига келиб дедилар: “Эй подшоҳ, бизлар сабзалар кабидирмиз, бошимизни қанча кессанг, шунча кўпаямиз”. Бу хабар Тамғочга етгач, у қўйидаги хабарни юборди: “Биз боғбонлармиз, сизлар қанчалик бош кўтарсангизлар, бизлар шунча кесиш учун мунтазирмиз”.

Байт:

Ҳар тиканким, бош чиқарса мамлакат гулзоридин,
Бе таваққуф тиф бирла бошин узмоқлиқ керак.

Ҳикоя қилишларича, Нўширвоннинг ўғли Ҳўрмуз ўз адолатини сиёсатга ҳамроҳ қилган эди ва лутфини қаҳрига қўшиб, яхшиларни марҳамат билан шод қилар, ёмонларни ғазаб ўқиға дучор этар эди.

Байт:

Сиёсат узмиш жафо карвонин,
Ёйиб лутф ўз адл хонин.

Бир куни унинг жиловдори бир боғга кириб қолди ва бир бош узумни боғбондан беижозат узди. Боғбон ул жиловдорнинг отини жиловидан тутди ва деди: “Мени рози қил, йўқса подшоҳ ҳузурида устингдан арз қиламан!” Бечора жиловдор Ҳўрмузнинг сиёсатидан қўрқиб, боғбонга бир нарса берди. Боғбон рози бўлмади. Охири минг тило бериб, боғбондан халос бўлди.

Ҳакимлар айтадиларки, салтанат дарахтта ўхшайди, сиёсат эса сув кабидир. Демак, подшоҳлар салтанат ниҳолининг илди-зини сиёсат суви билан суворишлари керак, шунда тинчлик ва омонлик меваси ҳосил беради.

Қитъа:

Не хушдур шоҳким, қилса тааммул,
Сиёсатни китоби ичра ҳардам.
Ки тутқай тиф боғи салтанати,
Сиёсат суви бирла сабзу хуррам.

Аммо сиёсатни шундай одамларга қилиш керакки, улар шу сиёсатга лойиқ бўлишлари лозим. Бундай тоифа одамлар озор етказувчилар ва ёмон ўй-фикр қилувчилар бўлиб, илон ва чаён каби зарарлари катта-ю кичикка ҳамиша етиб туради.

Подшоҳлардан бири бир ҳакимдан: “Сиёсат қилишга лойиқ одам ким?” — деб сўради. Ҳаким жавоб берди: “Одамлардан ҳеч киши сиёсатга лойиқ эмас, балки сиёсатни даррандалар ва газандаларга қилиш керак”. Подшоҳ: “Бу сўзнинг маъносини менга тушунтир”, — деди. Ҳаким деди: “Эй подшоҳ, одамлардан бир жамоат борки, улардан ҳаммага фақат фойда етади, улардан зарар бўлмайди, улар фаришталардир. Яна бир жамоат борки, улардан фақат ёмонлик етади, чунончи, илон ва чаён ка-бидирлар, уларнинг ҳаммаси зарар етказувчилардир. Ҳар ким фаришта феълли ва хислатли бўлса, инсоннинг афзалидир. Ҳар ким газанда сифатли бўлса, башар жинсининг ёмонроғидир, балки дарранда ва газандадан ҳам баттардир. Сиёсатга шундай кишилар лойиқдир”.

Бу боради айтадилар:

Сиёсат хўбдур шаҳлиқ ишига,
Ва лекин хўб эмасдур ҳар кишига.
Олу егил муирлар жони покин,
Юлуб олғил ямон қуш парру болин.

Ҳикоя қилишларича, Нўширвон замонида бир золим одам бошқа заиф одамга бир шапалоқ урди. Заиф одам бу ҳақда Нўширвонга арз қилди. Нўширвоннинг буйруғи билан золимни

сиёсат майдониға элтиб ўлдирдилар. Аъёнларидин бири: “Эй подшоҳ, сенинг бу адолатингдан ҳайронман, арзимас сабабдан бир одамни ўлдирдинг”, — деди. Нуширвон унга: “Адашасан, мен одамни ўлдирмадим, балки ит ва бўрини ўлдирдим, илоннинг бошини ва чаённинг нишини уздим!” — деб жавоб берди.

Байт:

Эрур ҳар одамеким, мардум озор,
Анингдин яхшироқдур каждуму мор.

Ҳикоя қилишларича, Хусрав Парвиз бир улуғ одамдан: “Одамлардан сиёсатга лойиқ ким?” — деб сўради. У эса жавоб берди: “Эй подшоҳ, халойиқ беш табақага бўлинади. Биринчиси, агар одам зоти пок ҳолда яратилган бўлса, ундан ўзига ва халққа яхшилик етади, ёмонлик асло содир бўлмайди. Бундай одамларларга ёрдам бериш ва улар билан ҳамсуҳбат бўлиш керак. Иккинчи табақа шундайки, улардан ҳам ҳеч қачон ёмонлик содир бўлмайди, уларни ҳам азиз тутиш керак ва яхшилик қилишга тарғиб қилиш лозим. Учинчи табақа ўрта ҳол кишилардир, улардан ўзларига ҳам, бошқаларга ҳам на яхшилик етади ва на ёмонлик. Уларга яхшилик қилиш йўлини кўрсатиш, ёмонликдан тийилишни ўргатиш керак. Тўртинчи тоифа одамлар яхшилик ҳам қиладилар, ёмонлик ҳам қиладилар. Уларни хор тутиш керак, токи ёмонликдан қайтсинлар. Бешинчи тоифа ёмонликдан бошқа нарсага ярамайдилар, демак уларга сиёсат қилиш керак. Чунончи, аввал огоҳлантириш лозим, бу билан иш битмаса, қўрқитиш ва дўқ қилиш керак. Унда ҳам бўлмаса, уриш ва зиндонга солиш лозим, бу билан ҳам тузалмаса, унда уни йўқотиш керак.

Байт:

Ўтким, онинг тобишидин халқни жони куяр,
Ҳеч иложи бўлмагай охир ўчурмоқдин бўлак.

Сиёсатнинг фойдаларидан бири фитнани йўқотишдир, негаки фитна қилувчи одамлар ғавво ва тўполон қилувчилар ҳисобланади. Агар улар сиёсат оловининг тезлигини кўрсалар, ўша онда хилватга қочадилар, агар сиёсатда салгина сустлик пайдо

бўлса, минглаб фитнани пайдо қиладилар ва ҳар томонда нотинчликни юзага келтирадилар.

Назм:

Агар қилмиш эса султон сиёсат,
Урар ҳар нокасе лофи раёсат.
Солурлар шўриши рўйи заминга,
Ки вайронлиқ етар дунёву динга.
Вало забтин аро кўрмас халойиқ,
Билурлар фитнани йўлини лойиқ.

Яна бу ҳақда айтадилар.

Байт:

Агар йўқ бўлса ногаҳ шоҳни шамширидин ҳайбат,
Замоне кечмай ул шаҳр ичра шўришлар бўлур пайдо.
Кишиким, гарчи ўнг-сўл иликин имтиёз этмас,
Қўлидин келса гар бир дамда минг фитна қилур пайдо.

33-боб. Бедорлик ва огоҳлик баёнида

Подшоҳ мамлакат ишида доимо ғафлат уйқусидан уйғоқ ва халқнинг аҳволдан хабардор бўлиши керак. Одил подшоҳлар хиёнатсиз ва ишончли хабар берувчилар, диндор ва росттўй айғоқчиларни яширин тайин қиладилар, улар халқ ичида ўзларини ҳеч кимга билдирмай юрадилар, мамлакат ичидаги воқеалардан ва халқнинг аҳволи ҳамда кайфиятини иложи борича текшириб ва аниқлаб подшоҳга хабар берадилар. Подшоҳ уларнинг хабарлари орқали мамлакат сир-асроридан огоҳ бўлгач, адолат ва сиёсат майдонида юз берган ҳар қандай халал ва нуқсонни билиб, фитна юз бермасидан аввал, бунинг иложи ва тадбири билан машғул бўлади.

Байт:

Битгай осонлиқ била ҳар неча мушкил кору бор,
Гар қадам қўйсанг иликдин бормасидин ихтиёр.

Кўпинча шундай бўлганки, подшоҳлар кечалари ҳеч ким танимайдиган либос кийиб юрар ва мамлакат ҳамда халқ аҳво-

лини ўрганар эдилар. Бунинг сабаби шуки, кўпгина воқеалар юз берар, бунга тайин қилинган одамлар бу воқеаларни эшитмас, эшитсалар ҳам ўз фойдаларини кўзлаб ёки вақт ва замона мулоҳазасини қилиб, подшоҳга айтмас ёки фурсатни топиб етказолмас эдилар.

Ҳазрат Довуд (а.с.) ҳақида ёзишларича, кечалари либосларини ўзгартириб, шаҳар ва бозорларни кезиб юрарди. Бечора одам кўринишида бўлиб, ташқари чиқади ва ҳар бир кишидан бир хабар сўрар эди. Улардан: “Довуд сизларга қандай муомала қилмоқда, унинг кишилари сизлар билан муомалада қандай йўл тутадилар?” — деб сўрарди. Агар бир ерда халал ва нуқсон юз берган бўлса, тўхтовсиз унинг чорасига киришар эди.

Султон Маҳмуд Ғозийда ҳам шундай ишлар юз берар, кечалари чиқиб, мамлакат аҳволидан хабар олар эди. Агар унинг ўзи чиқишида бирорта хатар юз бериш эҳтимоли бўлса, улуғ зотлар ва зийрак вазирлар учун бир дастур тузган эди ва улар бу дастурга амал қилардилар. Дастур шундай эдики, ишончли, росттўй, давлат тарафдори, беғараз, пок эътиқодли, олий ҳиммат хабар олувчи ва воқеани айтиб берувчи, сирларни ёзиб турувчиларни тайин қилиниши, одамлар уни билмаслиги керак бўлиб, бу хабарчилар еб-ичишдан беэҳтиёж бўлишлари, уларга инъом ва эҳсон қилиниши лозим эди. Бу билан одамлар уни мол ва олтин билан сотиб ололмаслиги кўзланган эди. Яна уларнинг подшоҳ ва ҳоким олдига эркин кира олиши ва сўзларини бемалол айта олишларига имкон яратилиши керак эди.

Демак, подшоҳ шундай йўл тутса, мамлакатнинг барча ишларидан огоҳ бўлади, катта ва кичик воқеалардан хабар топади. Иш шундай бўлгач, подшоҳнинг мулозимлари ва яқинлари, балки барча катта ва кичик подшоҳнинг шу хилда хабардорлигини билиб, эҳтиёт бўладилар, шунда ҳеч бир кишидан нолайиқ иш вужудга келмайди.

Байт:

На хушдур, ваҳки, бу даҳр ичра кор огоҳлар ҳаёли,
Ки ҳаргиз бўлмасун, ё Раб, жаҳон бу халқдин холи.

Ҳикоя қилишларича, бир подшоҳ бор эди, “ат-таъзиму ли-амриллаҳи” нақши билан хотири саҳифасига оро берган эди ва

“аш-шафқату алаллоҳи” байроғини меҳрибонлик майдонида юқори кўтарган эди. Биринчи жумланинг маъноси Худонинг амрига таъзим кўрсатиш, яъни унинг буйруғини азияз тутиш, унинг фармони олдида бошқа фармонлар эътиборсиз дейишдир. Иккинчи жумланинг маъноси Худо халқи устига шафқат соясин тушириш демақдир. Бу 19-бобда ҳам таржима бўлган эди.

Қитъа:

Анинг адолатидин жуфт эрди, бозу каланг,
Ки, бир-бирига доғи ҳамдам эрди шеру шағол.
На ул ҳавода анинг сориға чангал,
На бу ер узра узатмиш мунинг сори чангал.

Унинг замонида ҳеч бир кишида фисқу фуҷур ва ҳар хил ёқимсиз амалга қадам қўйишга юрак йўқ эди. Даргоҳида бир амир бор эдики, унга кириш учун ҳуқуқ берилган бўлиб, боргоҳи эшигида ҳеч киши ундан беижозат иш қилолмас эди. Бу амир ўзини подшоҳга яхши қилиб кўрсатар, ҳеч киши подшоҳга у ҳақда шикоят қилишга журъат этолмас эди. Охири подшоҳ унинг бу ишларидан ўзи хабардор бўлди. Амирга рўбару бўлиб, унинг фисқини айтишни муносиб кўрмади. Негаки, бундай улур кишининг шундай айби ошкор бўлса, мамлакатнинг забти ва салтанат обрўсига катта нуқсон етиши мумкин эди.

Бир куни амирга махфий ҳолда танбеҳ беришни кўзлаб, ҳузурига чақиртирди ва унга деди: “Менга бир қуш керак, тумшуғи қизил ва қанотларининг учи қора, бошқа ерлари оқ бўлсин! Бундай қушни сендан бошқа ҳеч ким тополмайди. Бор, уни топиб кел!” Амир деди: “Хўп бўлади, қўлимдан келганича қидираман, аммо менга уч кун муҳлат бер”. Подшоҳ бу шартни қабул қилди.

Амир шу уч кун ичида айтилган шаклдаги қушни қидиришга машғул бўлди. Шаҳар ва саҳроларни кезди, бироқ бундай қушни тополмади. Ночор бўлиб, подшоҳ ҳузурига қайтди. Узрлар изҳор қилиб деди: “Эй подшоҳ, қудратим етгунча қидирдим, аммо бундай қушдан асар ҳам тополмадим. Агар марҳамат қилсанг, унинг ўрнига бошқасини келтирсам”. Подшоҳ деди: “Менинг мақсадим ўша қушдан бошқа нарса эмас, мен сенга шаҳар ва вилоятларнинг ихтиёрини бериб қўйибман, сен эса шундай арзимас нарсани топиш-

га ҳам ожиз бўлиб турибсан. Боргил, яна уч кун муҳлат бердим, айтилган қушни топиб кел!”

Амир кетди ва аввалгидан ҳам қаттиқроқ ҳаракат қилди. Уч кундан сўнгра ноилож ҳолда қуруқ қўл билан қайтиб келди. Подшоҳ деди: “Баракалла сенга, шаҳар аҳволидан шундай хабардор экансанки, бундай қуш бир уйда турибди, сен эса бундан ғафлатдасан ва тополмай юрибсан. Шаҳар чоруси олдига бор, машриқ бозоридан ўт, фалон масжиднинг эшигига етсанг, ўнг томондаги маҳаллани кўрасан, ўша ерда фалон нишонали кўча, шу кўчада фалон нишонали бир ҳовли бор. Ўша ҳовлида эшиги жануб тарафига қараган уй, уй олдида супа бор. Супага чиқиб, чап қўлинг томонига қара, бир уй кўринади, у уйнинг ичида яна бир кичик уй бор, шу уйнинг эшигини оч. Унда бир қафасни кўрасан, ўша қафасда мен айтган рангдаги қуш бор, уни менга келтир!”

Амир бу сўзни эшитиб, хайратга тушди. Подшоҳнинг ҳузуридан чиқиб, айтган белгилар бўйича борди ва уйга кириб, қафасни қушлар билан келтирди. Подшоҳ деди: “Ҳукумат аҳли ўз шаҳар ва вилоятдан мен каби хабардор ва огоҳ бўлиши керак!” Амир бу сўзни эшитиб, ўзича ўйладикки, подшоҳ шаҳарнинг бозор, кўча ва уйларида шу қадар хабардор экан, эҳтимол менинг фисқу фужурга машғул бўлганимдан ҳам хабари бўлса керак. Демак, мен бундан буён бундай нолойиқ ишлар билан шугулланмайман.

Алқисса, амир бу ишдан тавба қилди ва тўғри йўлга кирди. Бу сўздан маълум бўладикки, подшоҳлар халойиқ аҳволидан хабардор бўлишларининг фойдаси каттадир ва манфаати беҳисобдир. Бу ҳақда айтадилар:

Бу янглиғ берди марҳамат ойин,
Хабар Эрон заминни шаҳларидин.
Ки, Ҳўрмуз назъи жонлиқ ҳолатида,
Деди Хусравқаким, эй нури дийда.
Жаҳон аҳли санга вобастадурлар,
Ки, ҳукминг қайдида вобастадурлар.
Ҳамиша айлагил ўзунгни бедор,
Вилоят ҳолидин бўлғил хабардор.
Санинг зиммангтадур бу шаҳру саҳро,
Ки, рофил бўлмағил ҳеч вақт асло.

Ғафлатни йўқ қилиш огоҳ дилларнинг ишларидир, токи улар вилоятнинг ҳамма аҳволидан хабар топгайлар.

Халифа Мансур деди: “Мен уч кишига муҳтождирман. Биринчиси, халқ молини менга бермайдиган ва менинг молимни ҳам халқ қўлида қолдирмайдиган омилга муҳтожман. Иккинчиси, мазлумларнинг додини золимдан оладиган, бетама ва бегараз ҳукм қиладиган ҳокимга муҳтожман. Учинчиси, жаҳонда вужуди камёб ва азиз кишига муҳтожман.

У шундай деб совуқ оҳ тортида деди: “Водариг, водариг”. Ундан сўрадилар: “У қандай киши?”. Жавоб берди: “Вилоят аҳволини қандай бўлса, шундай кўрсатадиган киши!”

Ҳақиқатан ҳам, агар бундай кишилар подшоҳга насиб этса, халқ орасида кўп тинчлик ва яхши ишлар пайдо бўлғусидир.

Ҳикоя қилишларича, Ардашер Бобак мулозимлари ва яқинларининг аҳволини текшириш билан кўп шуғулланар эди. Охири унинг бохабарлиги шу даражага етдики, ҳар куни бир амалдори ва бирорта яқинига: “Кеча сенинг аҳволинг бундай эди, бундай юрган эдинг, фалон ерда турдинг, бундай иш қилдинг, фалон киши билан сўзлашдинг, фалон уйда ухладинг”, — дер эди. Одамлар унинг сўзидан таажжубда қолар эдилар ва ўзаро айтар эдиларки, унга фаришталар хабар беради, деб. Ваҳоланки, ундай эмас эди, соқчи ва хабар берувчилар уни огоҳ қилар эди.

Рубойӣ:

Соҳиб хабар эл шоҳга ҳамдамдурлар,

Шаҳ олдида мақбулу мукаррамдурлар.

Зулм аҳли жониға еткурурлар юз ниш,

Ҳам зулмкаш эл захмиға марҳамдурлар.

Агар соҳиблар хабар бермай туриб, подшоҳга воқеани арз қилсалар, огоҳлик шарти шуки, шошиб ҳукм чиқармаслиги керак. Негаки, улуғлар айтадилар, подшоҳлар ҳукми қазову қадар ҳукми кабидир, азал ҳокимидан ҳукм содир бўлса, ҳеч бир сабаб билан уни тўхтатиб бўлмайди.

Байт:

Агар бўлса, қазонинг ёсидин тир,

Ани мамнуъ этолмас, ҳеч тадбир.

Подшоҳлик ва мамлакатдорлик шарти шуки, равшан далил ва бегараз гувоҳнинг хабар ойнасида воқеа жамолини кўрмай туриб, ҳукм қилинмайди ва унга парвоначи буюрилмайди. Бу ҳақда ақлли зотлар айтибдир:

На хирад писанд қилғай, на шарият аҳли тажвиз,
Ки гувоҳ собит ўлмай қилур эрса шоҳ фармон.
Шаҳ агар юрутса ҳукми бўлур қазо масаллик,
Гаҳе жон олур мунингдин, гаҳе бергуси анга жон.

Яна бир шарти шуки, гумон билан бу гуноҳни зарар ва хатар чоҳига ташламасин, чунки кўп гумонлар кишини хорлик ва маъсият томонга элтади. Чунончи, Ҳақ (пок ва олий) айтди: “Инна баъъаз-занни исмун” (“Хужурот” сураси, 12-оят), яъни “Ҳақиқатдирки, баъзи гумон гуноҳдир”. Агар киши воқеани текширмай ва аён қилмай, фақат гумон билан ҳукм қилса, бу гумон мабодо хато чиқса, ўзини Худонинг қаҳри ва ғазабига дучор қилган бўлади. Аллоҳ бундан бизни асрасин!

Қитъа:

Гумон бирла алам еткурмагилким,
Яқин билмай уқубат жоиз эрмас.
Муҳаққақ бўлса бу ботил иш охир,
Пушаймон анда ҳаргиз суд бермас.

Ҳикоя қилишларича, подшоҳ Қубод замонида бир киши бир вайронага кирди ва у ерда бир кишининг жасади ётганини кўрди. Яқин келиб қаради ва аниқ кўрдик, унинг боши танидан жудо қилинган ва пичоқ эса қўкрагига қўйилган эди. Уни кўриб, ҳайратдан беҳуш бўлди, на юришга қуввати қолди, на туришга тоқати бор эди. Шу пайт вилоят ҳокимининг мулозимларидан бири бу ерга келиб қолди, воқеани сиртдан кўриб, ҳалиги кишининг қўлу бўйнидан боғлаб, қонли пичоқни унинг гарданига осиб, ҳокимнинг олдига олиб борди ва воқеани баён қилди. Ҳоким унга бақириб: “Эй Худодан кўрқмаган, нега ноҳақ қон тўқдинг?” — деди. Бечора деди: “Эй амир, мен ҳеч кишини ўлдирмадим, вайронага кирган эдим, шу аснода мени мана бу киши боғлаб олиб келди. Менинг ўлдирилгандан ҳам, ўлдирув-

чидан ҳам хабарим йўқ!” Ҳоким деди: “Менинг гумоним шуки, сен уни ўлдиргансан, бу сўзинг билан менинг қўлимдан қутилмоқчи бўляпсан!”

У киши амирга деди: “Эй амир, гумон билан менга ғазабингни солма, чунки Аллоҳ таоло айтади: “Инназ-занна ла йуғний минал-ҳаққи шайъа” (“Юнус” сураси, 36-оят) (яъни “Гумон эса, бирор нарсада ҳақиқат ўрнига ўтмайди”). Ҳоким унинг сўзига қулоқ солмади ва уни дорга ошишга буюрди. Уни дор остига олиб келдилар ва бўйнига арқон солдилар. Вайронада одам ўлдирган киши деб эълон қилдилар.

Томоша қилиб турган одамлар ичидан бир ёш йигит буни эшитиб, югуриб келди ва деди: “Эй жаллодлар, бироз сабр қилиб туринглар, мен ҳоким олдига бориб, воқеанинг ҳақиқатини унга маълум қилмоқчиман, бу одам бегуноҳ, бегуноҳнинг қонини тўкиш эса уводир!”

Жаллод тўхтади, йигит эса ҳокимнинг олдига бориб деди: “Эй амир, вайронада қон тўккан одам менман, чунки у киши мени душманам эди, фурсат топдим ва уни ўлдиришни ганимат деб билдим. Ҳозир дорга ошишга буюрган одамнинг бегуноҳдир!”

Ҳоким бу сўзни эшитиб, узоқ ўйланиб қолди ва ўзига дедикки, фақат гумон билан ҳукм қилишим яхши эмас. Сўнг бу икки кишининг иши ҳақ жиҳатдан қарор топмагунча қамоққа олишларини буюрди. Уларни қамаб қўйдилар. Ҳоким эса подшоҳ Қубод олдига бориб, воқеани унга баён қилди. Қубод уламо-лардан нима қилиш кераклигини сўради. Улар дедилар: “Икковини ҳам ўлдириш раво эмас, чунки бири бегуноҳ, иккинчиси бировнинг тирик қолишига сабаб бўлди”.

Қубод ҳар икковини чақиртирди ва хилъат бериб, озод қилди. Сўнг муншийга, бу воқеани менинг насиҳатномамга ёзиб қўй, токи бошқаларга дастурул амал бўлсин, фақат гумон билан бировнинг қонини тўкмасинлар, деди.

Қитъа:

Адолат расмидин эрмас, гумон бирла ғазаб қилмоқ,
Яна таҳқиқ билмай, эл қонин йўқтур раво сочмоқ.
Диёриким, гумон бирла анингда ҳукм сургайлар,
Эрур вожибки, жон ваҳмида андин чустроқ қочмоқ.

Ҳикоя қилишларича, подшоҳлардан бири бир куни катта мажлис ташкил қилган эди ва катта-ю кичик мажлисга йиғилган, подшоҳнинг ҳуמוюн дийдорига кўзларини тикиб, жамолининг нуридан мунаввар қилар эдилар.

Мисра:

Шоҳларга қарамоқ дийдани равшан айлар.

Ўтирганлар орасидан бир қария сўз бошлаб деди: “Ҳар ким подшоҳ жамолига мушарраф бўлса, у нафис ҳада ва азиз туҳфани подшоҳ назаридан ўтказиши керак. Бироқ менинг қўлим олтин ва кумуш ёки бошқа нафис матоларни нисор қилишга етмайди. Лекин ҳикмат хазиначисидан шоҳвор дурларни подшоҳ мажлисига нисор қилишни хоҳлайман”.

Подшоҳ унга деди: “Мен учун сўз бойлиги барча жавохирлардан яхшироқдир, демак, сийнанг сандиғида қанчаки бойлигинг бўлса чиқаравер”. Қария деди: “Эй подшоҳ, шубҳа ва аниқликнинг ораси тўрт энликдан зиёда эмас, ҳар ниманки бўлса, кўз билан кўрсанг ҳақдир, қулоқ билан эшитганинг гумон бўлади ва охири ботил бўлиб чиқади”.

Мисра:

Эшитмоқлик қачон кўрганга ўхшар.

Қария давом этиб деди: “Подшоҳ ҳукми барча нарсага ўтувчидир, шундай экан, ҳар қандай нарсага ҳукм қиладиган бўлсанг, гумон ниқобини юзингдан кўтарил ва аёнлик кўзи билан аниқ кўргилки, мабодо текширмай туриб ҳукм қилгандан сўнг, гумон пардаси кўтарилса ва воқеанинг ҳақиқати юз кўрсатса, дунёда бадномликка ва охиратда эса уволга дучор бўласан!” Подшоҳ қариянинг бу сўзларига таҳсин ўқиди ва қабул қулоғига олди.

Қитъа:

Ҳукмким, таҳқиқ анга ҳамроҳ эрур,
Мулку миллат ҳусниға рўтбат берур.

Ҳукмким боис анга бўлди гумон,

Танға офатдур, яна ошуби жон.

Ҳакимларнинг биридан сўрадилар: “Подшоҳлар гафлатининг сабаби нима?”. Ҳаким жавоб берди: “Учта нарса, бу уч нарса подшоҳни мамлакат ва халқдан беҳабар қилади. Биринчиси шаҳват ва ҳавойи нафсига тобе бўлишдир, ҳар ким, нафс орзусига гирифтор бўлса, ҳеч нарсага парво қилмайди ва ҳамма нарсадан гофил бўлади.

Байт:

Кишиким, нафсу шаҳват орзуси они маст этти,
Дегил, албаттаким, барча иш онинг илкидин кетти.

Қуйидаги ҳикоя машҳурдир. Бир киши Искандарга деди: “Сен улуг подшоҳсан, кўп хотинларни никоҳингга ол, фарзандинг кўп бўлади ва улар сендан ёдгор бўлиб қолади”. Искандар унга деди: “Менинг ёдгорим адолат ва яхши ном, барча эркаклардан голиб келиб, хотинлар олдида забун бўлиш қабоҳатдир”.

Байт:

Мардлиқ расмидин эрмас, бир даме шаҳват учун,
Ўзни суст айлаб хотунлар олдида бўлмоқ забун.

Иккинчиси ҳирсдир, агар подшоҳ мол йиғишга қизиққан бўлса, ҳалол ва ҳаромнинг фарқини билмайди, мамлакат ва халқнинг гамин емайди, балки, ўздан бошқада мол бўлишини раво кўрмайди, ҳамма молни жам қилади, бироқ ҳануз ҳам тўймайди.

Байт:

Ҳирс аҳли кўзларининг косаси пўр бўлмади,
То садаф қилмай қаноат оғзи дурдин тўлмади.

Ҳикоя қилишларича, бир зоҳид подшоҳлардан бирига васият қилиб айтар эди: “Ҳозир сенинг халқинг мулкдордир, сен мулкдорларнинг подшоҳисан, улар гадоё ва камбағал бўлсалар, сен гадоёларнинг подшоҳи бўларсан”.

Фирдавсий айтади:

Агар подшоҳ кўзласа ганжни,
Раиятга еткурур ранжни.

Хазинаки, ул зулм ила тўлғуси,
Яқиндурки, сел бирла соврулғуси.

Бир подшоҳга айтдилар: “Халқдан мол ол, хазинани тўлдир!” Подшоҳ деди: “Халқнинг ўзи хазинадир, балки хазинанинг ҳам яхшироғидир, уларни сарфлаш билан тугамайди. У хазинани тўлдиришдан кўра, бу хазинани тўлдирганим яхши!”

Ғафлатнинг учинчиси — шаробхўрлик, ўйин-кулгу ва беҳуда ишларга майл қилишдир. Демак, подшоҳ мастликдан парҳез қилиш керак, негаки агар у маст бўлса, мамлакат ва молдан беҳабар бўлади, мўлозимлари уни ғафлатда кўриб, нимани хоҳласалар, шуни қиладилар.

Байт:

Беҳабар улким, лабини майдин этмак бирла нам,
Беҳабарлиқ сафҳаси узра юритушдур қалам.

Кўпинча мастликда қабиҳ ишлар юз беради, шу сабабли нуқсон ва халал тўлиб тошади, ҳушёр бўлганда эса бу нарсаларнинг чорасини қилиб бўлмайди.

Қитъа:

Маст бўлмоқлиқ жаҳонда, аҳли расмидин эмас,
Салтанат ичра ярашур шоҳга ҳушёрлиқ.
Шаҳ жаҳонга посбон, мастлик уйқудадур,
Посбонга лойиқ ўлмиш, уйқудин бедорлиқ.

Тавбаларни қабул қилувчи Аллоҳга ҳамдлар бўлсинки, комёб подшоҳзода ва мамлакатга оро берувчи Доро каби, Фаридун бахт, Искандар тахт, офтоб талъат, Жамшиди шавкат.

Қитъа:

Абулмуҳсин ул хусрави номдор,
Қувонмиш анга маснади сарварий.
Адолат била Санжари Сонийдур,
Анга берди Ҳақ мулки Санжарий.

“Тувбу илаллоҳи тавбатан насуха” (“Таҳрим” сураси, 8-оят) фармони бўйича тавба оламига қадам қўйди, яъни “Эй, имон келтирганлар, Аллоҳга чин тавба қилинлар, ...”. Тавба эшигини “вастағфир ли-занбика” (“Муҳаммад” сураси, 19-оят), [“Бас (эй, Муҳаммад), Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ эканини билдинг ва ўз гуноҳингиз учун ҳамда мўмин ва мўминаларнинг (гуноҳлари) учун мағфират сўранг!”] калити билан очди демакдир. “Ва анибув ила роббикум” (“Зумар” сураси, 54-оят), “Сизларга азоб келиб, сўнгра ёрдам берилмай қолишидан илгари Раббингизга қайтинглар ва Унга бўйин сунинглар!” мазмунига қўл боғлангиз. У чаманзор лоладек шароб қадаҳини синдирди ва савсани озод каби астағфуруллоҳ калимасининг такрорига тилни машғул этди, муҳаббат шароби таъсиридан чеҳраси гулранг эди, обидлар ибодатининг нишонасини пайдо қилди. Ва “Сақоҳум роббуҳум шаробан таҳуро” (“Инсон” сураси, 21-оят), “...Парвардигорлари уларни пок шароб билан суғорур” ваъдасига кўз тутиб, ғурур шароби бўлган ғужур шаробини ўзига ҳаром қилди. Ҳозирги пайтда ҳумоюн мажлисида майхўрлар ғавғоси ўрнида дуоғўйлар дуосининг садоси ва мастларнинг ҳой-ҳўйи ўрнида худопарастлар тасбеҳининг нидоси эшитилмоқда.

Байт:

Нағма ўрнидадир, ҳофизи Қуръон савти,
Бода ўрнида муҳаббат майи даржўш ўлмиш.

Ҳақ (пок ва олий) ул ҳазратнинг тавба ва инобати барақотидан замонасининг барча халқига насиб этсин ва уларнинг бахтиёр ҳолатини давлатларига ҳамроҳ қилсин!

34-боб. Фаросат баёнида

Фаросат сўзининг луғавий маъноси бирор нарсанинг яхши ва ёмон хусусиятини кўриб аниқлашдир. Истилоҳий маъноси эса умумий бўлиб, жоннинг суратдаги зоҳир ҳолини мушоҳада қилиб, унинг ички моҳиятидан огоҳ бўлишдир. Фаросат ҳукумат ишининг улўф шартидир. Ҳар бир ҳодиса, иш юз берган бўлса ҳуқуқ аҳли унинг олди ва орқасига басират кўзи билан назар солиши лозим. Ғоятда зоҳир ва равшан бўлган воқеа

хусусида, унга шариат ҳукми ва адолат тариқи билан ҳукм чиқарсинлар. Агар иш, ҳодиса ҳақиқати махфий бўлса, уни фаросат нури билан топсинлар ва даъвогарлар сўзларига эътиمود қилмасинлар.

Улуғлар айтишича, ҳукумат зийнати фаросат зевари билан гўзалдир.

Хабарда келишича, икки заифа ҳазрат Сулаймон ҳузурида бир гўдакга даъво қилдилар. Улардан бири: “Бу гўдак менинг фарзандим”, — деди. Иккинчиси ҳам: “Бу гўдак менинг фарзандим”. Иккаласи ҳам ўз даъвосини исбот қилишга далил келтира олмадилар. Сулаймон (унга Аллоҳнинг саломи бўлсин): “Гўдакни шамшир билан икки ҳисса қилинглар, бир ярмини бу заифа олсин, иккинчи ярмини у заифа”, — деб буюрди. Мулозим шамшир чиқарганда, у икки заифадан бири бетоқат бўлиб, кўп йиғлади ва деди: “Мен ўз ҳаққимдан кечдим, бу гўдакни ўлдирманглар!” Аммо иккинчи заифада ҳеч қандай ҳиссиёт пайдо бўлмади. Сулаймон пайғамбар: “Гўдакни у бетоқат бўлган мазлумага беринглар, чунки фаросат тақозоси бўйича, онаси у бўлади, чунки шафқати жўш урди, ўлдиришга рози бўлмади”, — деб буюрди.

Фаросат Ҳақ (пок ва олий) нинг мўъмин бандага берган нуридир. Бунга ушбу ҳадис мазмуни далолат қилади: “Иттақу фаросатал-мўъмини фа-иннаҳу янзуру бинуриллаҳи таоло” (яъни, “Кўрқинглар мўъмин фаросатидан, у Худо нури билан қараб ҳар нарсанинг замирига ета олади”). Шунинг учун ҳеч бир нарса фаросат аҳлидан яширин эмас...

Фаросат икки қисмдан иборат: шаръий фаросат ва ҳукмий фаросат. Шаръий фаросат шуки, пок ва соф кўнгили (мўъмин) кишининг кўзидан кўтарилиб, фаросат нури билан ҳақиқатни англаб етади.

Қитъа:

Гар йироқдин анга иш тегса отинг,

Қилғуси маълум барча ҳолатинг.

Хабарда келишича, имом Жаъфар ва имом Муҳаммад Боқир (алайҳумар-ризвон) Каъба ҳарамидан олдида ўтирган экан, бир киши масжид эшигидан кирди. Имом Жаъфар: “Бу киши дуррадгор кўринадир”, — деди. Имом Муҳаммад Боқир...

“Темирчига ўхшайди”, — деди. Кейин у кишидан сўрадилар, у эса жавоб берди: “Мен бурун темирчилик қилар эдим, ҳозир дурадгорман”.

Улуғлар фаросатининг тўғрилиги шундан маълум бўлиб турибди.

Байт:

Ҳар кўнгилким, бўлур ул Ҳақ назарига манзар,
Жилавагоҳ ўлғусидур айни фаросатга давом.

Ҳикоя қилишларича, хожай бузруквор, қутб ул-аҳдёр Хожа Абдухалиқ Гиждувоний (Аллоҳ сирини муқаддас қилсин) бир куни халойиқга маърифат сўзини айтиб ўтирар эди. Бир йигит уларнинг шариф мажлисига зоҳидлар суратида кириб келди. Хирқа эғнида ва жойнамоз қўлида, бир бурчакка ўтирди. Бир соатдан сўнгра туриб, ҳазрати Хожага: “Ҳазрати Рисолатпаноҳ (с.а.в.) айтдилар: “Иттақу фаросата мўъмини фа иннаҳу янзуру би-нуриллаҳи”, бу ҳадис сирини нимададир?”. Хожа: “Бу ҳадис сирини шуки, зуннорининг кесил ва иймон келтиргин”, — деб жавоб берди. Йигит: “Аллоҳ асрасин, менда зуннор йўқ”, — деди. Хожа ходимга ишора қилди, у йигитдан хирқани тортти, хирқа остидан зуннор чиқди.

Байт:

Ҳар кўнгилким, бўлди поку беғубор,
Ғайб нақши анда бўлғай ошкор.

Йигит дарҳол зуннорини кесди ва иймон келтирди. Хожа деди: “Эй дўстлар, келинлар, бу янги аҳд қилган йигитга қўшилиб, у зоҳир зуннорини кесган бўлса, биз эса ботин (қалб) зунноримизни кесайлик”.

Мажлисдаги халойиқ бу сўзни эшитиб, ҳамма оҳ чекиб, ҳазрат Хожанинг оёқига йиқилиб, янгидан тавба қилдилар.

Маснавий:

Тавба бўлғай, пушаймон келмакин,
Ҳақ сори тоза мусулмон келмакин.
Оммға тавба ёмон кирдоридин,

Хосга тавба кўзи осоридин.
Айди пири муршиди соҳиб яқин,
Тавбалар қилғил Худодин ўзгадин.

Иккинчи қисм ҳукмий фаросат бўлиб, у шундайки, донишман-лар уни тажриба билан топадилар ва далилларини кишининг шакли ва шамоилидан мушоҳада қилиб, аниқлайдилар ва бунинг аксари тўғри чиқади. Нўширвон замонида ҳакимларнинг бири фаросат тўғрисида бир китоб ёзган эди. Нўширвон ҳамиша у китобни муталаа қилиб, унинг мазмуни бўйича ҳукм чиқарар эди.

Ҳикоя қилишларича, бир паст бўйли киши Нўширвон маж-лисига кириб келиб, фарёд қилиб: “Эй подшоҳ, мен ситамдийда-ман, менга фалон киши зулм қилди”, — деди. Нўширвон айтди: “Ёлғон айтасан, чунки фаросат илмидан маълумки, бир киши-нинг бўйи паст бўлса, шошқалоқ, ҳийлакор ва ситамкор бўлади. Шундай бўлгач, бу аломат билан сен ситам қилувчи бўлсанг керак, сен на зулм қўргансан ва на ситам чеккансан”. Маълум қилишларича, дарҳақиқат у шундай бўлиб чиқди.

Байт:

Фаросатдин кўнгилга кўз очилғай,
Ҳама ҳолатни ул маълум қилғай.

Тарихларда ёзилишича, яна бир марта бир паст бўйли киши Нўширвон ҳузурига арз билан келиб, деди: “Эй подшоҳ, бир киши манга жафо қилди”. Нўширвон айтди: “Паст бўйли ки-шига ҳеч ким ситам қилолмайди, балки бошқа кишига сен ситам қилган бўлсанг керак. Чунки бўйинг паст”. У киши: “Эй под-шоҳим, менга жафо ва ситам қилган у кишининг бўйи мендин ҳам пастроқдир”, — деди. Шундан сўнг, Нўширвон масалани тўғри тасаввур қилиб, унинг додига етди¹...

Дарвоқе, юнонлар ахборотида зикр қилинганки, Афлотун ҳаким бир тоғ устида яшар экан. Унга фақат бир йўл билан бориш мумкин экан. Шу йўлга бир наққошни ўтиргизиб, унга: “Ҳар ким менинг суҳбатимга келадиган бўлса, аввал унинг су-

¹ Китоб аслиятида мусанниф Амир Саййид Али-Ҳамадонийнинг «Захират ул-мулк» асари асосида кишиларнинг жисмоний аломатига қараб, уларнинг сийрати тасвирлаган.

ратини чизиб, менинг ҳузуримга олиб келасан, у кишининг ташқи кўринишидаги аломатларини кўриб, аҳволи ҳақиқатини фаросат назари билан аниқлаб, агар менинг мажлисимга лойиқ бўлса, келишига рухсат бераман, бўлмаса, илтифот қилмай шу жойдан қайтариб юбораман”, — деб буюрди. Шундан кейин у мусаввир ушбу буйруққа мувофиқ ҳар ким келса, унинг суратини чизиб, олиб борар эди. Ҳаким расмга қараб, у киши билан учрашар ва ё учрашишга рози бўлмас эди. Бир куни улуғлардан бири келди, наққош унинг суратини чизиб, ҳакимга олиб бориб кўрсатди. Афлотун: “Бундай кўринишдаги киши менинг суҳбатимга лойиқ эмас”, — деб учрашишдан бош тортди. У улуғ бу қарорни эшитиб, шундай хабар юборди: “Эй донишманд ҳаким, менинг кўринишим аломатидан фаросат илми билан аҳволимни қандай эканлигини фаҳм қилдинг, мен дарҳақиқат шундай эдим, аммо мен барча қийинчиликка чидаб, ҳамма ёмон хусусиятларимдан халос бўлдим”. Афлотун мактубдаги бу сўзларни ўқигач, шундан сўнг у азизни суҳбатига чорлади.

Шундай экан, инсон аксар иш биносини фаросат далилларига қўйиш керак ва ўзининг пок зехни, тафаккури, мулоҳазасига ҳам мурожаат қилиши лозим. Чунки, ташқи кўринишларида ёмонлиқ нишонаси бор тоифа ичидаги кишилар Ҳақдан файзу илҳом топиб, ўз аҳволини ўзгартирганлардан воқиф ва огоҳ бўлишга ҳаракат қилиш зарур.

35-боб. Сир сақлаш баёнида

Подшоҳлар удум-русумларидан бири давлат сирларини сақлаш ва мамлакат ишларини ошкор қилмасликка кўп ҳаракат қилишдир. Хабарда ёзишларича, ҳазрати Рисолатпаноҳ (с.а.в.) баъзи сафарларини пинҳон тутиб, мўъжаз баён тилларида шундай сўзларни ишлатар эдиларки, ундан эшитувчининг гумони бир тарафга борар эди, у ҳазрат гумон қилинган ерга эмас, бошқа томонга равона бўлар эдики, у ўз сўзига қарши чиқмаган бўларди. Бурун улуғлар бу усулдан фойдаланар эдилар, хусусан, жанг ишида.

Маснавий:

Ҳар ишга гар шуруъ этсанг, бу тавр ўл,
Ки ҳеч ким топмагай асрорингга йўл.

Искандар қилди Машриқ жанги қасдин,
Очиб Мағриб сориға хайма¹ эшигин.
Санга ҳеч ким эмас бу ишда ҳамдам,
Ўзунгдин ўзга йўқ розингга маҳрам.
Агар бўлса киши раъйингга огоҳ,
Бу раъйингга керакдур гиряву оҳ.

Бу сўз машхурдурки, “устур зиҳобака ва мазҳабака ва заҳабака”, яъни уч нарсани пинҳон тут: аввал сафарни, яъни йўл мақсадидан бошқа кишига хабар бермаслик, чунки душманлар ҳар жойда ҳозир ва тайёрдирлар; иккинчиси мазҳабни, яъни ўз динидан бошқаларни огоҳ қилиш керак эмас, чақимчи ва ҳасадчилар жуда кўп; учинчиси олтинни, яъни молни яширин сақлаш керакки, чунки тама аҳли беҳад ва бесаноқдирлар, шундай экан ҳар бир сирнинг пинҳонлиги яхшироқдир, чунки сир маҳрами оламда ҳар қандай нарсдан камроқдур.

Байт:

Тутма кишига дар миён розингниким,
Йўқтурур оламда маҳрами ҳеч ким.

Ҳакимлар айтганларки, одамизод ишлари икки нарсдан иборат: ё неъмат нишонидир ва ё меҳнат (заҳмати) натижаси. Агар неъмат берилган бўлса ҳам, уни пинҳон тутиш керак, токи ҳасадгўйлар кўзи унга таъсир қилмасин. Аҳли тама офатидан озод бўлмай. Агар меҳнат натижаси бўлса ҳам, уни пинҳона тутиш керак, токи дўстлар ундан малол ва маҳзун бўлмасинлар, душманлар шод бўлиб, таъна қилиб юрмасинлар.

Назм:

То иложинг бор эса, сирингни кишига айтмагил,
Чунки ҳар сирдин натижа: шодлиқдур ё малол.
Гар малол ғамдир, андин дўстлар бўлмай малул,
Вар фараҳлиқдур, бор анда кўз тикарга эҳтимол.
Бас кўнғил асрорининг хилватгаҳи сориға сен,
Бермагил йўл ҳеч кимга, ҳеч вақт, ҳеч ҳол!

¹ Хайма — чодир.

Бир киши ҳақимларнинг биридан: “Менинг кўнглимда бир сирим бор, уни пинҳон тутишга тоқатим йўқ. Уни бировга айтсам, у сиримни пинҳон тутадими?” — деб сўради. Ҳақим жавоб берди: “Ўзинга керак сирни ўзинг сақламасанг, бегона бир киши у сирнинг аҳамиятини қандай билсин, у сирни нима учун сақласин?”.

Байт:

Ҳар юкким, ўзунг кўтармагингдур душвор,
Ранжиш қилма, агар кўтармаса ани ёр.

Китобларда ёзишларича, Искандар ўз аёнларидан бирига бир сирни изҳор этган эди. У сирни сақлашга кўп ҳаракат қилди. Охири ундан сир ошқор бўлди. Бу эса Искандар қулоғига етти. Искандар Арастудан: “Эй ҳақим, бир киши бошқа киши сирини фош қилса, унга қандай жазо бериш керак?” — деб сўради. Ҳақим: “Мақсадингни янада равшанроқ айт!” — деди. Искандар: “Мен фалон кишига бир сир айтган эдим, у сиримни фош қилибди, энди унга жазо беришни хоҳлайман”, — деб жавоб берди. Ҳақим айтди: “Эй подшоҳ, ундан хафа бўлма ва уни жазолама, ўз сирингни ўзинг сақлашни хоҳламабсан, агар бегона киши уни сақламаса асло ҳайрон бўлмагин!”

Назм:

Сирингга маҳрам ўзунги бўл, ки топилмас маҳрам,
Ҳамдам ўл ўзунга ўзунг, ки топилмас ҳамдам.
Истадим ёри мувофиқни, деди аҳли хирад,
Боре ўттил, ки жаҳон аҳлида бўлмас бу ҳам.

36-боб. Фурсатни ғанимат билиш баёнида

Зийрак ва огоҳларнинг офтоб каби порлаб турувчи кўнглилари ойнасида зоҳир ва равшандирки, азиз умр яшин каби тез ўтиб боради ва тириклик соатлари дарё мавжидек ўткинчидир. Шунинг учун ўтаётган фурсатнинг ҳар бири, тенгсиз жавҳардир, унинг қадрига етиш керак.

Байт:

Дамики, ўтгусидур истаманг нишон андин,
Чароки, ўтти ҳаёт элчиси нишон истаб.

Тирикликдан нима қолган бўлса, ҳануз ғайб пардаси ичида ўзидан нишон бермайдиган ўтмиш ва келажак орасида вақт бирлиги борки, уни ҳол дейдилар. Умр деб ўша ҳол вақтини билиш керак ва ўзининг ишини ўша ҳолда қилиш керак.

Қитъа:

Ғанимат бил, ҳаётинг фурсатини,
Ўтуб кетмасдан илкиндин баногоҳ,
Ишонмас, даҳраро давронга оқил,
Жаҳонга така қилмас, ҳеч огоҳ.

Демак, шундай ўткинчи рўзгорда бундай беқарор замонда соҳиб давлат у кишики, саҳийлик осорини жаҳон атрофига машҳур ва марҳамати овозасини халойиқ тилида мазкур қилиб, яхши отини ва юмшоқ сифатини оламда ёдгор қолдиради, чунки яхши от одамга иккинчи умрдир.

Қитъа:

Эй жаҳонда умр боқий бўлмоқини толиби,
Яхши васфингдин қолур, оламда сандин яхши от.
Ҳеч эрур молу манол, қадру ҳашамат, иззу жоҳ,
Бўлғуси даҳр ичра умрнинг ҳосили яхши сифат.

Китобларда ёзилишича, бир улуғ кишини бир подшоҳ мажлисида кўп таъриф қилиб, унинг фасоҳат ва балоғатда ўзига улуғ яхши сифатларини жуда кўп шарҳ қилиб, сўзни шу даражага етказдиларки, подшоҳда у азизни бир кўриш иштиёқи пайдо бўлиб, уни келтиришни бир донишмандга буюрди. У улуғ мажлисга кириб, саломлашгандан сўнгра: “Подшоҳнинг умри минг йил боқий бўлгай!” — деди. Подшоҳ деди: “Мажлисида ҳануз ўтирмай туриб, ўринсиз сўз айтдинг! Беҳуда такалум сенингдек кишидан ажиб ва қизиқ кўринди”. Азиз деди: “Халойиқ тириклиги фақат бу таннинг боқийлиги эмас. Ҳамма кишилар биладики, одамнинг умри минг йилга етмайди, аммо ўлгандан кейин қолган яхши от ҳам бир бошқа умрдир. Менинг мақсадим шу эдики, подшоҳнинг яхши номининг эслатилиши рўзгор саҳифасида минг йил боқий қолгай”.

Қитъа:

Кишиким, бўлди яхши оти машхур,
Вафотидин кейин, они зинда дерлар.
Вали ониким, олмишдур ёмон от,
Агар чанди тирикдур, мурда дерлар.

Ва бу маънода айтибдурларким.

Байт:

Саъдиё, яхши сифатлик киши ўлмас ҳаргиз,
Ўлук ул бўлғусидур, яхши от олиб кетмас.

Улуғлардан бирининг рисоласида ёзилишича, Нўширвон айвони баланд бўлиб, донғи оламга таралган эди. Аммо яхшилиги на кунгуранинг баландлигида, на панжаранинг гўзаллигида. Чунки, на фиштни бир-бирига улашда ва қанча эшикни иморат атрофида очилиши бунчалик кўп миқдор таҳсин қилгудек иш эмас. Ақл назаргоҳида бир кампир ва унинг афтода кулбаси бўлиб, у Нўширвон айвонининг бир чеккасидан жой олган эди. Донишмандлар назарини унга қаратиши керак ва кучли хотира билан бу қиссани мулоҳаза қилиш лозим. У қисса баёни шуки, подшоҳ айвони битган ва барча иши тамомига етган вақтда, Нўширвон унинг ичига кириб, ўтириб, барча ҳукамо, фузало, вузаро ва умароларини жам қилиб, улардан: “Диққат билан қаранглар, бу иморатда агар бирор айб ва нуқсон зоҳир бўлса, уни албатта тузатамиз”, — деб илтимос қилди. Улар иморатни атроф томонларига назар юритгандан кейин айтдилар: “Эй подшоҳ, бу иморат шундайки, баландлик қўли билан жавзо буржи камарини еча олади, олий кунгураси шараф оёғини кайвон айвони бошига қўяди.

Назм:

Кўрмади муңдоғ иморат, чарх юз минг кўз била,
Йўқ биное олий муңдоғ яхши, эл кўнглида ёд.
Ул замонки бахт меъмори анга очти эшик,
Жаннат эшиги эл юзиға гўйиё бўлди кушод.

Дарвоқе, бу айвон кайвон мисол ва бу қаср ҳумоюн жамол ҳеч айб ва қусурини мушоҳада қилмадик, фақат анави

бурчакдаги кичкина кулба, бу айвон четидан ўрин олибди. Доимо унинг мўрисидан тутун чиқиб, бу соф кўриниш ва покиза суратли қасрнинг зийнатларини қора қиляпти. Агар у вайрона кулба бу ердан бартараф қилинса, гоётада гўзал ва бениҳоят ёқимли кўринади. Шундай қилиб, бундай ҳайъатлик кўз сифат айвондан унга тушган чўпдак нарсани йўқотиш лозим ва вожибдир”. Нўширвон айтди: “Бу уй бир қари кампир мулкидир. У умри баҳори хазон фасли, охирига етиб, ҳаёти офтоби ўтирар маҳалига бориб қолган эди. Шу вақтида, бу айвон режасини фикр қилар эдим, меъморлар бунинг тарҳини чизар эдилар. Бу уй менинг ниятимга монە эди. Бўлажак айвон ўрнини тузук ва кенгайтириш мақсадида кампирнинг олдига киши юбордим. Унга бу кулбани хоҳлаган баҳосида менга сотсун, ё зар ато қилайин, ё бир яхши манзил бунинг эвазига бино қилиб берайин, деб айттирдим. Кампир шундай хабар юборди: “Эй подшоҳ, мен бу уйда вужудга келдим ва бу кулбани ёқтириб қолдим. ҳамма олам сенинг мулкингдирки, мен унга асло ҳасад қилмасман! Сен мени бу ҳақир ошёнимни наҳотки кўролмассан?” Бу сўзни ундан эшиттим, менга шунчалик таъсир қилдики, унга бошқа ҳеч сўз дея олмадим. Айвон тамом бўлган вақтда, у кулба мўрисидан тутун чиқиб, зийнатларини қора ва кўнгилларни хира қила бошлади. Мен яна киши юбориб, сўратдим: “Нима учун тутун қиляпсан?”. У жавоб юбордики: “Ўзимга таом пиширяпман”. Ҳеч нарса демадим. Кеч бўлагач, унинг учун лазиз жониворлардан кабоб қилиб, ҳар хил таомлардан дастурхон тузатиб юбордим. Ҳар кун сенга шундай таом жўнатиб тураман, токи сен бу танг кулба ичида ўт ёндирма, чунки тутундан айвоним қора, кўнглим пора бўлади, деган таклифни билдирдим. Кампир жавоб юборди: “Эй подшоҳ, оламда жуда кўп очлар ва меҳнаткашлар кўзи гирён ва кўнгли бирёнлик бўлган аҳволда, мен қовурилган товук есам, шу раво бўладими? Мен у парвардигор ва ишларни яратувчидан қўрқарманки, пок ва ҳалол ризқ емак билан умримнинг етмишинчи йилига етибман. Энди бундай шубҳали таом ва ҳаром¹ товук гўштини ейманми? Яхшиси, бу кулбамни ўз ҳолига қўй, чунки

¹ Шубҳали таом ва ҳаром — бу ерда суфёна тушунчага кўра, одам ўз меҳнати билан топилмаган нарсаларга нисбатан айтилган.

у ҳам айвонингга бир зийнатдир. Чунки, бекларинг кўриб, сенинг камоли адолатингдан бу ҳақир вайронамни мендан тортиб олишни раво кўрмасанг, улар ҳам зулм қўлини раия мулкларига узата олмайдилар. Иккинчидан шуки, айвонинг неча йиллардан кейин, вақти келиб, охири вайрон бўлади, аммо менинг ҳақир уйим билан сенинг олий айвонинг қиссаси рўзгор тарихи китоблари варақлари саҳифасида битилиб, қиёмат давригача қолади!” Бу сўзларни ундан эшитгандан сўнг, унинг ҳамсоялигига рози бўлдим”.

Ёзишларича, кайвон айвоннинг олдидаги саҳн турлик жавохиротлар билан фарш қилинган эди. Кампирнинг бир ориқ сигири бўлиб, уни ҳар куни эрталаб ўтлоққа чиқарар, оқшом уйига келтирар эди. Сигир бу икки вақтда — боргунча ва келгунча ул рангоранг фарш устидан ўтарди ва тезаги билан ифлос қиларди. Мулозимлардан бири деди: “Эй кампир, бундай қабих ишларни қилмагин, бу билан подшоҳнинг шаънини синдирасан, салтанати ҳайбатини бузасан!” Кампир жавоб берди: “Подшоҳ номуси зулм билан синади, адолат билан эмас, шавкати биноти жаҳдан хароб бўлади, адолатга мувофиқ мен ҳар қандай ишни қилсам, булар билан подшоҳнинг яхши отига шухрат бераман ва яхши сифатини замона охиригача боқий қолдираман”.

Дарҳақиқат кампир рост айтган эди, чунки Нўширвон давридан то бу китобни яратгунча кўп йил ўтибдир, кампир кулбаси билан унинг айвони қиссаси ҳануз рўзгор саҳифасига битилган ва ҳалойиқ тилида гапириб келинади.

Байт:

Кўрунг яхши амални натижаси ҳануз,
Хароб қилмади, Кисро замонини даврон.

Манучеҳр сўзларида ёзилишича, дунё¹ эътимодга ярамайди. Оқил киши шундайки, орияти давлатга кўнтил боғламайди, у билалдики, ҳар кишига Аллоҳ таоло подшоҳлик берса, у неъматнинг ҳаққи унга фарз бўлади. Подшоҳликнинг ҳаққи шуки, ҳалойиққа оид ишларни яхшилик билан бажарсин, шунда дунёда яхши ном қозонади, мурувват ва саховат тариқини қўймасин, токи охирати обод бўлади.

¹ Дунё — диний тасаввурга кўра, Одамато яшаган жаннатга нисбатан паст, қуйи, тубан ҳисобланади.

Байт:

Сан мурувватга рафиқ ўлғил, сахоға ҳамсафар,
Сўнгра тахт ва тож ила давлатдин ўлғил баҳравар.

Ҳикоя қилишларича, Кайқубод мамлакатини мурувват қувати билан забт қилди. Яхши, намунали ишлар ундан ёдгор қолди. Унинг ёқимли ахлоқидан бири шу эдики, мадҳуғй ва шоирларни дўст тутиб, уларга эҳсону инъом ва эъозу иқром қилишни қанда қилмас эди. У айтур эдики: “Қишини яхши оти икки нарса билан боқий қолади: бири мадҳия, китобга битилса, унинг билан то давр охиригача яхши от ўчмайди, иккинчиси қурилган иморат билан”.

Қитъа:

Бўлмаса эрди, агар Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си,
Шухрат олмас эрди Каю, Рустаму, Исфандиёр.
Ёйди оламга Низомий назми Баҳром отини,
Анварийнинг шеъри Санжар васфин этти ошкор.

Тарихчиларнинг ёзишича, Султон Маҳмуд дилкушо ва фирдавс каби, жаннат мисол, покизалик ва мусаффоликда гўёки Боғи Эрамдай, тароват ва назокатда беҳишт бўстонидек тоза ва хурам бир боғ ораста қилган эди.

Қитъа:

Басе гул очилдурди, бу тоза боғ,
Ки ҳар қайси ўт ёндуруб чун чироғ.
Раёҳинда тутмишдур атроф жўй,
Сабо атр парвару ҳаво мушкбўй.

Шу боғ ичида Султон Маҳмуд отаси Носир уд-Давла Сабуктегин шарафига зиёфат қилди. Бундай зебо базмни фалак хонсолари кўрмаган, замона қулоғи бу нав оройишли байрамни эшитмаган, шундай беҳишт неъматларидан нишон берадиган лазиз таомларни ҳозир қилди. Шарбатлари хуштаъм, шароби ўткир ва тоза ширинлигини ёдга соларди.

Назм:

Терилди базм аро бисёр неъмат,
Ки жаннат неъматидек айни лаззат.
Тўлиб хон ичра беҳад мурғи бирён,
Яна ҳар навъ атуъма фаровон.
Тутуб ширу шакар мажлисни яксар,
Бўлуб мажлис улардин танг шаккар.

Бу зиёфатдан сўнг, ўғли сўради: “Эй ота, боғи шариф сизга ёқдимиди?”. Носир уд-Давла жавоб берди: “Эй нури дийда, бу равза боғи бўлибди, жуда зебо ва бағоят дилкушо манзилдир. Аммо бизнинг мулозимларимиз ва яқинларимизнинг ҳар бири хоҳласа, шундай боғ барпо қила олади. Подшоҳлар шундай боғ яратишлари керакки, яна бошқа киши ундай боғни яратишга мурассар бўлмасин, унинг меваларидек мева ҳеч қайси ерда қўлга киритилмасин”. Ўғли сўради: “Эй ота, сиз айтган боғ қандай боғдир?”. Отаси жавоб берди: “У боғ фузало, ҳукамо ва шуаро суҳбатидир. Бунинг дарахти улардан яхши тарбия топиш, яхши ишларни амалга ошириш ва меваси яхши ном қозониш бўлиб, инсоннинг оти то замона охиригача рўзгор саҳифасида абадий қолади. Қишнинг совуқлиги ва ёзнинг иссиғлиги унга таъсир эта олмайди. Бу масалада Низомий шундай ёзган.

Назм:

Иморат айлади Маҳмуд бисёр,
Баланд ҳар қайсиси гўё чархи даввор.
Ки охир давр вайрон қилди они,
Бирини қолмади ному нишони.

Шу мавзудаги бир қитъа машҳур:

Бир куни Бузуржмеҳро айдиким, эй шоҳи жаҳон,
Мамлакат еру суви алҳол илкинги ичрадур.
Айлағил боғе, ки солғил анда нахли жовидон,
Токи андин давлати боқий самар бўлғай санга.
Умр боғиға етар гоҳи баҳорга хазон,
Бўстони қилки бўлғай ёзу қишдин беасар.

37-боб. Ҳуқуқга риоя қилиш баёнида

Ҳуқуқга риоя қилиш ҳамма мўъминлар зиммасига, хусусан кудрат ва шавкат аҳли жавобгарлигига лозимдир. Чунки бу хусусият зот ва сифат поклиги, насаб ва ҳасаб баландлигига равшан далил ва содиқ гувоҳдир. Ҳақ (пок ва олий) неъматлари ҳуқуқини адо қилгандан сўнгра, ота ва она шафқатлари ҳуқуқини адо қилиш керакки, Ҳақ аза ва жалла ўз ризолигини уларнинг ризолигига боғлагандир, чунончи бу ҳақда ҳадиси қудсий шундай далолат қилади: “Ман разия анҳу волидоҳу фа-ана анҳу розин”, яъни “Ҳар кишидан ота ва онаси хушнуд бўлса, мен ҳам ундан хушнуд бўламан”. Уларга яхшилик қилишни ўз ибодатига яқин қилибди: Аллоҳ таоло айтади: “Ва қаза раббука ан ла таъбуду илла иййаҳу ва бил-волидайни ихсанан” (“Ал-Исро” сураси, 23-оят) (“Раббингиз, Унинг Ўзигагина ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишни амр этди”).

Шу нарса муқаррардирки, ота ва онани хушнуд қилиш ҳам дунё давлати сабаби, ҳам охиратда азоблардан қутилиб қолиш боисидир.

Назм:

Хўрмуз ул Парвиздин хушнуд эди,
Ким анга юзланди бахти сармадий.
Қилмағач Шеруя Хусрав ани ризо,
Кўрмади иқбол, давлатдин вафо.

Ҳикояда ёзилишича, Молики Динор бир йили ҳажга бориб, халойиқ билан ҳаж расмини адо қилди. Ҳамма ҳожилар Арафот тоғидан қайтгандан сўнг, кечаси Молик шундай туш кўрди: икки фаришта осмондан тушиб, бири иккинчисидан сўради: “Бу йил кимнинг ҳажи қабул бўлди?”. У жавоб берди: “Ҳамма ҳожилар ҳажи қабул бўлди, фақат Муҳаммад Балхийнинг ўғли Аҳмаднинг ҳажи қабул даражасига етмади, у беҳуда сафар машаққатини тортгани қолди”.

Мисра:

Бечора ул кишиким, кўйидин ўлди маҳрум.

Шунда Молик Динор уйқудан уйғониб, бу воқеадан ҳайратланиб, тонг отгунча ухламади. Эрта тонгда бориб, балхликлар карвонини топиб, улар ичидан Аҳмад ибн Муҳаммад Балхийни сўраб юрар эди, бир улуғ чатрга етди. Унинг этагини кўтариб турган эдилар. У чатр ичида бир йигитни кўрди, ғоятда зебо чеҳра, эғнида палос кийим, оёғида кишан ва бўйнида темир занжир. Йигит Моликни кўриб, унга салом қилди ва деди: “Эй Молик Динор, сен тушингда кўрган ва ҳажи қабул бўлмаган йигит менман, бу палос, темир занжиру кишан менинг маҳрум-лигим нишонасидир”. Молик сўради: “Аллоҳ буюк, эй йигит, сенинг ҳуснинг баркамол, юрагинг тоза ва кўнглинг соф киши экансан, ҳаж савобидан маҳрум бўлганинг сабабини биласанми?”. У жавоб берди: “Билдим, бунинг сабаби, отам мендан ҳушнуд эмаслигидандир”. Молик сўради: “Отанг қаердадир?”. Йигит жавоб берди: “Шу карвонда”. Молик: “Бир кишини менга ҳамроҳ қил, у мени отанг олдига олиб борсин, мен ундан сенинг гуноҳингни сўрайман, шоядки, сендан ҳушнуд бўлса”, — деди. Шундай қилиб, менга бир кишини ҳамроҳ қилди, у киши мени унинг отаси олдига бошлаб борди. Кўрдимки, бир соябон тортилган, унинг ичида шоҳона либос ва гиламлар солинган, хуш муомала чол курсида ўтирибди, халойиқ унинг атрофида саф тортиб турибдилар. Олдига бориб, салом қилиб, айтдим: “Эй улуғ мард отахон, сенинг ўғлинг борми?”. У жавоб берди: “Албатта, ноқобил фарзандим бор, мен ундан рози эмасман”. Айтдим: “Эй отахон, бу вақт шундайки, бир киши ҳар кишидан озор кўрган бўлса, ундан гина кўнглига тушган бўлса, уни хотирдан чиқариши ва афв қилиши керак. Ҳозир, сенга ўз фарзандингни Худойи таоло азобига мубтало қилиш ярашмас, мен Молик Динорман, кеча ўғлингни ҳаж савобидан маҳрумлигини тушимда кўрдим, шунинг учун энди сенинг олдинга келдим. Аллоҳ ва Расулни сенга гувоҳ сифатида келтириб, ўғлингнинг гуноҳидан ўтишингни илтимос қиламан!” Чол ундан бу сўзни эшитиб туриб, айтди: “Эй шайх, сен улуғ мардсан, менинг олдимга келдинг, буюк гувоҳларни эслатдинг. Майли, қабул қилдим, унинг гуноҳини кечирдим, кўнглумни ундан ҳушнуд қилдим”. Молик ҳикояни шундай давом эттирди: “Чолни мақтаб, олдидан чиқиб, йигит чатрига равона бўлдим, шунда гарданидин темир занжир олинган,

кишан оёғидан жудо бўлган, палос эғнидан ечилган, покиза ранг тўн кийган йигит олдимга чиқиб, шундай деди: “Эй Молик, “жаза каллоҳу хайран”, мени ва отамнинг орасига сулҳ тарҳини солдинг, отамнинг розилиги баракотидан ҳажим қабул бўлди”.

Қитъа:

Ул кишиким, жисминг анинг пораси,
Балки анинг чашмасининг қатраси.
Сан анга хизмат қилу, топғил мурод,
Сан анга қўл боғла-ю, тобғил кушод.

Онанинг дуо ва хушнудлиги отадан зиёдароқ натижа беради, тезроқ мустажоб бўлади.

Ҳадисда шундай ёзилган, жаннат оналарнинг қадами остидадир, яъни ҳар ким унинг хизматини қилса, шафқатлари ҳуқуқини адо айласа, жаннатга тушади.

Байт:

Беҳишгким, барчамизга муддаодур,
Аномизнинг оёғи остидадур.

Бошқа қариндошлар ва яқинлар ҳуқуқини риоя қилиш керак, уларга раҳм инъомини бажо келтириш зарур, чунки бунинг бажарилиши исломнинг мажбурий шартларидандир. Раҳм инъоми умрни узун ва ризқни кенг қилади.

Бир ҳадисда ёзилганки, Аллоҳ азза ва жалла айтади: “Мен раҳмондирман, яъни мукаммал раҳм қилувчиман, раҳм ва шафқат менинг улуф сифатимдир, ҳар киши бу сифатимга мурожаат қилса, мен уни раҳматимдан баҳраманд қиламан”.

Ривоятда айтилишича, Ҳақ (пок ва олий) Мусо (унга Аллоҳнинг салавати бўлсин) га шундай ваҳий юборди: “Қариндош ва яқинларингга яхшилик қилгин!” Мусо айтди: “Худоё, нима иш қилайки, у сенинг розилигингга сабаб бўлсин?”. Ваҳий келди: “Уларга, агар узоқда бўлса, салом билан, агар олдинда ҳозир бўлиб, фақир бўлсалар, раҳм инъоми билан, Аллоҳ меҳрибончилиги билан молдор бўлсалар, бориб аҳволларини сўраш билан лутф ва эҳсон кўрсатгин!”

Байт:

Ақраболар васлати йўлин ўзунга қил қушод,
Токи давлат бирла элдин илгари бўл ҳам зиёд.

Бундан ташқари устод ва муаллим ҳуқуқини адо қилса ва уларнинг ҳурматини бажо келтирса, дунёда омонлик ва баракат кўради, охиратда шараф ва саодат топади. Айтадиларки, устод ҳурмати энг ҳурматли зотнинг ҳуқуқидир ва энг ҳурматли зотлар ҳаммаси авлиёдилар, оламнинг тинч бўлиши уларнинг вужудлари баракотидандир.

Назм:

Фаромуш қилмағил, сан ҳаққи устод,
Ки онингдин дурур, илмингга бунёд.
Агар устодингга меҳринг йўқ ўлди,
Дегилким, илмим мани маҳв ўлди.
Кишиким, қилди устодиға хизмат,
Замоне ўтмади, тобти ул иззат.

Яна қўшнилар ҳуқуқи ҳам бор бўлиб, улар кишини ҳовли, боғу қаср, боргоҳига яқиндир. Ҳадисда шундай ёзилган: “Ҳар кишининг Аллоҳ таолога имони бор бўлса, имкон борича қўшнисига фойда еткази, ўзидан ва ё бегонадан унга зарар етишини ман қилади, агар у дарвиш ва бенаво бўлса, ҳолидан хабардор бўлади”.

Ҳикояда ёзилишича, бир дарвиш бир бой кишининг ҳамсояси эди. Бир куни бойнинг кичик фарзанди дарвишнинг уйига кирди. У дарвиш аҳли аёли билан таом еяётганини кўргач, у гўдакнинг ўша овқатдан егиси келди. Лекин мезбонларнинг ҳеч қайси бири унга илтифот қилмади. Шунда у йиғлаб ота ва онаси олди-га келди. Улар бунинг йиғисидан паришон аҳвол бўлиб, йиғлашининг боисини сўрадилар. У шикоят қилди: “Мен ҳамсоя уйига борган эдим, улар таом едилар, аммо менга бермадилар”. Отаси буюрди, ҳар хил таомдан олиб келдилар, гўдак емади. Чунки, кичик болаларнинг шундай бир одати бўлиб, улар яхши таомни емасдан, ўзига маъқул ҳар хил овқатни сўрайдилар. Бу бола кўп йиғлаб: “Менга ҳамсоя таомидан керак”, — дер эди. Отаси ҳайрон бўлиб, ҳамсоя эшигига келиб: “Эй дарвиш, сендан менга ранж етиши муносибми?” — деб сўради. Дарвиш айтди: “Қандай қилиб

мендан бирон кишига ранж етади?». Бой: “Менинг фарзанди уйингта кириб, сенинг таом еганингни кўрди, у ингизор бўли турди, сен овқат бермаганинг учун йиғлаб, қайтиб кетиб, ҳозир ҳе нарса билан йиғидан тўхтамай, сенинг таомингни сўрапти. Ҳе ранж бундан зиёда бўладими” — деб таъна қилди. Дарвиш бун эшитиб, бир замон бошини қуйи солиб, ундан сўнгра: “Бу воқе заминиди бир сир бор, уни мендан сўрамагин, фош қилмайман”, — деб жавоб берди.

Қитъа:

Миндинг ул барқ от уза, лекин билким,
Фақр аҳли эшаги лойға тикмиш путини.
Истаманг беҳуда мискинлар уйидин ўтким,
Мўридин ўрлаган ул пора кўнглининг тутуни.

Бой шиддат билан: “Сирингни менга айтасан!” — деди Дарвиш мажбур бўлиб, деди: “Эй хожа, биз еган у таом, бизга ҳалол ва фарзандингта ҳаром эди. Шунинг учун мен бегона кишига ҳаром таомни таклиф этгани раво кўрмадим”. Хожа ҳайрон бўлиб сўради: “Субҳоналлоҳ, шундай таом ҳам бўладими, шариатда у бир кишига ҳалол бўлиб, яна бошқасига ҳаром бўлса?”. Дарвиш айтди: “Қуръонда: “Фаман изтурра фи махмасатин” (“Моиди” сураси, 3-оят) [“Кимки, гуноҳга мойиллигидан эмас, балки очарчиликда (мазкур ман этилган нарсалардан ейишга) мажбур бўлса, албатта, Аллоҳ кечиримли ва раҳмдир”] деган оятни ўқимаганмисан? Билгилки, уч кун бўлди, аёл ва болаларим ҳеч нарса емадилар, ҳеч қандай чора тополмадим. Бир ҳайвон ҳаром ўлиб қолибди. Бир пора гўшт ундан олиб ер эдик, сенинг фарзандинг кириб келди. Қолганини ўзинг биласан”.

Байт:

Санга кунда айшу фароғатдур,
Вале билки, бизга не ҳолат дурур.

Бой бу сўзни эшитиб, таъсирланиб йиғлади ва деди: “Вовайло¹, агар Аллоҳ таоло қиёмат куни менга ғазаб қилиб, сенинг ҳамсояли-

¹Вовайло — афсус, надомат.

гингда шундай сурат бор эди, сен нима учун бу ҳолдан беҳабар бўлдинг, деб сўраса, мен нима деб жавоб бераман?”. Шундай деб, дарвишни қўлидан тутиб, уйига олиб келиб, ҳамма бойлигини йиғиб, ярмини унга берди. Кечаси ҳазрат Рисолатпаноҳ (с.а.в.) ни тушида кўрди. У жаноб айтдилар: “Эй хожа, ҳамсоянга шафқат қилдинг, энди гуноҳларинг кечиради, охиратда мен билан ҳамнишин бўласан, молу бойлигингга баракат ҳосил бўлди”.

Байт:

Кишиким айласа, ҳамсояларига шафқат,
Жаннат ичра анга ҳамсоялик этгай Ҳазрат.

Умуман, подшоҳлар учун доруссалтанат — пойтахт, яъни ўрда оддий киши учун бир ҳовли кабидир, шаҳар ва саҳро жойлар унинг ҳимоясида бўлиб, у ердаги ҳар бир бенаво ва муҳтож кишининг ҳамсоялик ҳақлари бўлиб, подшоҳ улар аҳволидан хабардор бўлиши лозим ва шартдир.

Тарихдан машҳурки, ҳазрат Юсуф (унга Аллоҳнинг саломи бўлсин) Мисрга подшоҳ бўлган вақтда мамлакатда етти йил қаҳатчилик юз берди. Бу етти йил ичида ҳазрат Юсуф кундан кунга заиф ва озғин бўлар эди. Ундан бу ҳол боисини сўрадилар. У жавоб берди: “Пинҳоний ранжим бор, ғоятда оғир ва қийин”. Ҳақимлар сўрадилар: “Бизга баён қилгин, давосига машғул бўламиз?”. У деди: “Етти йил бўлди, подшоҳлик мансабида ўтирибман ва Миср райяси ихтиёрларини замона менинг тасарруфим қўлига берган, бу муддат ичида нафсимнинг бир орзуси бўлиб, бир арпа нони билан уни тўйғизгайман, аммо унинг мақсадин ҳаргиз муяссар қилмадим”, “Нима учун бу машаққатни тортарсан?” — деб сўрадилар. Айтди: “Қаҳат балосига гирифторм бўлган муҳтожлар, очлар аҳволини ихтиёр қилиб, бир кеча вилоятимда бирор киши оч бўлса, мен у кечада тўқ бўламан. Бунинг учун қисматда у оч қолганининг ўқубатига гирифторм бўламан, деб кўрқаман”. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд Бухоро қаҳатида рубоий айтганлар. Унинг таржимаси қуйидагича:

Қитъа:

Курсоқни тўр айладинг, еб анвойи таом,
Огаҳ бўлким, гурусналар беором,

Сан кечалар уйқу била, ул нола била,
Айғил бумудур санга тариқи ислом?

Хикоя қилишларича, Малик Солиҳ Шом подшоҳларидан бири эди. Унинг кечалари бир хос ғулом билан ташқарига чиқиш ода-ти бор эди. Масжид, хонақоҳ ва мазорларни сайр қилар эди. Ҳар киши учраса уни аҳволини текшириб, суриштирарди. Тун қоронғисида ўтиб бораётганда, бир масжидга етди ва у ерда бир дарвиш яланғоч ҳолда нола чекарди: “Эй бор Худо, подшоҳлар сенинг неъматингни ўз нафс лаззати ва роҳатига сармоя қилибдир ва занфу муҳтожлар аҳволдан беҳабар қолдилар, қиёматда агар булар жаннатга киришса, иззат ва жалолинг ҳаққи, мен жаннат сари қадам қўймайман”. Малик Солиҳ бу сўзни эшитиб, дарҳол масжидга кириб, кийими ва бир қалқон олтинни дарвишнинг олдига қўйди ва, деди: “Менинг эшитишимча, фақир дарвишлар жаннатнинг подшоҳлари бўлар эканлар. Бугун биз подшоҳмиз ва сизлар билан сулҳ қилгани келдик. Келгусида сизлар подшоҳ бўласизлар, ўшанда бизга хусумат эшигини очманглар ва ҳимоят назарини биздан олманглар”.

Назм:

Келиб ман сулҳ йўли бирла сизга,
Хусумат эшигин очманг тонгла бизга.
Ман эрмасман бу кун мағрури давлат,
Қилурман сизга жоним бирла шафқат.
Мани боримда сиз ҳам гина ташланг,
Тараҳхумдин мани жаннатга бошланг.

Ва яна меҳмонлар ҳуқуқини риоя қилиш лозимки, меҳмон Аллоҳ таоло қошидан келган ҳадядир. Ҳадисда ёзилишича, ҳар кишининг Аллоҳ таоло ва қиёмат кунига иқрори бор бўлса, меҳмонни азиз тутиши керак, чунки уни қанча азиз тутса, ўзи шунча миқдор халқ орасида обрў топади, шунинг учун имкони борича унга саховат ва мурувват кўрсатсин.

Қитъа:

Келса ногоҳ уйингга меҳмоне,
Ҳар неким бор, анга фидо қилғил.

Неки ул хоҳиш, этса андоғ қил,
Ҳожати бўлса ҳам раво қилғил.

Донишмандлар айтишича, меҳмонлар оз-қўплигига, қандай кишилигига қарамай, ўз карамингга қараб, нима мавжуд бўлса, шулар билан меҳмон қил.

Қўйидаги ҳикоя машҳур. Талҳа исми араб улуғларидан бири бўлиб, у танҳо бир воқеа муносабати билан Қайс қабиласига борди. У қабила сардори Молик ибн Авф эди. Уни танимай, унинг улуғлиги ва шарофатидан огоҳ бўлмай, унга иқром ва меҳмондорлик қилишда хато қилди. Талҳа ночор хорлик жомини чидаб ичди, у хокисорлик юкини ҳасабу насаб бардоши қуввати билан кўтарди. Талҳа у қабиладан қайтиб кетгач, Моликга у меҳмон қандай киши экани маълум бўлди. Ғоятда шарманда бўлди ва уэр қалами билан унга хат ёзиб, орқасидан юборди. Нома мазмуни шундай эди: “Сизни танимадим ва мендин лозим бўлган хизматкорлик расмини бажо келтирмадим. Шу сабабдан ғоятда шарманда ва бениҳоят ҳижолат чекмоқдаман.

Байт:

Ман нечук бош кўтарай, мунча хижолат билаким,
Қилмадим, ҳазратингга ҳеч муносиб хизмат.

Умидим шуки, мендан ўтган хатони афв қилгайсиз, чунки сизнинг карамингиз шеvasи уэрхоҳлар узрини қабул қилишдир, Менинг тилагим, бу гуноҳимни кечиргайсиз!”

Байт:

Хизматим тақсириндин гарча эрур шармсор,
Бекарон фазлингдин ўлмишман бaси умидвор.

Талҳа жавоб хатида ёзди: “Узрингни қабул қилдим, шунинг учун бу вaжҳдан қўнглингда қўп ваҳима етказмагин, мурувватим шундай талаб қиларки, бундай минг гуноҳни бир уэрхоҳлик учун кечиргайман.

Байт:

Чун надомат машриқидин узра субҳ урса дам,
Тун қаронғуси каби, барча гуноҳ бўлғай адам.

Мен сизни танимадим, деган сўзинг номаъқул ва карам шеvasидан жуда йироқдир, чунки меҳмондорчиликда эъоз ва икромни фақат улуғлар ва мартабалиларга кўрсатиш мурувват ва саховат расмидан эмас. Мезбонлик шарти шуки, офтоб каби ҳаммага бирдай нур сочгай ва ёмғирдек ҳамма ерга бир равишда ёққай. Агар меҳмон катта бўлса, унинг катталиги ҳаққини бажо келтиргин, агар кичик бўлса, ўзингнинг икром ва эҳсонингни зоҳир қилгинки, улуғлар хизматида хато қилиш надомат ва хижолат келтиради, фақирлар меҳмондорлигида камлик кўрсатиш бадномлик ва пушаймонлик келтиради”.

Бу маънода шундай назм айтган.

Назм:

Меҳмонни тутқойсан доим азиз,
Келтуруб расми мурувватни бажо.
Гар бузрук лойиқи хизмат дурур,
Қилдинг ўлгай хизмати ҳаққин адо.
Гар кичик бўлса, демаслар муниким,
Не учун мундоғ карам қилдинг анго.

Улуғлардан жуда кўп кишилар, ҳатто душманларига ҳам меҳмондорчилик ҳурматини риюя қилар эдилар.

Тарихларда ёзилишича, Кермонда ғоятда саҳий ва меҳмондўст бир подшоҳ бор эди, унинг меҳмондорлик эшиги ҳамиша очик бўлиб, эҳсон дастурхони пайваста ёйиғлиқ эди. Кермон шаҳрига ҳар киши келса, унинг карами дастурхонидан нон ер эди. У киши бу шаҳар ичида бўлганда, нонушта, тушлик ва кечки овқатни унинг зиёфатхонасидан олар эди. Азуд уд-Давла қўшини душман сифатида ҳар куни шаҳар дарвозаси олдига келиб, бу подшоҳ лашкари ҳам шаҳардан чиқиб, улар рўбару бўлиб, уруш қилар эдилар, ҳар кеча эса Кермон подшоҳи ўз душмани Азуд уд-Давла лашкарига етгунча таом берар эди. Азуд уд-Давла бир куни мактуб ёзиб сўради: “Кундузи жанг қилиш ва кечкурун таом беришнинг нима маъноси бор?”. Жавоб берди: “Жанг қилиш мардлик изҳоридир, нон бериш одамгарчилик равишидир. Сизлар гарчи душман бўлсангиз ҳам, менинг шаҳримда ғариб мусофирсиз, яъни мусофир меҳмондирсизлар. Бир киши шаҳримизга келиб ўз нонини еса, бу биз мезбонлар учун мурув-

ват ва саховатдан эмас”. Азуд уд-Давла бу сўзни эшитиб: “Бу киши шундай мурувватли экан, у билан жанг қилиш мурувватдан бўлмайди”, — деб дарҳол ортига қайтиб кетди.

Байт:

Гарчи душмандур анга мардлуқ эт,
Ким бу ишдин кўрмамиш ҳаргиз зиён.

Меҳмондорлик шарти шуки, меҳмондан меҳмондорчилик ҳолатида хато зоҳир бўлса, ё бундан бурун ундан гуноҳ содир бўлган бўлса, у кишининг уйига келиб, таомидан бир лўқма тановул қилгач, уни кечириш керак. Китобларда ёзилганки, Маъни ибн Зайд ҳузурига душманларидан уч юз асирни олиб келдилар. Маъни уларнинг қатлига фармон чиқаришни ўйлаб турган эди. Шу ҳолда бир ёш йигит асирлар орасидан турди ва сўради: “Эй подшоҳ, Худо ҳаққи менга бир қадаҳ сув беришига ижозат бер, токи мени ташна ҳолимда ўлдиришмасин!” Йигит жомни қўлига олиб, яна деди: “Эй подшоҳ, менинг бу қавмимдаги ҳамма ташнадир. Агар бу сувни бир ўзим ичиб, бошқаларга бермасам, бу мурувватдан эмас, агар берсам, мен ўзим ташна қоламан, барибир бизни, албатта, ўлдирасан ҳаммамизни сув ичириб, сероб қил, токи армон билан ўлиб кетмайлик!” Маъни буюрди, ҳаммасига сув бердилар. Йигит яна деди: “Эй подшоҳ, биз ҳаммамиз сенинг сувингни ичиш билан меҳмонинг бўлдик. Меҳмонни ўлдириш, қарам аҳли расмларидан эмас”. Маъни ёш йигитнинг бундай фасоҳати ва ақлидан таажжуб бўлиб, ҳамма асирларни озод қилди.

Бу мавзуда яна бир шундай ҳикоят бор. Амирлардан бирининг бир кишида жуда кўп маблағи бор эди. У киши эса, ўз қарзини адо қилишни хоҳламас эди. Охири қарзни ундан ундириб беришни бир шаддод мулозимга ҳавола қилди. Шунда мулозим у кишининг уйига бориб, кўп шиддат кўргизди, у киши ғоятда тазарру билан мулозимдан шундай илтимос қилди: “Мени амир ҳузурига олиб борсанг ва бир сўзим бор, унга айтсам”. Мулозимнинг унга раҳми келиб, амир уйига олиб борди, у ерда дастурхон ёзилган бўлиб, ош ейиш билан машғул эдилар. Булар кириб бориб, мулозим ош олдида ўтириб, у қарздорни ҳам ошга чорлади. Ош ер эдилар, амирнинг назари у қарздорга тушди.

Мулозимга: “Бу киши энди бизга меҳмон бўлди ва дастурхонимиздан таом тановул қилди. Шундай экан, уни ранжитиш мурувватдан эмас, ундан оладиган маблағимни ўзига бахшиш қилдим, уни тинч қўйгинки, ороми билан кетсин”, — деди.

Назм:

Жону дил бирла эҳтиром айла.

Меҳмон гар уйинга қўйса қадам.

Мезбонлиқ ариғини лабиға,

Тикмагайсан магар ниҳоли карам.

Ва яна тиланчи ҳуқуқини ҳам — хоҳ дағаллик билан тиласин, хоҳ узр билан, уларни “Ва аммас-соила фа-ло-танҳар” (“Зухо” сураси, 10-оят), [“Соил (гадо)ни эса (малол олиб) жеркиманг!”] ҳукми билан адо қилиш шартдир.

Ҳадисда шундай ёзилган: “Лис-соили ҳаққун ва лав жоа ало фарасин” (“Тиланчининг ҳаққи бордир — гарчи от устида бўлса ҳам”). Бу муболаға шунинг учунки, тиланчи ҳаққи ҳеч қандай сурагда зое бўлмайди. “Калимоти Исавий” китобида шундай ёзилган: “Қимки тиланчини ноумид қайтарса, бир ҳафтагача раҳмат фаришталари унинг манзилига келмайдилар”.

Султон Иброҳим Алҳам (унинг сири муқаддас қилинди) подшоҳлик замонида аҳли хонасига ва хазинабонига айтар эди: “Яхши дўст — бу тиланчилар бизнинг уйимиз эшигига келдилар, бирон мол уларга берсангизлар, Аллоҳ садақага берилган нарсани шукрини охират саройида айтади, шунинг учун мен сизларга садақага нисбатан ўн баробар кўп маблағ бераман”.

Қитъа:

Гар тиларсан ҳар икки дунёда бўлмоқ шодмон,

Жуду эҳсон бирла соилларни дилшод айлагил.

Вар тиларсан ҳар балони қайдидин озорлиқ,

Нотавон мискинни ғам бандидин озод айлагил.

Ва яна гуноҳкорнинг гуноҳини кечиришни тилагувчилар ҳуқуқига риоя қилиш керак. Чунки, гуноҳкорга шафоат қилувчилар, албатта, шарафли кишилардан бўлади. Шафоатни узр-хоҳлик тили билан тилаш керак. Шундай экан, бундай киши-

ларнинг сўзларини ҳурмат қилиш ва айбдорлар гуноҳини афв қилишда буларнинг шафоатларини қабул қилиш саодат аҳли одатларидандир.

Тарихий китобда ёзилишича, ақибдорлардан бири халифа Мансур қошида бир гуноҳқорни афв этилишини тилади. Халифа: “Бу киши катта гуноҳ қилган эди”, — деди. Ул азиз: “Албатта, мен унинг бундай катта гуноҳ қилгани учун кечирини илтимос қиламан, чунки кичик гуноҳни кечирини учун шафоатга ҳожат йўқ”, — деб жавоб берди. Халифага бу сўз хуш келди. Шафоатини қабул қилди.

Байт:

Ҳар кишигаким, бўлур мундоғ шафеъ,
Барча ерда бўлғуси қадри рафийъ.

“Нигористон” китобида ёзилишича, қудрат аҳлига қўл остидагилар хатоларини афв қилиши, қадрлари баландлигининг нишони ва ҳимматлари баландлигининг аломатидир, ҳимоячилар сўзи уларнинг марҳамати намён бўлишига сабаб ва баҳонадир.

Ҳикояда ёзилишича, бир кишига хиёнат қилиб бадном қилдилар, унинг қиссасини вилоят волийсига арз қилдилар, у эса зиндонга буюрди, маълум муддат давомида уни эслатмадилар. У замонда бир улуғ зот бор эди, ҳақгўйлик ва вафодорлик сифати билан машҳур бўлиб, унинг гуноҳқорга илиқ муҳаббати бор эди. Волийга хат битди. Мазмуни шундай: “Гуноҳқорлар гуноҳларини кечирини аҳли марҳаматлари ва иқтидор гуруҳи шафқатлари намунасида бўлиб, зиндонда маҳбус бўлиб ўтирган шахс, асоссиз тўхматга учраб, меҳнатга қолган, ҳалокатга яқинлашган ва биламанки, жаноби олийнинг умумий қарамлари гирифторлар халослигига баҳона халос. Агар меҳнатга дучорнинг этаги бу асоссиз тўхматидан покдир, унинг халослигига олий ишоратларини юритсалар яхши бўлмай, агар айб иш ғубори унинг яқосига ўтирган бўлса, афв суви билан ювсалар қарам нишонини изҳор қилган бўласиз, бу икки ҳолатдан бошқа сурат бўлса, гуноҳини ҳимоячилар кечиргайлар”.

Қитъа:

Эй маснади алтофи, беҳад инъоми жуди омм,
Файзинг саҳоб янглиғ, фазлинг чу офтоб.

Бу афв суви бирла гуноҳкор номасин,
Бежурм бўлса қилма, ғазаб ўтида кабоб”.

Бу хат волийга етиб, бу мақолат фасоҳати ва шафоат лато-
фатига ром бўлиб, шундай жавоб ёзди: “Эй азизи мушфиқ ва
содиқ ҳимоячи,

Байт:

Аниким лутф ила дархост қилдинг,
Салоҳ айлаб ишини рост қилдинг.

Бу шафоат сўзларининг гулшаники, ундан меҳр ва вафо бўйи
намоён бўлмоқда, мақолатинг офтобни матлаъики, ундан содиқ-
лик ва сафо нури порлаб турибди. Унинг воситаси билан у
фақирнинг қилган ва қилмаган гуноҳини, қасос олиш учун унга
қўйилган айбони кечирдим, уни хато йўлдан қайтариб, ҳибсдан
озод қилдим.

Байт:

Эй санинг амринг ила, ўтса бўлур бу жоңдин,
Бас киши қилса гуноҳ, саҳл ўлгай ўтмак андин.

Шу нарса муқаррарки, гуноҳкорнинг гуноҳин афв этишни
тилаш шарият ҳукмини жорий қилиш маҳалда яхши эмас, яъни
гуноҳкорга шаър билан унга сиёсат лозим бўлса, шафоатини
қилиш керак, чунончи “Қуръони мажид” да келибдурким: “Вала
таъхузкум бихима раъфатун” (“Нур” сураси, 2-оят) [“Агар
Аллоҳга ва охират кунига имон келтирувчи бўлсангизлар, Ал-
лоҳнинг дини (ҳукми)да сизларни уларга (зинокорларга) нис-
батан раҳм-шавқат (туйғулари) тутмасин!”].

Тамвоҷхон сиёсати тўғрисида ёзилишича, бир йигитни ўғирлик
туҳмати билан унинг ҳузурига олиб келдилар, у йигит соҳиби ҳусн
эдики, малоҳат боғидаги нав ниҳол, жамоли гулистони хатти ҳол
райҳони билан жуда ороستا, юзи ойнасига илоҳий қудрат парвозгари:
“Ва савваракум фа-аҳсана суваракум” (“Ғофир” сураси, 64-оят)
сайқали билан жило бериб, чеҳраси саҳифасига сунъи раббоний му-
саввири “лақад халақнал-инсана фи аҳсани тақвим” (“Тин” сураси,
4-оят) қалами билан зеболик суратини чизган. Аввалги иқтибос

маъноси буки, “Аллоҳ сизлар учун Ерни қароргоҳ, осмонни том қилиб қўйган ва сизларга сурат (шакл) бериб, суратларингизни гузал қилган ҳамда сизларни пок нарсалардан ризқлантирган зотдир”. Кейингининг маъноси — “Ҳақиқатан, Биз инсонни чиройли қилиб яратдик”, деганидир.

Байт:

Тортмиш ҳар на кўнгил сафҳасига килки ҳаёл,
Қилдилар сурати зебоингни андин зебо.

Подшоҳ Тамғоч буюрди: “Шаҳар чорсусига элтиб қўлини кесингизлар”. Давлат аёнлари буни эшитиб, фиғон кўтардилар ва салтанат яқинлари ҳамма саллаларини бошларидан олиб, фарёд қилдилар: “Эй подшоҳ, бу йигитнинг гуноҳидан ўтгин, унинг сиёсатини бу камина мулозимларга бахшида қилгин!” Подшоҳ: “Мени бу ҳукмга дахлим йўқдир, Аллоҳ таоло буюрганки, ўғрининг қўлини кесинглар, деб”, — жавоб берди. Улар яна: “Эй подшоҳ, унинг қўлини кесмоқ хайфдир, бизнинг у қўлга раҳмимиз келади”, — дедилар. Подшоҳ: “Ўғрининг нозик қўлига қараманглар, мол эгасининг қонли кўнглига қаранглар, унга нисбатан бу ғам сизларга кам кўринади”, — деб жавоб берди.

Ва яна шундай киши ҳаққига риюя қилиш керакки, уни бироз ошнолиги бўлса, ё зарра хизмат қилган бўлса. Гарчи бу восита оз бўлса-да, аммо одам ўзининг карамига боқиб, уни муҳим деб билиши, у фақирга имкон борича меҳрибонлик кўрсатиши керак.

Ҳикояда ёзишча, бир киши бошқа бир кишининг уйини ижарага олиб, бир неча кун у ерда яшаб турди. Ногоҳ у одам бу шаҳардан сафар қилиб, яна бир вилоятга бориб, вазирлик мансабига эришди. Ва бу уй эгаси ҳам уни учратишни умид қилиб, ўша вилоятга борди ва вазирнинг манзилига келди. Шунда у вазир боргоҳи ичига киришга ҳаракат қилди. Эшик олдида ясовул турган эди, киришни ман қилди ва сўради: “Сен қандай кишисан, нимага бундай журъат билан бу боргоҳга киришга қасд қилдинг?”. У деди: “Вазирнинг ошносиман, шу жиҳатдан бу одобсизликка қадам қўйдим”. Ундан сўради: “Қандай ошнолигинг бор эди?”. Жавоб берди: “Бир вақт вазир менинг уйимни ижарага олиб яшаган эди, ҳозир шу восита билан унинг ҳузурига келдим, у менинг ҳолимга назар солиб, мени қийинчилик пастлигидан

иззат ва ҳурмат баландлигига кўтарса”. Ясовул кулди ва деди: “Эй бечора, сен нодон экансанки, бундай арзимас воситани вазир борасида зикр қилибсан, буни ўз кўнглингда катта ҳақ деб тасаввур қилибсан, йироқ йўлдан келибсан, талаб қилган ҳақгузорлигинг натижасини беҳуда тама ранжини чекмай, йўлингдан қолмай қайтиб кет!” Тасодифан вазир парда ичидан бу сўроқ жавобдан воқиф бўлиб, ҳожибни чақириб: “Кимга бунча сўз айтгансан?” — деб сўради. Ҳожиб табассум қилиб деди: “Бир киши келибдир, бир вақт уйимни вазирга ижарага берган эдим, деб айтди. Мен уни маломат қилиб, қайтариб юбордим”. Вазир айтди: “Ёмон иш қилибсан, тез бориб, уни қайтариб олиб кел”. Ясовул бориб, уни топиб келтирди. Вазир унга кўп таъзим қилди, беҳисоб ёқимли гаплар айтди, аҳлу болалари аҳволдан сўради, уларнинг ҳар қайсиларига улуг тухфалар бериб, бу кишини хурсанд ва мамнун қилиб кузатди.

Қитъа:

Кўнглига нур бер, меҳру вафодин,
Ўгирма юз бурунги ошнодин.
Рафиқинг гар фақир ўлса унутма,
Ки, они суҳбатини саҳл тутма.

Яна бошқа ҳиммат аҳлига ўз карамлари ҳаққини риоя қилиш фарздир. Бунинг маъноси сурати шундайки, ҳукумат аҳлида дарҳақиқат бирон кишининг ҳеч ҳаққи бўлмайди. Аммо у ҳийла ишлатиб, унинг ёрдамида сиёсат жазосидан халос бўлади, натижада уни озод қиладилар. Унинг ҳийласи ҳақиқатини истамагайлар ва карам риоясин қилиб, ўзларини шундай тутадиларки, гўё фирибини билмадилар ва англамадилар. Бундай сифат мурувватнинг буюклиги ва ниҳоятсиз карам белгисидир.

Ҳикояда ёзишларича, бир кишини хун тухмати билан Зиёд Мисрий ҳузурига олиб келдилар. Зиёд уни ўлимга буюрди ва жаллод тифини тайёрлади. Маҳбуснинг кўзини боғлашни хоҳлади. Аммо бечора кўрдик, бало дарёси мавжга кирди ва ажал наҳанги оғзини очди. Тазарру қилиб, зорлана бошлади, фойда бермади. Тавба ва истифорга машғул бўлди, таъсир қилмади. Охири деди: “Эй амир, менинг ва сенинг орамизда ҳамсоялик ҳаққи бор, ҳамсоя ҳаққини риоя қилиш мурувват миллатида ва

саховатпешалик мазҳабида жуда мўтабардир. Агар бу ҳуқуқ мулоҳазасида нуқсонга йўл қўйсанг, айб қидирувчилар таъна тилини чиқаргайлар ва нуқсонни кўрувчилар эътироз эшигини очадилар. Шовқин-сурон кўтариб, амир ҳамсоя ҳаққини сақламади ва қўшнисини жазога тортди, дейдилар. Ўйлаб кўр, мендек заиф хунини тўкиш билан ўзингни маломат ўқига нишона қилиш сендек пок, ахлоқнинг гулистонида озор хори унмаган ва васфинг эстагига ғубор ўтирмаган киши учун жуда ажиб ва ғариб ҳолдир”.

Қитъа:

Манга бу жондин ўтмак саҳл бўлғай,
Не ғам гар юз мингдек бўлса нобуд.
Вали сандек киши бадном бўлсанг,
Пушаймон анда ҳаргиз бермагай суд.

Зиёд бу масалада фикрини зиёдалади ва андишасини ҳар тарафга югуртирди, лекин ҳеч бир важҳ билан унинг ошнолиги кўчасига йўл тополмади ва сўради: “Баён қилгин, менга ҳамсоялигинг ҳаққи қайси диёрда собит бўлиб эди?”. Ва у бечора айтди: “Менинг отамнинг уйи Мисрда сенинг уйингга ҳамостона эди, отам аксар вақтда сенинг мулозимларинг билан ҳамсуҳбат эди”. Зиёд сўради: “Отангнинг оти нима эди?”. У жавоб берди: “Эй амир, мен жон кўрқинчидан ўзимнинг отимни унутиб қўйдим, отамнинг исмини қандай ёдимга келтирай?” Зиёд кулди ва уни озод қилди.

Ва яна бири раия ҳуқуқини риоя қилиш адолат ва эҳсон билан бўлади, авлодлар, амирлар, вазирлар, сипоҳийлару хизматкорлар ҳуқуқларини мулоҳаза қилиш охириги бобда баён этилади, иншоаллоҳу таоло.

38-боб. Яхшилар билан ҳамсуҳбат бўлиш баёнида

Яхшилар билан ҳамсуҳбат ва донолар билан ҳамнишин бўлиш саодати абадий кимёси ва доимий давлат раҳнамосидир.

Назм:

Яхшиларнинг зайлиға ўзунгни ол,
Покларнинг меҳрини кўнглунгга сол.

Ҳар сифатким, яхши ул кишини қилур,
Яхшиларнинг суҳбатидин топилур.

Форс подшоҳларининг қоидалари шундай эдики, ҳаргиз суҳбатлари ҳақимлар ва фозиллардан ҳоли эмас эди, уларнинг кенгашисиз ҳеч ҳукм юритмас эдилар. Бу жиҳатдан, салтанат ва адолат биносини ростлиққа қурган эдилар. Шунинг учун мамлакатлари ҳукмронлиги муддати тўрт минг йил, балки ундан ҳам узоқ давом этди.

Султон Санжар олим Умар Хайёмни тахтидан йироқ қилмас эди ва Аббосий халифалар, ўзлари донишманд бўлганидан ташқари, ҳамма ишлари биносини аҳли илм, аҳли тақво ва донишмандлар сузлари асосига қурган эдилар. “Хилофатномаи илоҳий” асарида ёзилишича, подшоҳ деб у кишини атаса бўладики, шавкатлик бўлиб, ҳукми ҳикматга мувофиқ бўлсин. Шундай экан, қудрат аҳлига лозимдирки, ҳикмат сифатига эга бўлсинлар ва унинг билан сифатланиш шу суратда юз берадики, тадбир услуби ва жаҳон тасарруфи қоидасини ўргансалар, ўганиб амалга оширсалар. Демак, бу тақдир билан уларга олимлар ва фозиллар, ҳақимлар ва орифлар суҳбатларига интилишлари керак. Жоҳиллару гофиллар, ёмон феълликлардан парҳез қилиш жуда лозим ва шарт.

Қитъа:

Ҳамнишинким, зийрагу пўр донишманд эрур,
Ҳам кўнгил оромию, ҳам руҳиға пайванд эрур.
Ул кишиким, ғафлату нодонлиқни васфидур,
Заҳри қотиллиқ йилонға суҳбати монанд эрур.

Юнонийларда расму русум шундай эдики, вилоятларига ҳоким танлашда шуни ихтиёр қилар эдиларки, илму ҳикматда ҳамма олиму фозиллардан кўпроқ бўлсин, ёки шундай бир кишини хоҳиш қилар эдиларки, у ҳукамолар назарига манзур ва ҳукмига маҳкум бўлиб, суҳбатлари таъсиридан фазилат нурлари аҳволи саҳифасига ёритилган бўлсин. Чунки, улар суҳбатининг таъсири жуда каттадир. Хабарда ёзилишича, яхши ҳамсуҳбат аттор каби бўлиб, гарчи мол-мулкдан бермаса ҳам, унинг ҳидидан баҳраманд бўласан, ёмон ҳамсуҳбат темирчи каби бўлиб, гарчи ўтида куймасанг ҳам, тутун ва иссиғидан алампнок бўласан.

Қитъа:

Айлагил атторни сан жўстжуй,
Тобқайсен, токим улардин яши бўй.
Қилма оҳангар дўконига назар,
Еткурур, ўт бирла дудидин асар.

Подшоҳлар суҳбатига муносиб кишилардан бири диний масалаларда олимдирки, омилу одил ва эътиқодда қатъий бўлғай, шарият аҳкомин яхши ўзлаштириб, асл ва майда масалаларнинг ҳаммасини билган бўлади. Фурсат топилди, дегунча, ҳумоюн мажлисда ҳалол ва ҳаром, амру наҳий, фарзу суннат, намозу рўза, ҳажу закот, гуслу таҳорат ҳукмларидан равшан далиллар билан баён қиладиган бўлсин. Унинг баракати султон давлатини бақувват қилсин.

Байт:

Агар масоили шаръийа топмас эрса баён,
Бўлур мазоҳиби миллат бинолари вайрон.

Ва яна бошқаси яхши насихатчи ва беғараз воизки, охират ишларини эслатиб туради ва дунё ишлари юзасидан ҳам насихат қилади, фасих сўзлар билан подшоҳни ёмон иш ва сўз, ношойиста феъдан қайтаради, ҳаром нарсаларга майлликни ва ёмонликни бошлашдан ман қилади. Насихат сўзини подшоҳга халойиқ ҳузурда айтмай, балки уни хилватда изҳор қилсин, насихатини ширин сўз ва мулойимлик билан бошласин. Чунки бу замонада юмшоқлик ва хушхулқлик кўрсатилмаса насихат иш бермайди. Подшоҳлар бурунги замонда олимлар ва шайхлардан аччиқ сўз эшитар эдилар, уни ихлос ва эътиқод билан қабул қилар эдилар.

Чунончи, тарихларда ёзишича, халифа Ҳорун ар-Рашид Шақиқи Балхий (қуддиси сирриҳу) дан сўради: “Эй шайх, менга бир насихат қил!” Шайх айтди: “Эй халифа, Аллоҳ таоло бир кўрғон қурганки, уни дўзах дейдилар, сени у кўрғоннинг дарвозбони қилиб, уч нарсани сенга берди, токи халойиқни улар ёрдами билан дўзахдан озод қиласан: бири мол ва бири шамшир ва бири қамчи.

Шундай экан, мол билан мухтожларни эҳтиёждан халос қилишнинг керак, токи заруратда ҳаром ва шубҳалик нарсаларга эътибор беришга мажбур бўлмасинлар. Шамшир билан золимларни қатл қиласан, токи мусулмонлар уларнинг ёмонлигидан осойишта бўладилар. Қамчи билан фосиқларга адаб берасан, токи фисқу фужурдан қочсинлар. Агар шундай қилсанг, ҳам ўзинг, ҳам халқ нажот топади. Агар сўзимнинг аксига машғул бўлсанг, билгилки, дўзахга ҳаммадан бурун сен борасан, ўзгалар орқандан боради”. Ҳорун ар-Рашид бу сўзни эшитиб, сўнг йиғлади ва Шақиқнинг қўлини ўпди.

Байт:

Насиҳатким қилурлар сидқ бирла,
Қабул этгай ани ҳар ким эшитса.

Ва бошқа ҳозиқ табибларки, даволаш қондасини яхши билган бўлади, касалга шифо беришда, ранжни бартараф қилишда барча фанлардан ва ҳамма соҳада баркамол бўлиб, Исодек нафас киргизишда, Мусодек куч-қудрат кўргизсин.

Байт:

Оғриқ жони тоза бўлғай, анинг дамидин,
Роҳат тобқай руҳи, анинг мақдамидин.

Ҳамиша подшоҳ миждозини мулоҳаза қилиб, сиҳатлигининг фикрида бўлсин. Агар мабодо унинг шариф табъида нуқс малолатини мушоҳада қилса, дарҳол даволашга машғул бўлсин.

Ва яна бошқа аниқловчи ва диққатли мунажжимларки, шамол ва тақвим саҳифаларини ҳал қиладиган бўлсин ва ҳайъат илми¹ ва юлдузлар фани ганжлари калидини қўлига олган бўлсин.

Байт:

Собити сайёралар аҳкомини, тақвимини,
Бемашаққат рўйи коғаз узра тасвир айлағай.

Улар султоннинг муборак толеига назар солиб, ситоралар сайри ва ороми далилларини таҳқиқ қилиб, ҳар қайсини бахт

¹ Ҳайъат илми — астрономия.

буржи ва ё ёмонлик даражасига келишидан ҳамиша хабардор бўлсин. Давлат ва саодат аломатини мушоҳада қилган соатда подшоҳни шукргузорлик ва миннатдорлик йўлига далолат қилсин, токи у сифат яхшилигидан “биш-шукри тадумун-ниъаму” ҳукми билан давлат неъматига давомийлик ва барқарорлик ҳосил бўлсин, хатару меҳнат нишонларини маълум айлаган вақтда, уни дуо-ю тазарру, садақоту хайротга тарғиб қилсин. Бу сурат баракатидан “ас-садақату таруддул-бало ва тазидул-умра” мазмуни билан ёмонликлар даф ва меҳнат кўтарилсин. Аввалги арабча иқтибос мазмуни неъматлар давомийлиги шукрдан ўзга нарса билан бўлмас, деганидир. Иккинчи арабча иқтибоснинг мазмуни садақа балоларни қайтариб, умрни зиёда қилади, деганидир.

Қитъа:

Тиларсанким, балодин жон қутулғай,
Тазарруъ айлагилким, чора бўлғай.
Кишиким, илқини эҳсонға очти,
Ғаму меҳнат анингдин чуст қочти.

Подшоҳ ёнида бўлиши керак бўлган гуруҳларнинг яна бири ширин тили шоирларки, шеърятда етишган сўз билимдонларидан чиройли сўзловчилик отини ўткизган бўлсин ва шеър майдонида фасоҳат чавғони билан балоғат гўйини¹ олиб шахсуворлик шухратини кўтарган бўлсин.

Байт:

Назмидин бўлғай фасоҳат чеҳрасига обрў,
Шеърининг етгай балоғат гулшанига рангу бўй.

Подшоҳ васфи жавоҳирларини назм ипига териб, шухрат бозори ичида жилвага келтирсин ва равшан шеърлари билан унинг яхши отини рўзғор саҳифасида ёдгор қилиб қўйсин.

Назм:

Шоир элини тутқайсан доим, азиз эътибор,
Чунки, назмидин қолур оламда отинг ёдгор.

¹ Гўй — от устидаги чавгон ўйинидаги тўп.

Қолди Салмон шеъри бирла шуҳрати Султон Увайс,
Шайх Саъдий назмидин Бу Бақр бўлди номдор.
Ёйди оламға Низомий назми Баҳром отини,
Анварийни шеъри Санжар васфин этти ошкор.
Бўлмаса эрди, агар Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си,
Шуҳрат олмас эрдик, Каю Рустаму Исфандиёр¹.
Ҳарна таснифи Жомию Навоий қилдилар,
Мадҳи Султон Ҳусайн анинг ичра яна бор.

Улуғлар айтишича, ҳамма халойиқ ақлга муҳтождир ва ақлни тажрибага эҳтиёжи бордир. Чунки тажриба ақлни ойнасидирки, унда иш яхшилиги суратини мушоҳада қилади. Рўзгор тажрибалари узун умр ва кўп яшаш билан қўлга келади. Умр орияти муддати бу маънони топишга вафо қилмаслигини ҳақимлар кўрдилар. Шундай экан, бунга шундай чора барпо қилдилар ва меҳрибонлик юзидан бир тадбир кўзладилар. Бу нуқсоннинг йўқотиш-ни иложи бўлсин ва ҳамма тажрибалар бир йўли қўлга киритилсин. Шундай чора ва тадбир шуки, ўтган подшоҳлар аҳволи ҳикоятини ва амирлару вазирлар ахборотини ва олимлару ҳақимлар сўзларини китобларга битдилар. Бурунгилар қиссаларини ва тарихларини кейингилар учун саҳифалар қайдига ёздилар. Токи, давлат ва шавкат аҳли уларни ўзларига дастуруламал қилсинлар ва ҳар қайси бирлари ўз истеъдоди ва ҳимматига боқиб, у ҳикоятлар мутолааси ва у ривоятлар мулоҳазасидан баҳра олсинлар ва фойда кўрсинлар. “Вас-саиду ман ваъза би ғайриҳи” (бошқадан насиҳат олган саодатманд кишидир) мазмуни билан бурун-гилар ўғитларидан пандни ёқтирувчи ва қадимийлар тажрибасидан фойда олувчи бўлсин.

Маснавий:

Бурунги подшоҳлардин ҳикоят,
Қадимий аҳли донишдин ривоят.
Кўнги кўзиға бергай рўшнолиқ,
Хирад илмиға бергай ошнолиқ.
Суҳанварлар чекиб бисёр ранжи,
Топиб ҳар бобдин ҳар навъ ганжи.

¹ Бу шеърлар парчалари юқорида ҳам зикр этилган.

Қилиб ҳар гунодин бир қисса оғоз,
Бериб ҳар қиссаға бир тарзи пардоз.
Юрутдилар саҳойиф узра хома,
Қўюб кеттилар они ёднома.
Керакдурким, уларга фикр солсанг,
Ки ҳар бир қиссадин бир нукта олсанг.
Дарахти экдилар оламда бисёр,
Қилиб ҳар шоҳи ширин мева изҳор.
Ани соригақим эмди ўтур юз,
Ки шох устидин бир меваи уз.

39-боб. Ёмон кишилардан йироқ юриш баёнида

Умунан яхши инсонлар суҳбатига қизиқиш керак ва ёмон кишилар билан муносабатда бўлишдан парҳез қилиш ҳам лозим, чунки ҳар бир тоифа суҳбати одамга ўз таъсирини ўтказди. Яхшилар билан ҳамсуҳбат бўлиш давлат ва саодат натижасини беради ва ёмонлар билан бирга ўтириш хорлик ва пушаймонлик ҳосилини кўрсатади.

Қитъа:

Бўлуб ҳамроҳ Қаҳф асҳобиға сак,
Ўзини яхшилар қавмиға олди.
Қўшулғоч куфр элиға Нуҳ ўғли,
Улар зайлида Ҳарқоб ичра қолди.

Ёмон кишилар икки гуруҳдир, бирини даф этиш шарт, яъни уларни вилоятдан йўқ этиш керак ва яна бирини ман қилиш лозим, яъни улар билан суҳбатлашишни тақиқлаш керак. Аммо, ўғри ва қароқчиларни даф қилиш қудрат аҳли зиммасига қўйилган шарт бўлиб, бундан мусулмонларга фойда бўлади. Хушанг васиятларининг учинчиси шундай эди: “Эй фарзанд, фосиқларга жазо бериш керак, ҳамиша уларни сиёсат билан ушлаб турасан, бадқирдор ва фасодкорларни хор ва забун қилгайсан, ўғри ва қароқчилар зарарини вилоят ҳудуди ва йўлдаги гузарлар бошидан йўқотгайсан, токи мусофирлар омон бўлгайлар, савдогарлар турли тарафдан шаҳрингга келгайлар ва боргайлар, токи мамлакатинг ҳар хил рўзгор бу-

юмлари ва матолар, турли таомлар уларнинг келишидан пайдо бўлиб, халойиқ бундан фойда кўрадилар.

Қитъа:

Гар адолат сори кўшиш қилмасанг,
Тобмағайсан салтанатдин шодлиқ.
Сақлағил йўлни қароқчи шарридин,
Гар тиларсан мулкинга ободлиқ.

Амир Ҳамза (Аллоҳ ундан рози бўлсин) тўғрисида “Жа-воҳирул-амора” китобида ёзишларича, у шундай деган: “Жо-ҳиллик вақтимда тижорат учун Мадойин тарафига бордим, менда қирқ кийим бўрди яманийдан бор эди. Мен Мадойин сарҳадига етганимда, қароқчилар йўлимни тўсиб, мени тунаб, бор-будимни олдилар, юз азоб билан Мадойин шаҳрига етиб келдим ва Нўширвонга арз қилдим. Нўширвон ҳолимга эъти-бор бериб, мени бир ясовулга топширди. У кўлимдан тутиб, бир манзилга олиб келди ва: “Ўғриларни тутиб, молингни кўлингга бермагунча, сен шу ерда яшаб тургин”, — деди. Мен у манзилда бўлганимда, ҳар эрта ва оқшом подшоҳнинг хос овқатларидан хонча тартиб бериб, олдимга олиб келар эдилар ва мен тановул қилар эдим. Ҳар куни Кисро дарго-ҳига борар эдим, уни адолат ва раиятпарварлигини томоша қилар эдим. Қирқ кунни мен шундай ўтказдим. Қирқинчи куни ўрдадан қайтиб, у манзилга келиб кўрсам, қароқчига ол-дирган қирқ бўрди яманий кийимларим ҳаммаси турибди, у кийим устига қирқ тилло қўйибдилар. Бир парча қоғоз у ерда бор бўлиб, унга шундай деб битилган: “Молингни қароқ-чилардан олиб, кўлингга топширгунча қирқ кун интизор бўлдинг, бу қирқ тиллони ҳар бири бир кунлик кутишинг бадалидир, ўз вилоятингга борганингда биздан шикоят қил-массан”. Бу ҳикоятдан маълум бўладики, имкон қадар под-шоҳлар ўғри ва қароқчиларни йўқ қилишда кўп шиддат кўрса-тар эканлар.

Султони одил шундай бўлиши керакки, сиёсат ҳайбати би-лан мусулмонлар йўлларини ўғри ва қароқчи хавфидан омон қилсин. Ҳар киши мусулмонга йўлда озор берса, уни уқубат гирдобига ташласин, токи ўзгалар бундан ибрат олсинлар.

Маснавий:

Қароқчи бошин узгил, дўзд қўлин,
Улардин эмин этгил халқ йўлин.
Агар фош ўлса элга йўл амони,
Юрушгай ҳар тарафдин карвони.
Чу келди мамлакатга аҳли тужжор,
Улардин элга етгай нафи бисёр.
Бўлур маъмур шаҳару кентлар ҳам,
Кетар эл хотиридин гуссаи ғам.

Яна шундай газанда ва фитначилар тоифаси борки, улар шаҳар ва қишлоқларда қора юзлик ва тунд хулқлиги билан тажовуз қўлини халойиқ моллари ва фарзандларига чўзадилар. Ўз хавфсизлигини ўйлаб, ҳеч киши улар устидан арз қилолмайди, қудрату ҳукумат аҳлидан бошқа киши уларнинг уруғини қурита олмайди. Шундай экан, подшоҳ шундай ёвуз кучларни вилоят ҳудудидан йўқотиши лозим.

Хабарларда ёзилишича, Ҳалаб шаҳрида риндлар ва безорилар кўп бўлар эди ва халойиқ улардан тангликда қолиб, Миср подшоҳи ҳузурига арз қилдилар. Подшоҳ Муслиҳ исми кишини шу вилоятга ҳоким қилиб, биринчи навбатда безори ва бевошларни йўқ қил, деб буюрди. Муслиҳ Ҳалабга борди ва у жамоатга сиёсат қилди. Аммо у қанчалик кўп жидду жаҳд қилмасин, барибир бунинг таъсири бўлмади. Охири иш шунга етдики, улар жоме масжиди ичидаги намоз ўқийдиган ерда, ҳокимнинг рўбарўсида шундай ёзувни битдилар: “Эй Муслиҳ, беҳуда машаққат тортмагин, биз шундай жумладан эрурмизки, агар биримизни ўлдирсанг, ўнимиз бош кўтарамиз, бизни риндлик ва бевошлик ўқи билан ўлдирсанг, бу биз учун фахр ва обрўйимиз, биз бундан ор қилмаймиз. Сен бизни ўлдиришдан чарчайсан, лекин биз ўлимдан қочмаймиз”.

Назм:

Ўлум бизга санад бўлмиш, эрурмиз ринд авбоши,
Агар ўлсанг отингиз фитна тифин қабримиз тоши.
Тўкулса қонимиз ҳосил бўлур бас лаъл ила гавҳар,
Жавоҳирга харис ўлғай бизнингдек марди қаллоши.

Муслиҳ бу хатни кўргач, шуни билдики, улар ишини бирон-бир тадбир билан тугатишдан бошқа илож йўқ. Шундан сўнг буюрди, хатнинг остига қуйидагиларни битдилар: “Сизларнинг мардона ва журъатлик эканингизни билдим ҳамда якдил ва якжиҳат бўлганингиздан мамнун бўлдим.

Байт:

Мардлик бобида ҳаргиз мислингиз йўқдур,
Бу сифат эранларга қилурман офарин.

Ҳозир, ҳар нимаки сизларга қилган бўлсам, ундан пушаймонман ва узрхоҳлик мақомига келиб, сизларга тақвият ва тарбият қилиш фикрига тушдим, вассалом”.

Масжидда ҳозир бўлганлар унинг бу жавобидан таажжубда қолдилар. Муслиҳ ғойибона ва ҳозирона у бевошларнинг таъриф ва тавсифларини қилишга машғул бўлиб, уларни бандга солиш, махбус қилиш ва ўлдиришдан қайтди. Бир куни шаҳар улуғлари ва эътиборлилари унинг ҳузурига келиб, бевошлар орасида ҳар хил гап-сўзлар кўпайиб кетганлигини маълум қилишмоқчи бўлишди, лекин ҳоким улардан олдин шундай деди: “Эй улуғ ва эътиборлилар, эшитингизларки, мен у йигитларни ўлдирганимдан пушаймонман. Улардек дадил ва ақлли кишиларга озор етказиш ғоятда хайфдир ва кўп замонлар ўтса ҳам, бундай эркаклар доимо пайдо бўлмайдилар. Бугун мен уларга муҳтожман, чунки Рум тоифасидан душман пайдо бўлган. Уни йўқ қилиш учун шулар каби шижоатли ва баҳодир эркаклардан керак. Агар сизлар менинг тарафдорим бўлсангизлар, бу қавмнинг сардор ва пешволарини келтиринглар, токи уларни тарбият билан хурсанд қиламан”.

Назм:

Агар келса улардин ҳар диловар,
Сарафроз айлағум инъом этиб дур.
Уруш асбобини дағи берурман,
Қиличу ўқу найза, оту жавшан.

Улар айтдилар: “Бундай тоифадан вилоят улуғлари ҳам мавжуд бўлиб, ҳозир сизнинг сиёсатингиздан қўрқиб панада юриб,

ўз касбкорлари билан машғулдилар”. Муслиҳ уларни чақиришни буюрди. Улар келишганда кўп ва беҳисоб илтифот кўрсатди, улар орасидаги бир қарияга вазирликни берди, ўғилларини ясовул қилди, ҳаммасига амирона хилъат берди. Бир неча кундан сўнгра, бебошларнинг кўнгиллари ҳокимдан омон ва хотирлари халойиқдан бежавотир бўлди, шунда Муслиҳ уларга айтди: “Менинг айёрепеша ва қонхўр эркакларга эҳтиёжим бор. Сизлар шундай жамоани билсангизлар, ҳузуримга келтиринглар, токи мен уларга хилъатлар бериб, тарбият қилиб, кўнгиллари хоҳлаган инъомлар билан тўлдираман”. Қария фарзандлари билан бу сўзни эшитиб, хушдил ва шодмон бўлдилар. Ташқари чиқиб, чор атрофни қидириб уч юз қонхўр, уришқоқ ва иш бузуқини йиғиб келтирдилар. Муслиҳ у жамоага кўп илтифот кўрсатди. Дарҳол унинг буйруғи билан тикувчиларни ҳозир қилдилар, ҳоким яхши матолардан улар учун уч юз хилъат бичиб-тикишни топширди ва қарияга айтди: “Эрталаб у диловарларнинг ҳаммасини келтиргин, мен уларга бу кийимларни кийдираман”. Бевошлар хуррам ва хушвақт бўлуб мажлисдан чиқдилар, боргоҳ мулозимлари, шаҳар эътиборлилари ва вилоят раъиятлари бу ишдан ҳайрон қолдилар ва айтдилар: “Миср подшоҳи буни бевошларни йўқ қилиш учун юборган эди, бу султон амрининг аксини қилиб, уларни кучайтириб юборди”.

Байт:

Уларга заҳар ичурмай, бердилар шаккар,
Тикан ўрнига гул ундурди, яқсар.

Кечаси бўлганда ҳоким уч юз жангчи ва ишкўрган мулозимларни тўплаб, яхши кийдириб, тайинлади: “Сизлар кийимхонада тайёр туринглар, бевошлар хилъат киймак учун келсалар, ҳар бирини ўлдириглар!” Эртаси бевош-қонхўрлар ҳаммаси жам бўлиб, Муслиҳ ҳузурига келдилар, у кийимхонага киринглар, сизлар учун тайёрланган кийимларни кийинглар, деб буюрди. Улар кийимхонага кирган вақтда, тайёр турган мулозимлар, тиг тортиб, ҳаммасини қатл қилди. Бевошларнинг бошларини найзага илиб, шаҳар бўйлаб айлантирди. Бу ҳийла билан вилоят ҳудудини уларнинг ёмонлигидан тозалади.

Байт:

Бадфеъл элни вилоятдин йўқ этмак хўбдур,
Хар дарахтеким ёмондур кесмаги марғубдур.

Учинчи ситамкор ва дилозорлар, “Аз-зулмумин зулумоти йавмил-қиёмати” қоронғулиги ичра мусулмонлар мол-мулкларига қасд қиладилар. Улар “Ано лаънатуллоҳи ала аз-золимин” (“Аъроф” сураси, 44-оят) таҳдидидан андиша қилмайдилар. Биринчи арабча жумла маъноси: “Зулм қиёмат кунининг қоронғулигидандир”, деганидир. Иккинчини иқтибос мазмуни: “Билингизларки, Аллоҳнинг лаънати золимлар учундир”, демак. Ситамкор ва дилозорлар на Аллоҳ таоло уқубатидан қўрқадилар ва на султон сиёсатидан ибo қиладилар. Бундай кишиларни йўқ қилиш подшоҳларга шартдир, токи уларнинг шумликлари таъсири бутун мамлакатга етмасин, уларга келган лаънат вилоятга асар қилмасин, чунки зулмнинг охири вайронлик ва жазоси қаттиқ азобдир.

Қитъа:

Зулм иши оламини вайрон қилғуси,
Барча эл кўзини гирён қилғуси.
Эйки, қўйдунг зулм ёси ичра ўқ,
Санга ҳам тиғи балодин чора йўқ.

Ёмонларнинг иккинчи гуруҳи, ман қилиш шарт бўлган тоифа бўлиб, ёмон сифатлар билан машҳур ва қабиҳ кўриниш билан маъруфки, уларнинг мулоқоти ва мақолоти давлат аҳлига кони зиёни бор бўлиб, уларнинг баъзиси суханчинлар, яъни ғийбатчи сўз элтувчиларки, улар ёлғон ва рост хабарлар билан жамоа орасида фитна ғуборини барпо этадилар ва дўстларни бир-бирлари билан душман қиладилар.

Ҳадиси шарифда ёзилишича, суханчин жаннатга киритилмайди. Ҳақ (пок ва олий) Тавротда ҳазрати Мусо (унга Аллоҳнинг салавати бўлсин) га айтди: “Эй Мусо, қиёмат кuni суханчин кишининг пешона ва бурнига “Ойисун мин раҳматиллоҳи” (яъни “Суханчин фосиқдир”) битилган. Аллоҳ таоло айтади: “Ин жоакум фосиқун би-набаин фа-табайъану” (“Хужурот” сураси, 6-оят) [яъни, “Эй мўъминлар, агар сизларга бир

фосиқ кимса хабар келтирса, сизлар (ҳақиқий аҳволни) билмаган ҳолингизда бирор қавмга азият етказиб қўйиб, (кейин) қилган ишларингизга пушаймон бўлмасликларингиз учун (у хабарни) аниқлаб (текшириб) кўрингизлар!"] дейилган.

Улуғлар айтадилар: “Агар киши сенга хабар келтирса, фалончи сени бундай деди ва ё сени ҳақингда бундай иш қилди, шу вақтда сенга олти нарса шартдир. Биринчиси шуки, уни росттўй деб билмагин, иккинчиси, уни суханчинликдан ман қилгин, чунки, ёмон қилиқ ва ёмон ишдан кишини ман қилиш йймон шартларидандир. Учинчиси шуки, уни душман деб билгин, шу жиҳатданки, Аллоҳ таоло уни душман деб билади. Чунончи, хабарда келганки, Аллоҳ таоло олдида суханчинлик билан дўстлар орасига душманлик солган кишилар душманроқдир. Тўртинчиси шуки, суханчин сўзидан мусулмонни ёмонликда гумон қилмагинки, баъзи гумонлар кишини увол ва гуноҳга олиб боради. Бешинчиси, унинг сўзини қўлламайсан. Олтинчиси, унинг деганига амал қилмайсан. Асли шуки, суханчин кишига ўз томон йўл бермагайсан ва уни душман деб билиб, сўзига қулоқ солмайсан”.

Байт:

Суханчинга қошингда бермагил жой,
Ки, бир дамда қилур, юз фитна барпой.

Ҳикояда ёзишларича, хожалардан бири бир қул сотиб олмоқчи эди. Сотувчи айтдики: “Қулимнинг бир айби бор, у суханчиндир”. Хожа қулни суханчинлигига қарамай: “Ахир суханчин бўлса нима қибди”, деб олди. Неча кун ўтгач, қул хожанинг хотинига айтди: “Эй биби, хожам сени ёмон кўради, сени қўйиб юбориб, яна бошқа хотин олмоқчи”. Биби бу сўздан таъсирланиб, ўзгариб қолди. Қул сўзи таъсир қилганини кўрди, унинг ёмон тадбири ўқи нишонга тегди. У: “Эй биби, хожа муҳаббати сенга зиёда бўлишини хоҳлайсанми?” — деб сўради. Хотин жавоб берди: “Албатта!” Қул: “Мен бир тилсимни билман, у муҳаббат афсунидир. Сен хожа келиб истироҳатта машгул бўлиб, кўзи уйқуга борганда, ўша пайт туриб ўтқир устара билан унинг соқоли остидан бир парча мўйни қирқиб олиб, уни менга берасан, унга афсун дуосини ўқийман, шундай қилиб, се-

нинг муҳаббатингни унинг кўнглига соламан”, — деди. Хотин бу гапга лаққа тушди ва: “Бугун шундай қиламан”, — деди. Бундан сўнгра қул хожа олдиға борди. Унга: “Хожа, нон ва туз ҳаққи учун, мен бир хабар эшиттим, сени ундан огоҳ қилай, сен гафлатда қолмагин!” — деди. Хожа сўради: “Нима хабаринг бор?” — деди. Қул айтди: “Хотининг бир дўст пайдо қилибди, шунинг учун сени ўлдиришни қасд қилган, агар менинг сўзим ростлигини билайин десанг, уйингга бориб, ўзингни ухлаган киши қилиб ётгин, ўшанда кўрасан!” Хожа уйға келиб, тушлик таом еб, ёстиққа бош қўйиб, кўзини юмди, аммо зимдан кўз учи билан хабардор эди. Хотини хожани ухлаган деб гумон қилиб, устарани қўлига олиб келиб, хожанинг соқолини тутиб, няғи остидан мўй олиш учун юқори кўтарди. Хожа кўзини очди ва у ҳолни кўриб, қул рост гапирган экан, деб ўйлади. Дарҳол туриб, хотиннинг қўлини ушлаб, устарани олиб, унинг бошини кесди. Хотиннинг уруғ ва қариндошлари келиб, унинг қасосига хожани ўлдирдилар. Суханчин шумлиғи билан хожанинг хонумони вайрон бўлди.

Қитъа:

Халойиқ аро жанг чун, ўт турур,

Суханчин ул ўтға ўтун еткурур.

Ётинг ойу йил банду зиндон аро,

Вали сўз ташиманг, анингдин мунго.

Ман қилиш шарт бўлган ёмонлар тоифасига яна баъзи ғаммоз, яъни чақимчилар ва киши аҳволини ошкор қилувчилар киради. Буларнинг юзларини кўрмаслик керак ва сўзларини эшитмаслик лозим.

Байт:

Кўрмадим ғаммоздин саргаштароқ,

Тийра бахту толеи баргаштароқ.

“Осор” номли китобда ёзилишича, ғаммоз, албатта, ҳалолзода бўлмайди.

Ҳикоя қилишларича, бани Исроил халқи яшаётган жойда сув кам бўлди, ёмғир ёғмади ва шунинг учун қаҳатчилик пайдо бўлди.

Ҳазрат Мусо (унга Аллоҳ таолонинг саломи бўлсин) аёнлари билан сув тилашга чиқдилар, тўрт кеча-кундуз дуо қилдилар, аммо ижобат асари маълум бўлмади. Ҳазрат Мусо (алайҳиссалом) нола қилдилар: “Илоҳо, тўрт кеча-кундуздирки, дуо қиларман, вале қабул бўлмади”. Хитоб келдики: “Агар қирқ кеча-кундуз дуо қилсанг ҳам яна ижобатга етмайсан. Чунки, қавминг орасида ғам-моз бор, унинг шумлиги дуонинг ижобат бўлишига йўл қўймай”. Мусо (алайҳиссалом): “Худоё, менга айтгин, ғаммозликни душман биламан, ўзим қандай ғаммозлик қилай?” — деди. Хитоб келди: “Сен қавминга айтгин, токи тавба қилсинлар, шунда у ҳам орада тавба қилади”. Мусо (алайҳиссалом) буюрди, қавм ҳаммаси ғаммозликдан тавба қилдилар. Аллоҳ таоло ёмғир берди.

Улуғ подшоҳлар ғаммоз сўзига мутлақо қулоқ солмадилар ва у жамоатни душман деб билдилар.

“Ҳикоёт” китобида ёзишларича, бир подшоҳ бир кишини тарбият қилар эди ва унга шундай деди: “Кундан кунга ва соатдан соатга ишинг баланд бўлсин, мартабанг олий, менинг олдимда ҳамма мулозимлардан яқинроқ бўлишни хоҳласанг, уч ишни қилмаслигинг керак. Биринчиси шуки, ёлгон гапирмагин, хор ва эътиборсиз бўлмайсан, ҳар киши ёлгончи бўлса, халойиқ назарида па-стдир. Иккинчиси, менинг ҳузуримда мени таъриф ва тавсиф қилмагин, мен ўзим аҳволимни сендан яхши биламан. Учинчиси, ортиқча ҳаракатчанлик қилмагин ва ғаммозликдан йироқ бўлгин, аёну раиятни ёмонликларини манга айтмагин, мен эшитиб, уларга ёмонлик фикрини қиламан, менинг ёмонлигим хабари аёнга маълум бўлса, қўрқадилар, ҳар кишига илтижо қилиб, раиятдаги одамлар ҳамма ваҳшатга тушиб қолиб, бошқа подшоҳни тилаб қолади, бу жиҳатдан мамлакатимга беҳад ҳалал етади”.

Назм:

Бўлғуси ғаммоздин олам хароб,
Етгай андин барча элга печу тоб.
Шумлуғидин сарнигун ўлғай жаҳон,
Чунки бадсийрат дурур нопок жон.
Ғар киши ғаммозликдин урса дам,
Қудратинг етса тилин қилғил қалам¹.

¹ Қалам — кесиш маъносида.

Тарихда ёзишларича, Нўширвон мулозимларидан бири унинг олдига келиб, бир кишидан ғаммозлик қилди. Нўширвон айтди: “Бу сўзни таҳқиқ қиламан, агар рост бўлса, сенинг ғаммозлигинг боисидан душман тутаман, агар ёлгон бўлса, сенга уқубат қиламан, агар тавба қилсанг, афв этаман”. Шунда у: “Тавба қилдим”, — деди. Нўширвон: “Афв айладим”, — деди.

Қитъа:

Кишики, бўлди шаҳ олдида ғаммоз,
Қилур ўзини расволикда мумтоз.
Улус ранжурдур, онинг ишидин,
Худо рози эмас, мундоқ кишидин.

Ҳикоя қилишларича, бир киши халифа Муътасимга нома юборди: “Вилоят улуғларидан фалон киши вафот этди. Ундан кўп мол-мулк қолди, балоғатга етмаган бир фарзанди бор. Агар фармон бўлса, у бола маошига нимадир ажратилса. Қолган маблағни хазинага киритиб, етим балоғатга етганда ҳаққини берсалар. Шунда бундан хазина кўпаяди”. Муътасим хатнинг орқасига ёзди: “Марҳумни Аллоҳ мағфират қилсин, мерос молига баракат берсин, етимни яхши ният билан парвариш қилинган ва ғаммоз Худо лаънатига гирифтор бўлсин”.

Назм:

Қилмағил ғаммозлик, эй беҳабар,
Бегуноҳлар оҳидин қилғил хазар.
Ким, улар оҳи дурур, чун боди сахт,
Бир куни сандин учургай, рахти бахт.

Яна баъзи соҳиби ғаразлар ҳам шу тоифага киради, улар ҳар нима қилсалар ва олсалар, ундан ўз ғаразини кўзлаган бўлади.

Ҳушанг подшоҳ васиятларида айтилган: “Эй фарзанд, соҳиби ғаразларни ўзингга тобе қилмагин, улар билан иттифоқ бўлмагин. Чунки, улар бемаъни даъво билан сенга давлатхоҳлик лофини уради, яхшилик жавоҳирини ёмонлик ипига тортадилар, ёқимли феъл ва маъқул ишни қабиҳ кийим ва ёмон сурат билан сенга кўрсатадилар”.

Назм:

Бўлмағил, соҳиб ғаразға ошно,
Оқибат жонингга еткургай жафо.
Иш анга ҳар лаҳза мақру панд эрур,
Зоҳири дўсту ичи душман эрур.

Шу нарса маълум бўлдики, бу ғаразгўйлар алдаш билан ўз ишини тadbир атаб, ёмонликни яхшилик суратида кўрсатадилар, яхшиликни ёмонлик ҳисобида маълум қиладилар. Шундай экан, таҳқиқ қилмай, улар сўзларига асосланиб, ҳукм чиқармаслик керак. Бу жамоа сўзларини текширишда кўп муболаға бўлиши мумкин.

Назм:

Очса оғзин ғараз гавҳар замон,
Дегусидур, яхши ишларни ёмон.
Қилмағил онинг сўзиға эътимод,
То ҳақиқат пардадин бўлмай кушод.

Искандар Арастудан сўради: “Подшоҳлар мулозаматига қайси тоифа лойиқдир ва қайси жамоа номувофиқ?”. Ҳаким айтди: “Салотин хизматига лойиқ киши омонатдор бўлиши, хиёнаткор бўлмаслиги керак. Чунки, омонат иззат ва ҳурмат боисидир. Хиёнат — ёмонлик ва хорлик сабаби. Қаноатлик бўлиб, тамагир бўлмасин, чунки, қаноат туганмас ганждир, тама — бадаво ранждир.

Байт:

Марди қонёъ, бузруквор бўлур,
Томе, албатта хор зор бўлур.

Яхши сўзли одам бўлиб, айб қидирувчи бўлмасин, одам яхши сўзи билан ҳамма ерда сеvimли ва маъқул бўлади, айб ишташ билан барча эл олдида рад этилади... Муваффақият натижаси меҳру вафодир, рақиблик самараси жабру жафо. (Пайғамбар) суннати йўлида бўлсин, бидъат тариқида эмас. Суннатни бажо келтириш одамни жаннат раvзасига бошлайди, бидъат йўлини тутиш залолат ва уқубат чоҳига ташлайди.

Подшоҳлар қуйидаги етти тоифага ўз хизматлари учун йўл бермасинлар. Биринчиси, ҳасад қилувчиларга, чунки ҳасад шундай заҳардирки, ҳеч дори билан даволаб бўлмас, ҳасадчининг ранжи ҳеч бир даво билан шифо топмас.

Байт:

Халойиқга ҳасад ўтдурким, анинг бирла жон куйгай,
Не жонким, ҳосид элни шарридин барча жаҳон куйгай.

Ҳасад балоси сон-саноксиз фасодлар пайдо қилади, чунки ҳасад сийрати бағоят ифлосдир. Хабис — ифлоснинг таъби ҳаёлотни халойиқ зотларига беҳад таъсир қилади ва бу сабабдан Ҳақ таоло буюрадики: “Ва мин шарри ҳосидин иза ҳасад” (“Фалақ” сураси, 5-оят) (яъни, “Ҳамда ҳасадчининг ҳасади ёвузлигидан”).

Ҳадисда ёзилишича, ҳасад гўёки ўт ўтинни куйдиргандек банданинг яхши ишини куйдиради, дарвоқе, ҳасад ҳамма сифатларнинг ҳақиқироғи ва барча хислатларнинг хорроғидир. Ҳасад асли ҳиммат пастлиги, таъб ҳасислигидан вужудга келади, булар жаҳолат натижаларидир ва бу жиҳатданки, ҳасад сифати ақл нуқсонига равшан далилдир. Кўрмасмисан, ҳасад ғайрнинг роҳатидан машаққатда бўлади.

Байт:

Куяр они, бу ғусса бирла жони,
Ки, нечун бўлди, мавжуд ул фалони.

Бундай ҳасадчи ҳар соатда минг ғам ва ғуссанинг заҳарли шарбатини ичади, ҳар ерда у ишрат қадамини ерга қўйса, бу ҳасрат қўлини бошига уради. Бу масал машҳурдир: “Кафо лил-ҳосиди ҳасадуҳу” (яъни, “Ҳасад қилувчига унинг ҳасади кифоят қилади”).

Қитъа:

Ҳасад олам аро ҳосидға басдур,
Ки доим ғусса бирла ҳамнафасдур.
Кишини гарчи ўт ёндурғусидур,
Вали ул ўтға ўзни урғусидур.

Ҳасадчи ўз ҳасади таъсиридан ўзи ҳалок бўлиши унинг учун муносиб жазо.

Подшоҳлар хизматларига нолайиқ тоифаларнинг иккинчи қисми бахил ва хасислардир. Чунки, бахил халойиқ рад этгани ва улус душманидир, саховат айбларни яширса, унинг акси, бахиллик ҳунарларни ёпғучидир.

Назм:

Мард кўшиш қилиб ҳунар топқай,

Лек бахили ани юзин ёпқай.

Чустроқ сан лаимлардин қоч,

Карам аҳли сори йўлингни оч.

“Жавомеъ ул-ҳикоёт” китобида ёзилишича, подшоҳлар бахил ва хасисни ўзларига мулозим қилмаслиги керак...

У тоифанинг учинчиси разил ва пасткашлардир, чунки подшоҳлар ҳиммат аҳлидандирлар ва аҳли ҳимматга разил ва пасткаш мулозимат муносиб эмас. Айтишларича, пасткаш бахил ва хасисдан ёмонроқдир. Чунки, бахил у кишидирки, кишига ундан баҳра етмайди, вали молидан ўзи наф кўради, хасис шундайки, на ўзи ейди ва на кишига қарама қилади, пасткаш шуки, емайди ва кишига ҳам бермайди. У яна кишини бошқа кишига қарама қилгани қўймайди.

Ҳикоя қилишларича, гоъда саховатли ва марҳаматли бир подшоҳ бор эди. Бир куни яқинларининг биридан: “Эй фалончи, юз минг дирам бир кишига беришни ният қилдим, сен нима дейсан?” — деб сўради. У жавоб берди: “Бу катта миқдор молни бир кишига бериб бўлмайди. Шунинг учун уни юз кишига бергин!” Подшоҳ сўради: “Агар ярмини бир кишига берсам қандай бўлади?”. У яна: “Жуда кўп”, — деди. Подшоҳ сўради: “Ундан бирини бир кишига берсам бўладими?”. Жавоб берди: “Ҳануз кўпдир”. Сўради: “Тўртдан бирига нима дейсан?”. Жавоб берди: “Барибир кўп”. Алқисса, у пасткаш ундан бирига қарор қилди, ўн минг дирам бўлади ва деди: “Агарчи кўп бўлса ҳам, аммо бир ҳадя қилсанг бўлади”. Подшоҳ деди: “Эй бедават, мен бу маблағни сента берман деб ният қилган эдим, ҳам ўзингни ундан маҳрум этдинг, ҳам мени саховатдан ман қилдинг!” У киши бунга эшитиб, надомат ўтида жонини куйдурди, кечирим сўраб, деди: “Мен хато қилдим,

сиз ўз карамингиздан ўтманг”. Подшоҳ айтди: “Сен пасткашсан, укубатта лойиқ, ҳадыга номуносибсан. Сенинг бу хислатинг ҳам ўзинга зиён ва ҳам менга. Менинг зиёним шуки, агар бу миқдор молни бир кишига берсам эди, саховатда машхур бўлар эдим. Даврон охиригача, карам ва мурувватим овозаси боқий қолар эди, сенинг зиёнинг шуки, кўп моллардан маҳрум бўлдинг. Энди боргин, юз минг дирам ҳадыга қарор қилдинг, олгин ва бундан сўнг мажлисимда бундай пасткашлик қилмагин!”.

Қитъа:

Сифла еткурмас кишини комға,
Хас юрутмайдур чибинни жомға.
Икки оламда қаро юз сифладур,
Они кўрсанг қора туфроқ бирла ур.

У жамоатнинг тўртинчиси ғийбатчилар бўлиб, киши оти суҳбатда эсга олинса, хоҳлайдиларки, унинг ёмонлигидан сўз айтилса. Агар у сўз аслида рост бўлса ҳам ғийбат ҳисобланади. Агар ёлгон бўлса, бўҳгон бўлади.

Хабарда ёзилишича, қиёмат куни ғийбат азоби зинодан қаттиғроқдир. Ҳақ (пок ва олий) Қуръонда айтибдирки: “Бало йафтаб баъзукум баъзан аюҳиббу аҳадукум ан яъкула лаҳма ахийҳи майтан” (“Хужурот” сураси, 12-оят) [(“Ўзгалар айбини қидириб) жосуслик қилманглар ва бирингиз бирингизни ғийбат қилмасин! Сизлардан бирор киши ўлган биродарининг гўштини ейишни хоҳлайдими?!”]. Бу оят мазмуни ғийбатчиларга таҳдид ниҳоятидир ва бундан маълум бўладики, ғийбат қилувчилар мурдор егувчи қуртлардир ва ҳар кишидаки, одамийлик ҳисси бўлса, мурдор гўшtidан парҳез қилади.

Байт:

Қилма зинҳор кишини сан ғийбат,
Тутма ғийбатчилар била суҳбат.

Ҳикоя қилишларича, пайғамбарлардан бири бор эди. У воқеаларни тушида кўрар эди ва нидо эшитар эди. Бир кеча уйқуда унинг тушида айтдилар: “Чун эрталаб туриб, фалон саҳзога борасан, нима аввал учраса, уни ейсан, иккинчи нарсани

кўриб, уни яшириб қўясан, учинчи нарса назарингга келади, унга паноҳ бергин, тўртинчи нарса олдинга келса, ноумид қайтармагин, бешинчи нарса олдиндан чиқса, ундан қочгин”.

Тонг отди, у туриб, айтилган саҳрога равона бўлди. Унга учраган биринчи нарса баланд, улуғ ва ранги ғоятда қора тоғ эди. Пайғамбар буни кўриб: “Шундай луқмани қандай ейишим керак?”, деб ҳайрон бўлди. Аммо Аллоҳнинг ҳукми бўйича уни ейишим буюрилди, бошқа ҳеч чорам йўқдир, деб ўйлади. Тоққа яқин етиб кўрганда, у улуғ тоғ ғоятда кичик луқма бўлиб чиқди. Уни олиб еди. Бу асалдан ширин ва атирдан хушбўй эканлигини билди. Аллоҳ шукрини бажо келтириб, ундан нарига ўтиб, олтиндан қилинган бир жомни кўрди, йўлда ётибди. Ўзича айтди: “Менга буни пинҳон қилиш буюрилган”. Шунинг учун чуқур қазиб, у жомни чуқурга кўмиб, уни устига жуда кўп тупроқ уйиб қўйиб ўтди. Ҳануз икки қадам бормай, орқасига қараб кўрса, у жом ердан юқори чиқибди, яна қайтиб келди. Аввалгидан чуқурроқ кавлади ва мустаҳкам қилиб кўмди. Энди қутулган эдики, ер остидан у жом яна чиқди. Сўнг, учинчи марта уни кўмишга жидду жаҳд кўрсатди. Жом яна чиқиб қолди. Пайғамбар ўзича деди: “Менга амр қилинганки, уни яширгин деб. Менинг қўлимдан келгани шудир, бундан бошқасига қудратим йўқ”. Шундан кейин у ердан ўтиб, бир қушни кўрди, катта қўрқунч билан тез учаётган эди. Пайғамбар олдига етиб келиб деди: “Ё набийаллоҳ, менга паноҳ бергин, душман орқамдан келмоқда”. Пайғамбар уни қўйнига яширди. Шу дамда бир қарчиғай тез-у-шиддат билан етиб келди, оч ва ғазабланган. У деди: “Ё набийаллоҳ, бугун эртдан кечгача бу овни қувлаётган эдим, менинг овим сизнинг паноҳингизга кирибдир. Мен ғоятда очман ва менинг ризқимдан ноумид қилманг”. Пайғамбар ўзича ўйлади, менга айтган эдиларки, бирига паноҳ бергин, иккинчисини ноумид қайтармагин, деб. Ўзидан сўради: “Энди нима қиламан?”. Пайғамбар пичоқ чиқариб, икки пора ўз сони гўшtidан кесиб, қарчиғайга ташлади. Қарчиғай гўштни олиб, қушни тинч қўйди. Пайғамбар олдинроққа ўтиб, ётган ўлакани кўрди, ғоятда сассиқ ва ифлос. Ундан қочди. Шундай қилиб, кеч бўлди, сўнг пайғамбар муножот қилди: “Илоҳо, нимаки буюрган бўлсанг, бажо келтирдим. Улар ҳикматини менга маълум қилгин!” Нидо келди:

“У улуг қора тоғки, бир луқма бўлди, единг, ғазаб ва аччиғдирки, у улуг кўринади. Аммо есанг, ҳамма ширинлардан ширинроқдир. Иккинчи у олтин жомки, қанча пинҳон қилдинг, аммо ошкоро бўлди, у хайру эҳсондир. Учинчининг маъноси шуки, ҳар киши сенинг паноҳингга келса, ёрдам бергин ва сенга омонат берса, хиёнат қилмагин. Тўртинчи шунга ишорат эдики, агар сендин бирон нарса тиласа, тезда хожатини раво қилгин. Бешинчи у ўлакса, ифлос эди — ғийбатдир, ундан қочгинки, яхши амални йўқ қилади”, демақдир.

Қитъа:

Зинҳор кишини қилмағил, сан ғийбат,

Ғийбат ишидин бузулғусидур тоат.

Ҳар ғийбат ила бўлғуси бир таом кам,

Бас, ҳеч мусулмон мунга қилмамиш рағбат.

Подшоҳга шундай суҳбат керакки, ғийбатчи ва бўҳтончи ифлослигидан пок бўлсин, чунки ғийбатни айтмоқ ҳаромдир, эшитиш ҳам раво эмаски, ғийбат эшитувчининг азоб миқдори, айтувчиники билан баробардир.

Байт:

Айтмағил ғийбат сўзини, ҳам анга солма қулоқ,

Ондин оғзинггу қулоғинг пок бўлса яхшироқ.

Йигирма иккинчи бобда яна бу мазмунга муносиб икки байт мазкурдир.

Қитъа:

То иложинг бор эса, қилма кишини ғийбат,

Чунки, ғийбатчи эрур, эл кўзида беиззат.

Гар киши айласа ғийбат, сан анга солма қулоқ,

То гуноҳиға анинг, қилма ўзунгни ўртоқ.

У номуносиб гуруҳларнинг бешинчи қисми Ҳақ онкўрларидирки, валий неъматлари ҳуқуқини билмаслар, неъмат берувчи хожалари шукронасини онкўрликка алмаштирадилар, ҳаммаша бу жамоат эл назарида барчадан ёмону рад қилинган, ошно-ю

бегона кўнгилларидан жуда йироқдирлар, уларни на бахтлари бедор, на давлатлари пойдордир.

Қитъа:

Кишиким унутмиш, у еган неъматин,
Ани ҳам унутмоқдурур, кўб савоб.
Йироқ бўл, кишидинки, билмас ҳуқуқ,
Кўрар руҳ анинг суҳбатидин азоб.

Халифа Муътазид айтганки: “Хар тилнинг тиғи ҳақиқатни айтишга суст бўлса, унга ўткир тиг тили билан жазолаш керак”.

Назм:

Улки, нону намак ҳаққин унутур,
Оқибат бошу гарданга ушатур.
Вали неъматга, гар ёмондурсан,
Йиқилурсан, гар осмондурсан.
Топқайсан бахт, ҳақшунос ўлсанг,
Бўлғайсан хор, носепос ўлсанг.

Олтинчи тоифа ёлғончилардирки, ёлғон сўз кишига ёқмайди ва нотўғри гапирувчи подшоҳлар олдида беобрўдир...

Султонлар мулозиматларига нолойиқ тоифаларининг еттинчи қисми кўп сўзлайдиган ва лақмалардир. Чунки эзма кишининг сўзида ҳеч қадр ва эътибор бўлмас, беқадр сўз олиймиқдор жанобига қандай муносиб бўлсин...

Ҳикояда ёзишларича, уч подшоҳ Нўширвон мажлисида ҳозир бўлдилар. Булар Рум қайсари, Чин хоқони ва Ҳиндистон рои-идир. Нўширвон деди: “Шундай жамоа йиғилишига йиллар, билки минг йиллар керак. Шундай экан, келинглар, токи ҳар биримиз биттадан фикр айтайлик, чунки подшоҳлар сўзлари сўзлар подшоҳидир. Биздан тарих саҳифасида ибратли ёдгор асари собит бўлмасдан жамоамиз тарқаб кетса, афсус ва надомат ҳосил бўлади.

Байт:

Мумкин эрса, яхши сўз қил ошкор,
Яхши сўздин хўб йўқтур ёдгор.

Биринчи бўлиб, Кисрога ишорат қилдилар, аввал сиз бошланг! Нўширвон обдори жавҳар ва шохвори гавҳар фикр дуржидан баён табақига қўйди: “Ҳаргиз айтмаган сўзга пушаймон бўлмадим, баъзи сўзлар айтиб, унга қўп надомат чекдим”. Рум қайсари ҳасли хазина-сига назар солиб, бу қимматбахо нақдни шахриёрга тухфа қилди: “Нима демаган бўлсам, уни дея олдим, аммо деганимдан кейин ҳеч бирини қайтариб, тасарруфим қўлига ололмадим, яъни ҳар бир сўз ўқики, баён жойидан ҳануз жудо бўлмабдир, унга қудратим борки, ҳар вақт хоҳиш қилсам, отайман. Аммо талаффуз ёйидан борган вақт-дан сўнг, уни яна қайта ўрнига келтира олмасман”.

Чин хоқони сир муҳри хазинани очди ва бу шамома ёқимли ҳиди билан салтанат саройи бурнини муаттар қилди: “Ҳар бир сўзки, ҳали айтмадим, у менга тобе, мен ундан ғолибман. Айтилган сўзимга мен ғолиб бўлолмасман, яъни сўз келинчаги, токи фикр пардаси ичрадир, хоҳиш пардозчисида ихтиёр бўлади, агар хоҳиш қилиб, нутқ равоқи узра жилвага келтирар, йўқлик ниқо-би ичра махфий сақлар. Аммо сўз жимлик ҳижобидан чиқди, иккинчи бора хавф хилватхонасига олса бўлмайди”.

Ҳинд ройи сўз гулшанидин бу гули хушбўй ва райҳони дилжўй-ни фасоҳат илқига олиб, балоғат мажлисига келтирди: “Ҳар жумлаки, бу тун саҳифасидан намоён бўлди, ё савоб суратида жилва берур ва ё хато хилъатида кўринади. Агар савоб бўлса, айтувчи у сўзни бажа-ришга мажбур бўлади, яъни унга амал қилиш лозим бўлади. Агар хато бўлса, унинг зиёни маълумдир, баёнининг ҳожати йўқ, демак икка-ла ҳолда ҳам хомушлик яхшироқдир”.

Қитъа:

Бориб бу ёнға бир-бирини кўрдум,
Анга айдимки, эй боақлу, бохуш.
Манга нехол яхшидур, сан айғил,
Деди, хомуш бўл, хомуш, хомуш.

Кейинги донишмандлар айтганларки, хомушлик ёмон сўздан яхши, яхши сўз хомушлиқдан яхшироқдир.

Қитъа:

Тутуб оғзингни сан хомуш бўлғил,
Етишган чоғда кўнгулунга ёмон сўз.

Вали гар бўлса яхши сўз маҳали,
Тилингни сўзга келтургил очиб кўз.

40-боб. Мулозимлар тарбияти ва одоби баёнида¹

Бу боб икки қисмдан ташкил топган. Биринчи қисм подшоҳлар, мутааллиқлар² ва мулозимларини тарбият қилиш баёни бўлса, иккинчиси султонлар мулозимларининг одоб сақламоқлари тўғрисидадир. Биринчи қисм хусусида донишмандлар билдирган фикрга кўра, султонларга давлат аркони ва ҳазрат³ аёнлари, шунингдек, ўзга мулозим ва мутааллиқлар лозим ва зарурийдир. Чунки, подшоҳлардан бири замин мулкларидан баъзисини тасарруфга олган бўлса, барча одамлар ихтиёри унга ўтса, у эҳтиёткорлик қонуни билан ўз мамлакатининг умумий ва жузъий аҳволидан хабардор бўлиши, раият, вазир ва қўл остдагилар ғамини ёйиши, ўз мамлақати аёнларидан ҳар қатта ва кичик кишилар аҳволини вожиб даражада билиши зарур. Демак, унинг барча одамлари доно ва хушмуомала, пок сийрат, бетамагир, баланд ҳимматли мулозимлар бўлишсин. Ва бу тоифанинг барчаси умумий одобга риоя қилсин. Токи улар ўз ишларини қайта қилмасинлар ва мунтазам хабар етказиб ва аҳвол арз қилиш билан машғул бўлсинларки, подшоҳдан вилоят ва раият аҳволи, атроф ва жойлар хабарлари яширин тutilса, мамлакатта жуда қатта зиён етади.

“Сирож ул-мулук” китобида⁴ ёзилишича, Нўширвон муъбаддан⁵ сўради: “Мамлакат заволи⁶ нечта нарсадан содир бўлади?”. Жавоб берди: “Бунинг сабаби учта. Биринчиси, подшоҳдан давлатнинг аҳволи яширин тutilса; иккинчиси, пасткаш одамлар тарбияланса; учинчиси, золимлар ишидан”. Нўширвон сўради: “Нима далилинг бор?”. У жавоб берди: “Агар вилоят ва раият хабарлари подшоҳга етмаса, у дўст ва душмандан фориғ ва гофил бўлур. Ҳар ким нима хоҳдаса қилади, у беҳабар бўлса, турли фитна ҳар бурчакдан бош кўтаради ва мамлакат фитначилар аҳлига ўтади. Иккин-

¹ Ушбу боб матни форсча кўлёзма ва тошбосма нашр асосида М.Ҳасаний томонидан мукамал этилди.

² Мутааллиқлар — бу ерда подшоҳ қариндоши ва фарзандлари назарда тутилмоқда.

³ Тошбосмада ҳашмат — улуғворлик.

⁴ “Сирож ул-мулук» («Подшоҳлар чироғи») Абу Абдулла Муҳаммад Туртусий (1126 ёки 1131 йили вафот этган) асари.

⁵ Муъбад — оташпарастлар динининг уламоси.

⁶ Завол — таназзули, емирилиши.

чиси, паст ва разил кишилар тарбия топса, ҳиммат пастлиғи ва таъб хасислигидан мол йиғишга ўч бўлади ва ҳар кишидан бир нарса тама қилади. Улуғлар ва катталарнинг қадрлари қолмайди, улуғ халқнинг ҳурматини сақламайди, ҳамма халойиқ кўнгиллари бундай ахлоқдан оғрийди. Ва бу хусусда айтадиларки, “Завол-уд-давлати би-иртифоис-сифлати”, яъни “Давлатнинг заволи пасткашларнинг юқорилашувидандир”. Пасткашлар кўтарилганида разиллик тараққий даражасига етади, давлат таназулга юз тутади.

Байт:

Сифлаким¹, жоҳ топса даст,
Мамлакат бозорига етгай шикаст.
Кимки дундур на сазоси жоҳ эрур,
Лойиқи банди балойи чоҳ эрур.²

Учинчиси, солиқ йиғувчилар одамларга ситам қилса, подшоҳ ёмон отлиқ бўлади. Одамларнинг зироат ва иморатдан кўнгли совийди. Шундан султон даромади кам бўлади, лашкарга кам маош тўланади. Агар маош бўлмаса, хизматдан бош тортадилар. Агар душман пайдо бўлиб қолса, подшоҳнинг ёру мададкори оз бўлиб, шунинг натижасида мамлакат қўлдан кетади.

Байт:

Зулми омилдан эл хароб бўлур,
Кўнгли мазлумнинг кабоб бўлур.
Етар элга шикаст ҳар йўлдан,
Домони офият кетар қўлдан.

Нуширвон муъбадга сано ўқиди ва бу сўзларни тилла ҳарфлар билан битиб қўйишларини буюрди.

Ва яна айтибдиларки, подшоҳлик қасрининг тўрт устуни бор бўлиб, агар уларнинг бири бўлмаса, мамлакатнинг муҳим ишлари барбод бўлади. Биринчиси, амирлик бўлиб, мамлакат атрофини муҳофазат қилиб, подшоҳ ва раъиятни душманлар ёмонлигидан ҳимоя қилади. Ва иккинчиси, вазирилик бўлиб, подшоҳ ва мулозимларнинг қудратини тартибга солади. Учинчиси, ҳокимлик бўлиб,

¹ Сифла — пасткаш.

² Ушбу бобдаги шеърлар шоир Сарвар (XIX аср) таржимасидан олинди.

султондан аввал халқ аҳволдан хабардор бўлади, заифлар арзини эшитади ва фосиқлар аҳли додини беради. Тўртинчиси, соҳиб хабарлик бўлиб, у мунтазам шаҳар ва вилоят хабарини, халойиқ ва раият аҳволини ҳазрат подшоҳга етказди.

Шу жумладан, жамоатки султон уларсиз бўлмайдиган кишилар арбоби шамшир ва қалам соҳиблари — бу вазир ва дабирлар ва уммоллар¹дир.

Барча жамоа тарбиятининг чиройлиси шуки, подшоҳ буларнинг ҳаммасига шафқат кўзи ва марҳамат назари билан қараб, нимага муҳтожлиги бўлса, улардан бу нарсаларни дариф тутмасин, ҳар қайсилари ўзига топширилган муҳим иш уҳдасидан чиқса ва ўз ишини яхши битирса, уларни яхши тарбия қилсин. Ва ҳар бир киши ўз ишига ғофиллик билан бепарволик қилса, аввал унга насиҳат билан танбеҳ берсин. Ва агар у ҳушига келмаса, насиҳат билан жазо берсин. Ва яна шуки, мулозимларнинг айбларини таъкидлашга ҳаракат қилмасин, улар шод бўлса, подшоҳ ҳам хурсандлигини изҳор қилсин. Уларга алам ва паришонлик етганида ғам, андуҳ ва малолат зоҳир қилсин. Ва ҳар бирига мартабасига мос тартиб ва тақвият назари билан қарасинки, токи бирон киши у мартабада унга тенг бўлмасин. Бунда хизматкорлар, мулозимлар орасида ҳасад ва фитна пайдо бўлмасин. Ва агар уларнинг ичида низо ва жанжал пайдо бўлса, дарҳол уни ҳал қилсин, токи ҳусумат моддаси кучайиб кетмасин, чунки ундан умумий фасод келиб чиқиши мумкин. Улуғлар айтадиларки, мамлакат саришта-си узилмаги амирлар ва вазирларнинг низоларига боғлиқдир.

Шеър:

Агар аркони давлат қилурлар низо,

Бузилгай шаҳ иши-ю, раият.

Чу яқдил эмасдур гар аъёни шоҳ,

Бўлур кори шоҳу раият табоҳ.

Баҳман ҳакимларнинг биридан сўради: “Мулозимлар тарбияларининг асоси нима бўлиши керак?”. Жавоб берди: “Икки нарса: бири лутф ва яна бири қаҳрдир! Ҳамиша подшоҳнинг қаҳри асари ва лутфи назари ходимларига зоҳир бўлсин. Гоҳи

¹ Уммол — солиқ йиғувчи амалдор.

қаҳри чиқсин, токи беадабликда дадил бўлмасинлар, ва гоҳ лутф кўргузсин, то ноумид бўлмасинлар”.

“Нигористон” асарида ёзилишича, тарбиятда ҳикмат тариқи шуки, агар иш юмшоқлик ва оҳисталик билан муяссар бўлса, бу маҳалда зўрлик ва шиддат кўргузмаслик керак. Агар суҳбат ва мунозарага ҳожат бўлса, унда келишиш ва муроса керак. Баъзи жароҳатта ниш малҳамдан яхши фойда етказди.

Шеър:

Ҳамиша қилиб бўлмагай элга лутф,
Ки тутмоқ керак қаҳр жойида кин.
Жароҳатга ярашур ниш урмоқ,
Анга гар наф қилмас эрса малҳам.

Донишмандлар айтибдирларки, подшоҳ ҳар кишинингким тарбиятин хоҳиш қилса, то унинг аҳволини неча бор имтиҳон қилмай, хулқ-атвори ҳақиқатини тамом билмай, тарбият назари билан унга боқмасин! Чунки, нолойиқ кишини неча вақт тарбият қилиб, аҳволи ва ахлоқидан воқиф бўлиб, сўнгра назаридан чиқариб ташлаш анча мушкул иш. Чунки кишини бирдан кўтариб, яна бирдан ташлаш, салтанат ҳайбатига зиён етказди.

Қитъа:

Кишигаким, тарбият қилур эрсанг,
Имтиҳон қил, ани баче чандон.
Бўлса гар қобилияти зоҳир,
Давлат илми уни бачанд қил.
Қобил эрмас эса, кўтарма ани,
Сўнгра паст айламак эмас осон.

Чунончи, бир кишидан одамнинг ғазаби келгач, уни тезда кушнуд қилиш муносиб эмас. Ғазаб ва розилик ўртасида то азму саботни подшоҳ зоҳир қилгунча муддат ўтиши лозим.

Айтишларича, халифалардан бири надими билан суҳбатлашаётган эди. Ногоҳ ундан номуносиб калима эшитиб, уни мажлисдан чиқаришларини буюрди. У бечора тирикликдан умид узиб, бир гўшада ўтирди ва нокомлик билан сабрнинг аччиғ шарбатин ичиб, ўзига айтар эди.

Байт:

Эй кўнгил нола қилма зинҳор,
Сабр бирла муродингга етгил.

Аммо унинг муҳожирати узоққа чўзилди ва сабр пичоғи суякка етди. Ўз аҳволини битиб, номани халифалик ҳарами маҳрамларидан бирига берди, токи у мувофиқ фурсат ва маҳал топиб, подшоҳга арзини етказсин. Қисса арзга етказилгач, халифа кулиб деди: “Унинг гуноҳи жазога лойиқ эмас”. Арз қилувчи сўради: “Ундай бўлса, у бечорага ҳумоюн¹ мажлисингизга йўл бермайсизми?”. Халифа деди: “Ли-кулли ажалин китабун”, яъни “Ҳамма ишнинг вақти битиглиғ ва ҳар муҳим иш вақти етса — амалга ошади. Жилду жаҳд ва ҳаракат қилиш фойда ва наф бермайди”.

Шеър:

Вақт етмайин ҳаргиз зоҳир ўлмагай ҳар иш,
Андин илгари зинҳор фойда бермагай кўшиш².

Бир йил ўтгандан сўнгра халифа уни чақириб, хилъат берди. Ва айтадиларки, агар подшоҳ кишини улўф этмоқчи бўлса, уни бир йўли баланд айламагай. Чунки, киши мол ва манол, иқтидор ва ихтиёр топгандан кейин, унинг яна аввалги даражасига келтурса бўлмас. Агар унинг даражасини паст қилишни хоҳласа, даража ба даража оҳисталик билан ўрнига туширсин. Бўлмаса мамлакат обрўсига путур етади.

Нўширвон Бузуржмехрдан сўради: “Ким тарбия қилишга лойиқ?”. Донишманд жавоб берди: “Шундай кишига тарбия берилсинки, у одоблик ё насаблик бўлсин. Ва ҳар кишининг зоти паст бўлса, “куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи” (“Ҳар нарса ўз аслига тортганидек, ҳар нарса ўз аслига қайтади”) ҳукми бўйича ўз зотига тортади.

Ҳикоя қилишларича, Заки исмли киши бор эди. У улўф кишиларнинг авлодидан бўлиб, одоби ҳам комил эди. Румлик бир канизакни сотиб олди, унинг оти Нўшоба бўлиб, жуда бадхўй

¹ Ҳумоюн — шоҳона.

² Кўшиш — ҳаракат, тиришиш.

ва ғоят баҳоначи эди. У Закидан бир ўғил кўрди. Бир куни ҳақимлардан бири Заки сужбатида эди, у ерга фарзанди ҳам келди. Заки фарзандига бир иш буюрди, у дарҳол ўрнидан туриб ишга равона бўлди. Неча қадам юриб, орқасига қайтиб келиб, яна мажлисда ўтирди. Ҳозир бўлганлар таажжуб бўлдилар ва айтдиларки: “Бунинг илгари ишни бажаришга киришгани боиси нимадан эди ва кейинги бедиллигига нима сабаб бўлди?”. Ҳақим кулиб деди: “Заки фармонини бажариш учун ишга боришни хоҳиш қилди, Нушоба уни иш бошига борғизмади. Ҳар икки аждод таъсири фарзанд феълида намоён бўлди”.

Чунончи, бу хусусда шоир Фирдавсий шундай ёзган.

Қитъа:

Дарахтнинг аччиғдир мағзи анинг,
Ани гарчи жаннатга элтиб тикинг.
Беҳишти ариқидин суғормоқ маҳал,
Қуйинг илдизи узра ичра ширу асал.
Баохирки вақти қусули етар,
Ўшал аччиқ мева изҳор этар.

Мулозимлар тарбиятида яна шундай фикр борки, бир кишига икки амал берилмасин. Балки бир кишига унга мансуб иш тайин қилинсин. Токи мулозимлар ҳаммаси бирдай умидвор бўлсин. Ва икки кишини ҳам бир ишга тайин қилинмасин. Чунки, шериклик ҳалақит бериб, иш муроди сохта бўлиб, мукамал бўлмайди.

Қитъа:

На бир киши икки ишни қила олур,
Буни оқиллар хушламайдилар.
Икки киши бир ишни зое қилур,
Иккиси шерикликда хушёр бўла олмайди.

Тарбия натижасида жамият фароғати юзага келади. Шунинг учун бу хусусда уч калима сўз ва фикр ёзилди.

Энг биринчиси фарзанд (шаҳзодалар) тарбиясидир. “Мамлакат хазинаси” да айтилганки, фарзанд Ҳақнинг омонатидир. Ота-она олдида маҳшар вақтида бу омонат ҳаққи талаб қили-

нади. Бу омонат гўёки ойна — бутун борлиқ кўзгуси, аввали-дир. Ҳақиқат жавоҳири уни нимага хоҳласа, ўшанга мойил қилиши мумкин. Демак, зарурат бўйича фарзандни тўғри тарбия қилиш керак, токи ёқимли сифатларга эга бўлсин. Биринчиси, унга чиройли ном бериш керак. Агар фарзанд номи муносиб бўлмаса, маълум муддат яшагандан сўнг унда ўз отига нисбатан нафрат пайдо бўлади. Яна муътадил табиатлик ва хушмуомала ва покиза кўринишли бўлсин.

Хабарда ҳикоя қилишларича, фарзанд сут билан боқилса, унинг табиати ўзгаришга мойил бўлади ва биров розилик муддати ўтгач, инсон пок дин ва яхши хулқ билан унинг хизматини қилади. Шунда унинг табиати мақтовга лойиқ камёб ходим бўлади. Чунки болалар таъби турли ўйин-кулгу, шубҳали овқат ва ичимликларга мойил бўлгани учун, бундай ҳолатларда уларга ишонч қоидалари ва қонун воситасида риоят ўргатилади. Ва тажрибали билимдон дин муаллими тайин қилиниши керак, токи унга Қуръон таълимини берсин ва шариат аҳкомларини тушунтирсин. Дин ва дунёга фойдаси бор, ҳаётга ёрдами тегадиган илмларни берсин. Энг яхшиси шуки, уни жами ёмонликлар ва бадхўйликлардан асрасин. Доим унинг олдида олимлар ва орифлар, солиҳлар ва фозилларни мадҳ қилсин, унинг кўнглида уларга муҳаббат пайдо бўлсин. Жоҳил, фосиқ ва ёмон муомаликларни ёмонлаш керак, токи бундайлар гуруҳидан унинг кўнгли совусин. Шундай тарбия тоғиб, олийҳиммат улуғлар ва тажриба эгаларини мамлакат хизмати учун тайинласин. Туриш ва ўтириш, бориш-келиш одобларини, одоб ва ҳаё, олийҳимматлик ва подшоҳлар яхши хулқига эришишни улардан ўргансин — шундай бўлиб улғайсин. Шайхлар хизмати ва олимлар суҳбатини хуш кўрсин, токи дин улуғларидан файз олсин, ҳаммага умумий яхши таъсир бўлади.

Байт:

Ҳар ким давлат асарини топса,
Соҳиб назарлар дилидан топади.
Ҳар назар сидқу сафо бошидир,
Чун ҳақиқати, магар, кимёдир.

Ва кейингиси амирлар (тарбияти) дир. Улар давлат устунни ва мамлакат асосидирлар. Мана шу сабабли, уларнинг тарбият-

ларига катта эътибор бериш керак. Уларнинг қўлларини мамлакат куллий ва жузъий ишларда мутлоқ узун қилиш, барча ишларда эрк бериш керак, салтанат муҳим ишларининг ҳеч бирини улардан тадбир ва кенгашмай бошламаслик лозим. Ва мулку мол маслаҳатлар бўйича сўз айтсалар, уни қабул диққати билан эшитиш керак.

Улардан кейинги эътиборли ва диққатга сазовор энг муҳим ишлар тавочи¹ ва элчи, лашкар ва мулозимлар (тарбияти) масалаларидир. Шариф Илтифот Арзони айтганки, хусусан муҳими элчининг тарбияси. Чунки у подшоҳлар тили бўлади ва ҳар подшоҳ аҳволини элчисининг хулқидан маълум қилса бўлади. Шундай экан, элчи билимдон ва сўзамол, яхши кўринишли, саховат пеша-ю, баланд ҳиммат бўлсин, токи подшоҳ обрўйин тўкмагай. Ва ҳар ким элчи юборса, ўзига муносиб кишини юбориши керак. Бир доно айтган,

Назм:

Бақувватга бақувватни юборгил,
Ки ҳам донога донони юборгил.
Элчи ҳақимга ҳақимни юборгил,
Сенинг ишингни албатта бажарур
Эшитгил, доно киши не дейди,
Ҳақимлар сўзига қулоқ тутгил.

Лашкар тарбияти зарур ишлардан бўлиб, унинг фойдаси тўрт нарсадир: биринчиси, улар подшоҳ қуввати ва савлатидир. Иккинчиси, душманларни даф қилади. Учинчиси, раият тинчлигини сақлайди. Тўртинчиси, ўғрилари даф қилади. Уларнинг шу ишларни бажаришида тўрт шарт мавжуд. Биринчи шарт шуки, подшоҳ фармонидан четга чиқмасинлар ва ҳукмдан ташқари иш қилмасинлар. Иккинчи шарт, подшоҳ билан дили ва тили бир бўлсин. Учинчи шарт, бир-бирлари билан иттифоқ бўлсинлар. Тўртинчи шарт, жангда мардоналик ва фарзоналик кўрсатсинлар.

Подшоҳ ҳам уларга тўрт иш қилиши керак. Биринчиси шуки, минар отлари ва аслаҳаларини муҳайё қилсин. Иккин-

¹ Тавочи — давлат амалдори. Лашкар жамлаш иши билан шуғулланган.

чиси, ҳар бирининг мартабасини билсин ва унга шу мартабага муносиб муомала қилсин. Учинчиси, ишчан кишиларни яхши тарбия қилсин ва лашкар ичида сарафроз этсин. Тўртинчиси, душмандан қўлга тушган ўлжа молидан уларни ҳам баҳраманд айласин.

Қубод тўғрисида айтадиларки, у коҳиндан сўради: “Лашкарга қандай муомала қилай?”. Жавоб берди: “Богбон бўстондаги гиёҳдан хабардор бўлиб тургандай доимо улар аҳволидан хабардор бўлиш керак. Гўёки қайси гиёҳ ишга ярамаса, уни юлиб ташлаб, қайси бир сабадан фойда келса, унга қараб парвариш қилсин. Лашкар орасида ҳам шундайлар борки, улар ҳеч иш қилолмайди. Уларга эссиз маош. Уларнинг номларини маош дафтаридан йўқ қилишни буюриш ва ишчан йигитлар тарбияси билан машғул бўлиш лозим”. Қубод сўради: “Уларга маошни қандай тайинлашим керак?”. Жавоб берди: “Муўтадил равишда. Чунки уларнинг турмушлари агар фаровон бўлса, ўзларидан кетиб, хизмат ва мулозиматда тихирлик қилурлар. Агар уларнинг турмушлари ночор бўлса, норози бўлиб, бошқа раҳбарни хоҳлаб қолади. Бу маънода шоир Низомий айтган шеърининг таржимаси шундай:

Назм:

Гар берур бўлсанг сипоҳга молу зар,
Бермагил андозасидин биштар.
Бўлса қорни тўқ, қўли бисёр узун,
Бедил ўлгай гарчи бўлса ул далир.
Қилмаса гар шоҳ лашкарни ризо,
Айламаслар хизматида жон фидо.

Яна вазирлар (тарбияти) ҳақида. Улар мамлакат саройинаси ва мол хазонасидирлар. Агар мамлакат эгасининг муҳим ишлари вазирсиз битса эди, ҳазрат Мусо калим (а.с.) Аллоҳ таолодан: “Менга аҳли байтимдан бир вазир тайин қилки, у биродарим Ҳорун бўлсин ва бу билан ишимнинг бароридан келтир”, — деб сўрамас эди. Демак, маълум бўладики, вазирлар салтанат биносининг истехкоми ва мамлакат ишлари интизомига сабаб бўладилар. Улар яхши хулқли ва покиза феълли бўлишлари лозим. Бу хусусда шундай дейдилар:

Гар вазир пок сийратдур,
Мамлакатга зебу зийнатдур.

Уларнинг тарбиятлари шундаки, султон илтифоти шарафидан азиз ва хоқоний иноятдан мушарраф бўлсинлар. Токи катта-ю кичик назарида мукаррам ва муаззам кўринсинлар, сўзлари ва ҳукмлари этиборли бўлсин. Моли-мулкнинг муҳим ишларига ҳеч киши улардан бемаслаҳат аралашмасин. Чунки, қалам билан битирса бўладиган ишни шамшир билан амалга ошириб бўлмайди.

Байт:

Еткурғуси ишни бир мақомига қалам,
Шамшир анга не дам уролғай, не қадам.

Бир куни амир ва вазир ўртасида ўз амали тақдими ва тахири хусусида мунозара юз берди. Амир айтди: “Мен ўткир тиф эгасиман ва сен заиф қалам соҳиби. Мамлакат қуввати шамширдандир, қаламдан эмас”. Вазир деди: “Мамлакат ишлари қалам ростлиги билан тузалади, шамшир билан эмас”. Бу можаро султон қулоғига етти, у иккисини ҳузурига чорлади. Вазирга айтди: “Қалам аҳли ҳамиша шамширдорларга хизматкор эдилар, сен аҳли қаламни нега аъло билурсан?”. Жавоб берди: “Эй шахриёри олам, шамшир душманларга қарши иш беради, дўстлар борасида эмас. Қалам ҳам дўстлар фойдаси сабаби ва ҳам душманлар даф қилиш боисидир”.

Байт:

Айлагил доим вазирнинг хомасин эъзозким,
Мамлакат боғида улдур, ҳуш ниҳолу мўътабар.
Тарбият қилса боғбон наҳлига, унинг ҳаққига
Шохи узра мевасидур, лаълу гавҳар симу зар.
Жумла муҳим ишлар мадори асбобидир,
Аммо ғулом ва қуларни пулга олса бўлур.

Ғуломлар, қулар, пулга олинган бандалар эгаларининг нафақат қўли, оёғи ва балки барча аъзоси ўрнидадир. Ҳар бир кимса бир ишга қўл урса ва унга тобе бир киши унинг қули

хукмидадир. Ва кимса муҳим ишни бажариш учун оёғида юрар бўлса, у тобе унинг оёғи ўрнида бўлади. Киши нимага назар соладиган бўлса, тобе у учун кўзи вазифасини бажариши керак. Демак, бу жамоатнинг борлигига миннатдор бўлиш керак ва уларга кўп лутфу шафқат ва меҳрибонлик кўрсатиш лозим. Токи хизмат бобида баҳона, малоллик ва қоҳиллик изҳор қилмасинлар ва уларни ишга буюрганда инсофга риоя қилиш керак. Яъни, емагу-кийим билан таъмин қилиш зарур. Аслида, уларга хос назари билан қараб, меҳрибонлик изҳор қилиш керак, токи улар хушдил ва шодмонлик билан жон фидолик камарини хизматкорлик белига маҳкам боғлайдилар.

“Хикмат” китобида ёзилишича, хожа бандани бир гуноҳ билан изза қилиши яхши эмас. Чунки банда хожасидан айрилиб қолишдан қўрқса, у вақтда эътиқод билан хизматкорлик ва мулозимлик қилади. Демак, бандани баъзи хато ва камчилигини назардан соқит қилиш керак, токи бегонанинг хизматига мойил бўлмасин. Аммо бандадан ўғирлиг-у хийла ва макр содир бўлса, уни дарҳол йўқ қилиш керак. Агар бандаларидан бири ёмон гуноҳ қилган бўлса, уни жазо ва қийноқ билан тузатиш лозим, шунда ҳам тузалмаса, яхшиси уни тезроқ даргоҳдан йўқотиш керак, токи бошқа бандалар унинг ёмонлигини одат қилиб, бузилмасинлар. Ва унинг ёмонлиги бошқаларга юқмасин.

Қитъа:

Ёмонлар ва бадфеъллар суҳбати,
Яхши одамни ҳам тамом қилади.

Агар давлат аҳлининг бандаларидан бири подшоҳ қошида хожасидан ўринсиз шикоят қилса, подшоҳлар уни бундай ишлардан ман қилиши керак.

Султон Маҳмуд Ғазнавий сиёсати тўғрисида шундай ёзганлар. Жума куни Султон Маҳмуд намозга бораётган эди. Бир жуда соҳибжамол ва чиройли фулом султоннинг йўлини тўсиб, салом қилиб, ер ўпти. Султон карам юзидин жиловин тортиб лутфу марҳамат тили билан сўради: “Нима ҳожатинг бор?”. Фулом деди: “Эй шоҳ, мени бу киши Туркистондан олиб келди. Йўлда келгунча сени султон хизматига элтаман деб айтган. Ва

мен бу умид билан узоқ йўл машаққати ва бандалик хўрлигига чидаб келар эдим. Бу байтда айтилгандек:

Гарчи, ғам соғаридин кўнглум эрур хун ошом,
Лек султонни кўруб, тобқуси бир кун ором.

Бу шаҳарга келгач, хожа Ҳасан мени кўриб минг динорга сотиб олди ва шундан буён бир хонада ташқарига чиқармай сақлаб келади. Бу замон фурсат топдим ва ўзимни сенинг йўлингга етказиб, мулозиматинг шарафига мушарраф бўлдим. Мен ўз ҳолимини арз айладим, қолганини ўзинг биласан”. Султон буюрди, қулни калтакладилар ва уни бир кишига топшириб, деди: “Буни хожа Ҳасан қошига олиб бориб, унга шуни айтки, минг динорга қул олибди-ю, нимага беижозат қулни ташқарига чиқармайдиган қоровулдан юз динорни аяйди?”. Хос мулозимлардан бири айтди: “Ғуломга муносиб жазо буюрдинг!” Султон деди: “Агар бу ғуломга Ҳасаннинг минг динори сарф қилинмаган бўлса эди, тиг билан уни икки пора қилдиар эдим. Чунки қуларга фурсат берсалар, ҳар қачон хожасидан норози бўлса, шу йўл билан ўз хожасидан ўринсиз шикоятларни бошқаларга айтади. Демак, хожалик ва қуллиқ иши вайрон бўлади”.

Назм:

Хожасидин оғриси ҳар бир ғулом,
Элтгай элга унинг айбини тамом.
Ҳар кишини кўрса ғийбат бошлагай,
Хожасин токи зиёнга ташлагай.
Учраса қулким анинг хўйи будур,
Қўлунига туфроқ олиб юзига ур.

Бу бобнинг иккинчи қисми подшоҳнинг жами мулозимлари одоби баёнидадир. Улар султон яқинлари (қариндошлари), салтанатни шону шавкати, ҳазрат аёнлари ва боргоҳ хослари-ю ноиблар ва хожиб-у ҳар амалга тайин қилинган кишилар ва ўзга алоқаси борлар эрурлар. Ва шуни билиш керакки, ҳар киши подшоҳнинг муҳим ишига машғул бўлса, унинг сирини қоида бўйича сақласа, бу подшоҳ шухратининг ва мамлакат ободлигининг сабабидир. Бу қоиданинг тўрт манфаати бор: биринчиси,

Ҳақ манфаатини бажариш. Иккинчиси, подшоҳ манфаатини. Учинчиси, ўз манфаатини. Тўртинчи, раият манфаатини бажариш. Ҳақ манфаатини бажаришнинг беш шарти бор: Биринчиси шуки, ҳар илоҳий неъмат унга келса, шукрини бажо келтирсин, токи неъмат зиёда бўлади.

Байт:

Неъмат шукри неъматни кўпайтиради,
Муфлисларга Қорун ганжини беради.

Иккинчи шарти, Аллоҳ таолонинг тоатини қолдирмасин, балки уни подшоҳ хизматидан аввал бажарсин, токи ҳамма халойиқ кўзларига азиз кўринадиде ва барча кўнгилларга маъқул бўлади. Айтишларича, Абу Мансур доно вазир ва ҳудожўй киши бўлган. Унинг одати эрталабки намозни ўқиб бўлиб, офтоб чиққунча дуолар қилар эди. Шундан сўнгра султон хизматига борар эди. Бир куни эрталаб султоннинг зарур муҳим иши чиқиб, уни тезда чақириб келиши учун кетма-кет киши юборди. Лекин у эрталабки намоз билан банд эди. Бундан фойдаланган ҳасадчилар фурсатни ғанимат топиб султонга уни ёмонладилар: “У жуда ҳаддидан ошиб, сиз — султоннинг сўзига асло эътибор қилмай қўйди”. Ва яна шундай сўзларни айтдиларки, подшоҳ юзида вазирга нисбатан фикрида ўзгариш аломати пайдо бўлди. Вазир ўз намозини ўқиб бўлди. Шундан сўнг султон хизматига келди. Султон ғазабланиб. ундан сўради: “Нима учун кеч қолдинг?”. У деди: “Эй подшоҳ, мен Худонинг бандасидирман ва сенинг хизматкоринг. Токи бандалиқдан қутулмасдан туриб, хизматкорлик вазифасини бажара олмасман”. Султон бунини эшитиб, уни мақтади.

Назм:

Доимо Ҳақ тоати шуғлида бўл,
Қуллик доманидан олма қўл.
Гарчи лозимдур санга шаҳ хизмати,
Лек эрур ундан аввал Ҳақ тоати.

Учинчи шарт шуки, Худо розилигини подшоҳ розилигидан афзал билсин. Чунки Ҳақ субҳонаҳу ва таоло бандадан хушнуд

бўлса, ўзгалар ғазабининг унга зиёни етмайди. Агар Худонинг ғазаби келса ҳамма халқнинг ҳимояси фойда бермайди.

Байт:

Худованд сендан хушнуд бўлса,
Бошқалар ғазабининг фойдаси йўқ.

Машҳурдурки, улуғ бир киши халифалар бирининг мажлисида эди. Намоз вақти бўлди. Халифа бир муҳим ишга машғул бўлгани учун намоз вақтини эсдан чиқарди. У улуғ туриб, намоз ўқиди. Биров сўради: “Нимага халифанинг ҳам намозга туришини кутмадинг?”. Жавоб берди: “Худо ҳукмини яна бошқа кишининг ҳукмидан афзал тутмаслик керак”. Унга айтди: “Ўтиргинки, халифа сенга ғазаб қилиши мумкин”. Жавоб берди: “Холиқнинг розилиги бўлгач, унинг яратганининг ғазаби ҳеч нима эмас”.

Байт:

Бандадан пок Яздон рози бўлгач,
Бошқалар розилиги фойдаси йўқ.

Халифа бу сўзни эшитиб, у улуғга кўпдан-кўп ўз ҳурматини билдирди.

Тўртинчи шарт шуки, ҳар бир банда подшоҳга нисбатан Худодан кўпроқ кўрқсин. Хабарда айтилишча, кимки Худодан кўрқса, жами халойиқ ундан кўрқади.

Бешинчи шарт шуки, Аллоҳдан подшоҳга нисбатан зиёда умидвор бўлсин. Чунки Аллоҳ берган нарсани, у беради. Агар Аллоҳ бермаса, у ҳам бермайди. Умидни Ҳақ таоло карамига боғлаш керакки, ҳеч умидвор унинг даргоҳидан ноумид қайтмас.

Байт:

Бу ишга бош қўйиб ҳар ким қилур изҳори ҳол,
Ҳожатин топмайин маҳрум қайтиши маҳол.

Аммо подшоҳ манфаатини бажаришнинг йигирма беш шarti бордур. Биринчи шарт шуки, подшоҳ олдида зорлик, хорлик ва ожизлигу хизматкорлик изҳор қилсин. Чунки подшоҳларда улуғ

ҳимматлар ва азим ҳолатлар бор бўлиб, улар бошқа кишилардан юқори бўладилар. Бунинг сабаби шуки, улар илоҳий хазинадилар. Бу жиҳатдан уларни Худонинг сояси деб айтадилар. Демак, бунинг маъноси шуки, улар ўзлари билмаган ҳолда, ҳамма халқдан бандалик ва хизматкорлик талаб қиладилар, ўзларини шунга сазовор биладилар ва қанчалик салтанат асоси юксак бўлса, бу сифат янада кўпроқ намоён бўлади.

Байт:

Не келтурай сенгаки, барча сенда ҳосилдур,
Магар шафоату ажзу ниёз, зорлиғим.

Иккинчи (шарти) шуки, подшоҳ мулозимати ичра етган меҳнату машаққат ва қийинчиликка чидаш ва балоларга сабр қилишдир. Чунки подшоҳларга хизмат қилиш асоси заҳмат устига қурилган. Ҳакимлар китобларида ёзилишича, султон хизматида халойиқ осойиши, роҳати ва лаззатини маҳол билиш керак.

Учинчи (шарт) шуки, дунё ва охират томонларини андиша ҳақида нима ўйласа ва деса подшоҳнинг фойдасини мулоҳаза қилсин ва у охиратни дунёдан афзал билсин.

Тўртинчи (шарт) си, мулоимлик ва одиллик юзасидан подшоҳга зулмининг ёмонлигини тушунтириш ва адолатнинг таъриф-тавсиф қилиш ва бошқа йўл билан подшоҳни зулмдан қайтариш, агар подшоҳнинг зулмига рози бўлса, у ҳам зулмда подшоҳга шерик бўлади. Маҳшар майдонида: “Уҳшуруллазина заламу ва азвожаҳум” (“Соффот” сураси, 22-оят) нидоси етишса, яъни “(Эй, фаришталар), золим (кофир) бўлган кимсалар ва уларнинг ёронларини ҳамда ибодат қилиб ўтган нарсаларини тўплангиз”, шунга биноан, унга зулм билан азоб берилгай.

Хабарда ёзилишича, Яҳё Воситий жуда хушнавис хаттот эди. Султонлар болалари унинг ёнида хат ёзганлар ва таълим олганлар. Бир куни вазир олдида уни мақтаб, у қаламни яхши тарашлайди, дейилди. Уни талаб қилиб, ўзи учун қаламни тарашлашни буюрди. Яҳё бир қаламни унинг учун эҳтиётлаб тарашлади. Вазир шундан сўнг қалам билан тавқеъ¹ ёзди. Унинг

¹ Тавқеъ — машҳур етти хат услубидан бири.

хати аввалгидан яхши чиқди. Яхёга хилъат берди ва икки минг динор инъом этди. Яхё хилъатни кийиб, зарларни олиб, мажлисдан ташқари чиқди. Сарой эшигига етиб, дарҳол орқага қайтди ва деди: “Эй вазир, бу қалам санъатининг бир жиҳатини эсдан чиқарибман. Агар ижозат бўлса, ўшани бажарсам”. Вазир қаламни унга берди. Қаламтарошни олиб, қалам учини бузди. Вазирнинг олдига хилъатни ва пулларни қайтариб қўйди. Вазир сўради: «Сенга нима бўлди?». Жавоб берди: “Сарой эшигига етганимда қуйидаги оят дил қулоғимга етди: “Ухшуруллазина заламу ва азвожаҳум”¹. Сен бу қаламдан бировни ситами учун буйруқ ёсанг, қаламни мен очиб берганим учун шу ишга шерик бўлиб қоламан. Илоҳий ғазабга гирифтор бўламан, деб жуда қўрқиб кетдим.

Бўлма ситамкора ёр, эй жавон,
Бўлғайсан ул қавм ила ҳаминон.

Бешинчи (шарт) шуки, подшоҳни яхшиликка тарғиб қиладики, токи унинг яхшилиги ҳамма одамга етсин. Энг яхши инъом барчага етгувчи инъомдир. Офтоб нури ҳамма жойга таралади ва ёмғир томчилари ҳаммага ёғилади. Бир улўддан сўрадилар: “Яхшиликни нимага қилиш керак ва энг афзал яхшилик нима?”. У жавоб берди: “Яхшиликни барчага қилиш керак ва энг афзали очиқ юз билан қилингани ва миннатсиз бўлганидир”. Айтадиларки, Маъан ибн Зойида ҳаммага марҳаматли эди, инъом бериш пайтида қулиб турар ва юзи очиқ бўлар эди. Бир азиздан сўрадилар: “Ёмғир ёғини билан саҳийроқми ёки Маъан инъом бериши биланми?”. Жавоб берди: “Маъан саховатда булутдан яхшироқ ва афзалроқ!” Сўрадилар: “Қандай далил бор?”. Жавоб берди: “Шу далилни билки, булут нима берса, йиғлаб, Маъан нима берса қулиб туриб беради”.

Қитъа:

Очиқ юз ва шоду хуррамлик,
Саховат пайтида улўғ, мўътабар.
Бахш этувчи мардга сахо вақтида,
Очиқ юзлик бўлиш зарур, ўзгача.

¹ Маъноси юқорида зикр этилди.

Олтинчи (шарт) си, бирор кишини яхши билмай ва феълу атворидан мукамал хабардор бўлмай туриб, уни қайта-қайта имтиҳон қилмаган бўлса подшоҳ олдида уни таъриф қилмасин ва мақтамасин, токи синов пайтида шарманда бўлмасин.

Айтишларича, маккор одамлардан бири Султон Санжар ноибларидан бири хузурига келди. Сочларни ўстириб олган бўлиб, бирозгина, Каъба кийимини олиб келган эди. Деди: «Мен ҳазрат Рисолат (с.а.в.)нинг аҳли байт одамлариданман, бу йил ҳажга бордим, султон учун ҳаж қилдим ва ҳазрат (с.а.в.) равзаси (қабри) бошида шоҳ ва унинг давлати арконлари учун ҳожилар олдида дуо қилдим. Агар мени султон хизматига етказсанг, сендан жуда миннатдор бўлар эдим. Бу хушxabарни келтирганим учун подшоҳ шояд менга илтифот кўрсатса».

Ноиб унинг айтганларини текшириб кўрмай, султон олдида келиб, бу маккор ҳожини жуда мақтади. Натижада султон у билан учрашувга муштоқ бўлди. Шунда ноиб ҳожини келтирди ва у султоннинг қўлини ўпиб, гилам четига келиб ўтирди. Султон сўради: «Қаердансан?». Ҷавоб берди: «Исфаҳон шаҳриданман». Сўради: «Қачон ҳажга бординг?». Ҷавоб берди: «Шу йил».

Тасодифан мажлисда Исфаҳон ҳокими элчиси бўлиб, Исфаҳон номини эшитгач, бу одамни кўриб, деди: «Эй шоҳ, мен бу шахсни биламан, у саййид эмас, балки у вилоят лўлиларидан бўлиб, уларнинг кўпи сочини ўстириб юришади, уни доимо Исфаҳонда кўраман. У ийд куни эрталаб, менинг уйимга келиб, қурбонлик гўшгидан талаб қилган». Султон ғоятда ҳайратланиб, юзини ўша ноиб томон буриб: — «Яхши саййид ва номдор улуг ҳожини бизнинг хизматимизга келтирибсан!» — деди. У ноиб хижолат бўлди ва нима қиларини билмай мажлисдан чиқиб кетди. Шундан сўнг султон хизматига бора олмади. Агар бошида текшириб, бу бобда синаб, иш қилганида эди, хижолат ғубори унинг чеҳраси холига қўнмаган бўларди ва подшоҳга яқинликдан маҳрум бўлмас эди.

Назм:

Ҳар эл васфин дема султон қошида,

Тафаҳхум айламай яхши сифотин.

Ул бўлмаса васфингга лойиқ,

Чекарсан ҳам хижолат ҳам уётин.

Еттинчи (шарт) шуки, от ва навкар, мато ва молк-мулк ва бошқа нарсалардан бирортаси подшоҳга ёқса, уни ўзи учун сақламасин, балки хурсанд қилиш мақсадида подшоҳнинг назарига етказсин.

Саккизинчи (шарт) шуки, подшоҳ сўз айтаётганда жон-у дил, ақл ва ҳуш, қўз ва қулоқ ҳамда барча аъзолар билан эътиборни ўша сўзга қаратсин ва ҳаракат қилсинки, унинг бирорта сўзини эшитмай қолмасин, ҳеч бир фикр ва амалга берилмасин, ўзга ерга қарамасин ва бошқа билан суҳбатга машғул бўлмасинки, султонлар жуда ғурурли бўладилар. Агар бирор киши эътиборсиз, юз буриб, бошқа томонга мойил бўлса, ғайрати юзасидан унга ғазаб қилади. Бунинг асари ўша пайт билинмаса-да, таъсири кейинроқ маълум бўлади ва унга катта хатар юзланади.

Тўққизинчи (шарт) шуки, подшоҳнинг мажлисида пинҳона гаплашмасин, ҳар вақт подшоҳ ҳузурида подшоҳ билмайди, эшитмайди деб пинҳона сўзлашса, подшоҳ турли хаёлларга боради ва гумонларга берилади. Кўпинча улардан гина қилади ва султонларда бундай ҳолат кўп бўлади. Эҳтимолки, фасодга берилган одамлар подшоҳга, фалончи ва писмадончи сизга нисбатан ёмон хаёлда, уларнинг кўнглида ёмонлик пайдо бўлган ва сиздан қасд олишни мақсад қилганлар, дейишлари мумкин. Султон мажлисда ўша одамларнинг сирлашиб, пинҳона сўзлашаётганларини кўрса, фитначиларнинг айтганлари тўғри бўлиб кўринади. Натижада бу икки киши ғазабга дучор бўлади, балки ҳалокат чоҳига қулайди.

Байт:

Маҳофилда демаклик сўзни пинҳон,
Эмасдур шеваи доноий ирфон.
Ким ул тарз ўйдин йироқдур,
Нишони ғафлат, магар нифоқдур.

Ўнинчи (шарт) шуки, подшоҳ бир кишидан бирор нарсани сўраса, бошқа биров енгилтаклик қилиб жавоб бермасин, токи савол берилган киши жавобини айта олсин. Чунки бировга берилган саволга бошқа одам жавоб берса, уни енгилтаклик ва ўзини тутолмасликда айблайдилар.

Бир киши бир ҳакимдан: “Султоннинг мажлисида бир одамдан савол сўралса ва мен унинг ўрнига жавоб беришим мумкинми?”— деб сўради. Ҳаким деди: “Йўқ, сен жавоб бермагинки, бу енгилтаклик нишониدير. Бунда ана бир қабохат ҳам борки, подшоҳ: “Мен сендан сўраганим йўқ, нега сен жавоб айтасан деса, хижолатдан қандай қилиб чиқа оласан? Агар, фараз қилайликки, подшоҳ кўпчиликка савол тапласа, сен ҳам уларнинг ичида бўлсанг, биринчи бўлиб жавоб айтишга шошилмагинки, бошқалар сенга душман бўлади. Улар жавобларини айтгунича кутиб тур, йўқса, улар сенинг сўзингдан айб қидирадилар, шунинг учун сабр қил, то бошқалар гапирсинлар. Агар билсангки, сенинг жавобинг уларникидан яхшидир, шундагина сўзингни арз қил, йўқса жим тур.

Маснавий:

Дегил сўзки, хўб эрса бошдин аёқ,
Вагар бўлмаса демаган яхшироқ.
Қилма жуфт андоз жавоби сухан,
Билмасанг хато ва тўғри сухан.
Агар сенга нақд ғашсиз келса қўлингта,
У нақдни айёр ёқиб юбормаса.
Ва гар на изҳорида ғийбат эшитсанг.
Ҳар бирига хомушлик пардасин ёп.

Ўн биринчи (шарт) шуки, то султон бирон нарса сўрамаса, ўзинг биринчи бўлиб сўз очмагин. Агар сўраб қолса, ўз қадрига мувофиқ жавоб берсин. Борди-ю, подшоҳнинг хоҳиши кўпроқ сўз эшитишга мойил бўлса, ҳар жиҳатдан ўйлаб гапирсин.

Ўн иккинчи (шарт) шуки, агар султон уни бир нарсадан воқиф ва хабардор қилмаса, мутлақо ўша ҳақда суриштирмасин ва уни билишга интилмасин. Чунки агар уни шу ишга сирдошлик ва маҳрамлик қобилияти бўлганида эди, унга айтилган бўларди. Демак, ўша нарсадан воқиф бўлишга интилиш остида подшоҳнинг ғазаби ётади.

Байт:

Шаҳқи, номаҳрамлиғингдин сирни демас санга,
Сен анинг сирини билмакка саъй этмак недур?

Сен билан сирлашмасалар, номаҳрамлар,
Ҳар ким номаҳрам бўлса, султон сиридан нима ғам?¹
Чун киши дарвоза ташқарисига ўзича чиқмайди,
Яхши кўринишга интилиш нокас олдида не керак?

Ўн учинчи (шарт) шуки, подшоҳдан тухфа ва ҳадялар етса, гарчи у арзимас бўлса ҳам, ундан юз ўтирмасин. Чунки подшоҳдан етган оз аслида кўпдир. Юз ўтириш подшоҳ илтифотини менсимаслик белгисидир. Ҳеч бир оқил Аллоҳ соясидан¹ унга бир файз етишса, уни ўзидан рад қиламайди. Ундан хурсанд бўлади.

Ўн тўртинчи (шарт) шуки, омонатни сақлашда нотўғри қадам қўймасинки, чунки омонат хор одамни азиз қиладиган сифатдир. Хиёнат эса ёмон хислатдирки, азиз инсонни хор қилади.

Маъмун халифа шундай деган: “Мен ишончли одамни икки томонлама биламан. Мен қанча паст тоифадан бўлса ҳам, омонатдор одамни ҳурмат қиламан. Чунки омонатни сақлаш иймон аломатидир. Кимки хиёнаткор бўлса, гарчи у улуғ ва олий насаб бўлса ҳам, уни ўзимга душман деб биламан. Ҳадисда, кимда омонат йўқ бўлса, унда иймон йўқдир, дейилган. Ҳақ субҳонаху ва таоло хоин одамни ўз муҳаббатидан бебаҳра қилгандир ва айтибдики: “Инналлоҳа ла йуҳиббу кулла хавванин кафур” (“Ҳаж” сураси, 38-оят) (“Албатта, Аллоҳ барча хоин ва ношукрларни суймас”).

Ўн бешинчи (шарт) шуки, подшоҳдан унга нима нарса етса, шунга қаноат қилади ва ортиқча талаб қилмайди. Очкўзликка йўл бермагайки, ҳарис ва очкўз одам барча нарсадан маҳрум бўлади.

Байт:

Ҳирсу ҳирмон иккисидур ҳамроҳ,
Ҳирсдур барча халқдин икроҳ,
Қизғанчоқлик ва йўқотиш бири-бирига яқин,
Қизғанчоқлик энг ёмон айбдан бадтардир
Инсон қизғанчоқлик туфайли хор бўлади,
Қаноат инсонни улуғлайди.

¹ Аллоҳ сояси — бу ерда подшоҳ назарда тутиляпти.

Ўн олтинчи (шарт) шуки, султон ҳозир бўлганда ёки йўқ пайтида уни мадҳ этиш ва ёқимли хислатларини зикр этишда доимийлик кўрсатсин. Агар бирор кишидан подшоҳга нисбатан беодобона бир сўз эшитса, биргаликда бўлиш тарки одоб бўлмай. Унга насиҳат ва маломат қилиб кўрсин. Қулоққа олмаса, ўжарлик қилса, қаттиқ сўз айтсин ва жафо кўрсатсин. Агар шунда ҳам тўхтамаса, у билан ўтиришни, алоқа қилишни, ҳамсуҳбат бўлишни тарк этсин ва у билан асло сўзлашмасин.

Ўн еттинчи (шарт) шуки, ўзига топширилган ишни бажариш учун доимий ҳаракатда бўлсин ва ўзига юклатилган муҳим ишдан асло ғофил бўлмасин. Доимо ҳозир туришга ҳаракат қилсин, токи подшоҳ уни ҳар вақт талаб қилиб қолса, дарҳол хизматига етишсин. Доимий мулозимат ва ғамхўрлик қилишда малоллик асари бўладиган барча ишлардан эҳтиёт бўлсин.

Ўн саккизинчи (шарти) шуки, подшоҳнинг суҳбати ва унинг ризолигига ишониб, гафлатда қолмасин ҳамда ўз хизматининг кўплигига ҳам ишонмасинки, гурур хизмат ва масъулиятни унутишга сабаб бўлади. Яна султонга сенда ҳаққим бор ёки аввалда хизматим бор қабалида сўзламасин, балки янги хизматларни, дуоғўйлик ва фармонбардорликни унинг ҳузурида янгилан турсин. Шу жиҳатданки, хизматнинг охири аввалидан узилиб қолган ҳаққини унутадилар ва у кишининг хизматидан миннатдор бўлмайдилар. Негаки, уларнинг хизматкорлари кўп бўлади.

Ўн тўққизинчи (шарт) шуки, ўз ҳожатини арз қилиш маҳалида вақтни қўлдан бермасинки, подшоҳга арз қилиш намоз ҳукмига баробар, чунки намоз ўз вақтида адо этилсагина қабул бўлади. Худди шундай ҳожатни ҳам ўз вақтида адо этилса раво бўлади. Бу хусусда шундай айтилган.

Байт:

Неъматни подшоҳ ҳаром ўлмай,
Кимки, фурсат чоғини сақламаса.

Кўп ҳожатни арз қилмаслик керак, токи подшоҳнинг юзида малоллик белгилари зоҳир бўлмасин.

Йигирманчи (шарт) шуки, агар подшоҳ уни азиз тутса, подшоҳнинг яқинлари ёки кўп йил хизматда бўлган кишилардан олдинга ўтишни кўзламасин ва ўзини улардан юқори қўймасин.

Акс тарздаги ҳолат унинг пастлиги, енгиллиги ва ақлининг камлигига далил бўлиши мумкин. Эҳтимолки, у ўзини юқори тутмоқчи бўлган киши билан подшоҳ орасида дўстлик ва ул-фатлик бўлиб, султон унинг ҳақ-ҳуқуқини ерга урмас. Бу киши юқорига ўтмоқчи бўлган одамга қарши турса, подшоҳ унинг ёнини олиши, бу одам мағлуб ва заиф, хижолат бўлиши мумкин.

Назм:

Ул кишигаким, эрур ул хос султон олдида,
Истама тақдимлиқ неча бор эрсанг азиз.
Гар санга иззат падид ўлса нечаким шоҳдин,
Қил ўзингдин ҳўб анинг эъзозини андиша тез.
(Ҳар кимки, султонни хос одамидир,
Тақдим этилади, гарчи азиз бўлса.
Агарчи сени очиқ иззат қилишса,
Сендан азизга андиша қилинмайди).

Йигирма биринчи (шарт) шу бўладики, подшоҳнинг ситамидан ранжида бўлмасин, подшоҳнинг қўпол ва қаттиқлигини кўнгил хушлиги билан қабул қилсин, негаки подшоҳлик иззат ва фармондорлик қуввати тилни узун қилади, бу сабабсиз юз берса ҳам, одамлар учун муроса керак. Демак, салтанатга лозим бўлган нозу ниёз сабабли подшоҳ бировга дашном етказса, уни дуо деб қабул қилмоқ керак.

Мисра:

Дашном ани демаким, бу дуодир.

Йигирма иккинчи (шарт) шуки, агар подшоҳнинг ғазаби, жаҳди ва таънасига дучор бўлса, албатта, ҳеч кимга шикоят қилмасин, адоват ва гина учун ўз кўнглига йўл бермасин, ўзини гуноҳнинг сабабчиси деб билсин.

Байт:

Ҳеч шикоят этма гар қилса жафо,
Айб дерман биз тарафдиндур, ҳануз.
(Ҳар қанча жафо келса, шикоят қилмайман,
Айтаманки, айб ҳануз биз томондадир).

Шундан сўнг, унинг қаҳру ғазабини йўқ қиладиган нарсани муҳайё қиладиган ҳаракат ва лутғни ишга солсин (кейин итти-фоқ бўлсин ва бировга айтмасин, бундан сўнг у Илоҳ жаҳлдан сақлансин ва муҳайё қилсин!)

Йигирма учинчи (шарт) шуки, агар султон бировга ғазаб қилса ёки муттаҳамликда айбланса, ўша ғазабга дучор кишидан узоқ юрсин, туҳматга учраган киши билан алоқа қилмасин. Вақ-ти келиб, султоннинг ғазаби уларга нисбатан пасайса, меҳрибон-лик, юмшоқлик ва марҳамат умиди юз кўрсатса, юмшоқлик билан улардан уэр сўраб, уларнинг розилигини ҳосил қилсин.

Йигирма тўртинчиси (шарт) шуки, султон розилигининг пай-идан бўлсин, шундай қилсинки, подшоҳ ундан хурсанд бўлсин. Бу эса тўрт нарса билан муяссар бўлади: биринчиси — подшоҳ шарият ва динга хилоф бўлмаган нимани гапирса тасдиқлайди; иккинчиси — унинг раъй ва тадбирини қувватлайди; учинчиси — унинг яхши муносабати ва рақобатини маълум қилади; тўртин-чиси — унинг нуқсон ва айбларини ёпади.

Йигирма бешинчи шарт сирни яширишдир. Бу ҳамма шар-тларнинг энг муҳим устуни ва ҳамма одобларнинг асlidir. Демак, билиш керакки, султон сирларни яширишда қаттиқ ҳара-кат қилсин. Барча муболаға ишга солинади ва бу борада эҳтиёт йўли шундайки, мулозимлар подшоҳнинг ўзлари билган сирлар-ни қаттиқ сир тутсинлар, токи сир сақлаш малакаси пайдо бўлса, уни сақлаш осон бўлади. Агар султон кишилар ҳолдан хабар-дор бўлса, сирни фош бўлса, унга туҳмат айби тушмайди. Чунки яширин сир фош бўлмаса ҳам, ташқи аҳволдан фаросат билан уни тушуниш мумкин бўлади, бошқа баъзи далиллардан ҳам буни фаҳмлаб олиш мумкин. Шундай пайтда сир борасида ишончга эга бўлганлар ҳам туҳматга қоладилар ва уларга ҳам гумон тушади. Демак, бу сифат машҳур бўлгач, сирдошга айлан-ган ва ҳеч бир сирни фош қилмаган кишилар бу гумон ва туҳматлардан узоқ бўлади. Аллоҳ ўзи сақласинки, одамнинг сирни тутиб турувчи қуввати заиф бўлса ва сирни сақлашга тоқати етмайдиган бўлса, унинг боши сир айтилаётганда кетади.

Назм:

Деди: Чун ул ҳакими маслаҳатдон,

Ки гар бошинг керак тут сирни пинҳон.

(Шунинг учун донишманд айтди: “Маслаҳатни эшит!
Агар сир тарқалса, бошга бало бўлади).

Ҳикоя қилишларича, бир подшоҳ донишмандларнинг энг улуғи, оқили ва номдорини насихат қилиш учун чақирди. Донишманд айтди: «Эй подшоҳ, барча насихатлар қуйидаги калимаи шарифда ифода этилган: “Ат-таъзиму ли-амриллаҳ ваш-шафқату ала халқиллаҳ” (“Улуғ Аллоҳ фармонини битар ва халққа Аллоҳ шафқатини дариг тутмас”) яна бу маънода айтадилар.

Рубоий:

Эй ёш йигит, бў кексани тингла,
Бир фикрки, сўз пайкони асладир.
Боадаб бўл, тангриға қил бандилик,
Халққа бўлғил шафиқу меҳрибон.

Подшоҳ сўради: “Сўз сиёсатида яхшилик нима?”. Донишманд деди: “Одамни ўлдиришда ҳаракат қилмагинки, чунки инсон баданини хароб қилмоқ тўғри иш эмас, бироқ уч тоифа кишини ўлдиришни ҳамма донолар тўғри деб биладилар. Биринчиси, жобир (золим) одам бўлиб, мамлакатингни хароб қилишга интилади. Иккинчиси, омилки (амалдор) бўлиб, одамлар молини ўғирлайди. Учинчиси, хоин бўлиб, сенинг сирингни ошкор қилади.

Ривоятда айтилишича, Ануширвонга айтдиларки, фалон киши сенинг сирингни ошкор қилмоқда. Буюрди: “Уни тупроқнинг остига кўминглар, токи сир тупроқ остида пинҳон қолсин!”.

Қитъа:

Кимки қилса шоҳ сирин ошкор,
Тупроқ ичра бўлса пинҳон хуш турур.
Сирни пинҳон айлагайсан борҳо,
То санга бош асрамоқ дилкаш турур.
(Кимки қилса султон сирин ошкор,
Қаро тупроқ остига киргани яхши.
Сир сақловчи сирни жойига қўйсин,
Бош омонлиги сабабчиси сирдир).

Айтадиларки, бир подшоҳ ўз мулозимларидан бирига деди: “Сиримни сенга айтмоқчиман, уни фош қилма”. Мулозим деди:

“Ҳеч кимга айтмайман!” Подшоҳ деди: “Мен ўз биродаримдан гумондаман, у мендан қасд олишидан аввал уни даф этишга киришмоқчиман, сен доимо мени ҳимоя қил ва биродарим ҳақида нима билсанг, менга етказиб тур”. Мулозим буни қабул қилди.

Бир куни фурсат топиб, бу воқеани подшоҳнинг биродарига етказди. Биродари ундан миннатдор бўлди ва унга деди: “Мени хабардор қилдинг ва бу билан мени қарздор айладинг”.

Сўнг биродар ўзини эҳтиёт қилишга киришди.

Тақдир тақозоси туфайли подшоҳ вафот қилди. Ва салтанат биродарининг қўлига кирди, дарҳол у тахтга ўтирди. Ўз биродари мулозимини келтиришларини буюрди ва ҳукм қилдики, бошини олсинлар. Мулозим: “Эй подшоҳ менинг гуноҳим нима?” — деб сўради. Подшоҳ деди: “Гуноҳинг шуки, сен биродаримнинг сирини фош қилдинг, ваҳоланки, сенга инъомлар берган эди, ўзининг сирига маҳрам қилди, унинг сирини сақловчиси қилди. Сен сирни сақламай, менга ошкор этдинг, менинг сенга нисбатан ишончим йўқ бўлди. Уни қатлга олиб боринглар”. Шундай қилиб, сирни яширмагани учун у қатл қилинди.

Байт:

Дедим пири муфонга: Қайсидир руҳи нажот англай,
Деди: май ичгилу сирингни пинҳон асрагил элдин.

Аммо раият манфаатини ҳимоя қилишда, одам ўзи етти шартга риоя этиши керак.

Биринчи шарт шуки, олиш лойиқ бўлмайдиган жойдан, яъни одамлардан нарса олмаслик ва бериш лойиқ бўлмаган жойда, яъни одамларга нарса бермаслик керак. Шунда дунё ишида бадном ва беобрў бўлмайди, охиратда эса расво ва шармисор бўлмайди.

Иккинчи шарт шуки, то қўлидан келгунча барчага ёмонлик қилмаслик ва барчага яхшилик қилиш керак.

Учинчи шарт шуки, инсон олийҳиммат бўлиши керак, кишилар эътибори имкон қадар унинг ҳимматига қаратилсин. Кимки олийҳимматлик сифати билан оро топган бўлса, ўзининг нафис нафсини ғоятда паст тутиб, дунё молининг тамаси билан азиз обрўйини елга совурмайди, мол фойдаси ва шуҳрат талабида ўзининг яхши хислатини барбод қилмайди.

Тўртинчи шарт шуки, на ўзига ва на бировга қаттиқлик қилмаслик керак. Имоми хужжатул ислом¹ (қуддиси Аллоҳи таоло руҳаху) айтадиларки, ажабо, шундай бадбахтлар бўладикки, бир одамнинг розилиги учун ўзини Худонинг қаҳрига дучор қилади, султоннинг фароғати учун бир неча мазлумлар ёқасидан олинади ва уларнинг азиз жонини дўзах оловининг ўтинига айлантиради.

Қитъа:

Ўзгаларнинг ризоси учун қилма,
Ўзингни мустаҳқи қаҳри Худо.
Хайфдур бошқалар ҳаловатига,
Лозим этмак ўзингга ранжуъано.

Бешинчи шарт шуки, ихтиёр қадрини билиш ва иқтидор қий-матини англаш керак. Ва шундай қилгайки, ўлим зилзиласининг зарбаси етмай туриб, лаззатларни пайҳон қилувчи лашкар ҳужум этмай туриб, чиройли эсдалик ва ёқимли хотира қолдириш лозим.

Байт:

У башар ўлим биносининг яқинига келсин,
Умр қуёши тоғ бошида йўқ бўлади.

Бошқа ёқимли иш ва яхши асар ундан ёдгор бўлиб қолсин. Олтинчи шарт шуки, ўзининг соҳиби ихтиёр ва қудратига мағрурланмаслик, иззат ва эҳтиромига таъна қилмаслиги керакки, ҳар бир ғаддор, сотқин одам ва бевафо фалак жафо ва дағаллик билан машҳур, озгина фурсатда давлат аҳдномаси бузилиши ва ноумидлик рақами бахтиёрлик саҳифасига ёзилиши мумкин.

Назм:

Жаҳонда бўлмагил дунёга мағрур,
Сенингдек борди неча хил мавфур.
Дамодам барчасин қўйиб кетарсан,
Вале душманға борин сарф этарсан.

¹ Хужжат ул-ислом — Абу Ҳомид Ғаззолийнинг лақаби.

Еттинчи шарт шуки, қўлдан келганча одамларга яхшилик қилиш керакки, подшоҳларнинг яқинлари ва султонлар даргоҳининг соҳиб ихтиёрларининг фойдалари шуки, эҳсон фойдаларини нуфуз ва оддий халққа етказгай, катта-ю кичикка ўз қудрати дастурхонидан файзларни тотқизгай. Шунини яхши билиш лозимки, ҳар ким яхшилик қилса, ўзига қилади.

Улуғлардан бири: “Мен бутун умримда бирон кишига яхшилик қилмадим”, — деди. Мулозимлардан бири сўради: «Сизнинг инъом ва эҳсонингиз файзи барча учун доимийдир, бу шаҳар аҳлининг кўпи сизнинг карамингиздан насиба олулар, “ҳеч кимга яхшилик қилмаганман” деган сўзингизнинг маъносини равшан қилсангиз!” Жавоб берди: “Рост гапирялман, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ўзининг муъжаз каломида: “Ин аҳсангум аҳсангум ли-анфусикум” (“Ал-Исро” сураси, 7-оят) [“Агар (шундан кейин) эзгу иш қилсангизлар — ўзларингизга эзгулик қилган бўлурсизлар”] деган. Демак, эҳсон (яхшилик) нинг ҳосияти жонга таалуқдир, яхшиликни ўзимга қилган бўламан. Ёмонлик ҳам худди шундай: “Ва ин асаъ-тум фалаҳо” (“Ал-Исро” сураси, 7-оят) (“Агар ёвузлик қилсангизлар ҳам ўзларингиз учундир”).

Назм:

Некулик айлагил эл ичра бисёр,
Ёмонлик қилмагил, то қудратинг бор.
Ки яхшилик некуликни етургай,
Ёмонлик ҳам ёмонликни келтургай.

Аммо раият (халқ) нинг риоя (ҳимоя ва ҳурмат)сини қилиш-ни ҳам билиш керакки, амал ва давлатдан кўзланган асл мақсад фақат подшоҳ ва унинг яқинларинигина рози қилишдан иборат эмас, балки халқни ҳимоя қилиш ва юртни обод этишдир. Демак, халқ манфаатларини ҳимоя қилиш муҳим ишларнинг муҳимроғидир. Бунини икки шарт билан амалга ошириш мумкин. Биринчиси шуки, уларни муҳофаза қилишда қаттиқ ҳаракат қилинади, ёрдам ва кўмак кўрсатиш орқали шундай йўл тутадикки, улар олиб бораётган ишларини ман этмайди ва ўз жойларидан кўчириб юбормайди. Иккинчи шарт шуки, зулмни улардан даф қилгай. Бу ҳақда улуғлар айтганлар: “Раият гўё қўй подаси кабидир ва уларнинг соҳиб ихтиёри мисоли чўпондир. Подшоҳ

қўйларнинг эгаси бўлиб, у қўйларни чўпонга топширган ва қўйларни ҳайвон ва бошқа зиён етказувчилардан яхши сақлаш, ўтлоқда чиройли парвариш ва самарали ҳосилини юзага келтиришни буюради. Худди шу каби, давлат арбоблари раиятни зиён етказувчи нарсалардан ва бўридай ситамкорлардан қўриқлаши лозим. Халқнинг диний ва дунёвий фаровонлиги нимада бўлса, ўша нарсага саъй қилишлари, уларнинг фойдалари ва касбу корлари ҳақида подшоҳга хабар етказиб туришлари керак. Агар уларнинг аҳволдан ғафлатда қолсалар, золимлар нимани хоҳласалар, ўшани қилгайлар.

Шеър:

Бу дам роъийлигингни бил ғанимат,
Ғанамни бўридан асра фароғат.
Писанд эрмаски, роъий бўлса ғофил,
Ғанамга бўри бўлғуси дохил.

Юқорида бир неча калима давлат арбоблари жамоаси одоби тўғрисида айтиб ўтилди, энди икки-уч жумла амирлар, вазирлар ва аҳли қалам, надимлар одоби тўғрисида айтиб ўтилгай.

Амирлар ўз фаолиятида ўн иккита қоидага риоя қилишлари керакки, аввало Худонинг фармонини амалга оширишда халқни Худонинг хизматидан кўра ўзига кўпроқ хизмат қилишга мажбур қилмасин. Ўз хизматини Аллоҳ хизматидан кўпроқ қилишини хоҳлаш гоят хунук ишдир.

Байт:

Ғар Ҳақ тарафин нигоҳ қилсанг,
Тенгри сани ҳам нигоҳ қилгай.

Иккинчи қоида шуки, неъмат ҳақини сақлаш бўлиб, валинеъмат ҳақини бефарқ қолдирмаслик ва бу бобда нуқсонга йўл қўймасликлари лозимки, бу кўфрони неъмат (ношукурлик) бўлади ва натижаси ёмон бўлади. Шу жумладан, подшоҳнинг унга ишончи йўқолади, ҳамманинг назарида эътиборсиз бўлади. Ҳеч бир ношукур одам ўз муродига етмаган ва оқибат натижада қийинчилик ва харобликка юз тутган.

Назм:

Ҳаққи неъмат нигоҳ керак қилғай,

Ҳурмати шаҳ яна керак қилғай.

Чекса бош ким валинеъматдин,

Топмағай баҳра бахту давлатдин.

Айтадиларки, мардликнинг белгиси шуки, агар валинеъматдан бирорта ёқимсиз ҳол ёки зарар етса, ундан етишган фойда ва манфаат муқобилида ўзидан маҳв этса ва йўқ қилса, шунда у неъмат шукрини адо этган бўлади.

Байт:

Бормағайман дарғаҳингдин етса сандин юз жафо,

Қочмағай зулму ситамдин ким эрур аҳли вафо.

Ҳикоя қилишларича, бир хожанинг ақли ғуломи бор эди. Бир куни у киши ғуломи билан боққа борди. Томоша қилиш асносида бир полизга етдилар. Бир бодрингни ғуломнинг қўлига бериб: “Еб кўр!” — деб айтди. Ғулом бодрингни пўчоғи билан завқ-шавқ ила ер эди. Буни кўриб, хожанинг ҳаваси келди ва бодрингдан озгина беришини сўради. Ўзи ҳам тотиб кўриб, унинг жуда аччиқ эканлигини билди. Сўнг сўради: “Эй ғулом, шунча аччиқ бодрингни қандай емоқдасан?”. Ғулом жавоб берди: “Эй хожам, сиз меҳрибонлик қилиб бу бодрингни бердингиз, мен сизнинг қўлингиздан кўп ширин нарсаларни еганман, бу бир лўма аччиқ еб, афтимни бужмайтиришдан шарм қиламан”.

Байт:

Сенинг қўлингдан юз ширин шарбатни ичдим,

Бир аччиқ шарбат ичсам, унинг ҳеч ёмонлиги йўқ.

Бу сўз хожага жуда ёқди ва деди: “Сен неъматим ҳаққини адо қилдинг, сени қулиқдан озод қилдим!” — деб, дарҳол уни озод қилди ва кўп инъомлар берди.

Амирлар одобининг учинчи қондаси шуки, улар шоҳдан эмас, ўз кучлари орқали мол ҳосил қилишлари зарур, яъни ўз қудратлари билан ҳаракат қилишлари керак ва мол топғайлар.

Подшоҳнинг молига тама кўзи билан қарамасликлари керакки, чунки мол суюклидир, ҳар ким бировнинг суюклигига тама кўзи билан боқса, адоват юз бериши муқаррардир. Ҳакимларнинг айтишларича, султонлардан нафс фойдаларини эмас, фойда сабабларини талаб қилиш керак. Масалан, амал талаб қилиш керакки, бу мол ва бойлик ҳосил қилишга сабаб бўлади, шунда у сўрашдан озод бўлади ҳамда фойдага етишади. Чунки подшоҳдан фойда олиш эмас, балки подшоҳга фойда етказишга интилиш керак.

Тўртинчи қоида шуки, амирнинг барча мол ва амалдан асл мақсади ўз нафсининг оромини учун эмас, балки подшоҳнинг зийнати ва даргоҳининг оромини учун бўлиши керак. Бу масала одобга яқин ва ҳақшуносликка лойиқроқдир.

Бешинчи қоида шуки, подшоҳ бирор нарсада ажралиб турувчи ва танҳо бўлса, амир ўша нарсага ўзини ўхшатишдан қочиши лозим, масалан, манзилда, кийим-кечакда, еб-ичишда, от-уловда, умуман, подшоҳларга лойиқ нарсаларда. Унга ўхшапга интилиш тарки одобни билдиради. Эҳтимолки, бу нарса обрўни кеткизади ва бу иши туфайли ҳалокат чоҳига қулаши ҳам мумкин.

Олтинчи қоида шуки, ҳар иш султондан юз берган бўлса ва бу шариятта хилоф бўлмаса, унга мадҳ сўзларини айтиши керак ва бу ишни яхши эканини мақташ лозим.

Байт:

Агар шоҳ кундузини тун деса,
Айтиш зарурки, ой ва юдуз кўринмоқда деб.

Ҳамма оқилларга маълумки, ҳар бир ишнинг икки томони бор. Бири чиройлик ва иккинчиси қабихлик томони. Демак, ҳар бир ишда унинг чиройлик томонини подшоҳга кўрсатиш талаб қилинади. Ва агар у иш яхши бўлмаса, ҳакимона тадбирлар билан подшоҳ ёдига солиш зарур.

Еттинчи қоида шуки, султон бир фикр айтса, бу фикр унга ёқмаса ёки бир сўз айтса, бу сўз унинг табиатига хуш келмаса, барибир у билан ҳамфикр бўлмоқ ва ўзини паст тутмоқ, ҳақиқатда у султон, ўзи эса хизматкор эканини англамоқ керак. Чунки хизматкор султоннинг хоҳишига бўйсунади, ундан итоат қилиш

ва айтганига юриш талаб қилинади. Подшоҳ ҳурмати ва иқроми билан қадамини чегарадан чиқармайди.

Саккизинчи қоида шуки, ўзининг амали ва подшоҳга яқинлигига мағрур бўлмаслиги керак. Подшоҳнинг эъзоз ва иқромини кўриб, ўз ҳаддидан ортиқча қадам қўймаслик зарур. Ибн ул-Муқаннинг “Одоб” асарида ёзилишича, агар султон сени биродар билса, сен уни ишнинг эгаси деб билгин ва агар сенга фарзанд номини берса, сен ўзингни ходим билгин, ҳарчанд таъзимни яна оширса, сен унга хизмат ва тавозе қилишга ҳаракат қил.

Байт:

Шоҳ агар лутфи беадад қилса,
Банда ўз ҳаддини керак билгай.

Шуни билиш керакки, агар амирдан бири, жуда кўп ихтиёр ва ниҳоятда иқтидорга эга бўлса, вужуд кўриниши ва суратида, султоннинг фармонраволигига ўхшаш ҳолат юз берса, подшоҳ ашрофларининг табиатига ёқмайди, гарчи улар буни зоҳирда аён қилмаса ҳам, аммо хотирларида эътиборли бўлади.

Шеър:

Ҳарна кўнглинг муддаосин қилма султон мулкироҳ,
Чунки ул ширкатта маҳмул ўлғусидур шоҳга.

Ҳикоя қилишларича, Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг биродари бир ғулом сотиб олибди. Ва жуда катта гуноҳ содир этибди. Унинг буйруғига биноан, ғулом калтакланиб жазоланибди. Ғулом зулмдан султон даргоҳига келибди. Султон дарҳол амр қилиб, табл¹, ногора, дўмбира ва байроқ ва салтанат рамзи учун барча керакли нарсаларни тайёрлаб, биродарининг эшигига жўнатибди. Биродари бу ҳолни кўриб, жуда ҳавф ва изтиробда қолиб, дарҳол султоннинг даргоҳига келибди. Бошини ерга эгиб, жуда ҳижолатпазлик билан деди: “Бу бандадан қандай гуноҳ содир бўлди ва нима айб ўтдики, султоннинг бундай қилишига сабаб бўлди?”. Султон деди: “Салтанат ҳуқуқи менда бўлса, сен нега

¹ Табл — икки томонлама ногора.

Ўзингча ғуломни жазолаб, калтақлаттинг? Нима ҳаққинг бор эди? Бу ҳолат тўғрисида менга етказишди, мен таҳмин қилдимки, жим қараб туриш билан менинг мамлакатга нисбатан ҳуқуқим бекор бўлади. Ҳақ субҳона ва таоло мамлакатга эғалик қилишни ва бандаларини менга топширди. Бунинг жавобини мен бераман, сен эмас”. Шундан кейин кўп олижаноблик қилиб, ўз биродари гуноҳини авф қилди.

Байт:

Сиёсат ҳар кишига йўқ мувофиқ,
Ки бордур ул шаҳаншоҳларга лойиқ.
Дағиллик қилма шаҳриёрга,
Муҳим ишларини уларга қўйиб бер.

Тўққизинчи қоида шуки, подшоҳ сиёсий ишларда амирлар билан маслаҳатлашиши керак. Аскарлар амирларга топширилгани учун доимо подшоҳ лашкари ораста бўлсин ва жангга тайёр туриши таъминланиши керак. Олам ҳодисага тўла, ҳеч ким қачон ҳодиса юз беришини ва фитна қай тарафдан қўзғалишини билмайди. Агар подшоҳ мол йиғса-ю, лашкар йиғмаса, зарур пайтда қийин ҳолда қолади. Чунки, лашкар йиғиш мол орқали муяссар бўлади, мамлакатлар эса лашкар билан қўлга киради: “Ла мулка илла бир-рижол ва ла рижола илла билмол” (“Одамларсиз мамлакат йўқ, молсиз эса одамлар йўқ”). Мамлакат атрофи амалдорлар томонидан эғалланади.

Бўлур лашкар ила олам мусаххар,
Нечукким мол эрур тартиби лашкар.
Мамлакат бўлмайди амалдорларсиз,
Амалдор бўлмайди мол-мулксиз.

Айтишларича, султонлардан бири ўз амирлари ичидан бир амир билан маслаҳат қилиб сўради: “Мен мол ва лашкар масаласида ҳайронман. Агар молга ружу қўйсам — лашкар тарқалиб кетади, агар лашкарни тарбият қилсам — мол қўлимда қолмайди”. Амир унга деди: «Молни йиғин». Султон: “Лашкар тарқаб кетади”, — деди. Амир деди: “Агар лашкар тарқаб кетса ва сен уларга муҳтож бўлсанг, молни уларга берсанг, улар

қайтиб келади”. Сўради: “Бу сўзга далилинг борми?”. Жавоб берди: “Албатта, бу хонада ҳеч пашша йўқ. Буюр, бир идишда асал келтиришсин”. Асал келтиришган эди, хонага пашшалар кўплаб йиғилди. Бу ҳодиса султонга ёқди.

Султон бу ҳақда бошқа амирга айтган эди, у айтди: “Лашкарни тарбия қилгин ва уни ўзингдан узоқ тутгин, чунки, хоҳлаган вақтингда, жам бўладилар, ё жам бўлмаслиги мумкин”. Султон: «Бу сўзга далилинг борми?» — деб сўради. Амир, бор, кечаси айтаман, деди. Тун бўлгач, бир идишда асал келтиришларини буюрди. Асал келтирдилар, аммо бирорта пашша пайдо бўлмади. Амир деди: “Кўнғил бирор кишидан нафратланса, уларга қанчалик мол ваъда қилмасин, унинг атрофида гирдикапалак бўлмайди”.

Ўнинчи қоида шуки, мамлакат тинчлиги учун доимо хабар етказувчи ва огоҳлантирувчиларни тайин қилиш лозим, токи улар атрофдан хабарларни келтириб турсин. Шунда бирор жойда фитна бош кўтарадиган бўлса бунинг чора-тадбирига киришади.

Ҳикоя қилишларича, Фахруддавла Дайлабийнинг мулозими Соҳиб бин Ибод эди. У кўп вақтини Шероз шаҳрида ўтказарди. Тасодифан у уч кун подшоҳ ҳузурига бормади. Тўртинчи кун унинг хизматига келди. Фахруддавла сўради: «Нима сабабдан уч кун ҳузуримга келмадинг?». Соҳиб деди: “Уч кун аввал бизнинг хабарчимиз Хитой мамлакатидан келди ва айтдики, ҳоқон бу вақтда ётоқхонасига кетаётиб аркони давлатдан бирига пинҳоний бир сўз айтибди. Уч кундан буён у нима деган экан деб ўйладим. Лашкар ҳақида суриштирар эдим ва уни даф қилиш чораларини ўйлар эдим. Ногоҳ бугун эрталаб иккинчи хабарчи етиб келди. Айтишича, Хитой ҳоқони лашкарни суриштириб, шу аснода ўз вилояти атрофларини текширган экан. Хотиржам бўлиб, хизматингизга келдим”.

Амирлар ва вазирларга султонлар аҳволини бундай зимдан чуқур текшириш ғалати бўлиб туюлди, ваҳоланки, Хитой қанча узоқда-ю, Шероз қарда.

Байт:

Чу забти мулк муфаввиз сангадур жаҳд эт,
Ки барча жониби мулкдин бохабар бўлғай.

Қаҳонинг тиғи эмас, фитна тарқатишнинг боши,
Дафъи халққа қаратилган ўқ балосининг бошланиши.

Бундан аввал ҳам хабарчилар ва огоҳ қилувчилар ҳақида бир неча сўз айтилган эди.

Ўн биринчи қоида шуки, амирнинг ёрдамида фақирлар арзи султонга етказилади. У мазлумлар ва арз-дод этувчиларни подшоҳ ҳузурига киритсин, токи улар дилларидаги дардини подшоҳга айтиб, шифо шарбатини муродга етказсинлар. Фақирлар бирорта амирдан кўрқиб, султон ҳузурига боролмаса, бу ҳолат гўё, сув соф бўлиб, унда наҳанг балиғи жой олган бўлса, ва чиройли лаблар у сувга муҳтож бўлса, ва наҳанг ҳайбатидан кўрқиб, муҳтожларга сувнинг фойдаси бўлмайди.

Назм:

Чу бордур ихтиёринг андоқ айла,
Ки сандин барча эл осуда бўлғай.
Ундай нав жафо уйига ўхшама,
Ғамнинг кўплигидан эзилиб кетган.

Ўн иккинчи қоида шуки, амир яна бошқа кўл остидагилар билан шундай муомала қилиши керакки, агар улар хоҳласалар у билан тенгма-тенг яшай олсинлар. Ҳадисда: “Ман ла йарҳам ла йурҳам” (“Ҳар ким раҳм қилмаса, унга ҳам раҳм қилинмас”, дейилган, яъни бу ҳар ким халққа бахшида қилмаса, унга ҳам бахшида қилинмайди, демакдир. “Хабар” да айтилганки, киши кечирилмайди, у бошқаларни кечирмагунча.

Назм:

Зеридаст элнинг ғамин чек, зинҳор,
Рўзгорда забардастликдан кўрққин.
Шундай йўлни тутгинки, жаҳон халқи ҳам,
Хоҳласанг, сен билан шундай йўл туттишини.

Вазирларнинг одоби ҳамма бошқа давлат амалдорлариникидан зиёда бўлиши керак, чунки ҳеч бир иш султонлар даргоҳида вазирлик ишидан оғир эмас. Негаки вазирларга кўпроқ ҳасад қиладилар, у ҳасадгўйларнинг кўпчилиги подшоҳнинг мулозимла-

ри бўлади. Хусусан, барчаси мансаб ва муомалада у билан шерик ва бирга бўлувчилар ҳасади бўлиб, доимо унинг мансабига тама кўзи билан қарайдилар, мақр ва ҳийла тузоғини қўйиб, қутилиб чиқолмайдиган домга тушишини кутиб турадилар. Бундай ҳолда вазир учун ростлик ва кам тамадек яхшироқ йўл йўқ. Демак, вазирлик одоби ва шартига беписандликка йўл қўймаслик керак, токи унинг айбини топа олмасинлар. Улуғларнинг айтишларича, агар киши ўз ишини барбод қилмоқчи бўлса, айб изловчиларга ҳамма нарчасини айтади.

Байт:

Кимки бўлса покдоман, қайда мумкин айб жу,
Ўйлаким, гул баргига шабнам етар ким айб этар.

Бузуржмеҳодан сўрадилар: “Вазирликка ким лойиқ?”. Жавоб берди: “Шундай кишики, унда тўрт ва икки, уч ва бир бўлса”. Сўрадилар: “Маъносини баён қилинг?”. Айтди: “Тўртнинг бири, ҳушёрликдир, барча ишлар саранжом бўлишига боисдир. Иккинчиси, бедорликдир, вақтидан аввал ўзини ҳалокатга ташламайди. Учинчиси, ботирлик — ишларни бажаришда зарурдир. Тўртинчиси, жувонмардик. Учтанинг биринчиси шуки, хизматкорлар агар хизматини яхши қилса, мукофоти ҳам яхши бўлиши керак ва уларнинг кўнглини олиш зарур. Иккинчиси шуки, унинг фармонидан бўйин товлаган жамоага жазо берилади. Учинчиси шуки, ҳаётда турли ҳодисалар бўлиб туради, булар тўғрисидаги маълумотларни подшоҳга етказишга у масъулдир. Иккиннинг бири шуки, раият аҳволидан рофил қолмаслиги керак. Иккинчиси шуки, Ҳақ субҳона ва таолога таалуқли ишларни ёддан чиқармаслик зарур. “Ҳадис” да айтиладики, агар Худойи таоло бир кишини иш соҳиб (подшоҳ) қилса, у ростгўй вазирни қабул қилсинки, агар муомаладаги қоида маъноси эсдан чиқса, вазир уни эсига солиши керак. Ва агар вазир ёдида бўлса, вазир уни билиб, подшоҳга ёрдам бериши лозим. Агар Ҳақ субҳона хоҳласа, подшоҳга ёмон иш қилувчи вазирни йўлиқтирадики, бунда вазир адолат билимдонини эсдан чиқарса, унинг ёдига солмайди.

Демак, вазир ростгўйлик сифати ва поклиги туфайли султонга мададкор бўлади. Адолат арконлари ва эҳсон мақтовидида шундай байт бор:

Мамлакат ёрқин чироғи шу вазирлар,
Ки раҳм қилур фақирлар ҳолига.
Вазиреким қилур зулми фаровон,
Қачон қолғай саломат номи султон.

Вазирликнинг барча шартлари ва улар одоби ўн тўққизта бандда айтилади. Биринчи шарти, Ҳақ манфаатини ҳимоя қилади. Ва демак, бу ҳамма нарсалардан муқаддасроқдир. Ҳар бир одам Аллоҳ манфаатига кўз ташлайди ва ҳар бир аҳвол қоидасини билишни хоҳлайди, нолойиқ ишлардан қочади ва ҳазар қилади.

Иккинчиси шуки, подшоҳ ва сипоҳ ва раият орасида ўзаро тенгликни сақлайди, ҳеч бир тарафга мойиллик қилмайди. Бу вазирликнинг энг мушқил ишлари ва нозик амалларидир. Учинчиси, ишларнинг бошланиши буюрилганида, унинг оқибатини яхши бўлишини ўйлайди ва натижасига андиша билан қарайди, токи охирида паришон бўлмасин, ҳайрат тиши билан ҳасрат бармоғини тишламасин.

Назм:

Ҳар ишни қилурга қўйдинг ақдам,
Қил оқибатин неку саранжом.
Агар маслаҳат бўлса, даркини қил.
Гар ҳўб эмас ишки, таркини қил.

Тўртинчиси, яхши қоидаларни қолдириб, ёмон русумларни йўқ қилади. Ҳадисда келишича, ҳар ким чиройли суннат ва яхши қоидага риоя қилса, унинг ҳаққи ва у қилган ҳар иш ҳаққининг мукофоти бўлади. Ва ҳар ким суннатни нописанд қилса, ёмон йўл ва ёқимсиз бидъатни барпо қилса ва кимки унга амал қилса, бунинг гуноҳи ўша кишигадир.

Рубойи:

Эйки, кўргузсанг подшоҳ ишларига иштиғол,
Истасанг андин ҳамиша иззату завқи камол.
Рўзгор авроқида бир расм таҳрир айлаким,
Бўлғай ул мақбул олам ҳам қабул Ҳақ таол.

Бешинчиси, ўзини бошқаларга ва ўзига тўқ қилиб кўрсатсин, мамлакат ишларида вазирларнинг тўқлиги мақтовга сазовор амал бўлиб, давлатни бошқаришда баёндан ҳам ташқаридир...

Олтинчиси, агар султон бир фикр билдирса, бу мол ва мулкни яхшилаш ҳақида бўлмаса, унда бу ишга розилик билдирмайди. Бироқ мажлис ичида бўлса уни қабул қилган бўлади ва одамлар орасида танбиҳ бермайди. Билгайки, подшоҳ фикри гуё сел каби бўлиб, тоғ-тошдан оқиб келади. Бир киши уни бирдан нига бир тарафдан иккинчи тарафга бурмоқчи бўлса, ҳалокат чоҳига қулайди. Аммо шошилмай, бир тарафини хашак ва тупроқ билан баланд қилиб, ундан кейин иккинчи тарафга бериш мумкин. Худди шу каби яхши фикр бўлмаган подшоҳ раёини ҳам юмшоқлик ва тадбир билан жойига келтириш мумкин, аксинча, буйруқ ва ман этиш билан эмас, балки илтимос ва илтижо билан подшоҳ айтган фикрнинг оқибатидан огоҳ қилиш лозим. Ҳоли вақтда оҳисталик билан мисол ва ҳикоятларни унга эслатиш, ҳийла ва тадбир билан бу фикрни унинг хотиридан чиқариш мумкин.

Назм:

Базми корогоҳлик айлаб бажо,
Айлагил таъбири раёини подшоҳ,
Демак, аввалида ёрдам қилгин,
Вақтида жон йўлини пайдо қилгин.

Еттинчиси, мансабда, мартабада ва подшоҳга яқинликда ва соҳиб ихтиёрликда мағрурланмаслиги керакки, султонларнинг мизожи сув ва оташ ҳукмидайдир. Бунга ишониб бўлмайди. Аниқ билгайки, ҳар қандай амал ортида ундан тушиш, азалий оқибати ва ҳар давлат орқасида бадбахтлик мавжуд. Улуғлардан сўрадилар: “Нега ўзинг учун сарой қурдирмайсан?”. Жавоб берди: “Бу шаҳарда иккита сарой бор, биринчиси девон саройи бўлиб, амалда эканман ишлатаман. Иккинчиси, зиндон ости, амалдан тушсам у ерда бўламан.

Байт:

Хоҳишу нозиш надур идбора-ю иқбол ила,
Кўзни юмсанг кўрмагайсан ҳам ани ҳамда муни

Саккизинчиси, фурсат ўтмай туриб, қўлдан келгунча эҳсон
ва яхшилик қилгин.

Назм:

Андин бурунки, соқийи даҳр,
Жоми тарабинга тушмайин заҳр.
Дастору кулоҳ ташла бошдин,
Хайр эт фуқарога нону ошдин.
Ҳашам то кучаяди, эҳсон қилади,
Ундан ўлим фурсати олди етганда,
У олдида ки, даҳр соқийси қўлида,
Давлат шароби ичида заҳр қолганда
Бошига қара унинг кулоҳ ва дасторига эмас.
Шошилма ва дили ёмондир...
Ки бу бош ҳамма бола кулоҳлик эмас.
Бу юзи ҳайати бунчалик эмас.

Тўққизинчи, муҳтожлар ва умидворлар ҳожатини чиқаришга қаттиқ ҳаракат қилиш керакки, подшоҳларга мулозимат ёмонлигидан қутилиш йўли муҳтожларнинг ҳожатини раво қилишдир.

Ҳазрат амир ул-муъминин Хусайн разияллоху анху тўғрисида шундай воқеа эслатилади. У киши айтганларки: “Бир муъминнинг ҳожатини чиқарсам, етмиш йил эътикоф ўтириб, ибодат қилгандан кўра кўпроқ хурсанд бўламан”.

Дониёл пайғамбардан ривоят қилинадики, у айтган: “Бир неча йил қўлимда подшоҳлик тизгинини тутиб турдим, то суворий бўлдим. Менинг мақсадим шу эдики, бирор кишининг ҳожатини чиқарсам”. Қўтлаб авлиё ва ҳакимлар шу маънода султонлар хизматини ихтиёр қилганлар.

Шайх кабир Нажмиддин Кубро қуддиси сирриху тўғрисида маълумки, бир куни етмиш марта Азудуддавла ҳузурига мусулмонлар иши учун борган, лекин мақсадга эришмаган. Охири келганда Азудуддавла деди: «Эй шайх, қизиқ одам экансан, неча марта келдинг, ишинг битмади. Шунга қарамай яна келяпсан, аҳдингдан қайтмай!». Шайх деди: “Эй подшоҳ, менинг ишим керагича битди, шунинг учунки, менинг ниятим бу ишда Худонинг розилигини олиш эди, биламанки, Аллоҳ таоло менинг бу келиб кетишимдан хурсанд бўлган. Аммо сенинг ишинг битма-

ди, чунки бир мусулмоннинг ҳожатини чиқаришга ҳаракат қилмадинг ва бир муҳтож одамни ноумид қилдинг. Билмадингки, аҳли давлат одам бир муҳтожнинг ишини битирмаса, унинг иши ҳам ҳеч қачон битмайди”.

Байт:

Мустамад эл ишини соз айла,
Ки сенга ҳам иш ўлғай омода.

Азудуддавла бу сўздан таъсирланиб, ғоят афсусланиб, шайх илтимос қилган барча ишларни бажарди.

Байт:

Битқарурда киши ишин саъй эт,
Ким ишингни Худой битқаргай.

Ўнингчиси шуки, султонни яхши ишга йўллаш лозим, токи бу ишнинг яхшилиги ҳаммага етсин. Айтишларича, Отабекнинг вазирни подшоҳ молидан кўп хайр қилар эди. Бу ҳақда подшоҳга арз қилдилар. Отабек муставфийга, энди ҳеч кимга иқтоъ² берма, йўқса, қўлингни кесаман, деб буюрди. Бошқа куни бир дарвеш вазирдан бир нарса илтимос қилди. Вазир муставфийга: “Фалон ашёни иқтоъ қилиб ёзиб бер”, — деди. Муставфий тўхтаб қолди. Вазир: “Нега тўхтаб турибсан, қўлинг кесилишидан қўрқясанми, менинг осиб юборишимдан қўрқмайсанми?” — деди. Бу хабар Отабекка етди ва у вазирни чақиртирди. Отабек: “Муставфийни нега осмоқчисан?” — деб сўради. Вазир жавоб берди: “Мен хоҳлайманки, давлатинг саропардаси танобин миҳ билан мустаҳкам қилмоқчиман, у эса бунга йўл қўймайгги. Демак, у осилишга лойиқ. Буни эшитиб, Отабек вазирнинг мартабасини янада юқори кўтарди ва хилъатингьом қилди.

Тарих китобларида шундай зикр этилган. Султон Маликшоҳга айтишган: “Низом ул-Мулк ҳар йили хазинадан минг тиллани олимлар, солиҳлар ва фақирлар, ёлғиз кишилар ва узлатдаги кишиларга беради, сизга бундан ҳеч фойда йўқ. Ваҳоланки, бу маблағ билан кучли лашкарни ташкил этса бўлади”.

¹ Муставфий — подшоҳ молини ҳисоб-китоб қилувчи.

² Иқтоъ — ҳада қилинадиган ер.

Султон бу ҳақда вазир Низом ул-Мулкка деди. Вазир деди: “Бу зар билан кучли лашкарни тайёрлаш мумкин, узунлиги бир газ келадиган қилич ва уч юз газга етадиган ўқ билан душманни даф қиладилар. Мен бу зар билан шундай лашкарни тайёр қиламанки, туннинг аввалидан то тонггача ҳазрат Илоҳ даргоҳининг эшигига садоқат қадами билан туради, сен учун дуога оғиз очадилар ва ҳожатингнинг раво бўлишига қўл очадилар, ҳиммат шамширини булутга етказадилар, оҳ ўқини етти осмондан ўтказадилар, сенинг лашкаринг ва бизнинг ўзимиз ўшаларнинг паноҳидаимиз”.

Байт:

Дарвеш кимнингдир паноҳида деб айтма,
Ки жаҳон шаҳриёри дарвеш паноҳидадир.

Маликшоҳ йиғлади ва деди: “Ажойиб фикр. Мен учун шулардек кўпроқ лашкар тарбияла”.

Ўн биринчиси, амал кучларини қадрини билиш, ундан фойдалар олиш, дўстларни эъвозлаш ишларига ҳаракат қилиш ва ҳеч кимга озор етказмасликдир. Агар шундай йўл тутмаса, куни келиб амал қўлдан кетса, ҳасрат ва надоматдан ўзга нарса қўлда қолмайди.

Мисра:

Чун сен у сенки, билмайсан нима фойда?

Ўн иккинчиси, одамларнинг мурожаат қилиш ва келиб-кетишидан сиқилмасин, улар билан мулоқот вақтида пешонасини тириштирмасин. Билгайки, инсон одамлар хизматини ихтиёр қилса, ҳар жойки зарурат бор, халққа мулозимат қилишдан жонини аямасин.

Ҳикоя қилишларича, Фузайл бин Саҳл ўзининг вазирлиги даврида бир кишига деди: “Одамларнинг арз билан келишидан безор бўлдим. Ўз додини айтувчилардан қийналиб кетдим”. У одам деди: “Эй вазир, эъвоз болишини орқангдан ол, вазирлик курсисини йиғиштир ва лавозимни менга топшир, бошқа ҳеч ким сени ранжитмайди ва ҳеч бир муҳим ишда сенга ҳеч ким мурожаат қилмайди”.

Байт:

Кимдаким, ихтиёр бордур анга,

Халқ беихтиёр келгайлар.

Бошқа у ихтиёр кетди қўлдан,

Ёмонга баҳоналар топилади.

Ўн учинчиси, холис дўстларни топишдирки, яқдил ва якжи-хат дўст барча неъматлардан яхшироқдир. Айтадиларки, дўсту мухлис зардан яхшироқдир.

Ўн тўртинчиси, хоин ва золим кишиларнинг ишларидан ғофил бўлмаслик, доимо уларнинг ҳол-аҳволидан хабардор бўлиб туриш, озор етказувчи золимларни мазлумлар устидан ғолиб бўлишига йўл қўймасликдир. Агар ситам ва хиёнат уларнинг биридан содир бўлса, шунга муносиб уқубатга солсин, токи бу бошқаларга ибрат бўлиши лозим. Золимни жазолашда мутлақо бепарволикка йўл қўйилмаслиги керак.

Ўн бешинчиси, уммоллардан¹ пора олишдан эҳтиёт бўлсин. Билсинки, то бир киши бошқалардан пора олмаса, бошқага пора бермайди. Агар вазир пора олишга сабаб бўлса, пора олишга рухсат берган бўлади. Пора бериш ва пора олиш ҳаромдир. Ва пора олган пора бергандан ёмонроқ бўлади, чунки олувчи берувчи олдида забун бўлади. Бундай забунликка вазир муносиб эмас.

Ўн олтинчиси, ҳасадчининг ҳийласи, бузуқнинг макри, чақимчи ва ғийбатчининг ёмонлигидан хабар топса, ўзининг кўнглида ҳеч қандай кўрқув йўқдек тутсин. Ва султоннинг ҳузурда уларга нисбатан ғазаб ва жаҳл изҳор қилмасин, бундай қилса, уларнинг сўзини тасдиқлаган бўлади. Агар орага жавоб ва савол, мунозара ва баҳс тушса, оғирлик ва мулоимлик юзидан жавоб айтсин, юмшоқлик ва насиҳатгўйлик қилинмайдикки, ғалаба ҳамиша ҳалимлик тарафидадир.

Ўн еттинчиси, ўзини султонга шундай яқин кўрсатсинки, гўё унинг бир оғиз сўзи ёки салгина ишораси билан барча моли ва ҳамма нарчасини харж ва сарф қилгай. Шундай қилса, унинг моли подшоҳ тама қилишидан омон бўлади, чунки подшоҳ унинг нарсаларини ўзиники деб билади ва уларнинг ҳаммаси ўзининг тасарруфига ишлатилади.

¹ Уммол — иш юритувчи амалдор.

Ўн саккизинчиси, бировга амал бериладиган бўлса, чуқур ўйлаб ва тафаккур юзасидан ишонч кўп бўлса, кейин берилади, лекин бунда бир неча бор эҳтиёткорлик қилинади. Амал юзасидан унга тўла эътиمود қилинмайди, токи ишнинг охирида шарманда ва шармсор қилиб қўямасин.

Назм:

Ақлга ул мақомин қилиб кўп озмун,
Қадрига лойиқ мақомин қил афзун.
Хунар қадри қузатиш билан кучаяди.
Айёмгача ...то бар наояд бас,
Шояд бирор киши эътиборига етказилар.

Ўн тўққизинчиси, эшиқдан чиқиш осон бўлиб ва ташқаридан кириш қийин бўлса, бундай ишга қўл урмасин. Бу хусусда улуғлар айтганлар.

Байт:

Хар иш учун киргани уй ичра нахуст,
Раҳна анга чиққали қилғил дуруст.

Аmmo қалам арбобларининг бири дабир бўлиб, улар султонга таалуқлидирлар. Девон ёзувлари уларга топширилган бўлади. Демак, улар ишончли, ўзига етарли, хуштаб, тезфаҳм ва истилоҳлардан хабардор бўлишлари лозим.

Ҳаким Арастудан сўрадилар: “Подшоҳнинг ҳожиби яхшими ёки котиби?”. У жавоб берди: “Ҳожиб подшоҳнинг бир бўлагидир, котиб эса унинг ўзидир”. Агар латиф табиатли котиб топилса, давлат ишларини етарли даражада яхши амалга оширади.

Назм:

Суҳан кони билим боши бўлса,
Оқиллар наздида мақбул бўлади.

Айтишларича, ажамий подшоҳнинг бир одати бор эди. Жангларда ўз лашкарининг сара қисмига қора либос кийдиран эди. Агар жанг қаттиқ бўлса қора кийимлилар олдинга ўтар ва жангни тугаллар эдилар. Бир вақт шундай бўлдики, рақиб подшоҳи эллик минг

аскар билан келиб, саф торгди. Икки лашкар бир-бирига юзма-юз турганда, ажамий подшоҳ баъзи яқинлари билан бир баландликка чиқиб турган эди. Душман лашкарининг ҳозирлиги ва кўлигини кўргач, шу кун жангли тўхтатмоқчи бўлди. Ўз кўли билан хат ёзиб қора кийимликлар тўхтаб туришларини буюрди.

Подшоҳнинг дабири (котиби) оқил киши эди, агар лашкар тўхтаса, душман кучаяди ва зафар қозонишга имкон топади. Дарҳол қалам олиб, сиёҳдон (қора кийимликлар) сўзи остига нуқта туширди, сиёҳдон сипоҳдонга айланди. Хат лашкар амирлари бўлган сипоҳдонларга етгач, улар аскар ва мадад келди деб тасаввур қилдилар ва лашкарни олдинга ташладилар. Ўзлари орқада туриб ҳамла қилдилар. Душман лашкари бу журъат ва ҳайбатда ҳайронликда қолиб, мағлуб бўлдилар. Қора кийимликларга ҳожат ҳам қолмади. Дабир бу ҳолни подшоҳга етказди. Шоҳ уни мақтади ва илтифотлар кўрсатди. Подшоҳ: “Дабир шундай бўлиши керак, бир нуқта билан душманнинг элик минг лашкарини енгди”, — деди...

Подшоҳ давлатининг мажлисига мушарраф бўлган надимлар¹ учун одоб ва ҳурмат қоидаларини жойига қўйиш лозим. Бунинг шарти шуки, подшоҳ олдида мақбул ёки номақбул бўлган надимлар подшоҳга яқин эканликларини билиш, гарчи ёқмаса ҳам, яхши муомалада бўлиш керак.

Султоннинг надимлари ўзлари учун муқаррар қилишлари лозим: Худонинг бандалиги ва хожанинг хизмати олдида ҳеч бир нарса ўз нафсидан ... кўра яхши эмас. Демак, бу маъно унга аниқ бўлгач, у билан султон ўртасида муомала ва сўзлаш юз берса, подшоҳга ундан баҳра ва ҳисса керак бўлса, ўз баҳрасидан кечсин, ўз ҳиссасини подшоҳ учун тақдим этиши, бунинг самарасини кўриши, албатта, бунинг фойдаси ўзига етишини англаши лозим. Агар у ўз ҳиссасини олиш ...(?) билан мақбул бўлса, бу иши нуқсондан ҳоли бўлмайди. Агар ўзида шодлик ёки густохлик пайдо бўлса, ҳақ ўзи томонида бўлса ҳам бу ҳақда подшоҳга бир оғиз ҳам сўзламаслиги зарур. Агар подшоҳдан қабиҳ бир ҳол юз берса бу ҳақда ҳеч бир ерда сўзламаслик лозим. Агар ночор ҳолда хатога йўл қўйиб, айтиб қўйса, гарчи бу ҳақда султонга етиб борса ҳам, буни эътироф этмаслик керак. Иқроор билан инкор орасида қатта

¹ Надим — подшоҳнинг яқинлари, суҳбатдош дўстлари.

тафовут бор. Агар подшоҳ билан ўзи ўртасида бир ҳолат юз бериб, ораси ёмонлиги ҳар иккисига тааллуқли бўлса ҳам, бунинг сабабчиси ўзи эканини бўйнига олиши, султонни айбдан озод қилиши, озод қилгандан сўнг баъзи ҳийла ва тадбирларни ишга солиб, айбни султондан ҳам йўқ қилишга интилиш лозим. Билмоқ керакки, султон хизматида кўз, қўл, дил ва тил ўз фармонида бўлса саломат қолади.

Рубой:

Керак тутгай қулоқни шоҳ сори,
Дағи фармонида кўз роҳ сори.
Қилиб яхшилигида балки зокир,
Кўнгилни қўймагай гувоҳ сори.

Асмаъий айтиди: “Бир куни Ҳорун ар-Рашид ҳузурига бордим ва тахт устида ўтирганини кўрдим. Ёнида тахминан беш ёшли қизча бор эди. Менга деди: “Биласанми, бу қизалоқ кимнинг қизи?”. Жавоб бердим: “Менга маълум эмас”. Деди: “Ўғлимнинг қизи. Кел, бошидан ўпиб қўй!” Мен ҳайрон бўлдим ва ўзимча дедимки, агар амрига хилоф иш қилсам, азоб беради, агар ўпишга журъат қилсам, эҳтимол рашки келар ва менга ранж ва қойиш бергай. У қизчанинг бошига келдим ва энгимни унинг бошига қўйдим ва энгимни ўпдим. Ҳорунга менинг бу одобим хуш келди ва деди: “Агар бунинг аксини қилганингда эди, ҳаёт неъматидан маҳрум бўлар эдинг!” Менга минг танга инъом қилди. Бу ҳалокат чоҳидан қутилиб қолганим учун барчасини садақа қилиб юбордим”.

Надимлар одоби ҳақидаги китобларда ёзишларича, подшоҳлардан бирининг ғоятда соҳибжамол мулозими бор эди.

Байт:

Юзи андоқки, хушроқ меҳру моҳдин,
Хати ҳам хушнамо мушки сиёҳдин.

Бир куни подшоҳ надимига деди: «Бу йигитнинг кўриниши жуда чиройли, қомати дилкашдир». Надим жавоб берди: “Ҳа, жуда малоҳатли, латиф ва зарифдир”. Султон деди: “Сен уни яхши кўрасанми?”. Надим: «Йўқ!» — деб жавоб берди. Сўради: “Нера?”.

Жавоб: “Хар ким подшоҳни яхши кўрса, мен ҳам ўшани яхши кўраман. Аммо кимни подшоҳ яхши кўрса, уни яхши кўришга менга қандай ҳад бор?” Подшоҳ унинг жавобидан хурсанд бўлди, унинг сўзларини яхши қабул қилиб, даражасини баланд қилди.

Байт:

Кимдаким, мояи адаб бордур,
Етса жоёғаким, ажаб эрмас.
Чун адаб бил, ҳасабдин эрмас кам,
Бил ҳасаб фойиқи адаб эрмас.

Бу рисола поёнига етар экан, одоб шуни тақозо қиладики, бундан ортиқни бисотта қўймагай, давлати кундан-кунга доимий зиёда бўлишини тилаш билан тугаллангай.

Байт:

Сўзим гар ихтиёр авжиға хуштур бормаса ондин,
Ки, тай қилсам яна бу нухани вақти дуо етмиш.

Фард:

Худое, бордур то сайри афлок,
Анингдекким, мусаттаҳ маркази хок.
Ким ул давронини сарбаланд эт,
Сарири салтанатдин аржуманд эт.

Оламларга оро берувчи бу шахзоданинг осмонга шуъла сочувчи раъйи ва фалакларга сокинлик бағишловчи ёлқинлари.

Назм:

Дурахшон кавкаби фаррух қамардур буржи,
Фирузон машғалидур талъати нури Илоҳдан.
Абулмуҳсин шаҳаншоҳи жавонбахт,
Насиб этсин анга тожу ила тахт.

То бу жаҳон инқирозигача давомли бўлсин, улуғлик юлдузи, ҳашаматининг дабдабаси, фалакдан юқори шаъну шавкати, юлдузи толеъини фатҳу нусрати абадий бўлсин.

Мисра:

Бу дуо сори бори халқдин амин бўлғай.

Ҳикмат сирларини ўз ичига олган ва аҳли давлат феълу-атворларини ўзида жамлаган бу рисола тугади ва охирига етди. Бундан ташқари, онҳазратнинг улuf номи билан аталган китобнинг исмидан тугаш тарихи маълум бўлади.

Қитъа:

Бо хома гўфтам, эйки, зи сар сохти қадам,
В-аз мақдами ту чашми сухан ёфт равшани.

“Ахлоқи муҳсиний” батамоми навишта шуд,

Таърих ҳам навис з-и “Ахлоқи муҳсини”¹

Валлоҳу аълам бис-савоб.

Малик ва ваҳҳобнинг кўмаги билан китоб тугади².

Аллоҳ тўғриси билди!

Аллоҳнинг карами ва кўмагида китоб ниҳоясига етди.

¹ Мазмуни: Қаламга дедимки, бошни қадам қилдинг,

Қадамингдан сўзнинг кўзи равшанлик топди.

“Ахлоқи муҳсиний” тўлиғича ёзилиб битди,

Унинг тугаш тарихини ҳам “Ахлоқи муҳсиний” деб ёз.

² Қўлёзма ва форсча нашр матни орасида баъзи фарқ мавжуд.

**«ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ»
ДАВЛАТИЛМИЙ НАШРИЁТИ
2011 ЙИЛДА НАШР ЭТАДИ**

**Иби Ҳавқал, КИТОБСУРАТАЛ-АРД (Мовароуннаҳр).
Нашргатайёрловчи Ш.С. Камолиддинов, ўзбекилида, 25, Онаш-
риёт табоғи, 3000 нусха.**

Китоб Х асрда Бағдодда яшаб ижод қилган араб географ олим қаламига мансубдир. У ўзигача бўлаган араб сайёҳлари асарларини кунт билан ўрганиб, сайёҳатга чиқади ва «Китоб сурат ал-ард» («Ернинг сурати китоби») ни ёзади.

Ушбу нашрда муаллифнинг мазкур асардаги Ўрта Осиё тарихий географияси ва шаҳарларининг тарихий топографиясига оид бўлган «Мовароуннаҳр» қисмининг ўзбекча таржимаси берилган. Таржима М. Де Гуйе томонидан тайёрланиб, «Араб географлари кутубхонаси» туркумида нашр этилган танқидий матни асосида амалга оширилган. Китобда илмий изоҳлар, кўрсаткичлар келтирилган.

Китоб Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчиларига муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

**Абу Райҳон Беруний, ҚАДИМГИ ХАЛҚЛАРДАН
ҚОЛГАН ЁДГОРЛИКЛАР («Ал-осор ал-боқия анал-қу-
рун ал-ҳолия»), тузатилган янги наشري, ўзбекилида, 38,0
нашриёт табоғи, 1000 нусха.**

Берунийнинг ушбу йирик энциклопедик асарида Ўрта Осиё халқлари, яҳудий, юнон ва бошқа халқларнинг ижтимоий, маданий ва илмий ҳаёти тарихи, урф-одатлари ва бошқа жиҳатлари, шунингдек, Ўрта Осиёнинг араблар томонидан истило қилинишига доир маълумотлар берилган. Унда олимнинг табиий фанларнинг турли соҳаларига оид кашфиётлари ўз ифодасини топган.

Асар XIX асрнинг 2-ярми – XX аср мобайнида немис, инглиз, рус тилларига таржима қилинган. Китобнинг араб тилидан ўзбек тилига таржимаси 1968 йилда Тошкентда Берунийнинг «Танланган асарлари» туркумида (1-жилд) Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг томонидан 3000 нусхада нашр этилган. Бугунги кунда ушбу асарга эҳтиёж ниҳоятда катта. Асар илмий ходимларга, тадқиқотчиларга, умуман маданий ва илмий меросимиз билан қизиқувчиларга муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ундан кенг китобхоналар ҳам фойдаланишлари мумкин.

М У Н Д А Р И Ж А

Муаллиф ҳақида икки ҳикоя (Н. Комилов)	5
ФУТУВВАТНОМАИ СУЛТОНИЙ	8
АХЛОҚИ МУҲСИНИЙ	121

Ҳусайн Воиз Кошифий

ФУТУВВАТНОМАИ СУЛТОНИЙ

* * *

АХЛОҚИ МУҲСИНИЙ

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти
Тошкент–129, Навоий кўчаси 30-уй
Факс: (371) 244-24-91
E-mail: uzme@ensiklopediya.uz
Нашриёт сайти www.ensiklopediya.uz

Дизайнер-рассом:

Оператор-сахифаловчилар:

Асқар Ёқубжонов

Саида Исломова,

Мухтабар Абдуллаева

2011 й. 10 майда босишга рухсат этилди. Қозоқ бичими 60x90 ¹/₁₆.
«Академик» гарнитураси. Офсет қозоқ. Офсет босма.
23,5 шартли босма табоқ. 19,09 нашриёт-ҳисоб табоғи.
Адади 3000. Баҳоси келишилган нарҳда. 184-бўйртма.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи корхонасида босилди.
Тошкент –128, Шайхонтоҳур кўчаси, 86-уй.